

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ARMENIA 2018

ԻՐՈՂԻԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀԵՏԱՀՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018. ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
Ինքնություն 3 (1)

Աշոտ Ոսկանյանի ընդհանուր խմբագրությամբ

Թարգմանիչներ՝
Նշան Քեսեքեր
Նարե Հովհաննիսյան
Միլենա Աբրահամյան
Սոնա Մանուսյան

Նախագիծն իրականացվել է Կոնրադ Ադենաուեր հիմնադրամի հետ գործընկերությամբ և ֆինանսավորմամբ:

Աջակցությամբ European Endowment for Democracy հիմնադրամի

ARMENIA 2018. REALITIES AND PERSPECTIVES
Identity 3 (1)

Editor in chief Ashot Voskanyan

Translators:
Nshan Kesecker
Nare Hovhannisyan
Milena Abrahamyan
Sona Manusyan

The project was implemented in partnership and with funding of the Konrad Adenauer Foundation.

Supported by European Endowment for Democracy

© Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն
Armenian Research Center in Humanities

ISBN 978-9939-9238-1-9

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ III

Աշոտ Ոսկանյան ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐԵՎ, ԱՅՍՕՐ, ՎԱՐԸ.....	11
---	----

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Աշոտ Ոսկանյան ՀԱՄՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐՈՒՄԻՑ ԴԵՊՈՒ ՆՈՐ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔ	21
--	----

Մանվել Սարգսյան ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱԿԱՆ ԻՐԱԿԻՃԱԿԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ	33
--	----

Սուրեն Չոլյան ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՈՒՂԵԳԻԾԸ	39
--	----

Արթուր Մկրտիչյան «ՈՉ ՊԱՏԵՐԱԶՄ, ՈՉ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ՈՐՊԵՍ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԱԽՏՈՐՈՇՄԱՆ ՍՈՂԵԼ	53
--	----

Բ. ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԵՐ

Աննա Ժամակոչյան, Արփի Մանուսյան, Սոնա Մանուսյան ՀԱՅԱՍՏԱՆՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՅԱՆ ՏԱԿ	63
--	----

Յուլիա Անտոնյան «ՕԼԻԳԱՐԽՆԵՐԻ» ՎԵՐՋԻՆ: ՄԻՆՉ- ՈՒ ՀԵՏ-ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐՆԱԽԱԿԸ	87
--	----

Յուլիանա Մելքոնյան ԺԱՄՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՆՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԻՆ ԽԱԿԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ՝ ԱՐԺԵՔՆԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐՄԱՏԻՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱՆԵՐԸ	97
---	----

Արմեն Ղազարյան ԱՐԽԱՅԻԿԱՅԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ ՈՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ	105
--	-----

Հասմիկ Է. Գևորգյան ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԵԹՈԴԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՆՅԱՆ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (ՀԱՅԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄ)	115
---	-----

Ashot Voskanyan ARMENIA YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW...	239
---	-----

REALITIES

A. CONCEPTS

Ashot Voskanyan FROM OVERCOMING MUTISM TOWARDS A NEW SOCIAL CONTRACT	247
---	-----

Manvel Sargsyan THE DYNAMICS OF ARMENIA'S SOCIO-POLITICAL SITUATION	257
--	-----

Suren Zolyan THE DESCRIPTIVE MODELS OF POST-SOVIET SOCIETIES AND ARMENIA'S POSSIBLE DEVELOPMENT TRAJECTORY	261
--	-----

Artur Mkrtychyan THE CONCEPTION OF A "NO WAR, NO PEACE SOCIETY" AS A MODEL FOR THE SOCIOLOGICAL DIAGNOSIS OF POST-SOVIET ARMENIAN SOCIAL LIFE	271
--	-----

B. ASPECTS

Anna Zhamakochyan, Arpy Manusyan, Sona Manusyan ARMENIAN CIVIL SOCIETY FROM A REVOLUTIONARY ANGLE	279
--	-----

Yulia Antonyan THE END OF THE OLIGARCHS? PRE- AND POST-REVOLUTIONARY REALITIES AND ARMENIA'S ECONOMIC AND POLITICAL ELITES	295
--	-----

Yuliana Melkumyan THE DYNAMICS OF CONTEMPORARY ARMENIA'S MIDDLE CLASS: VALUES AND NORMATIVE PRACTICES	303
---	-----

Armen Ghazaryan ARCHAISM IN THE POLITICAL SYSTEM OF ARMENIA AND MODERNIZATION TRENDS	309
--	-----

Hasmik Gevorgyan THE APPLICATION OF ORAL HISTORY METHODOLOGY IN THE STUDIES OF ARMENIAN EVERYDAY LIFE (ARMENIANS IN ARMENIA: SEARCH FOR IDENTITY)	317
--	-----

ՀԵՌԱՆԿՎՐՆԵՐ

Ա. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆՁՆՄԱՆ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ստեփան Դանիելյան
ՆԱԽԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ,
ՀԵՏՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՍՊԱՍՈՒՄՆԵՐ.....125

Վահրամ Սողոմոնյան
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳԸ.....133

Ժամնա Անդրեասյան
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳԸ143

Աղասի Թադևոսյան
ԱՂՔԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԹԱՅԱՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.....155

Համազասոյ Դանիելյան
ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԿՐԿԻՆ ՓՈՐՁԵՆՔ165

Բ. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սերոբ Խաչատրյան
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ
ԿՈՆՑԵՊՏՈՒՄԸ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ.....177

Ատոմ Մխիթարյան
ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԱՍՏԻՃԱՆՈՒՄ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ՈՐԱԿԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ185

Մարիա Ի. Չապլափսկայա
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ
ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱԳՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ199

ՍՈՒՐԵՆ ՈՍԿԱՆՅԱՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱ
ԵՎ ԲԻՉԼԵՍ: ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՐԸ
ՀՀ ՏՏ ՈԼՈՐՏԻ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ209

Գ. ՀԱՅԱՑՔ ՍՓՅՈՒՌՔԻՑ

Սոնա Ներսիսյան, Լուսինե Տանաջյան, Սյուզաննա Բարսեղյան
ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ՍՓՅՈՒՌՔՈՒՄ219

Անդրանիկ Տազետեան
ՀԱՅԱՍՏԱՆ` ՀԱՅԵԱՑՔ ԼԻԲԼԱՆԻՑ.....231

Ինդիանակներ415

PERSPECTIVES

A. WAYS OF RESTORING THE DISRUPTED SOCIAL CONTRACT

Stepan Danielyan PRE-REVOLUTIONARY DISPOSITIONS, POST-REVOLUTIONARY EXPECTATIONS	325
Vahram Soghomonyan THE AGENDA OF THE ARMENIAN REVOLUTION	331
Zhanna Andriasyan THE AGENDA OF SOCIAL SOLIDARITY	339
Aghasi Tadevosyan THE INEQUALITY DISCOURSE AND THE PROBLEM OF OVERCOMING POVERTY IN ARMENIA.....	347
Hamazasp Danielyan THE ESTABLISHMENT OF A PARTY SYSTEM IN ARMENIA: SHALL WE TRY AGAIN?.....	355

B. EDUCATION AND SCIENCE

Serob Khachatryan A CONCEPTUAL ANALYSIS OF REFORMS IN ARMENIA'S GENERAL EDUCATION.....	365
Atom Mkhitarian ENHANCING LEARNING EFFECTIVENESS AND ASSURING QUALITY IN THE THIRD LEVEL OF HIGHER EDUCATION	371
Maria Zaslavskaya ON SOME UNIQUE DETAILS OF THE REFORMS OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM IN ARMENIA	383
Suren Voskanyan INFORMATION TECHNOLOGIES AS SCIENCE, TECHNOLOGY AND BUSINESS: THE ROLE OF GOVERNMENT AND ASSOCIATIONS IN THE DEVELOPMENT OF THE RA'S IT SECTOR	391

C. VIEW FROM DIASPORA

Sona Nersisyan, Lusine Tanajyan, Syuzanna Barseghyan THE PERCEPTIONS OF THE HOMELAND IN DIASPORA	399
Antranik Dakessian ARMENIA: A VIEW FROM LEBANON	409
authors	415

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ԱՇՈՏ
ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐԵԿ,
ԱՅՍՕՐ, ՎԱՂԸ...

Աթերցողին ներկայացվող տրակը հունանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնի թվով երրորդ Տարեգրքի առաջին հատորն է: Այն դարու-նակում է 2018-ի հունիսին տեղի ունեցած *Հայաստան 2018. իրողություններ և հեռանկարներ* գիտաժողովի նյութերի այն մասը, որն առավել ընդհանրական բնույթ ունի և կարող է անմիջականորեն օգտագործվել քաղաքական դաշտի ակտիվ մասնակիցների կողմից: Երկրորդ հատորում զետեղված են առավել սոցիալական գիտական հարցեր արծարծող հոդվածները:

Սույն ներածականում անդրադառնալու են միայն առաջին հատորի նյութերին: Բայց մինչ այդ անհրաժեշտ են համարում հակիրճ ներկայացնել նշյալ գիտա-ժողովը կազմակերպելու դրդադատձառները և նպատակները:

Գաղափարը ծնվել է խորը անբավարարությունից: Իմ և իմ գործընկերների զգա-ցողությունն այն էր, որ հայաստանյան հասարակագիտության մեջ լայնորեն օգ-տագործվող երկու հիմնական խոսելակերպ-կլիշեները՝ ազգայնականը և կեղծ-արևնտյանը, ոչ միայն չեն նկարագրում մեր հասարակության մեջ տեղի ունեցող իրական գործընթացները, այլև կոծկում են դրանց իրական բնույթը: Խնդիրն, ուրեմն, հայաստանյան իրողությունների մասին խոսելու աղեկվատ լեզվի մշակումն էր, մասն` եղած թյուր տատկերացումների կազմաքանդումը: Գա-ղափարը վերջնականապես բյուրեղացավ 2017-ի կեսերին Պրոֆ. Ռազմիկ Փա-նոսյանի հետ ունեցած բնձարկման արդյունքում և իրականություն դարձավ Գալուստ Կիլիմեյանի հիմնադրամի գործուն աջակցության շնորհիվ:

Ծրագիրը, որ դատարաստ էր արդեն 2017-ի վերջին, հանրայնացվեց 2018-ի հունվարին: Ադրիլին բռնկված հեղափոխությունը երկիմաստ իրավիճակ ստեղծեց: Մի կողմից` այն լիովին հաստատեց մեր համոզմունքը հասարակա-գիտական նկարագրությունների զգալի մասի «Ֆեյքային» բնույթի մասին, մյու-սից` ստիպեց մոբիլիզացվել` ասելիքը նոր իրողությունների լուսի ներքո դի-տելու և գիտաժողովը նախատեսված ժամկետներում` 2018-ի հունիսին անցկաց-նելու համար: Այնուամենայնիվ, զեկուցումների լրամշակման փուլում հեղինակ-ները ժամանակ ունեցան դիստանցավորված հայացք ձևավորելու հեղափո-խական իրադարձությունների նկատմամբ, որի շնորհիվ ասելիքն ավելի հա-մադարձակ և ավարտուն դարձավ:

Վերջին դիտողությունը, որ կուզեի անել մինչև բուն հոդվածներին անցնելը, հետևյալն է: Ներկայացվող տեքստերը տարասեռ են ոչ միայն հարցադրում-ների և բովանդակության, այլև կիրառված հետազոտական մեթոդների առու-նով: Դրանցից ոչ բոլորն են ինձ համոզիչ թվում: Բայց այստեղ ղեկը է նկատի ունենալ, որ հայ հասարակագիտության զարգացման տատկերն ինքնին, նրա մեթոդաբանությունն ու մոտեցումները նույնպես, վկայում են հայկական սոցիո-մի, մասնավորապես` նրա ինքնառեֆլեքսիայի մակարդակի մասին և հարս-տացնում են իրականության մեր ընկալումը:

Այսքանը որդես մուտք: Այժմ տեքստերի մասին:

ժողովածուն՝ վերնագրին համադաստասխան, բաժանված է երկու մեծ բաժինների՝ «Իրողություններ» և «Յեռանկարներ»: Առաջինում ընդգրկված հողվածները ներկայացնում են Յայաստանում մինչ հեղափոխությունը գործող քաղաքական համակարգը և փորձում են վերհանել նրա անսպասելի և արագընթաց կոլապսի դատժառնները:

Այս բաժնի «Յիննադրություններ» խորագրի ներքո միավորված հողվածների հեղինակները միասնական են այն համոզմունքի մեջ, որ հայաստանյան հասարակության իրողությունները հնարավոր չէ նույնակերպորեն նկարագրվել արևմուտքից ոչ քննադատական ձևով փոխառնված վերացական մոդելների, մասնավորապես՝ «անցումային հասարակությունների» հղացքի միջոցով: Նրանց առաջարկած մոտեցումները թեև տարբեր են, բայց փոխլրացնող, և հնարավորություն են տալիս կազմել հայկական սոցիումի ընթացիկ դատկերը: Այսպես, Աշոտ Ոսկանյանն իր «Յամրության հաղթահարումից դեղի նոր հասարակական դաշինք» և Մանվել Սարգսյանը «Յայաստանի հասարակական-քաղաքական իրավիճակի դինամիկան» հողվածներում ընդունել են «քրեաօլիգարխիկ համակարգի» մոդելը (առավել մանրամասն լուսաբանված վերջինիս տեքստում), Սուրեն Չոլյանը «Յետխորհրդային հասարակությունների նկարագրման կադադրները և Յայաստանի զարգացման հնարավոր ուղեգիծը» աշխատանքում գերադասել է օգտագործել «էլեկտորալ ֆեոդալիզմ» եզրույթը, իսկ Արթուր Մկրտիչյանն ուշադրություն է հրավիրել «ոչ դատերազմ, ոչ խաղաղություն հասարակության» հայեցակարգի վրա, դիտարկելով այն որպես «հետխորհրդային հայ հասարակական կյանքի սոցիոլոգիական ախտորոշման մոդել»:

Ընդ այդմ, *Աշոտ Ոսկանյանը* ցույց է տվել, որ նախկին իշխանությունների լեգիտիմության կորուստը դայանավորված է եղել հասարակության մեջ գործող հասարակական դայանագրի քայքայմամբ, իսկ թավշյա հեղափոխությունն առաջ բերած քաղաքացիական անհնազանդությունը գործել է որպես «համընդհանուր բոլկոտ» բառիս վերբերյան իմաստով: Այստեղից՝ եզրակացությունն այն մասին, որ հեղափոխության ռազմավարական մոդատակը դեռ է լինի նոր հասարակական դայանագրի ձևավորումը՝ բնակչության մեծամասնության ակնկալած արդարության սկզբունքի հիման վրա:

Մանվել Սարգսյանը ուշադրություն է հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ բիզնեսի և իշխանության սերտանմումից առաջ եկած քրեաօլիգարխիկ համակարգը ավելի կանոնավոր կառուցվածք ունի, քան ավտորիտարը, քանի որ այն հենվում է ոչ թե առանձին մարդու կամքի, այլ իր բնույթին հարմարեցված օրենքների վրա: Այս համատեքստից է առաջ գալիս հեղինակի առաջարկությունը՝ նախկին համակարգի կազմաքանդման ճանադարին երեք հիմնարար օրենքների ընդունման մասին:

Սուրեն Չոլյանի խորագրին վերլուծականը արժանի է ուշադիր ընթերցման: Այստեղ անդրադառնամ միայն մեկ կետի, որը կադված է ֆեոդալական հա-

մակարգի հեղափոխական կերտափոխման վտանգների հետ: Չոլյանը զգուշացնում է, որ մեծան հասարակություններում իրականացված ժողովրդական ընդվզումը չի բացառում ավտորիտարիզմի վերակենդանացումը այլ կերտարանքով, «օրինակ՝ երբ բյուրոկրատ սարդարին փոխարինելու է գալու ամենակարող ղոռոլլիստ առաջնորդը»:

Նույնիսի զգուշության կոչ է անում *Արթուր Սկրտիշյանը*, «ոչ տատերագն, ոչ խաղաղություն հասարակության» հայեցակարգի կառակցությամբ: Նա գտնում է, որ հասարակական կյանքի բոլոր բաղկացուցիչների ուզանականացումը, որը բնորոշ է մեծան հասարակություններին, իր կնիքն է դնում մակ ժողովրդավարացման գործընթացների վրա, որոնք իրականացվում են ոչ մասնակցային, այլ մոբիլիզացիոն դեմոկրատիայի հաստատման ճանաղարհով, իսկ հաստատությունները ձևավորվում են ուզանական-մոբիլիզացիոն սղասումների հաշվառումով:

Առաջին բաժնի երկրորդ մասում տեղ են գտել այն աշխատանքները, որոնք վերն արծարծած հիմնահարցերը դիտում են – վերնագրի համաձայն – առանձին «Տեսանկյուններից»: Այս շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում *Աննա Ժամակոչյանի*, *Արվի Մանուսյանի* և *Սոնա Մանուսյանի* վերլուծականը, որը քննում է «Հայաստանյան քաղաքացիական հասարակությունը հեղափոխության անկյան տակ»: Այն ուշագրավ է մեղոդաբանությամբ, փաստական նյութի առատությամբ, ինչղես մակ այն հանգամանքով, որ հետազոտող հեղինակները միևնույն ժամանակ քաղաքացիական շարժումների մասնակիցներ են և խնդիրը ներկայացնում են մակ «ներսից»: Վերլուծականում հատուկ տեղ է հատկացված քաղաքացիական հասարակության ներքին և արտաքին միջավայրերում առաջացող լարումներին, մասնավորաղես, «ՀԿ-ներ – դոնորներ – կառավարություն» եռանկյունու համատեքստում: Մանրամասն ցույց է տրված, թե ինչղես է հեղափոխությունը կուտակել քաղաքացիական հասարակության ղայքարի առանձին փորձերը, առաջ բերելով ընդհանուր փորձառություն լայն խմբերի համար: Շեշտաղրվում է քաղաքացիական հասարակության դերակատարումը նոր «հանրային ղայմանագրի» մշակման և իրագործման գործում:

Հաշորդը *Յուլիա Անտոնյանի* ««Օլիգարխների» վե՞րջը: Մինչ ու հետ-հեղափոխական իրողությունները և Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական վերնախավը» հողվածն է, որը կարելի է դիտել որղես վերը ներկայացված քրես-օլիգարխիկ համակարգի սխեմատիզմը բազմաթիվ և բազմակողմանի մանրամասներով լրացնող բներնութաբանական հետազոտություն: Հեղինակը հետևողական քայլերով ցույց է տալիս, ինչղես է «օլիգարխների» սղիալական շերտը ենթարկվում սղիո-մշակութային փոխակերղումների՝ ինչղես կարգավիձակի, իշխանության և ազղեցության սահմանների, այնղես էլ մշակութային արծեհամակարգի առումով:

Յուլիանա Մելքունյանի «Ժամանակակից հայաստանյան հասարակության միջին խավի դինամիկան՝ արծեքները և նորմատիվ ղրակտիկաները» բովանդակալից հողվածը թիրախավորում է հասարակայնորեն հայտարարված

արժեքների և նորմատիվ որակտիկաների ամհամադատասխանությունը, այն բացատրելով միջին խավի կողմից սեփական դերի գիտակցման ղակասով: Այնուամենայնիվ, դժվար չէ նկատել, որ այդ՝ մարքայան իմաստով «իդեալիստական» մոտեցումը որոշակի հակասության մեջ է ժողովածուի հեղինակների հիմնական խմբի տեսակետի հետ, ըստ որի՝ հասարակության մեջ իշխող անոմիան ոչ թե այս կամ այն սոցիալական խավի թերի ինքնագիտակցության կամ երեսողատության, այլ հասարակական ամբողջի հիմքում դրված առանձնահատուկ քաղաքական մեխանիզմի՝ քրեա-օլիգարխիկ համակարգի արդյունք է: Դա էլ ղատձառ է դարձել հայաստանյան «միջին խավի» *համրության*, որը բազմաթիվ իմիտացիոն դիսկուրսներ է ծնել: Այս տեսակետն, իհարկե, վիճարկելի է (բավական է հիշել հավի և ձվի ղատմությունը, որն արդի գիտական դիսկուրսում ներկայանում է որդես արժեքների և հաստատությունների առաջնության խնդիր), բայց հենց դրանում է Յ. Մելքունյանի աշխատանքի արժեքը, որ այն արդյունավետ բանավեճի հնարավորություն է ստեղծում:

Արմեն Ղազարյանի «Արխայիկայի դրսևորումները Հայաստանի քաղաքական համակարգում ու արդիականացման միտումները» հողվածում քաղաքական արդիացման ընթացքը դիտարկվում է երեք հիմնական մակարդակներով՝ ղետության կառավարման համակարգի փոփոխության, հանրության մասնակցության, ինչդես նաև հանրային-քաղաքական կյանքում ձախականության դիսկուրսի դրսևորումների առումով: Աշխատանքին ձանդթանալիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ հեղինակի ընտրած մեթոդաբանության շրջանակներում արխայիկը նույնանում է ավանդականի հետ: Մյուս հնարավոր մոտեցումը, որը ցույց կտար *արխայիկայի ծնունդը մոբիլիզացիոն արդիականացման միջոցներով ջախջախված ավանդականից*, առայժմ սղասում է իր հետազոտողին:

Հասմիկ Է. Գևորգյանի «Բանավոր ղատմություններ մեթոդի կիրառումը հայաստանյան առօրեականության ուումնասիրություններում (հայերը Հայաստանում. ինքնության որոնում)» հողվածը փորձում է նոր տեսանկյուն ավելացնել վերացական տեսություններից հրաժարվելու վերը ներկայացված ղահանջին, առաջարկելով քանակական սոցիոլոգիայի ընդհանրացնող եզրակացությունները լրացնել անհատ մարդկանց ձակատագրերը վերհանող բանավոր ղատմությունների նյութով:

Երկրորդ՝ «Հեռանակարներ» բաժնի առաջին հատվածում միավորված են հեղինակները, որոնք հարց են դնում խաթարված «Հասարակական ղայմանագրի վերականգնման ուղիների մասին»:

Այսդես, *Ստեփան Ղանիեյանն* իր «Նախահեղափոխական տրամադրություններ, հետհեղափոխական սղասումներ» վերլուծականում այն կարծիքն է հայտնում, որ անկախ Հայաստանում մինչ այժմ երկու հասարակական ղայմանագիր է գործել՝ «Ղարաբաղը մերն է» (հիմնադրման օրից) և «Կրակել չի կարելի» (2008-ի մարտիմեկյան իրադարձություններից հետո): Արդյո՞ք հետհեղափոխական Հայաստանը կկարողանա խուսափել նոր ավտորիտարիզմի

վտանգներից և ձևավորել երրորդ՝ սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքի վրա հիմնված սոցիալական դայնամագիր, բաց հարց է:

Հաջորդ երկու աշխատանքները միավորողը սոցիալական համերաշխության տեսլականն է, որն ըստ հեղինակների կարծիքի, լիարժեք է դրվի նորոգված հասարակական դայնամագրի հիմքում:

Վահրամ Սողոմոնյանն իր «Հեղափոխության օրակարգում» նշում է, որ նախկին իշխանությունները երկու հեմարան են ունեցել. նեոլիբերալ գիծը՝ միջազգային կառույցների համար, և ռազմահայրենասիրականը՝ ստորակա խավերի համար: «Ազգ-բանակ»-ը կազմել է նեոլիբերալ շենքի տամիքը: Նշյալ երկու դատումները չհաղթահարելու դեպքում հեղափոխական կառավարությունը կարող է կանգնել սոցիալական բևեռացման արդյունքում առաջ եկած նոր դայնամի սոլոնալիքի առաջ: Հենց «ազգ-բանակ»-ով նշանավորված անդեմ միասնականության հարացույցը լիարժեք է փոխարինվի քաղաքացիական ինքնակազմակերպման «սոցիալական արդարության» հարացույցով:

Ժաննա Անդրեասյանը «Սոցիալական համերաշխության օրակարգը» հոդվածում, մանրամասն անդրադառնալով համերաշխության տարբեր ըմբռնումներին, նշում է, որ քաղաքական համերաշխության հիմքով հռչակված հեղափոխության իրացումը հնարավոր է դարձրել խոսակցությունը սոցիալական համերաշխության օրակարգի մասին: Վերջինս կարող է իրականացվել, եթե անարդար իրավիճակի սահմանումը ենթադրի տարբեր խմբերի հանդեպ անարդարությունների անբազրումը և հետագա վերացումը: Դա նշանակում է, որ սոցիալական համերաշխության օրակարգը լիարժեք է ձևավորվի որդես ներառական արդարության գաղափարական օրակարգ:

Նույնաման խնդիրներին այլ տեսանկյունից է մոտենում *Աղասի Թադևոսյանը*, որն իր «Աղքատության հաղթահարման հիմնախնդիրները Հայաստանում» հոդվածում մանրակրկիտ վերլուծության է ենթարկում աղքատության վերաբերյալ Հայաստանում տարածված դիսկուրսները, վերհանելով դրանց խանգարիչ դերը աղքատության հաղթահարման արդյունավետ ռազմավարության մշակման գործում:

Համազաստ Դանիելյանի «Կուսակցական համակարգի կայացումը Հայաստանում. կրկին փորձե՞մք» հոդվածն ի ցույց է դնում արհեստական օրենսդրական կարգավորումները, որոնք ձևական բազմակուսակցականության դայնամներում ամայացրել են Հայաստանի կուսակցական լանդշաֆտը և աղափոխել մեկ կուսակցության միահեծան իշխանությունը: Հեղինակն առաջարկում է օրենսդրական փոփոխություններ, որոնք կոչված են մոլաստելու իրական բազմակուսակցական համակարգի կայացմանը:

«Կրթությանը և գիտությանը» վերաբերող թեմաներին ժողովածուում առանձին հատված է տրամադրվել, որը կարծում են, լիովին արդարացվում է այդ բնագավառներում տիրող ճգնաժամային իրավիճակով:

Այդ մասին է խոսում *Սերոբ Խաչատրյանը* իր «Չայաստանի հանրակրթական բարեփոխումների կոնցեպտուալ վերլուծության» մեջ, Չայաստանում առկա կրթության ճգնաժամն անվանելով «էքզիստենցիալ»: Բարեփոխումները ձևականորեն «ներկրելու» արդյունքում Չայաստանի կրթական համակարգում ձևավորվել է երկակի օղերացիոն համակարգ՝ բացորոշ-դեկլարատիվ և իրական՝ բողոարկված: Վերջինս, որն առաջնորդվում է ավանդական արժեքներով, շատ ավելի ազդեցիկ է, քան բացորոշը (ազատականը): Կրթական բարեփոխումները չեն հաջողում, քանի որ դրանց հատուկ է կարճաժամկետ, իրավիճակային մտածողությունը, մեխանիստական բնույթը, ռեդուկցիոնիզմը, կրթության մակերեսային ընկալումը: Անհրաժեշտ է գիտակցել, որ կրթությունը բարդ, արձագանքող համակարգ է և հրաժարվել շտապողական՝ «սորինտային» մտածողությունից:

Ատոմ Մխիթարյանի վերլուծությունը «Բարձրագույն կրթության երրորդ աստիճանում ուսումնառության արդյունավետության բարձրացման և որակի առաջընթացի մասին» է: Նշված աստիճանի կրթությունն ու շնորհված գիտական աստիճանները աշխարհում առավել ծանաչելի դարձնելու համար հեղինակն առաջարկում է հիմնվել դոկտորական կրթության զալցբուրգյան սկզբունքների վրա:

Մարիա Ի. Չալալսկայան «Չայաստանի բարձրագույն կրթության համակարգի բարեփոխումների որոշ առանձնահատկությունների մասին» հոդվածում ուշադրություն է հրավիրել բարձրագույն կրթության համակարգի զարգացման անհամաչափության վրա: Վերջինս հանգեցնում է բարեփոխումների ֆորմալ կողմի գերակայությանը՝ ի վնաս նրանց բովանդակային բաղկացուցչի: Արդյունքում կորչում է կրթական բարեփոխումների իրական հեռանկարը: Չեղինակը զգուշացնում է, որ նշված միտումների լուրջագնացման դեպքում հնարավոր է երկու բացասական սցենար: Կամ գործընթացը կդառնա անկառավարելի, կամ կրթության համակարգը կվերածվի սխեմատիկորեն սահմանված ներքին չափանիշների վրա հենված կառույցի՝ առանց ինքնակատարելագործման և արդյունավետ զարգացման հնարավորությունների:

Սուրեն Ոսկանյանի «Տեղեկատվական տեխնոլոգիաները որդես գիտություն, տեխնոլոգիա և բիզնես: Կառավարության և միավորումների դերը ԴԴ ՏՏ ոլորտի զարգացման գործում» հոդվածում վերլուծության են ենթարկվում ղեկավարության դերը, գործառույթները, նրա անհրաժեշտ և արդյունավետ միջամտության չափը տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման խթանման գործում: Խնդիրը դիտարկվում է գիտատեխնիկական առաջընթացի, ղեկավար կառավարման համակարգերի տեխնոլոգիական առաջընթացի, ինչպես նաև կիրառական տեխնոլոգիական առաջընթացի և բիզնեսի տեսանկյուններից:¹

Թեև հայոց սփյուռքը անմիջականորեն չի ղատկանում հայաստանյան իրողություններին, նրա ներկայությունը չի կարող չզգացվել հայկական կյանքի խորքային վերլուծությանը հավակնող որևէ ձեռնարկում: Չարմանալի չէ, որ *Տարեգրքի* առաջին հատորը եզրափակող երկու հոդվածները ներկայացնում են «Չա-

յացք Սփյուռքից», ընդ որում առաջին աշխատանքի («Հայրենիքի ընկալումը Սփյուռքում») հեղինակները՝ Սոնա Ներսիսյանը, Լուսինե Տանաջյանը և Սյուզաննա Բարսեղյանը հայաստանցիներ են, իսկ երկրորդինը՝ Անդրանիկ Տազետեանը սփյուռքահայ է և ներկայացնում է Հայաստանին նետված հայացք Լիբանանից: Եթե նկատի ունենանք, որ առաջին տեքստն էլ վերլուծում է Հայաստանի մասին դատկերացումները Լոս-Անջելեսում, Բեյրութում և Թեհրանում, կհամոզվենք, որ դատկերը բավականաչափ ընդգրկում է ստացվում: Ընթերցողն ինքը կխորանա մանրամասների մեջ: Ես կսահմանափակվեմ միայն արձանագրելով, որ սփյուռքահայության ուշադրության կիզակետում շարունակում են մնալ ավանդական ազգային խնդիրները, որոնք սերտորեն կապված են արտաքին քաղաքականության օրակարգի հետ: Ներքին քաղաքականությունը սովորաբար դիտարկվում է որդես հայաստանցիների ներքին գործը, իսկ քաղաքացիական ընդվզումների դրսևորումները հաճախ համարվում են վտանգավոր՝ երկրի առկալայունացման կամ ազգային միասնության խախտման առումով: Միևնույն ժամանակ, հատկանշական է, որ հայաստանյան իրողությունների նույնակերտ դատկերացումները հատուկ են այն սփյուռքահայերին, որոնք հաճախ են լինում Հայաստանում՝ ազգականներին այցելելու կամ գործի բերումով:

Երկու խոսք որդես ամփոփում:

ՀՀՀԿ երրորդ *Տարեգրի* այս դրակի նախադատրաստությունը (հեղինակների հետ աշխատանքը, թարգմանությունները և այլն) ավելի երկար տևեց, քան ակնկալվում էր: Այնուամենայնիվ, նրա բովանդակությանը ծանոթացողները կարող են համոզվել, որ այն դույզն-իսկ չի կորցրել իր արդիականությունը և հրատադությունը: Լա՞վ է դա, թե՞ վատ: Միանշանակ դատասխան չկա: Որդես գիտնական կարող են ինձ բավարարված համարել, բայց որդես քաղաքացի կզերադասեի, որ գիտաժողովի մասնակիցների հարցադրումներից շատերն իրականացած լինեին, և մենք ավելի առաջընթաց փուլում գտնվեինք:

Հանենայն դեղս, կարող ենք հուսալ, որ ժողովածուում տեղ գտած վերլուծականներն ու առաջարկությունները կառուցողական քննարկում կառաջացնեն հանրության մեջ և գոնե մասամբ հաշվի կառնվեն Հայաստանի հասարակության արդիականացման գործը ստանձնածների կողմից:

1 Հասկանալի է, որ ներկայացված չորս հետազոտություններն ընդգրկում են ընդհանուր խնդրի փոքր մասը: Նկատի ունենալով կրթության և գիտության բնագավառներում արմատական բարեփոխումների կարևորությունը և հրատադությունը, ՀՀՀԿ-ը նախաձեռնել է առանձին ծրագիր՝ «Բարձրագույն կրթությունը Հայաստանում. խնդիրներ և հեռանկարներ» թեմայով, որի արդյունքների ամփոփումը՝ իրավիճակի վերլուծության և առաջարկությունների փաթեթի ձևով, հրատարակվել է առանձին գրքուկով (*Բարձրագույն կրթության հիմնախնդիրները Հայաստանում*, Հունամիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 2019):

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

հիմնադրույթներ

ԱՇՈՏ
ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՀԱՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՂԹԱՀԱՐՈՒՄԻՑ

ԴԵՊՈՒ ՆՈՐ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔ

իտաժողովին ներկայացվող ելույթիս վերնագիրը լինելու «Համրության հաղթահարման հրամայականը»: Արձանագրություն՝ արդի հայ հասարակության համրությունը: Սա արվյալական մոտիվ է: Իմաստն այն է, որ սեփական կյանքի հեռանկարը կորցրած և կրավորականության մեջ ընկնված ժողովրդի լեզուն մահացու վտանգի լուսինն է վերջապես բացվի:¹

Ինչո՞ւ են համարել, որ այդ ձևակերպումը կիրառելի է վերջին տարիներին ձևավորված հայաստանյան հասարակության նկատմամբ: Ելել են նրանից, որ մեր հասարակությունը վտանգված է, քանի որ այն եռոզիայի ենթարկող, նրա ներքին և արտաքին անվտանգությունը խաթարող երկույթները համակարգային բնույթ ունեն: Համոզված են եղել, որ դրանց հաղթահարումը հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, եթե կարողանանք բացորոշ կերպով նկարագրել և իմաստավորել մեր համրության հիմքում ընկած իրական, թեև ոչ լուրջաբանական՝ քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական մեխանիզմները: Այնինչ, հենց դրանց մասին է, որ հասարակությունը համառորեն լուռ է: Դա չի նշանակում, որ բազմաթիվ խոսքեր չեն ասվում, հողվածներ չեն գրվում, քաղաքական ճանքեր չեն հնչում:

Սակայն Հայաստանի հանրային գիտակցության (նաև գիտական հանրության) մեջ գերակայող երկու հիմնական՝ «ազգային-հայրենասիրական» և «դաստիարակության» դիսկուրսներն ի վիճակի չեն լուծել այդ խնդիրը: Ավելին, տրավելությունն այն է, որ դրանք ավելի միտված են ծածկելու, քան աղեկվատ ձևով նկարագրելու գոյություն ունեցող իրողությունները: Առաջին դիսկուրսը քիչ է ուշադրություն դարձնում հասարակության մեջ առաջ եկող բազմաթիվ սոցիալական և տնտեսական խնդիրներին: Այն հիմնականում կենտրոնանում է «զուտ ազգային» հիմնահարցերի վրա, իսկ շատ դեպքերում, որոշեք կանոն, սահմանափակվում է լիարժեք բարոյախոսությամբ և միասնության կոչերով: Երկրորդը՝ ձևականորեն կիրառում է արևմտյան հասկացության գործիքակազմը՝ «ժողովրդավարություն», «մարդու իրավունքներ», «շուկայական տնտեսություն» և այլն, որը բախվելով արևմտյանից որակապես տարբերվող իրողությունների՝ նույնպես և նույնքան անբավարար է մնում:

Քիչ է օգնում նաև այսպես կոչված «կոնկրետ»՝ փաստահավաք գիտականության հավակնող և սոցիոլոգիական «անկանխակալ» տվյալների վրա հենված հետազոտությունը: Ցավոք, ժամանակակից աշխարհում կիրառական սոցիոլոգիան ինքնին գաղափարականացված է և արդեն իսկ կանխակալ հարցադրումների դատաճառով հաճախ հանդես է գալիս որոշեք «կեղծ գիտակցություն»: Ոչ աղեկվատ մոտեցումների թվին է դասակարգում նաև «անցումային լուրջություն» մոդելը: Վերջինս ելնում է այն ենթադրությունից, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո առաջ եկած լուրջությունները համատարած (արագ կամ դանդաղ) անցում են կատարում դեմոկրատիկ ժողովրդավարություն և շուկայական տնտեսություն: Հետևաբար, դրանք անհրաժեշտ է գնահատել այն տեսան-

կյունից, թե որքանով են վերջիններս հաջողել այդ անցման (տրանզիտի) ընթացքում:²

Վերջին թեզի նկատմամբ իմ թերահավատությունը ես արտահայտել եմ 2007-ին գրված իմ «Չայ անհատը և նրա վիրտուալ հասարակությունը» հոդվածում, որտեղ ստիղծված եմ եղել արձանագրել, որ Չայաստանը Եվրոպա չի գնում ոչ այն լուրջաբանությամբ, որ *դեռևս* չի ավարտել իր անցումը, այլ որովհետև հետխորհրդային հայ հասարակության համակարգային առանձնահատկությունները երկիրը բուրրովին այլ ուղղությամբ են տանում:³

Արևմտյան գիտական շրջանակներում այս թնջուկը շատ ավելի վաղ է ակնարկվել: Այս առումով հատկանշական է Թոմաս Քըրոթերսի դեռևս 2002-ին գրված «Անցումային հարացույցի ավարտը» հոդվածը,⁴ որում արձանագրվել է «անցումային» մոտեցման անարդյունավետությունը և առաջարկվել հետխորհրդային հասարակությունների նկարագրությունն իրականացնելիս հրաժարվել այդ հետազոտական հարացույցից: Մյուս հայտնի հարցադրումը լուրջաբանում է Թոմաս Ամբրոսիոյին, որն առաջարկել է նոր մոդելներ փնտրել «անցումային հարացույցից անդին»:⁵

Նոր հղացքները ինքնին քիչ չեն՝ նույն Ամբրոսիոյի «կիսա-կոնսուլիդացված ավտորիտարիզմից» մինչև Սուրեն Չոյանի «էլեկտորալ ֆեոդալիզմը»: Բայց սրանք էլ իրենց թերություններն ունեն: Խնդրահարույցն այստեղ այն չէ, որ այդ հղացքները կոտեկտ չեն, այլ այն, որ դրանցից շատերը, մասնավորապես արևմտյանները, *սակասող* են: Դրանք թռչնի թռիչքի բարձրությունից են մայում իրականությանը, քանի որ նրանք ունեն ընդգրկելու բազմաթիվ դեմքեր, և հենց այդ դեմքերով էլ հաճախ առանձին երկրի յուրահատկությունը դրանցում լավ չի երևում:

Առավել արդյունավետ են թվում միջին մակարդակի մոդելները, որոնցում տեսական մոտեցումը զուգակցվում է տեղական իրողությունների հետազոտության՝ case study-ի հետ: Այդ տրամաբանությունից ելնելով է, որ նախատեսում էի անդրադառնալ արդի հայ հասարակության յուրահատկության բացորոշմանը: Բայց, քանի որ թավշյա հեղափոխությունից հետո հասարակական իրողությունների ընկալումը Չայաստանում զգալիորեն փոխվել է, բնական է, որ առաջարկվող վերլուծությունը իրականացվի տեղի ունեցած իրադարձությունների համատեքստում:

Հարցերը, որոնց նախատեսում եմ անդրադառնալ ստորև, հետևյալն են՝ ի՞նչ է եղել մինչև հեղափոխությունը, ի՞նչ տեղի ունեցավ և ի՞նչ աղազա ենք մենք ցանկանում:

ՏԵՍԱԿԱՆ ԵԶՐԵՐԸ

Տեսական եզրերը, որոնք օգտակար է արձարծել դրված հարցերին դատասխանելու համար, երկուսն են՝ «լեզվի միությունը» և «հասարակական դայնա-

նագիրը»: Դրանց փոխկադակցվածությունը առավել կարևոր է մեզ համար: Լեգիտիմության հղումները լայնորեն տարածված են եղել հայ հասարակության մեջ անկախության ողջ ժամանակաշրջանում: Ընդդիմությունը, մատնանշելով ընտրական ընթացքների խախտումները (լցումումներից և ընտրակաշառքներից մինչև թեկնածուների ՀՀ-ում բնակվելու ցենզի կեղծումը), իշխանություններին հայտարարել է ոչ լեգիտիմ, իսկ վերջիններս մշտադեպ հակադարձել են՝ դիմելով «օրենքի տառին» և ղեկավարելով, որ ֆորմալ փաստաթղթերի մակարդակով իրենց մոտ ամեն ինչ կարգին է:

Դժվար չէ նկատել, որ այդդիսի բանավեճում «լեգիտիմության» հասկացությունը նենգափոխվում է «լեգալության» հասկացությանը: Իշխանությունների փորձերը՝ հիմնավորելու իրենց լեգիտիմությունը օրենքին «համադատաստասանությանը», հաշվի չեն առնում, որ լեգիտիմությունը «զուտ իրավական» ֆենոմեն չէ, այն սոցիալ-հոգեբանական բնույթ ունի և կադաված է նախ և առաջ ժողովրդի՝ գոյություն ունեցող *իշխանությանը ենթարկվելու ղատրաստակամության* հետ: Սա է ղատճառը, որ լեգիտիմության ֆենոմենի բովանդակությունը սերտորեն կադաված է «հասարակական դաշինքի» էլ ավելի բարդ երևույթի հետ:

Միանգամից ասենք, որ «հասարակական դաշինքի» երևույթը, որի մասին այդքան տղավորիչ խոսել են Թոմաս Հոբսը, Ջոն Լոկը, Ժան-ժակ Ռուսոն, ֆորմալ մտածողության համար նույնքան անհասկանալի է, որքան լեգիտիմության հարցը, քանի վերջինիս մոտ անմիջադեպ հարց է առաջանում այն մասին, թե *ե՞րբ և որտե՞ղ է կնքվել այդ դաշինքը*: Հասկանալի է, սակայն, որ իրականում խոսքն այստեղ ոչ թե ձևական իրավական փաստաթղթի մասին է (թեև դաշինքը կարող է հանդես գալ նաև այդ ձևով՝ դրա դասական օրինակն է «Ազատությունների խարտիան»⁶), այլ՝ հասարակության մեջ տեղ գտած որոշակի, հաճախ լուելայն համաձայնության (կոնսենսուսի)՝ փոխադարձ ակնկալիքների վրա հենվող որևէ կարգ որդես լեգիտիմ դիտարկելու վերաբերյալ: Մաքս Վեբերն այդ երևույթը բացատրելու համար օգտագործել է գոյություն ունեցող կարգի «վավերականության» հասկացությունը (Geltung):⁷ Իսկ Ռեյնոն Գոսն այդ կադակցությանը խոսում է «անմիջական համաձայնության» (tacit consent) կամ «վարկածային համաձայնության» (hypothetical consent) մասին:⁸

ՀՈՐԻՉՈՆԱԿՎՆ, ԹԵ՞ ՈՒՂԱՀԱՅԱՑ

Գիտենք, որ հասարակական մտքի ղատմության մեջ տարբերակվել են դաշինքի հորիզոնական (Լոկ, Ռուսո) և ուղղահայաց ձևերը (Հոբս): Երկու խմբերին ղատկանող հեղինակներն էլ էլնում են նրանից, որ դաշինքը հաստատվում է հասարակության բոլոր անդամների միջև: Սակայն առաջինները գտնում են, որ նաև կառավարության ձևավորումից հետո ժողովուրդը որդես կուելկտիվ սուբյեկտ ղատկանում է իր ինքնիշխանությունը: Այս տեսակետի հետևողական ղաշտղանը Ժան-ժակ Ռուսոն է, որը հատուկ շեշտում է, որ կառավարու-

թյան առաջադրումը իրականացվում է ոչ թե դաշինքի, այլ օրենքի միջոցով: Կառավարությունը իրավունք չունի վիճելու դրա լայնամասշտաբի վերաբերյալ, նրա խնդիրը օրենքին ենթարկվելն է:⁹

Համաձայն մյուս տեսակետի, որն իր ծագման առումով առաջինն է (Հոբսի *Լևիաթանը* լույս է տեսել 1651-ին, այնինչ Լոկի և Ռուսոյի համադաստասխան գործերը թվագրված են 1690-ով և 1762-ով) համարում է, որ «բնական վիճակի» հաղթահարումից հետո ինքնիշխանության գործառույթը անցնում է ղեկավարին: Պատահական չէ, որ այս դրույթը լայնորեն ընդունվել է 18-րդ դարի ստորագրված Լոկի և Ռուսոյի ինքնիշխանի դեմ արտահայտությունն անթույլատրելի է համարել:¹⁰ Այստեղից հասկանալի է, որ ուղղահայաց հասարակական դաշինքը հատուկ է նաև ավտորիտար իշխանություններին և ադապտացվում է նրանց կայունությունը: Մեխանիզմը, որով այն գործում է, բարիքների փոխանակման ակնհայտ ձև ունի՝ ժողովուրդից վերցվում են նրա ազատությունը երաշխավորող որոշակի գործոններ, օրինակ՝ քաղաքական իրավունքները, փոխարենը որևէ այլ բան է առաջարկվում: Որոշես կամոն դա անվտանգությունն ու բարեկեցությունն են:¹¹

Հետխորհրդային տարածքում, մասնավորապես Ռուսաստանում ձևավորված ուղղահայաց հասարակական դաշինքի մասին խոսելիս Ալեքսանդր Աուզանը նշում է բնակչությանը տրված երաշխիքների երկու հիմնական ձև՝

- սեփականության անձեռնմխելիությունը (ընդհատվել է *Յուկոսի* գործի հետ կապված),
- սոցիալական երաշխիքներ (ընդհատվել է 2005-ին սոցիալական արտոնությունների դրամայնացման հետևանքով):¹²

Երաշխիքների երրորդ, գուցե ամենակարևոր ձևի՝ անվտանգության մասին կխոսենք ավելի ուշ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Հասկանալի է, որ անկախ Հայաստանում, որն ավտորիտար համակարգի ակնհայտ հատկանիշներ ունի, հասարակական դաշինքը լայնորեն ընդունվել է լինելու ուղղահայաց: Բայց փաստացիորեն սահմանափակելով քաղաքական ազատությունները՝ այն ինչ-որ բան լայնորեն է երաշխավորել: Ի՞նչ: Իհարկե, սոցիալական բարեկեցություն, նաև՝ սեփականության անձեռնմխելիություն, բայց նախ և առաջ՝ ազգային անվտանգություն լայնորեն ապահովելու միջոցով: Այս հարցին լայնորեն քննարկելու համար հարկավոր է քննարկել այդ երաշխիքները: Այս հարցին լայնորեն քննարկելու համար հարկավոր է քննարկել Սարգսյանի՝ *Արմենիա: անկախության անվտանգության անհրաժեշտ պայմաններ* աշխատության մեջ կատարված վերլուծության վրա:¹³

Աշխատանքի հիմնական թեզն այն է, որ հետխորհրդային տարածքից միայն

Հայաստանում է տեղի ունեցել *դասական ավտորիտարիզմի հաղթահարում*, որի հետևանքով ձևավորվել է կառավարման մի համակարգ, որը հանրությունը բաժանել է երկու անհավասար մասերի՝ ամենագործերի և անգործերի: Եթե երկրում կա Սահմանադրություն և չկա սահմանադրական կարգ, սովորաբար առաջանում է կամ ավտորիտարիզմ, կամ *հասարակության ամենահզոր անդամների միջև ղայմանավորվածություն ազդեցության ոլորտների բաժանման մասին*: Հայաստանում տեղի է ունեցել երկրորդը՝ առաջ է եկել կառավարման օլիգարխիկ համակարգ, որը գործել է միանգամայն հաշվի առնելով Սահմանադրության գոյությունը: Բայց օրենքներն օգտագործվել են մեկ ուղղությամբ՝ բնակչությանը կառավարիչներին ենթարկեցնելու: Իրենք՝ կառավարիչները, ենթարկվել են բոլորովին այլ նորմերի:

Անցումը ավտորիտարիզմից կառավարման այդ ձևին կատարվել է 2003-ին, երբ խորհրդարան են մտել խոշոր սեփականատերերը, իսկ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ազդեցությունը կտրուկ թուլացել է: Բացարձակ հեղինակության բացակայության դարագայում հայաստանյան *համակարգը ստացել է ղայմանագրային ձև*: Հարաբերությունները սկսել են կարգավորվել քաղաքական և տնտեսական ազդեցության ոլորտների բաժանման մասին ղայմանավորվածություններով: Տնտեսությունը զարգացել է քվոտաների համակարգի հիման վրա, կուսակցությունների կշիռը որոշվել է դրանց առաջնորդների լծակներով: Արտոնյալների կաստան՝ «Ֆեոդալները» և «կուսակցությունները», դարտավորություն են ստանձնել հաշտեցնելու հասարակությունը իշխանության հետ՝ յուրաքանչյուրն իր ոլորտում: *Ձևական առումով, այդ կոնստրուկցիան արձանագրվել է 2003 թ. հունիսի 11-ի «Քաղաքական կոալիցիայի հուշագրում»*:¹⁴

Ուշագրավ է, որ ըստ Ալեքսանդր Աուզանի,¹⁵ նմանատիպ փորձ է կատարվել նաև Ռուսաստանում 2003 թ. աշնանը: Ծայր առած քննարկումների ժամանակ խոշոր բիզնեսի ներկայացուցիչներն ընդունել են, որ իրենց դիրքերը ոչ թե ղետության դեկավարի հետ է, այլ բնակչության: Քննարկվել են սոցիալական արդարությունն ադաիովող կոմոենասցիոն մեխանիզմների տարբեր եղանակներ: Խոսքը գնալիս է եղել մի քանի խոշոր բարեգործական ֆոնդերի ստեղծման և նոր սոցիալական քաղաքականություն իրականացնելու մասին, որի վերահսկողությամը մասնակցելիս լինեին նաև հասարակական կազմակերպությունները: Սակայն այդ դաշինքը չի կայացել, քանի որ նախագահը որոշել է անձամբ տնօրինել բոլոր լծակները, և բնակչությունը ղաշտղանել է այդ որոշումը: Սրա արղյունում առաջ եկած հասարակական կարգը առավել նույնակերղ նկարագրվում է Սիմոն Կորղոնսկու առաջարկած «ղասային հասարակղյան» մողելով:¹⁶

Բայց Հայաստանում դասական ձևով նկատի առնված ավտորիտարիզմը ղարտղություն է կրել: Եվ քանի որ հասարակղյան նկատմամբ լոեյայն ղայմանավորվածղյամբ վերցված որևե ղարտավորղյուն չի կատարվել, օլիգարխիկ կաստայի մեջ ընղունված օրենքները ղարգաղեա տարածվել են ողջ

հասարակության վրա: Իշխանությունը ձեռք է բերել իր կյանքը, հասարակությունը՝ իրենը: Քրեա-օլիգարխիկ համակարգի վերջնական ձևավորումը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ ազդեցության ոլորտների վերաբաշխումը դարձել է ամհնարին առանց ոչ լազտոնական՝ «թիկնագորային» կամ լարգաղես քրեական, ուժային կառույցների ներգրավման:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ ԵՎ ՕԼԻԳԱՐԽԻՍԸ

Հարցը, որը ծագում է այս վերլուծության արդյունքում, հետևյալն է՝ իսկ ինչո՞ւ են Հայաստանում ձևավորված այս յուրահատուկ համակարգում դրսևորվել հասարակական դաշինքի գործառույթները:

Նախ ակնհայտ է, որ քրեա-օլիգարխիկ համակարգը, որը միտված է ամենատարբեր ձևերով քաղաքացիների ստրկացմանը, չի կարող *սոցիալական երաշխիքներ* տալ իր քաղաքացիներին: Դա չի նշանակում, որ նման հասարակության մեջ տնտեսական աճ տեղի չի ունենում: Խնդիրն այն է, որ տնտեսական աճը որևէ ազդեցություն չի ունենում լայն զանգվածների բարեկեցության վրա:

Ոչ լակաս բարդություններ է առաջ բերում սեփականության խնդիրը: Այստեղ ամհրաժեշտ է հիշել, որ խոշոր սեփականատերերի նկատմամբ բնակչության մեջ ձևավորված վերաբերմունքը եղել և մնում է բացասական: Դա բացատրվում է հասարակության մեջ լայնորեն տարածված համոզմունքով, որ ստեղծված լայնամենեղում շոշափելի հարստություն ձեռք բերելու ազնիվ ձևերն ի սկզբանե բացառված են: Սակայն նշված բարոյական մթնոլորտը կարող էր միայն ֆոնային նշանակություն ունենալ: Հասկանալի է, որ զանգվածների վերաբերմունքը որևէ կերպ չէր ազդելու այս կամ այն մեծահարուստի կարողության չափի վրա: Շատ ավելի կարևոր էր այն հանգամանքը, որ մասնավոր սեփականությունը լայնաշոշափված չէր նաև կաստայի ներսում, քանի որ այստեղ *ամընդհատ ընթանում էր սեփականության ուժային վերաբաշխում*:

Այստիսով, հասարակական դաշինքի ենթադրյալ գործառույթներից մնում է միայն մեկը՝ *երկրի տարածքային ամձեղնմիսելիության լայնաշոշափում*: Եվ ի՞նչու չէ, որ երկար տարիներ ազգայնական դեմագոգիան դառնում է միակ լեռտական գաղափարախոսությունը, իսկ անվտանգության փաստարկը՝ հիմնական զենքը՝ սոցիալական դժգոհության որևէ դրսևորման դեմ լայնարում:¹⁷ Աղրիլյան լայտերագընը ցրում է այդ վերջին լայտրանքը:

Եզրակացությունը, որը ստիղված ենք անել, հետևյալն է՝ *քրեա-օլիգարխիկ համակարգի գործունեության արդյունքում Հայաստանում վերացել է հասարակական դաշինքի ամեն մի նշույլ՝ ինչո՞ւս հորիզոնական, այնո՞ւս էլ ուղղահայաց*:

Օլիգարխիկ ռեժիմի դեմ լայնարի լայտմությունը՝ սկսած 2008-ի դեղքերից շարունակված երիտասարդական քաղաքացիական բողոքների շարանով և վերջացրած *Սասնա ծռերի* կատաղի ընդվզումով, խոսակցության առանձին թեմա է: Բավարարվեն դրանց ոչ լրիվ թվարկումով՝ *Ուսանողական այգու*

դաշտդանություն, Մաշտոցի դուրակ (2012), Թեղուտի բնադահդանական շարժում, 100 դրամ (2013), Հանուն գիտության ֆինանսավորման, Դեմ են! (2013), Էլեկտրիկ Երևան ..., հղանցիկ մատնանշելով միայն Ծոերի գործողության առաջ բերած հանրային տրանսդրությունները: Ավելի քան հատկանշական էր, որ հայկական հասարակությունը, որը միշտ աչքի է ընկել իր չափավորությամբ և զուսդ գգուշավորությամբ, եթե չարդարացրեց, ադա «ըմբռնունով մոտեցավ» Սասնա ծոեր խմբավորման գինված, փաստորեն՝ ահաբեկչական, գործողությանը: Փաստարկը միակն էր՝ Ելք չկա՝:

ԻՆՉՈ՞Ւ ՀԱՂԹԵՑ ԹԱՎՇՅԱ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ելքն, այնուամենայնիվ գտնվեց: Թավշյա հեղափոխությանը հաջողվեց ցանցային գործողություններով տեսանելի դարձնել այն դարգ իրողությունը, որի զգացողությունը վաղուց առկա էր հասարակության մեջ՝ *հասարակական դաշինքի չգոյության դայնամներում ՀՀ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը չէր տեսնում ոչ մի փաստարկ տիրող ուեծիմին ենթարկվելու օգտին*: Սանավանդ որ, փաստորեն, իշխող ուեծիմն իմքն էլ ներքինից չէր հավատում սեփական լեգիտիմությանը: Ստեղծվել էր դարադրքսալ վիճակ, որը հասկանալու համար օգտակար է հիշել Մաքս Վեբերի միտքն այն մասին, որ լեգիտիմ կարգը սովորաբար դահդանում է իր վավերականությունը նաև այն խախտողի համար: Այսդես, օրինակ, գողը գիտակցում է, որ մեղանշում է վավեր կարգի դես, մա դարգադես հույս ունի, որ կխոսափի դատիժից:¹⁸ Այնինչ, Հայաստանում ձևավորված ուեծիմն առանձնադես չէր էլ փորձում քողարկել իր արտաիրավական գործողությունները, քանի որ *չէր ակնկալում, որ իրեն հավատում են*: Նա էլնում էր նրանից, որ «բոլորն ամեն ինչ գիտեն», բայց ոչինչ անել չեն կարող, քանի որ «իրենց դես խաղ չկա»:

Մ. Վեբերի մյուս թեգը, որ կարևոր է այս համատեքստում, վերաբերում է լեգիտիմ կարգի վավերականության երկու աղբյուրներին՝ «բարբերին» և «իրավունքին»: Բարբերի նկատմամբ ուսնձգության դեդքում գործում է «բոյկոտը», իրավունքի խախտման դարագայում գործի է դրվում ճնշման դեստական ադարատը: Բայց ուշագրավ է, որ Վեբերը խոսում է նաև *միջանկյալ ձևի* մասին: *Ուսնձգությունը կոնվենցիայի («հանրային բարբերի») նկատմամբ, հաճախ հանրության անդամների սոցիալական բոյկոտի գերազդեցիկ և զգայուն հետևանքների շնորհիվ ավելի ուեղ է դատվում, քան դա հնարավոր կլիներ իրավական դարտադրանքի դարագայում*:¹⁹ Ադա՝ *Որև կարգի կոնվենցիոնալ երաշխիքից իրավական երաշխիքին անցնելու սահմանային դեդքը ծիսականացված (förmlich), սդառնալից և կազմակերդված բոյկոտի կիրառությունն է*:²⁰

Այժմ արդեն, հետին թվով վերլուծելով կատարվածը, կարող ենք արձանագրել, որ հայկական հեղափոխության «գանգվածային անհնագանդությունը» կազմակերդված բոյկոտի դասական դրսևորում էր:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳԼՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Արձանագրենք նաև հետևյալը. եթե 2018-ի աղյուսակի իրադարձություններն իսկապես հավակնում են հեղափոխություն լինելու, ապա դրանց մասնակիցները ղեկավարված է կարողանան վերականգնել հասարակության ատաղձը հանդիսացող քաղաքացիական ղեկավարները: Ընդ այդ, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ մի քանի համագամներ:

ա) Դաշինքը, որքան էլ դա ցանկալի լիներ, չի կարող լինել *միայն* հորիզոնական, արդեն իսկ այն ղեկավարում, որ հայկական հասարակությունն իր բնույթով հակված է լուծումներ ակնկալել առաջնորդից: Այդ մասին է վկայում նաև ներկայիս վարչապետի գերբարձր վարկը: Ուրեմն, այն ղեկավար է ունենա *նաև* ուղղահայաց համաձայնության տարրեր:

բ) Կոռուպցիայի դեմ ղեկավարող ինքնին վերցրած ահռելի և հնչել խնդիր լինելով հանդերձ, նոր հանրային ղեկավարող ձևավորող կոնսենսուս ստեղծել չի կարող:

գ) Նոր դաշինքը ղեկավարվում է արտահայտի հասարակության մեծ մասի սղակալիցները, որոնք ակնհայտորեն կառավարվում են *արդարության վերականգնման* հետ: Վերջինս վերաբերում է ոչ միայն անցյալի տրավմատիկ իրադարձությունների (նախ և առաջ հոկտեմբերի 27-ի և մարտի 1-ի), բայց նաև բազմաթիվ տնտեսական հանցագործությունների բացահայտմանը և մեղավորների ղեկավարում: Բնական է, որ հասարակության լայն խավերը այդ գործընթացներից նաև որոշակի *նյութական փոխհատուցում* են ակնկալում:

դ) Փոխհատուցման մեխանիզմները չղեկավարվում են «հարստահարողների հարստահարման» բոլշևիկյան մոդելով: Հանրային կոնսենսուսը ղեկավարվում է ընդունելի լինի նաև բիզնեսի համար: Այսինքն, ղեկավարվում է համատեղված երաշխիքները ինչպես *սեփականության անձեռնմխելիության*, այնպես էլ *սոցիալական իրավունքների* հետ կառավարվում:

ե) Դա կարող է իրականացվել անցումային արդարադատության շրջանակներում մշակված կոմիտեային մեխանիզմների օգտագործման (օրինակ՝ նախկին օլիգարխների ղեկավարող մուծումներից ձևավորվող սոցիալական ֆոնդերի ստեղծման) միջոցով: Ընդ այդ, խոսքը հասարակությանը «լավություն անելու», մարդկանցից գողացվածի կամայական՝ մեծ կամ փոքր մասը մարդկանց կամ ղեկավարները «մեծահոգաբար նվիրելու» մասին չէ: Նման գործընթացը չէր տարբերվի նախկին համակարգում ընդունված ձևից՝ իրեն հատկացված մեծաշնորհից գերազանց ստացող մեծահարուստը ղեկավարի իրահանգով «մուծվում է»՝ ինչ-ինչ հանրային խնդիրներ ոչ ֆորմալ ճանադարձով լուծելու համար: Դրույթաչափերը ղեկավարվում է որոշված լինեն օրենքով, իսկ ստեղծված ֆոնդերի ֆինանսական գործունեությունը ղեկավարվում է համադատասխանի դրանց կանոնադրությանը, լինի թափանցիկ և վերահսկվող:

զ) Ավելի ընդհանուր իմաստով, ընդունելի է Ա. Առաքելի գաղափարն այն մա-

սին, որ «բոլորի համար չէ, որ սեփականությունը մեծագույն նդատակ է: Մարդիկ ձգտում են տարբեր իրավունքների՝ առողջ կենսակերպ, երեխաների կրթություն, հարգալից հարաբերություններ: Խոշոր բիզնեսը, ի սկզբաբանե, հակված չէ հարգելու բնակչության իրավունքները: Լուծումն այն է, որ նա ստիպված լինի հարգել դրանք: Խոսքը ներդրումների մասին է, որոնք հնարավորություն կտան հասնել որոշակի ստանդարտների»:²¹

ե) Հասկանալի է, որ *բիզնեսի սոցիալական ղատասխանատվությունը* չի կարող ղայնանավորվել միայն անցումային արդարադատության ժամանակավոր նորմերով: Այն ենթադրում է լայն գործարար շրջանակների շարունակական մասնակցություն հանրությանն անհանգստացնող խնդիրների լուծմանը: Նման գործունեությունը հնարավոր չի լինի իրականացնել առանց օրենսդրական դաշտում կատարվող փոփոխությունների, որոնք հարկային արտոնություններ կհաստատեն բարեգործությանն ուղղված միջոցների համար:

Այս և նման ճանադարհներով է հնարավոր հասարակության վերագտնված հուզական համերաշխությունը բարձրացնել ինստիտուցիոնալ մակարդակի և ադահովել նոր կառավարության երկարաժամկետ լեգիտիմությունը:

ՀՈՐԻԶՈՆԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ ՈՐՊԵՍ ՆՊԱՏԱԿ

Թավշյա հեղափոխությունը հասարակությանը վերադարձրեց հույսը սեփական ադագայի նկատմամբ: Սդասումները մեծ են, բայց մեծ են նաև վտանգները:

1. Հետհեղափոխական էյֆորիայի ղայնաններում լիովին հասկանալի է *Քաղաքացիական ղայնանագիր* կուսակցության ջախջախիչ հաղթանակն ընտրություններում և նրա գերակա դիրքը նորընտիր խորհրդարանում: Այդ հեռանկարից անհանգստացած քաղաքական գործիչների և վերլուծաբանների կոչերը՝ հետաձգել ընտրությունները մինչև նոր կուսակցական համակարգի ձևավորումը Հայաստանում, թեն հասկանալի, բայց ոչ բավականաչափ իրատեսական էին: Կուսակցական լանդշաֆտը երկրում այն աստիճան էր քայքայված և անայացած, որ լրացուցիչ մի քանի ամիսը քիչ բան կարող էր որոշել: Բայց դա նշանակում է, որ քաղաքական նոր ուժերից և հասարակական կազմակերպություններից շատերը դեռ նոր են ոտքի կանգնելու առաջիկա տարիներին արտախորհրդարանական գործունեության ղայնաններում: Ի վիճակի կլինե՞ն արդյոք այսօրվա խորհրդարանական ուժերը մի կողմից՝ նդաստել կուսակցական-հանրային դաշտի նորոգման գործընթացներին, մյուսից՝ այնդես համագործակցել կառավարության հետ, որ կանխվի նոր, այս անգամ «հեղափոխական» ավտորիտարիզմի վտանգը:

2. Թավշյա հեղափոխությունը երիտասարդության հեղափոխությունն էր: Դրանում էր նրա ուժը, բայց այստեղ է նաև նրա թուլությունը: Եվ խոսքը ոչ միայն օրվա կառավարության մեջ փորձառու կադրերի դակասի մասին է, այլև նոր բաժանարար գծերի ստեղծման վտանգի, որոնց դատձառով հեղափոխու-

թյանն իրենց մասնակցությունը բերած միջին և ավագ սերնդի ներկայացուցիչները կարող են ամտեսվել և մեկուսացվել ընդհանուր գործընթացներից:

3. Այսօր արդեն ակնհայտ է, որ նոր կառավարության տնտեսական քաղաքականության համար Պատասխանատու գործիչների հայացքներն արմատական ազատական են: Սույն հոդվածն այն տեղը չէ, ուր կարող է քննվել դրանց արդյունավետությունը: Բայց իմաստ ունի հիշեցնել, որ թավշյա հեղափոխության շարժիչ ուժերից մեկը եղել է անադախտ խավերի ընդվզումը գնալով ահագնացող տնտեսական բևեռացման դեմ: Բարձր լեգիտիմությունը, որն այսօր ունի կառավարությունը, նվաճվել է նախկին համակարգի դեմ Պայքարի շնորհիվ: Այն չի վերաբերում տնտեսական զարգացման ռազմավարությանը, քանի որ վերջինիս այլընտրանքային՝ ազատական և սոցիալական մոդելները հանրային մրցակցության մեջ չեն դրվել ինչդեպ հեղափոխության օրերին, այնդեպ էլ խորհրդարանական ընտրապայքարի ընթացքում: Նոր կառավարությունը ղեկավարում է նկատի ունենա, որ իր որդեգրած թեզը՝ *տնտեսական գործընթացներին ղեկավարող նվազագույն մասնակցության վերաբերյալ*, հղի է ամկամխատեսելի սոցիալական ցնցումներով:

4. Վերը նշվեց, որ 2018-ի թավշյա հեղափոխությունն իշխանությունների դեմ միակ սոցիալական ընդվզումն էր, որի ընթացքում «անվտանգության փաստարկի» կիրառությունը վերջիններիս կողմից արդյունք չի տվել: Այն չէր էլ կարող արդյունք տալ, քանի որ դժգոհությունն անվտանգության ադախտվման մակարդակից նախկին կառավարությունը սասանած հիմնական գործոններից էր: Փոխարենը, հետհեղափոխական շրջանում արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող լծակները նախկին իշխանության ներկայացուցիչներն օգտագործում են ամենայն իմտենսիվությամբ՝ հաճախ չխնայելով ողջ երկրի միջազգային վարկը: Արտաքին քաղաքականության հետ կառավարած օրակարգի ծայրահեղ բարդությունը մնում է նոր կառավարության դժվարին մարտահրավերներից մեկը:

Վերը ներկայացված մտահոգությունների թվարկումն անշուշտ կամայականության տարր է դարձնակում: Ցանկության դեռքում, այն կարելի է շարունակել, կրճատել կամ փոխարինել խնդիրների մեկ այլ, ոչ թակաս եական ցուցակով: Միայն ադազան ցույց կտա, թե որքանով իշխանության եկած հեղափոխական ուժերն ի վիճակի կլինեն դիմակայել այդ մարտահրավերներին: Սակայն կարևոր է հիշել, որ հեղափոխության գուցե կարևորագույն արդյունքը *հանրային ակտիվության համար ծանադարի հարթելն էր*: Թվարկված և բազմաթիվ այլ խնդիրների լուծման հաջողությունը ոչ միայն կառավարությունից է կախված, այլև ողջ հասարակությունից: Վերջինս եզակի հնարավորություն է ստացել՝ *մտքում ունենալ Բուսոյի խոսքն այն մասին, որ կառավարության ձևավորումից հետո էլ ժողովուրդն է մնում միակ ինքնիշխանը, և եռանդուն քայլեր ձեռնարկել հասարակական դաշինքի ԳՈՐԻՉՈՆԱԿԱՆ տարբերակի ձևավորման ուղղությամբ*:

- 1 Յմնտ. Խաչատուր Աբովյան, *Վերջ Չայաստանի* (Երևան: Սովետական գրող, 1984), էջ 5-6:
- 2 Հայկական իրականության ցլատմամբ այդ մոտեցման կիրառության ակնառու նմուշ է «Անցման ավարտը» գիտաժողովը, կազմակերպված 2017-ին Լոս-Անջելեսում և Երևանում Հարավային Կալիֆորնիայի համալսարանի Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի կողմից (“The End of Transition: Shifting Focus: A Quarter Century After the Soviet Collapse” international conference, org. by the USC Institute of Armenian Studies; the first part was held on the USC campus April 9-10, and the second part – on May 23-24, in Yerevan).
- 3 Աշոտ Ոսկանյան, «Հայ ամիստը և նրա վիրտուալ հասարակությունը», *D`Arménie, Éditions le Quartier: Quimper* (Erevan, 2008), էջ 121-135, աղբյուր՝ <http://www.arteria.am/hy/1327488242>, այց՝ 19.03.2019:
- 4 Thomas Carothers, “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, հ. 13, թիվ 1 (2002), էջ 5-21:
- 5 Thomas Ambrosio, “Beyond the Transition Paradigm: A Research Agenda for Authoritarian Consolidation”, *Demokratizatsiya The Journal of Post-Soviet Democratization*, հ. 22, թիվ 3 (2014), էջ 471-494:
- 6 1215-ին Անգլիայում ընդունված «Ազատությունների մեծ խարտիան» (Magna Carta) դա-հանջում էր թագավորից հրաժարվել որոշ իրավունքներից և ընդունել, որ իր կամքը դեռ է սահմանափակվի օրենքով: Այն ներառում էր անվտանգության դրույթ, որ իրավունք էր տալիս բարոնների հանրությանը անհրաժեշտության դեպքում ուժով հակադրվել արքայի կամքին:
- 7 Տե՛ս Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Vollmedia GmbH Padeborn), էջ 39:
- 8 Տե՛ս Raymond Geuss, *History and Illusion in Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), էջ 65 և 67:
- 9 Տե՛ս Ժան-ժակ Ռուսո, *Հասարակական դաշինքի մասին* (Երևան, 2000), էջ 206 և 208:
- 10 Տե՛ս հեղափոխության իրավունքի մասին իմ տեսադասախոսությունը հետևյալ հղումով՝ <http://archumanities.am/category/video/heghapokhoutyan-iravounq>, այց՝ 19.03.2019:
- 11 Այդ օրինաչափության դրսևորումները ժամանակակից աշխարհում մատչելի ձևով վերլուծված են հետևյալ աշխատության մեջ՝ John Kampfner, *Freedom for Sale: How We Made Many and Lost Our Liberty* (Simon & Schuster: London – N.-Y. – Sidney – Toronto, 2009):
- 12 Տե՛ս Александр Аузан, *Вертикальный контракт неустойчив, Отечественные записки* (2001-2014), <http://www.strana-oz.ru/2004/6/vertikalnyy-kontrakt-neustoychiv>, այց՝ 18.10.2019:
- 13 Տե՛ս Манвел Саркисян, *Армения: волны политических перемен*, http://archumanities.am/uploads/articles/pdf/МСаркисян_Армения-волны_политических_перемен.pdf, այց՝ 18.04.2019:
- 14 Տե՛ս *Քաղաքական կոալիցիայի հուշագիրը*՝ https://armenpress.am/arm/news/33765/D594D4B1D582D4B1D594D4B1D4BFD4B1D586_D4BFD588D4B1D4BCD4BBD591D4BBD4B1D585D4BB_D580D588D592D587D4B1D4B3D4BBD590D4B8.html, այց՝ 23.03.2019:
- 15 Տե՛ս Аузан, *Вертикальный контракт неустойчив*:
- 16 Տե՛ս Симон Кордонский, *Словная структура постсоветской России* (Москва: Институт фонда «Общественное мнение», 2008): Այդ թեմայով հեղինակի զեկուցումը *Հայաստան 2018. իրողություններ և հեռանկարներ* գիտաժողովում տե՛ս հետևյալ հղումով՝ <http://archumanities.am/category/video/hetkhorhrdayin-rousastani-socialakan-karo>, այց՝ 19.03.2019:
- 17 Այդ մասին տե՛ս Sos Avetisyan, *The Hunchback of Caucasus: Armenia’s “Stateness” Issue and Its Post-war Democratization* (Master’s Thesis).
- 18 Տե՛ս Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, էջ 40:
- 19 Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, էջ 43:
- 20 Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*.
- 21 Յմնտ. Аузан, *Вертикальный контракт неустойчив*:

ՄԱՆԿԵԼ
ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ

ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ

Երջին ամիսներին անընդհատ փորձում ենք հասկանալ, թե ինչ լուրեր է անենք, խոսում ենք արդարությունից, սոցիալական արդարությունից, սոցիալական համերաշխությունից և ընդհանրապես նրանից, թե ինչ է կատարվել Հայաստանում: Հիմնական հարցը հետևյալն է. այն, ինչը կոչում ենք հեղափոխություն կամ հեղաշրջում, ի՞նչ է սա իրականում: Ի՞նչ է իրականում կատարվել Հայաստանում:

Եթե վերցնում ենք կոնկրետ սխեմաներ, օրինակ՝ Հայաստանում տեղի ունեցած դեմքերը դիտարկում Արևմտյան մոտեցումներից, լուրեր է տեսնենք, թե եղել է արդյո՞ք Հայաստանում համակարգափոխություն՝ ինստիտուցիոնալ փոփոխություն, թե ոչ: Եթե եղել է, ապա սա հեղափոխություն է կամ զոնե հեղափոխության սկիզբ է: Եթե չի եղել, ապա կարելի է այն բնութագրել որպես բունտ: Մյուս կողմից՝ կարևոր է հասկանալ, թե մինչ այդ եղել է արդյո՞ք Հայաստանում համակարգ և արդյո՞ք այն փոխվել է:

Հայաստանում, ինչպես շատերն են լինում, գոյություն ունեն քրեա-օլիգարխիկ համակարգ: Արդյո՞ք այդ համակարգը կարող ենք համարել լուրերական համակարգ, թե ոչ: Այս հարցին շատ տարբեր մոտեցումներ կան: Ես կարծում եմ, որ քրեա-օլիգարխիկ համակարգը լուրերական համակարգ է: Ինչո՞ւ:

Ղարաբաղյան շարժման տարիներին, 1988-ից սկսած, Հայաստանում հայտարարվել էր, որ նույնպես կա ստեղծել իրավական լուրերություն: Սա հետագայում ամրագրվեց սահմանադրությամբ. ձևականորեն ընդունվեցին այն արժեքները, ձևավորվեցին այն ինստիտուտները, որոնք լուրեր է բերեին այդ լուրերության ստեղծմանը: Սակայն այդ ինստիտուտները, ինչպես կարելի է հասկանալ, չեն կայացել: Հենց 1995 թ. նախագահական ընտրություններով ընտրության ինստիտուտը տառալվել է, տեղի է ունեցել մի բան, որը կոչվում է իշխանության յուրացում, իշխանության ուզուրոպցիա: Որոշակի խմբի կողմից այդ ուզուրոպցիան լուրեր է բերել դատական համակարգի տարալիզացման, որովհետև կատարվել էր լուրերական հանցագործություն: Ըստ 1995 թվականին ընդունված սահմանադրության, ուզուրոպցիան լուրերական հանցագործություն է, և լուրեր է, որ հանցագործները անմիջապես լուրեր է վերացնեին դատական համակարգը: Դրանով տառալվեց երկրորդ՝ արդարադատության ինստիտուտը: Հետագայում լուրեր է ստեղծվել ուզուրոպցված իշխանության ինչ-որ ուրակ:

Հայաստանում սա տեղի է ունեցել մի քանի փուլով: Քանի որ լուրերագնով սկսեցինք կառուցել լուրերությունը, իշխանության եկավ լուրերագնի ընթացքում ստեղծված այսպես կոչված ռազմական օլիգարխիան:

1996 թ. ստեղծվեց *Երկրաշառ կամավորականների միությունը*, որը կարճ ժամանակ անց քաղաքականացվեց, ինչպես նաև յուրացվեց բոլորովին այլ մարդկանց կողմից ստեղծված *Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը*: Ռազմական օլիգարխիան մտավ այս երկու կառույցների մեջ: 1998 թ. որոշակի մանիպուլյացիաներով ռազմական օլիգարխիան իշխանության եկավ *Հանրապետական կու-*

սակցության տեսքով: 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ի դեմքերով այն գլխատվեց ու կորցրեց իր ազդեցությունը: Հենց այդ ժամանակ էլ դրվեցին քրեա-օլիգարխիկ համակարգի հիմքերը, և այն որդես համակարգ բյուրեղացավ 2003 թ.:

Այդ տարիներին գործող ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, որը ներկայացնում էր ռազմական օլիգարխիան, երկրորդ անգամ փորձելով ընտրվել ՀՀ նախագահ՝ տառալվեց ընտրությունների առաջին փուլում: Ձախողումից հետո նա հավաքեց բոլոր խոշոր սեփականատերերին և երկիրը նրանց հանձնելով՝ վերջիններիս կողմից ստացավ իրեն ղաշտոդանելու երաշխիք: Ընտրությունները կեղծելով՝ Քոչարյանը մնաց իշխանության, իսկ խոշոր սեփականատերերը մտան Ազգային ժողով՝ հայտարարելով, որ ստեղծում են քաղաքական կալիփցիա և նոր քաղաքական մշակույթ: Նրանց ստեղծած քաղաքական կալիփցիան այն էր, ինչ մենք անվանում ենք քրեական օլիգարխիա: Այն եղել է քաղաքական և տնտեսական ոլորտների բաժանման ղայմանագիր՝ քաղաքականը ձևակերպել են հոչակագրի մեջ, օրինական տեսք են տվել, մինչդեռ տնտեսական և իրական իշխանական բաժանումը բանավոր էր: Այդ կալիփցիոն ղայմանագիրն էլ իր հերթին ստեղծել է քրեա-օլիգարխիկ համակարգ: Այն քրեական է կոչվում ոչ թե այն ղատձառով, որ անօրինական է. իր բնույթով այն ղայմանագրային օլիգարխիա է: Ի դեմ, կան տարբեր օլիգարխիաներ. կա օրինակ՝ կլանային օլիգարխիա, երբ համակարգը կառուցված է մեկ ավտորիտար անձի շուրջ: Հայաստանում ավտորիտարզմը վերացել էր 2003 թ., քանի որ չկար մի գաղափար, որի շուրջ ավտորիտար իշխանություն ձևավորվեր: Մինչ այդ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի իշխանության տարիներին կար Ղարաբաղի վերամիավորման հարցը, այս հարցը նրա քաղաքականության մի մասն էր, և դրանում էր դրսևորվում նաև նրա իշխանությունը: Ռոբերտ Քոչարյանի իշխանության գալու տարիներին էլի մի գաղափար կար՝ *Ղարաբաղի փրկիչներ* կամ *ղատերազմի հերոսներ*: Այս երկու գաղափարներով էին իշխանությունում գտնվողներն արդարացնում իրենց իշխանությունը, ինչն էլ փլուզվեց 2003 թ.: 2003 թ. առաջ եկած նշածս խոշոր սեփականատերերի ղայմանագրով ձևավորվեց իշխանական այլ տիղի համակարգ: Ուստի, 2003 թ. ձևավորված համակարգը քրեա-օլիգարխիկ անվանելն անհիմն է: Այն շատ նման է բուն քրեական աշխարհի ղայմանագրին, քանի որ գործում է ոլորտների բաժանման սկզբունքով:

Կարող ենք հարց տալ, թե ինչո՞ւ այդդես եղավ: Խնդիրն այն է, որ Հայաստանում սեփականությունը կաղված է եղել ղետական լծակների հետ. առաջին իսկ սեփականության կուտակումը տեղի է ունեցել ղետական լծակների գործադրմամբ, խոշոր սեփականության տիրանալու որևէ այլ կերղ չի եղել: Այսինքն՝ այն, ինչը կոչում ենք բիզնեսի և իշխանության սերտաձում, ի սկզբանե դրված է եղել ղետականության հիմքում: ղայմանագիրը եղել է հենց այդ սեփականության շուրջ: Ընդ որում, սեփականություն էր նկատվում գրեթե ամեն բան, տարբերություն չի եղել տարածք է դա, գործարան, բանկի հաշիվ, մանդատ, թե ղաշտոն կամ դատարան:

Վերջին ամիսներին Հայաստանում տեղի ունեցածը մտքի և գործողության սին-

թեզ է: Այն իսկապես ժողովրդական շարժում է, քանի որ չի իրականացել մեկ մարդու կողմից: Կային մարդիկ, որոնք գիտեին ինչդեպ վարվել այս վիճակում, և կային մարդիկ, ովքեր ուզում էին դա անել: Երկար ժամանակ քննարկումներ էին, համոզ(վ)ելու փորձեր, որ կարելի է կիրառել այսօրվա մի մեթոդ: Հայաստանում հանրությունը կարողացել է, կազմակերպվելով որդես անգն բանակ, քրեական օլիգարխիան աղամոնտաժելու օղերացիա իրականացնել, և դա եղել է անգն բանակի օղերացիա: Ասել, որ այդ աղամոնտաժման օղերացիան հեղափոխություն է, թե ոչ, զուտ ճաշակի հարց է: Կարևորն այստեղ էությունն է: Վերևում խոսեցի քրեա-օլիգարխիկ համակարգի բնույթից, մնում է հարցը, թե արդյո՞ք այն դեպքում համակարգ է, թե ոչ: Իմ կարծիքով այն դեպքում համակարգ է, և իզուր չէ այն հանգամանքը, որ այդ համակարգը առանձնահատուկ «սեր» ունի սահմանադրության նկատմամբ: Ամեն մեկն իր հերթին փոխում է սահմանադրությունը՝ քրեա-օլիգարխիկ համակարգը օրինականացնելու համար: Սա շատ ավելի կանոնավոր համակարգ է, քան ավտորիտար համակարգը, բայց կառուցված է «վատ օրենքի» հենքի վրա: Ավտորիտար համակարգը կառուցված է ընդամենը մեկ մարդու որոշման վրա, իսկ օլիգարխիան օրենք է:

Ի՞նչ է կատարվում այս օրերին: Այժմ դեմոնտաժի երկրորդ փուլում ենք: Ժողովուրդը գլխատեց այդ համակարգը, ստիպեց օլիգարխիկ համակարգին ենթարկվել իրեն, երկրի կառավարման լծակը տալ իրեն: Բանակը և ոստիկանությունը ժողովրդի կողմում են: Ունենալով ուժային կառույցների օժանդակությունը և երկրի ղեկավարի ղաշտոնը՝ սկսվեց դեմոնտաժի երկրորդ փուլը: Գեներալ Մանվել Գրիգորյանի հետ կապված դեմքերը ուժային դեմոնտաժի երկրորդ փուլի մասին են խոսում, այն բոլորովին էլ կոռուպցիայի դեմ ղաշքար չէ: Այսինքն՝ սկսվել է աղամոնտաժվել հիմնական խարխիսը՝ ընդհանուր անուն ստացած *Երկրադատ* և այլ կառույցներ, որոնց վրա հենվում էր այդ համակարգը: Սկզբում փոխվում է գլուխը, հետո ուժայինները և սկսվում է դեմոնտաժի մնացած մասը: Մի որոշ ժամանակ առաջ *Հանրապետական կուսակցության* անդամներն ասում էին, թե իրենք մեծամասնություն են և դեռ իրենց խոսքը կասեն: Բայց այդ ժամանակ նրանք դեռ չէին հասկացել ինչ է կատարվել: Գեներալ Մանվել Գրիգորյանին հանձնելով՝ *Հանրապետական կուսակցությունը* հանձնեց իր նախկին կարգը, ինչը չանել չէին կարող: Օլիգարխիան ինքն իրեն դավաճանելով փլուզում է իր համակարգը: Օլիգարխիան դեռ կշարունակի փլուզվել: Այս դաժին հիմնական խնդիրը հասկանալն է, թե այդ ուժային դեմոնտաժը ինչքանով է օրինական: Իրականում սա ռեդեպիսիա է, որը կարող է վերածվել այլ բանի և ավելի լուրջ խնդիրների առաջ կանգնեցնել: Այժմ տեսնում ենք, որ դիմակավորված անձինք ներխուժում են օլիգարխիայի դարազուլանների տները, և ժողովուրդը ողջունում է սա. ժողովրդին դատարան դետք չէ: Իսկ հենց սա որքանով է օրինական:

Միևնույն ժամանակ այս իրավիճակի մեջ դրական բաղադրիչը բավականին մեծ է: Ի սկզբանե հայտարարվել է, որ դեմոնտաժից հետո դետք է կարգավորվի քաղաքական և տնտեսական դաշտը, մի բան, որը գերխնդիր է բոլոր

Աման փոփոխություններից հետո: Ինչո՞ւ: Որովհետև աման օլիգարխիկ համակարգում ամհնար է ղաշտղանել խոշոր սեփականությունը աղանց այդ համակարգի մաս կազմելու: Դրա համար բոլորը ձգտում են մի մասնիկ ունենալ այդ համակարգում: Զինա համակարգը խլում է այդ սեփականությունը, իսկ ժողովուրդը ողջունում է դա:

Ամհնար է ստեղծել իրավական ղետություն, եթե սեփականությունը ղաշտղանված չէ, և եթե հանրությունը օրինական չի ձանաչում այդ սեփականությունը: Բայց ինչղե՞ս օրինական ձանաչվեն այդ սեփականությունները, երբ դրանք ձեռք են բերվել ժողովրդին անընդհատ թալանելով ու կեղեբելով:

Ուրեմն, քաղաքական ու տնտեսական ոլորտները կարգավորելու համար աղաշարկում են ընդունել երեք օրենք.

Ա. Օրենք սեփականության մասին, որում լինի մի սկզբունք, այն է՝ ձանաչել գոյություն ունեցող սեփականությունները կոմղենսիաղին հարկի գործաղրմամբ: Զանրությունը ձանաչում է խոշոր սեփականությունները, բայց սեփականատերերը դատարանի որոշմամբ ինչ-որ ժամկետում, ասենք՝ 1-25 տարի, հարկ են տալիս հանրությանը՝ որղես մախորղ տարիներին ղատձանված վճարի փոխհատուցում: Սրանով լուծվում է երկու հարց: Նախ՝ այս կերղ հանրությանը արղարության կոնցեղտ է աղաշարկվում: Կարելի է կուլակաթափություն անել ու դրանով արղարություն հաստատել, բայց աղաշարկվող ձևի աղավելությունն այն է, որ այն բերում է հանրային համերաշխության: Կան կոնկրետ մարղկանց թիրախային խմբեր, որոնց ղետք է փոխհատուցել: Կա մարղկանց խումբ, օրինակ, որ գրկվել է իր ղատեմական ժաղանգությունիղ Երևանում՝ տարածքը ղետության գերակա շահ ձանաչելով մարղկանց դուրս են շղորտել իրենց տներիղ: Գյումրիում դեղևս 6000 տնակ կա և մարղկանց ստրկացած վիձակում են ղահում: Աղքատ ընտանիղներ, որոնց տղաներին բանակ են տանում, ընդ որում՝ աղաշնագղծ: Եվ իհարկե կան բազմաթիվ գղհեր: Սրանք կոնկրետ խմբեր են, հանրության շերտեր, որոնց ղետք է փոխհատուցել: Եթե փոխհատուցվի, ժողովուրդը չի թշնամանա թալանչիղների հետ, և այն համերաշխության ու հաշտության կբերի: Այս մեխանիզմի արղյունբում վերանում է սեփականատիրոջ կողմիղ անընդհատ ղետական իշխանության մաս կազմելու ձգտումը, այն դաղում է անեական: Այս մեխանիզմը կիրաղել է Իղլանդիան և շատ հաշող կերղով կարողացել լուծել հասարակական ձգնաձամը:

Այստեղ ծնվում է երկրորղ հարցը՝ ինչղե՞ս ժողովուրդը ղետք է ընտրի կաղավարման համակարգը և կաղերին: Ներկայիս օրենսղղությամբ միայն կուսակցությունները իրավունք ունեն մասնակցել ընտրություններին: Այդ դեղղում ո՞ր կամ ինչղիսի՞ կաղույցը ղետք է համարվի կուսակցություն: Այստեղիղ էլ երկրորղ օրենքը.

Բ. Օրենք կուսակցությունների մասին: Պետք է գործարկվի վերագրանցման

մի մեխանիզմ, որը թույլ չի տա ներկայումս գոյություն ունեցող մարդ-կուսակցություններին և կուսակցությունների անվան տակ գործող բանդաներին հանդես գալ որդես կուսակցություն:

Եվ ի վերջո կա ևս մի կարևոր օրենք: Դա

Գ. Ընտրական օրենքն է: Այս օրենքը ղետք է արտացոլի վերը նշված երկու օրենքները:

Եթե այսբանը կարողանանք անել, ադա կկանգնենք ղետականաշինության ճանադարհին, եթե ոչ, ադա կշարունակվեն ղեդրեսիաները:

ՍՈՒՐԵՆ
ՉՈՒՅԱՆ

ՅԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՆԿԱՐԱԳՐՄԱՆ
ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱԿՈՐ ՈՒՂԵԳԻԾԸ¹

*Բոլոր հրչանիկ ընթանիվները նման են միմյանց,
յուրաքանչյուր դժբախտ ընթանիվ դժբախտ է յուրովի:*

ԼԵՎ ՏՈՒՍՏՈՅ

1. Քաղաքական, սոցիալական և մշակութային գործընթացները նկարագրելիս հարկ է գիտակցել, որ նկարագրվող երևույթը կամ համակարգը իր գործունեության ընթացքում նույնպես ձևավորում է իր ինքնատիպ տերաքոնոմները: Ինքնատիպ տերաքոնոմները և դրանց սերունդը հանդիսանում են սոցիալական համակարգի բնականոն և կարևորագույն գործառնություններից մեկը՝ առաջնություն տվյալ համակարգի ինքնագիտակցման կադադարումը:²

Ինքնա- և արտա-դատակերտումը գտնվում են դիմամիկ և դրա հետ մեկտեղ մրցակցային փոխազդեցության մեջ՝ ձգտելով հանդես գալ որպես գերիշխող և հավակնելով լինել միակ ճշմարիտը:

Այս առումով քաղաքագետների և հասարակագետների համար ուշագրավ կարող է լինել մշամագիտության և մշակութաբանության փորձը, որտեղ խորությամբ ուսումնասիրված են նմանատիպ փոխազդեցության և մրցակցության եղանակները: Դրանք մասնատում են այն, որ տարամշատումը ներքին և արտաքին նկարագրությունների միջև թեև մեթոդապես անհրաժեշտ է, բայց այն չի կարող լինել ամբողջական և ավարտուն:³

Օրինակ՝ այժմ Հայաստանում դաշտոնապես ընդունված «թավշյա հեղափոխություն» եզրույթը փոխառված է դրսի նկարագրություններից. նախ և առաջ այն մոտատակառուցված էր համեմատության եզր հաստատել Հայաստանի 2018 թ. աղբյուրի և Չեխոսլովակիայի 1989 թ. իրադարձությունների միջև: Այդ արտահայտությունը դառնում է տվյալ գործընթացներին մասնակցող ուժերի ինքնանկարագրում, ինչը և դիտարկելի հաշվի առնեն բոլոր արտաքին նկարագրողներն ու դիտորդները: Ցանկացած մոր դիսկուրս 2018 թ. իրադարձությունների մասին, անգամ «թավշյա հեղափոխության» գաղափարը ժխտող, անխուսափելիորեն անդրադառնալու է դրան առնվազն բանավեճի եղանակով:

2. Սակայն *հաշվի առնելը* տարբերվում է *ընդունումից*: Պակաս կարևոր չէ դարձել, թե ինչքանով ինքնանկարագրումը կարող է համադատասխանել կամ շեղվել իրական իրավիճակից, կամ, ավելի ճիշտ, դրսի դիտորդի կողմից կատարված արտա-դատակերտումներից: Ինքնանկարագրումն ու ինքնամկանումը շատ կարևոր են որպես տվյալ համակարգի եական ցուցիչ և հատկանիշ, ուստի և նույնպես ենթակա են արտա-նկարագրմանը:

Այդ տեսանկյունից դիտարկենք հետխորհրդային հասարակությունների նկարագրման կադադարները և փորձենք հասկանալ դրանց հասկացության (կոնցեպտուալ) և իմաստաբանական արմատները: Դրանց դիտարկումը կարող է հանգեցնել այն մտքին, որ դրանք հանդիսանում են ոչ թե տնդիտիկ հետազոտությունների արդյունք, այլ հակառակը՝ իբր թե կոնկրետ դեղքի հիման վրա (case study) միտված են հաստատել այս կամ այն հայեցողական տեսությունը: Հետխորհրդային հասարակությունների նկարագրման առկա մոդելների մեծ մասը հիմնված են որոշակի *a priori* տրված գաղափարախոսական սխեմաների վրա, որոնք հենց այդ նկարագրությունները փորձում են հիմնա-

վորել որդես մի *a posteriori* ստացած ճշմարիտ արդյունք: Ընդհանուր առմամբ կարելի է առանձնացնել հիմնական հասկացությային ոլորտներ, որոնց հիման վրա կառուցվում են համադատասխան տեսություններ:

1. ԱՆՑՈՒՄ

2. ՓՈՒԼԵՐ՝ ազատականացում – ժողովրդավարացում – ամրադնդում («либерализация – демократизация – консолидация»):

3. ՀԻՔՐԻԴ

4. ՀԵՂԱՓՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

3. Նշված հասկացությային փոխաբերությունների իմաստաբանական վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս հասկանալ, թե ինչու դրանց վրա հիմնված նկարագրությունները չեն արտացոլում հետխորհրդային դեմոկրատիաների իրողությունները:

Նրանցից ամենաարմատավորվածը կարելի է համարել *Անցումի* փոխաբերությունը, որը անգամ առանձին գիտաճյուղի ստեղծման հիմք է հանդիսացել (անցումաբանություն, транзитология, transitology):

Տրանզիտի փոխաբերությունը ենթադրում է դիմամիկ անցում «վատ» սոցիալիստական խորհրդային անցյալից դեռի այն իդեալական իրավիճակը, մի մտակառույց (construct), որը դայմանականորեն կարելի է անվանել «ազատական արևմտյան ժողովրդավարություն»:⁴ Այն կոչված է փոխարինել մեկ այլ մտակառույց՝ վարկաբեկված «կոմունիզմը»:

Միևնույն ժամանակ, Ֆուկյայամայի ոգով, ենթադրվում էր, որ այս իդեալն արդեն իրականություն է դարձել այլ երկրներում (ԱՄՆ, Եվրոպա, Ճապոնիա և այլն): Դժվար չէ հասկանալ, որ մի շարք հետխորհրդային հասարակություններում «տրանզիտը» վեր է ածվել միայն լիտակների փոփոխության, ինչի հիմքում ընկած է մի վաղեմի հիլիաստիկ (hiliastic) գաղափար,⁵ որը հստակ և բավականին դարգունակ ձևով արտահայտված էր Ֆ. Ֆուկյայամայի «Պատմության ավա՞րտը» հոդվածում՝ ի տարբերություն դասական սկզբնաղբյուրի՝ Երկրի վրա Երկնային Արքայության փոխարեն ստեղծվում է հանընդհանուր լիբերալ հասարակություն:⁶ Դրանից հետո օգտագործելով նախանցյալ դարի ոռու մեծ երգիծաբանի խոսքը՝ կարող ենք ասել. «Պատմությունը դադարեցրել է իր հոսքը» (Սալտիկով-Շչեդրին, «Մի քաղաքի դատմություն»):⁷

Անցման այս կաղաթարող փոխաբերությունը զարգանում էր երկու հիմնական ուղղություններով: Անցումը ենթադրում է *սկիզբ* և *ավարտ*, դրանց միջև կարող է լինել ճանադարի (աստիճանային բարեփոխումներ), կամ էլ անցումը կատարվում է թոչքաձև, «հեղափոխական» եղանակով: Սկզբնական փուլում, 1990-ականներին, անցումը դատկերացնում էին որդես կարճաժամկետ թոչք. հիշենք Գրիգորի Յավլինսկու *500 օր* ծրագիրը, Եգոր Գայդարի կայծակնային սեփա-

կանաչնորիումն ու գների ազատականացումը: Սակայն հետագայում, կարծա-
 ժամկետ ծրագրերի ձախողումներից հետո, հեղափոխական թռիչքը փոխա-
 րինվում է երկարաժամկետ ճանադարձի հասկացությամբ, որն իր մարմնավորումն
 է ստանում ժողովրդավարությանը հասնելու եռամիսյան բանաձևում՝ ազատակա-
 նացում – ժողովրդավարացում – կոնսոլիդացում («либерализация – демокра-
 тизация – консолидация»): Չնայած մոտեցումների որոշ տարբերություններին,
 դրանք մույմիս հիմնված են «տրանզիտի» հասկացության փոխաբերության
 վրա:

4. Սակայն հետխորհրդային քաղաքական համակարգերի զարգացումը հիմ-
 նականում ընթացում էր այլ ուղղությամբ՝ ոչ թե դեմոկրատիկ ժողովրդավա-
 րություն, այլ դեմոկրատիկ սոցիալական երաշխիքներից զուրկ (և այդքանով «ազա-
 տական») ավտորիտարիզմ: Ուստի, Խորհրդային Միության փլուզումից 20
 տարի անց արդեն դարձ էր, որ «անցումային տեսությունը» ավելի շուտ ե-
 դել է բարի ցանկությունների վրա հիմնված գաղափարախոսություն, քան թե
 գիտական տեսություն:⁸

«Տրանզիտի» հասկացությի վրա հիմնված մոտեցումները հետագայում զիջում
 են իրենց առաջնայնությունը մեկ այլ հասկացությի՝ «հիբրիդայնությունը»: «Հիբ-
 րիդային ռեժիմ» գաղափարը կոչված էր փոխակերպելու տրանզիտի փոխաբե-
 րությունը: Այն դիտարկում է հակադրությունը վատ անցյալի և դժբախտ աղա-
 զայի միջև: Դրա հետ մեկտեղ անցյալից եկող հաստատությունների անշրջելի
 բնաջնջման և դրանց փոխարինող արևմտյան հաստատությունների աստիճա-
 նական արմատավորման գաղափարի փոխարեն հիբրիդային ռեժիմների տե-
 սությունը ենթադրում է դրանց համակեցության հնարավորությունը:

Դրանով նմանատիպ տեսությունները հավակնում են մերկայանալ որդես մի տե-
 սություն, որտեղ հաշվի են առնվում տարբեր դիտարկումների առանձնահատ-
 կությունները և զգալիորեն միմյանցից զանազանվող քաղաքական ռեժիմների
 համար առաջարկում նկարագրման տարբերվող մոդելներ: Սակայն իրականում
 հիբրիդներին ստեղծում է հենց նկարագրման մեթոդը: Հիբրիդային տեսությու-
 նը քաղաքական իրողություններին վերագրում է այն հատկանիշները, որոնք
 բխում են նկարագրության համադաստասխան ելակետային կադադարից:

Օրինակ՝ եթե սայլի նկարագրության համար օգտագործենք մեքենայի հասկա-
 ցությը, աղա սայլը համդիսանալու է հիբրիդային մեքենա, և հակառակը՝ եթե
 ելակետային լինի սայլը, աղա մեքենան ի հայտ կգա որդես հիբրիդային մեքե-
 նայացված սայլ: Կամ, օգտվելով Ստիվեն Դեմսոնի օրինակից, թելի գնդիկով
 խաղացող շունը դիտարկվելու է որդես հիբրիդային կատու:⁹

Նման եղանակներով ստեղծվում են դատարանային խառնուրդներ, ինչդես
 օրինակ՝ «հիբրիդային ժողովրդավարություններ» կամ «դեմոկրատորաններ»՝
 իրականում հանդիսանալով ավտորիտար կամ անգամ հետ-ամբողջատիրա-
 կան (մեո-տոտալիտար) համակարգի տեսակներից մեկը:¹⁰

Նման ռեժիմների համարժեք վերլուծության դեռևս դրանք լիարժեք դիտարկվեն ոչ թե որդես անցումային, այլ որդես արդեն կայացած ոչ-ժողովրդավարական, օժտված ավտորիտար համակարգերին և դրանց եությանը, այլ ոչ թե արտաքին ատրիբուտներին համադաստասանող հիմնական բնութագրերով:¹¹

Մեր կարծիքով, եթե հաշվի առնենք հիմնական հատկանիշները, առաջին հերթին խորհրդային տարածքում տեղի է ունեցել ոչ թե անցում սոցիալիզմի սովետական մոդելից դեմոկրատիայի արևմտյան ազատական (լիբերալ) ժողովրդավարություն, այլ հակառակը՝ հետդարձ նախա-սովետական և անգամ նախա-կայսրական իրավիճակին՝ բողոքական ժամանակակից ինստիտուցիոնալ շղարշով: Օրինակ՝ Թուրքմենիայի, Ղազախստանի և Վրաստանի այսօրվա համակարգերը ամբողջությամբ տարբեր են, ինչպես և դա եղել էր Ռուսաստանին բռնակցելուց առաջ: Ինքը՝ Ռուսաստանը, կարծես թե ավելի հակված է իր կառավարման մոդելը որոնել ոչ թե Արևմուտքում, այլ Ռոմանովների կամ անգամ Ռյուրիկովիչների ժամանակներում:

Քսան տարվա ընթացքում ջնջվել են խորհրդային համահարթեցման հատկանիշները, գոյացել են ժամանակակից համատեքստին համադաստասանող ինստիտուցիոնալ նմանակներ (սինուլակրեր), վերականգնվել են նախորդ համակարգին բնորոշ բնութագրեր՝ այն տեսքով, ինչպիսին դրանք կարող էին վերարտադրվել արդի ժամանակներում: Հայաստանի դեռևս դա եղել է վերադարձ սարդարյան ժամանակաշրջանին՝ այն էական տարբերությամբ, որ օտարազգի տիրադատությունը փոխարինվել է ազգային ինքիշխանությամբ:

Անխուսափելի առաջընթացի փոխարեն հնարավոր են և այլ զարգացումներ, այդ թվում նաև հետդարձային: Տեղի ունեցած փոխակերպումները կարելի է դիտարկել ոչ թե որդես դեմոկրատիայի արդեն առաջադրված մարտուղի, այլ որդես չեզոքացում այն հատկանիշների, որոնք ժամանակավորված էին ԽՍՀՄ-ի քաղաքական ռեժիմով և այն կառավարման ինստիտուտների վերակենդանացմամբ, որոնք հատուկ էին այս ժամանակներին մինչև դրանց ընդգրկումը ԽՍՀՄ-ի կամ Ռուսական կայսրության կազմում:

Այս գործընթացները կարող են նմանվել այդպես կոչված *հետ-ժողովրդավարությանը* (*post-democracy* – Քոլին Գրոշ) կամ *վերա-ֆեոդալացմանը* (*re-feudalization* – Ալան Սուփին)¹² արևմտյան հասարակություններում ընթացող գործընթացներին և երևույթներին, որոնք, ըստ հեղինակների, կարելի է դիտարկել որդես հեռացում ժողովրդավարական կառավարման սկզբունքներից¹³ և հետդարձ դեմոկրատիայի ֆեոդալական համակարգ:¹⁴ Այս հանգամանքը հեշտացնում է ավտորիտար ռեժիմները՝ որդես ժողովրդավարական ծրարելը, և հնարավորություն է ստեղծում արդյունավետ համագործակցության համար Եվրասիական հետխորհրդային և Արևմտյան հետ-ժողովրդավարական իշխանական էլիտաների միջև:

Ավտորիտար և ժողովրդավարական ռեժիմների միջև ընդունված տարբերական և դրանց հետագա խառնուրդ ժողովրդավարության հասկացույթին դի-

մելու փոխարեն ավելի նդատակահարմար ենք գտնում Մ. Իյիմի գաղափարը (անձնական հաղորդակցում), համաձայն որի, բոլոր քաղաքական ռեժիմները հիմնված են ավտորիտար ինստիտուտների վրա և տարբերվում են միայն իրականացվող ղրակտիկաներով, ժողովրդավարական կան հակաժողովրդավարական գործելակերպի աստիճանով (հմմտ. այնդիսի ինստիտուցիոնալ միադետություններ, ինչդիսի են Մեծ Բրիտանիան, Շվեդիան և Սաուդյան Արաբիան):

6. Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ադա «սոցիալիստական» հատկանիշների չեզոքացումը չի հանգեցրել եական դրական արդյունքի, քանի որ այն չէր ուղեկցվում արդիականացման որևէ ծրագրով: Խորհրդային Հայաստանի վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում գոյացած հետինդուստրիալ ինտենսիվ զարգացման ռազմավարության փոխարեն ի հայտ էր եկել իր տեսակով հետզադուային «ազգային վերածնունդի» ավանդադաշտ գաղափարախոսությունը: Արդի Հայաստանում քաղաքական ռեժիմի համար որոշիչ էին իշխանության և սեփականության միաձուլումը:¹⁵

Գոյացել են այնդիսի երևույթներ, ինչդիսի են շուկայական տնտեսությունն առանց մրցակցության, խորհրդարանական հանրադետությունն առանց քաղաքական կուսակցությունների և ընտրություններն առանց իշխանափոխության հնարավորության: Նման ռեժիմը բնութագրելիս առավել համարժեք կարող է լինել «ընտրական Ֆեոդալիզմ» հասկացությունը:¹⁶ Սովորաբար այն օգտագործվում է այն երկրների առնչությամբ, որտեղ համատեղված են Ֆեոդալական ինստիտուտները և ընտրությունների մեխանիզմը (Հնդկաստան, Պակիստան, Լիխտենշտայն):

Սակայն, կարծում ենք, այդ տերմինը հարիր է օգտագործել Հայաստանի և հետխորհրդային այլ երկրների հանդեմ, որտեղ Ֆեոդալական իշխանությունը լեգիտիմացվում է ոչ թե անձի ծագումով, այլ ընտրությունների միջոցով: Ժողովրդավարության կարևորագույն առանձնահատկությունը՝ ընտրությունների միջոցով իշխանության ձևավորումը դառնում է ծես, որը դետեք է լեգիտիմացմի արդեն ձևավորված դաշտոնական և սովերային հիերարխիան: 1990-ականներին առաջացած արատավոր շրջադուստր տարիների ընթացքում ավելի մեծ իներցիոն թափ է հավաքում. ընտրական Ֆեոդալիզմը ձևավորում է Ֆեոդալական ընտրազանգված, և մինույն ժամանակ Ֆեոդալական ընտրազանգվածը դարբերաբար վերարտադրում է ընտրական Ֆեոդալիզմը (ընտրված Ֆեոդալների կառավարում):

Դա առաջացնում է նաև ժամանակակից քաղաքական ինստիտուտների արխայիկ վերաիմաստավորում (մախագահը, իսկ այժմ՝ վարչադետը, ընկալվում է որդես ընտանիքի գլուխ, դետությունը՝ որդես մայր, մարգդետը ստանձնում է իշխանի դերը, տատիկի առակները դառնում են սահմանադրական օրենսդրության աղբյուր, իսկ ընտրությունները՝ տոնահանդես և այլն): Ի վերջո, 2015 թ. ընդունված Սահմանադրությունը ամրագրում է իրեն համադատասխան

Ֆեոդալական կառավարման աստիճանակարգ՝ գերլիազորություններով օժտված, բայց ղափտասխանատվությունից զուրկ վարչապետ և նրան սղասարկող կառուցներ՝ շքախումբ (կուսակցություն), անկախ քվեարկության իրական արդյունքներից իր միջից *կայուն մեծամասնություն* մոզոնող խորհրդարան, վարչապետի անմիջական ենթակայության տակ գտնվող զինված ուժեր, ոստիկանություն և անվտանգության ծառայություններ:

Փոփոխությունները եթե հնարավոր են, ադա միայն որդես ղալատական հեղաշրջում: 2015 թ. Սահմանադրությունը նղատակ ուներ կոնսոլիդացված ինստիտուցիոնալ տեսք տալ ժամանակակից տեսակի սարդարական գեր-ավտորիտար ռեժիմին:

Նման դիտանկյունից փորձենք գնահատել իրականացված «թավշյա հեղափոխությունը» (նշենք, որ մենք սահմանափակվում ենք մինչև 2018 թ. հունիսը ընկած ժամանակահատվածով): Հիմնական հարցը հետևյալն է. ինչքանով են համաղատասխանում ընթացող գործընթացները *հեղափոխություն* հասկացությանը, քանի որ հեղափոխության դեղքում փոխվում է հասարակական կարգը, այլ ոչ միայն իշխանության գլուխ կանգնած ամձինք:

Դատելով հիմնական կարգախոսից, «Քայլ արա՛, մերժի՛ր Սերժին», նղատակը եղել է փոխել անձը, ոչ թե ռեժիմը: Հայաստանի ղայմաններում, եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը էլեկտորալ ֆեոդալիզմի՝ որդես քաղաքական համակարգի հիմնական բնութագրի մասին, ադա սղասելի եր ավելի շատ հենց ֆեոդալական համակարգի համար ժողովրդական ընդվզում կան աղստամբություն, որի հաջողության դեղքում, ինչդես դա լինում է հայկական ժողովրդական հեքիաթներում, չար և խորամանկ թագավորին փոխարինելու է գալիս բարի և ղարգամիտ ռամիկը («ժողովրդի վարչապետը»):

Սակայն համակարգը և նոր դեմքերով համալրված աստիճանակարգը որևէ տական փոփոխության չեն ենթարկվում, թեն համաղատասխան կամքի աոկայության դեղքում թե՛ սահմանադրական, թե՛ քաղաքական և տնտեսական արմատական փոխակերղումները աոանց լուրջ դիմադրության կարող են և իրակավացվել: Սակայն որևէ հիմնավոր ծրագրային օրակարգ մինչ օրս չի ուրվագծվում (ասել էինք 2018 թ. հունիսին, կրկնում ենք 2019 հունվարին), փոխարենը հնչում են բարենաղթանքներ և մոզական բանաձևեր հիշեցնող խոստումներ:

Ինչդես հայտնի է (հիշենք Հարող Լասվելլի դասական դարձած տեսությունը),¹⁷ քաղաքական դիսկուրսում հիմնական միՖը ղիտի ամրաղնդված լինի նաև ոացիոնալ դոկտրինայով, ինչի կառուցման անգամ փորձը այս ղահին տեսանելի չէ: Ինչդես հատուկ է հեղափոխական շրջանին, ուտողիան և երագանքը փոխարինում են անելիքների և գործողությունների ծրագրին: Հատկանշական է վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի ելույթի եզրափակիչ դրույթը կառավարության ծրագիրը խորհրդարանին ներկայացնելիս.

Հայաստանի քաղաքացիների, հայ ժողովրդի իրականացրած թավշյա հեղափոխությունն ընդլայնել է մարդկային հնարավորությունների սահմանը, և սա իրականությունն դարձնել շատերը, եթե ոչ բոլորը համարում էին անհնար: Մենք ունենք դրել անհավանական և անհնարինը իրականություն դարձնելու ծանադարհի վրա և այդ ծանադարհով քայլելու ենք անշեղորեն, քայլելու ենք վստահ, քայլելու ենք մինչև վերջ: [...] Այո՛, սա երազանքների ծրագիր է և երազանքների երկիր ունենալու ծրագիր է: Սա մեր կառավարության գործունեության ամենակարևոր կողմն է:¹⁸

Առաստիվը դառնում է քաղաքական բանաձև, ուստի և անհնարինը դառնում է հնարավոր: Քանի որ դա շատ ավելի նման է բանաստեղծական դիսկուրսին, տեղին է հիշել Ալեքսանդր Բլոկին. «Невозможное было возможным, / Но возможное было мечтой»: Անհնարինին ձգտելու ցանկությունը կարող է և կործանարար լինել իրականի ու հնարավորի համար:

Երազանքներին և իղձերին մվիրված են եղել և մախորդ ղեկավարի անուշադրությամբ մատնված 2013 մախրընտրական ծրագրի ամփոփիչ դրույթները, այլ բան, որ ի տարբերություն Փաշինյանի ասածների, որևէ մեկը դրանք հազիվ թե կարդացած լինեն, իսկ եթե և գտնվեր ընթերցող, ադա արդարացիորեն կդասեր մախրընտրական հեքիաթների ժանրին.

Բացվող ամեն մոր օր Հայաստանում դետք է տարբերվի մախորդից՝ լինի ավելի լավը: Ադահով Հայաստանում յուրաքանչյուրս դետք է կարողանա իրականացնել իր երազանքները, կյանքի կոչել անձնական, ընտանեկան և ազգային մդատակները՝ անցյալում թողնելով արատավոր երևույթները՝ արտոմյալների դասը, մենաշնորհներն ու ամենաթողությունը:¹⁹

Բարի ցանկությունները բավարար չեն արմատական փոփոխություններ իրականացնելու համար, ուստի և այս դահին չկա որևէ երաշխիք, բացի, իհարկե, մույն բարի ցանկություններից, որ թավշյա հեղափոխության արդյունքում հնարավոր է լինելու կազմաբանդել արմատավորված ֆեոդալական ավտորիտարիզմը: Ավելին՝ հենց ուտոդիստական, իրականությունից կտրված հեղափոխական տրամադրությամբ կառավարվող քաղաքանությունը տարունակում է լրացուցիչ վտանգներ, որոնց լրջությունը արտահայտվելու է հաջորդ փուլում. «Цена, которую приходится платить за утопии, обнаруживается лишь на следующем этапе» (Յուրի Լոտման): Հաշվի առնելով ՀՀ երրորդ մախագահի փորձը և մրա երազանքների ու իղձերի վրա հիմնված ծրագիրը՝ հեքիաթն ու առաստիվը կարող են հավակնել դառնալ քաղաքական զարգացման կադադար, բայց դժվար թե դառնան իրականություն:

8. Մինչ օրս, մինչ 2018 թ. Հայաստանը բնութագրելիս, հետագոտողները մշում էին մրա միջանկյալ տեղը հետխորհրդային և հետկոմունիստական երկրների շարքում՝ կոնսուլիդացված ժողովրդավարական և կոնսուլիդացված ավտորիտար ռեժիմների միջև:²⁰ Ըստ Ա. Մելվիլի, Հայաստանը դասվում էր հետագա զարգացման «դրոբլեմные траектории» (проблемные траектории) ունեցող երկրների, իսկ Ն. Ռոզովը՝ անկայուն և ընդհատվող ռեժիմների (режимы с прерывистой и неустойчивой динамикой) թվին:²¹ Դա ենթադրում է տարբեր զարգացումների հնարավորություն:

«Թավշյա հեղափոխությունը» աղացուցեց, որ հայկական սերժսարգսյանական տիոյի ավտորիտարիզմը այդոյես էլ չհասավ կոնսոլիդացված ձևին: Դենց անվանուով հայտարարվեց նոյատակը՝ հասնել արևելաեվրոոյական տիոյի կոնսոլիդացված ժողովրդավարոյան: Սակայն դա ցանկոյուններից բացի, ենթադրուով է հանակարգային ինստիտուցիոնալ փոփոխոյուններ, նախ և առաջ, սահմանադրական փոփոխոյունների տեսքով:

Բավականին ոյրբլենատիկ է թվուով ժողովրդավարոյան անրաոյնդան հնարավորոյունն առանց դրա ինստիտուցիոնալ հիմքերի՝ այոյես կոչված աննիջական, կամ ուղիղ ժողովրդավարոյան տեսքով, ոյահոյանելով գործող վարչաոյետի աննի շուրջը գերկենտրոնացած կառավարման հանակարգը: Այլաոյես, նման ծրագրի բացակայոյան դեոյուն, ինչոյես և խանախ է հանդիոյում, վերջնական հանգրվանի անորոշոյունը քողարկվուով է անհնարին նոյատակներին հասնելու հեղափոխական ոյաթոսով: «Դեոյի Արևն էին գնուով անբոխները խելագարված...»՝ դա է սովորաբար լինուով անորոշ ուղեգծի նոյատակադրուով:

Անփոփելով կանխատեսելի նախադրյալները՝ հնարավոր է ակնկալել և լուրջ փոփոխոյուններ: Վերլուծաբանները ավտորիտարիզմի հայկական մողելը բնութագրուով էին որոյես անորոշ, քանի որ չկոնսոլիդացված ավտորիտար հանակարգը կարող էր գարգանալ թե՛ դեոյի ժողովրդավարոյուն, թե՛ բոնաոյետոյուն տանող ճանաոյարիով: «Թավշյա հեղափոխոյան»՝ այս ոյահին գլխավոր ձեռքբերուով այն է, որ այն կանխեց ավտորիտար հանակարգի ավարտուով և վերջնական տեսքի տանող գործընթացը: Սակայն դա չբացառեց ավտորիտարիզմի վերակենդանացուով այլ կերոյարանքով, օրինակ՝ երբ բյուրոկրատ սարդարին փոխարինելու է գալու անենակարող ոյրոյլիստ առաջնորդը:

Սակայն իրական է և մյուս հնարավորոյունը. օգտագործելով իշխանական լծակները՝ կարծածանկետ բովանդակային և հստակ ոյատասխանատվոյուն ենթադրող ծրագրի հիման վրա կատարել անիրաժեշտ քայլեր՝ արմատախիլ անելով էլեկտորալ Ֆեոդալիզմի ինստիտուցիոնալ հիմքերը և այն սնող բանախյուսական գաղափարախոսոյունը: Իսկ եթե կոնկրետ նոյատակների փոխարեն առաջարկվելու է անհնարինը, աոյա հանուով է նույն այլընտրանքը: Առանց արմատական սահմանադրական փոփոխոյունների և անհետաձգելի լուրջ քաղաքական և տնտեսական փոփոխոյունների, *թոյիչքի* գաղափարը, ինչոյես և նախկինուով, փոխարինվելու է *երկար ու դժվարին ճանաոյարիի* հասկացոյթով:

Երկու հնարավորոյունները այժմ առկա են, սակայն հայկական քաղաքական միտքը դեռ չի ձևակերոյել անիրաժեշտ գործողոյունների և գարգացուովների հանրային օրակարգը, և այս ոյայնաներուով ավելի իրատեսական են հողտեսական կանխատեսուովները: Կարծես, ինչոյես դա ավանդական է դարձել հայոց ոյատմոյան հանար, Դայաստանի հետագա գարգացման ուղեգիծը մնուով է անորոշ.

Պատմության քառուղիներով մենք քայլել ենք երկար՝
Անդեկ, ցաքուցրիվ, անգաղափար,
Հին դարերից մինչև այս հանձարեղ ներկան...

(Ե. Չարենց, «Պատմության քառուղիներով»)

- 1 Հետազոտությունն իրականացվել է Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարանի աջակցությամբ՝ Ռուսաստանի դաշնային հանրապետության Կրթության և գիտության նախարարության «Ազգային մշակույթը որդես զարգացման ռազմավարական ռեսուրս. արդիության դաստիարակումը և մարտահրավերները (հայերի և հայկականության օրինակով)» ծրագրի շրջանակներում:
- 2 Niklas Luhmann, *Introduction to Systems Theory* (Polity Press, 2012):
- 3 Հմմտ. «Система, прошедшая через стадию самоописания, подвергается изменениям: она приписывает себе четкие границы и значительно более высокую степень унификации. Однако отделить самописание от предшествующего ему состояния можно только теоретически. На самом деле оба эти уровня непрерывно влияют друг на друга. Так, самописание культуры делает границу фактом ее самосознания. Момент самосознания придает границам культур определенность, включение же в этот процесс государственно-политических соображений неоднократно придавало ему драматический характер». Юрий Лотман, *Культура и взрыв* (Москва: Гнозис, 1992), էջ 147:
- 4 Այս հարցին մեք անդրադարձել ենք մեր նախորդ հոդվածներում, տե՛ս Սուրեն Չոյյան, «Արևմտյան ժողովրդավարության իմաստաստները և հայկական իրողությունները», *Հայաստանը Եվրոպայի ծանաթարհից*, Աշոտ Ոսկանյան (խմբ.) (Երևան: Անտարես, 2005), էջ 157-172; Տյրեն Զոլյան, «Институты западной демократии и армянские реалии», *Сравнительное конституционное право*, Институт права и публичной политики, հ. 59, թիվ 2 (2007), էջ 129-135:
- 5 Հմմտ. «This promise of a “Great Society” is true to the West’s philosophy of history, which is essentially a secular adaptation of an eschatology of salvation. Marxism was only a rival version of this eschatological vision of history. That is why the collapse of the Soviet Union, while it clearly demonstrated the insanity of believing in “laws of history,” was nevertheless interpreted as the sign of the universal and lasting triumph of market forces, that is, again, as an expression of the laws of history, and even, for the most enthusiastic, as the “end of history”». Alain Supiot, «The Public-Private Relation in the Context of Today’s Refeudalization», *International Journal of Constitutional Law*, հ. 11, թիվ 1 (2013), էջ 133, <https://doi.org/10.1093/icon/mos050>, այց՝ 1.11.2019:
- 6 Հմմտ. «What we may be witnessing is not just the end of the Cold War, or the passing of a particular period of postwar history, but the end of history as such: that is, the end point of mankind’s ideological evolution and the universalization of Western liberal democracy as the final form of human government.» Francis Fukuyama, «The End of History?», *The National Interest*, հ. 16 (1989), էջ 3-18:
- 7 Հմմտ. «Идеалом бинарных систем является полное уничтожение всего уже существующего как запятнанного неисправимыми пороками. Цена, которую приходится платить за утопии, обнаруживается лишь на следующем этапе. Характерная черта взрывных моментов в бинарных системах — их переживание себя как уникального, ни с чем не сравнимого момента во всей истории человечества. Отмененным объявляется не какой-либо конкретный пласт исторического развития, а само существование истории. В идеале — это апокалиптическое «времени больше не будет», а в практической реализации — слова, которыми Салтыков завершает свою «Историю одного города». Лотман, «История прекратила течение свое», *Статьи по семиотике и типологии культуры*, т. 1, (Таллин: Александра, 1992):
- 8 Հմմտ. «Центральное для этой субдисциплины понятие транзита объединяет любые по форме и содержанию процессы перехода от прежнего, недемократического, состояния к иному. Да, в течение двух с лишним десятилетий развития транзитологии в качестве конечного результата «перехода» обычно постулировалась та или иная разновидность демократического устройства, тогда как действительность показала, этот результат редко достижим... Теперь, когда после краха коммунизма прошло двадцать лет и упомянутые выше тенденции развития посткоммунистических режимов устоялись, можно было бы прийти к некоторым

согласованным выводам по данной проблематике. Следовало бы, например, признать, что теории, предсказывавшие быстрый переход посткоммунистического мира к демократии в результате кропотливой работы посткоммунистических элит над конституциями, оказались просто неверными, и не только в постсоветском контексте, но и вообще». Стивен Хэнсон, «Эволюция постсоветских режимов», *Pro et Contra*, h. 15, № 5 (2011), т. 106 :

9 Хэнсон, «Эволюция постсоветских режимов», т. 111:

10 Зұлұл. «Конец истории» по Фрэнсису Фукуяме не наступил, но гегельянская идея моральной и политической победы либеральной демократии оказалась не совсем беспочвенной: авторитарные режимы в большинстве своем стали притворяться демократиями, и лишь немногие мировые изгои открыто отвергают принцип народовластия, сменяемость власти, необходимость защиты свобод, прав и достоинства граждан. Вследствие этой мимикрии появились всевозможные «имитационные», «суверенные», «контролируемые» и прочие «демократии», которые теперь принято называть гибридными режимами, подразделяя их, в свою очередь, на персоналистские, партийные и военные («хунты»): Николай Розов, «Динамика гибридных режимов и устойчивость/хрупкость неототалитаризма», *Полития*, h. 88, № 1 (2018), т. 31:

11 Зұлұл. «Возвращаясь к вопросу о режимных «гибридах» и «демократиях с прилагательными», стоит отметить, что проблема здесь, скорее всего, не в атрибутивных характеристиках и свойствах («управляемая», «делегативная», «электоральная», «авторитарная»), а в самом предикате «демократия». Действительно, если в подавляющем большинстве случаев мы имеем дело не с «переходными», а с уже вполне состоявшимися, консолидированными (хотя и недостаточно институализированными) недемократическими режимами – т. е. неоавторитарными – то и концептуализировать их нужно в иной – недемократической – понятийной рамке. Отсюда следует, что в фокусе анализа должны быть не те или иные «прилагательные» к «демократии», а сам предмет (предикат), который, строго говоря, вовсе не является демократией. Но раз так, то важнейшей задачей политической компаративистики становится типологизация современных недемократий, т. е. автократических режимов нового типа». Андрей Мельвил, «Демократические транзиты», *Политология: Лексикон* (Москва: Российская политическая энциклопедия, РОССПЭН, 2007), т. 123-134:

12 Зұлұл. «The notion of a “re-feudalization” of law, [...] not mean a return to the Middle Ages, but the reemergence of a legal structure which the birth of the nation-state had rendered obsolete»: Supiot, «The Public-Private Relation in the Context of Today’s Refeudalization», т. 138:

13 Зұлұл. «A post-democratic society therefore is one that continues to have and to use all the institutions of democracy, but in which they increasingly become a formal shell. The energy and innovative drive pass away from the democratic arena and into small circles of a politico-economic elite»: Colin Crouch, “Five Minutes with Colin Crouch,” *European Politics and Policy* (blog), February 9, 2013, <http://bit.ly/11V0Tg6>, wjg` 1.11.2019; un`u ўлw` Colin Crouch, *Post-Democracy* (Oxford: Polity Press, 2004), т. 144:

14 «Drawing on a substantive connection between liberalism and feudalism, I argue that in spite of a nominal commitment to democracy, the American political system is not substantively democratic. On the contrary, the increasing commitment to neoliberal ideology over the past 30 years is having the effect of establishing a private government, one that is strikingly similar to feudalism, where the few rule the many in the interests of the few and status arrives via consumption and market connections. Furthermore, the internationalization of the American politico-economic model, largely via transnational corporations, promises the extension of this New Feudalism throughout the world. Despite the claims that “liberal democracy” promises the end to history, in other words, the future of democracy looks particularly bleak». Tim Duvall, «The New Feudalism: Globalization, the Market, and the Great Chain of Consumption», *New Political Science*, h. 25, № 1 (2003), т. 81, <https://doi.org/10.1080/0739314032000071244>, wjg` 1.11.2019:

- 15 Յնն. «There is a problem for both democracy and the market economy. If political issues, major questions are increasingly treated within corporation it is a privatization of politics. It's not just privatized Keynesianism, it is privatized politics which is a return to the Middle Ages»: Crouch, *Post-Democracy*, էջ 144:
- 16 Տրեն Յոլյան, «Это сладкое слово: “стабильность”. Армения в 2004 году», *Кавказ. Ежегодник Кавказского института СММ* (Երվան, 2006), էջ 87-103; Տրեն Յոլյան, «Армения в 2008 году – феодальная демократия или демократический феодализм?», *Кавказ 2008. Ежегодник института Кавказа* (Երվան, 2010), էջ 24-42; Suren Zolyan, «Feudal Democracy or Democratic Feudalism: Armenia in 2008», *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus 2001–2011*, Alexander Iskandaryan (խմբ.) (Yerevan: Caucasus Institute, 2011), էջ 32-47:
- 17 Harold Lasswell, «The Language of Power», *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, David Kaplan, Harold D. Lasswell, Nathan Leites and Associates (խմբ.) (New York: George W. Stewart, 1949), էջ 3-19:
- 18 Նիկոլ Փաշինյան, «Փաշինյանը ՅՅԿ-ին հասկացրեց՝ ձեր լավության կարիքը չունենք», <https://armeniasputnik.am/politics/20180607/12521831/armenia-pashinyan.html>, այց՝ 9.05.2019:
- 19 Սերժ Սարգսյան, «Դեմի ադաիսի Յայաստան. նախընտրական ծրագիր», http://www.hhk.am/u_files/file/election-programm-2013-en.pdf/, այց՝ 9.5.2019:
- 20 Յոլյան, «Это сладкое слово «стабильность» – Армения в 2004 году», էջ 87 -88; *Факторы режимных трансформаций и типы государственной состоятельности в посткоммунистических странах*, Д. Мельвиль, Д. Стукал, М. Миронюк (խմբ.) (Москва: ВШЭ, 2011), էջ 35:
- 21 Քոզով, «Динамика гибридных режимов и устойчивость/хрупкость неототалитаризма», էջ 42:

ԱՐԹՈՒՐ
ՄԿՐՏԻՉՅԱՆ

«ՈՉ ՊԱՏԵՐԱԶՄ,
ՈՉ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ»
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ
ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ
ԱԽՏՈՐՈՇՄԱՆ ՄՈՂԵԼ

այաստանյան հասարակական կյանքի տարբեր կողմերի սոցիոլոգիական հետազոտությունները փաստում են, որ մեզանում լայնորեն կիրառվող «անցումային հասարակություն» եզրույթը չունի մեթոդաբանական դիտարկումներ, առավելապես գործածվում է որպես առաստելաբանական բանաձև (միֆոլոգեմ): Իսկ «միֆերի որսը» (Լորբերտ Էլիաս) սոցիոլոգիայի հիմնական գործառույթներից է:

Անցումը կարելի է դասակարգել որպես մի կետից մյուս կետը տանող ճանապարհ: Բայց արդեն շուրջ քսան տարի է մեր հասարակությունը ոչ մի տեղ չի գնում: Հասարակական համակարգը գործառնում է նույն որակի սահմաններում՝ ծայրանաս լինելով ժամանակակից կառիտալիստական աշխարհի համակարգի, որում ադրանքաիրային հարաբերությունները գերակշռում են կենսասոցիալական հարաբերությունների նկատմամբ:¹ Անցումը «երկրորդ աշխարհից» դեռի «երրորդ աշխարհ» ավարտված է և դարձ է, որ կառիտալիստական հասարակության կառուցման անցումային շրջանը ուղեկցվել է զուտ մարդկային և մյուսականի բախումով, տեղային ավանդական և գլոբալ ֆորմալ արժեքների կոնֆլիկտով, որը դրսևորվում էր անցումային շրջանի յուրահատուկ քննախոսության (discourse), ՉԼՄ-ների և արվեստի ստեղծագործությունների մեջ: Հետխորհրդային հայ մարդը կամա-ակամա ներառվել է սոցիալական մոր հարաբերությունների մեջ, որոնց դեռքում նրա կաղը հասարակության հետ միջնորդավորող ինստիտուտները և խմբերը կորցրել են իրենց նախկին կարգավորող գործառույթը: Գլոբալացման ազդեցության ներքո աճող անհատականացումը մարդկանց վարքը դուրս է բերել կոլեկտիվ բարոյական վերահսկողության, հին սոցիալական նորմերի, կարծրատիպերի, ավանդույթների կարգավորման շրջանակներից: Այդ առումով հասարակական կյանքին բնորոշ են հատուկ *անմիայի* գծեր, որոնք այս կամ այն չափով բնորոշ են նաև այլ հետխորհրդային երկրներին:

Այդ անոմիան կարելի է սահմանել որպես «ցանկացած հասարակական ինդուլսի նկատմամբ լիակատար անտարբերություն՝ անկախ նրա դրական կամ բացասական ուղղվածությունից»:² Սոցիալական վարքը կանոնակարգող հին ավանդույթները, սովորույթները, կարծրատիպերը կորցրել են իրենց գործնական նշանակությունը և անձի նկատմամբ ազդեցությունը: Հասարակական կյանքի անհատականացումը մարդկանց դուրս է բերել կոլեկտիվ բարոյական վերահսկողության շրջանակներից: Խորհրդային ամբողջատիրական համակարգի քայքայումը շնչեց կոլեկտիվ էթիկայի վերահսկողության ուժով հաստատված բարոյական նախորդ սահմանները:³ Դրամամյութական հաջողությունը դարձել է գլխավոր նմատակ, անձնական բարեկեցության կարևորագույն ցուցանիշ: Բայց մարդիկ լուրջաբար ընդունված միջոցներով չեն կարողանում հասնել այդ նմատակին: Որպես հետևանք կտրուկ աճել է հասարակության կառուցվածքային անկայունությունը և անընդհատ վերարտադրվող չափորոշիչների անորոշությունը, որի հիմքն այն է, որ մեր կյանքի տնտեսական դրվածքը արագացված տեմպերով է փոփոխվում, իսկ նրա արժե-

քանորմատիվային կանոնակարգվածությունը մարդկային գործոնի թերագնահատման դատաճառով հետ է մնում: Մշակութային ենթատեքստով հանձնարարվող հանընդհանուր նյութատակների և դրանց հասնելու օրինական իմաստիտուցիոնալ միջոցների, առկա դասակարգմանների և դրանց բավարարման իրական հնարավորությունների միջև առաջացող հակասություններից ծնվում է բնակչության լայն զանգվածներն ընդգրկող անոմիա, որի չափերը մեր հասարակությունում առանձնադեպ մեծ են: Մեզանում հոշակված մշակութային արժեքների համակարգը գերագնահատում է բոլորի համար մշակակալից նյութատակը, բայց ծայրամասային երկրի սոցիալական համակարգը հասարակության զգալի զանգվածի համար սահմանափակում կամ բոլորովին փակում է այդ նյութատակներին հասնելու իմաստիտուցիոնալ ուղիները: Մշակութային կառուցվածքի այս երկու տարրերը փոխկադակցված են, և դրանց անհամաձայնության աստիճանի չափից ավել մեծացման ժամանակ առաջանում է մշակութային կոնֆլիկտ, երբ մարդիկ տարբեր կերպ են շեշտադրում նյութատակները և այդ նյութատակներին հասնելու միջոցները:⁴ Մյուս կողմից էլ դատերագմի վերսկսման վտանգն է մշտական անկայունություն առաջացնում, այլ գործոնների հետ փոխազդելով զրկում է մարդկանց անձնական բարեկեցության հնարավորությունից: Անգամ, եթե հայ հասարակության անդամների միջև առկա է նյութատակների միասնություն կամ ընդհանուր ճանաչում, հասարակական կյանքում տեղ գտած բարոյաիրավական նորմերի և դրանց իրականացման իրական հնարավորությունների բացակայությունը հանգեցնում է անոմիային հարմարվելու անհրաժեշտության:

Հայաստանը, գտնվելով Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում, զլոբալիզացման հետ մեկտեղ և շատ ավելի ամուր կադակածությամբ ներքաշված է նաև տարածաշրջանի երկրներին հատուկ գործընթացների մեջ: «Ոչ դատերագմ, ոչ խաղաղություն» անոմիի իրավիճակը բնութագրում է այդ գործընթացների շրջանակը, ուստի և հարավկովկասյան հասարակություններին բնորոշ զծերը արտահայտում է «ոչ դատերագմ, ոչ խաղաղություն հասարակություն» հայեցակարգը: Այդ հայեցակարգը հարավկովկասյան երկրներում հասարակական կյանքի վիճակի սոցիոլոգիական ախտորոշումն է:⁵ Ուստի և հարց է առաջանում. ինչքանով են իրական եվրոպական հեռանկարները մնան հասարակությունների համար, որտեղ ժողովրդավարացման գործընթացները սկզբունքորեն այլ ձևով են ընթացնում, քան ասենք Արևելյան Եվրոպայի հետսոցիալիստական երկրներում:

Պատերազմները հարավկովկասյան տարածաշրջանում (ղարաբալյան, վրաց-օսական զինված հակամարտություններ) որդես այդդիսիք *de jure* դեռ ավարտված չեն, սակայն բավականաչափ երկար ժամանակ զինադադար է: Այս դրամաններում հարավկովկասյան հասարակությունները մի կողմից՝ դասիդանում են ռազմականացման (միլիտարիզացման) հարաբերականորեն բարձր մակարդակ, մյուս կողմից՝ փորձում են հաղթահարել ռազմական դրության հրամայականները և լուծել սոցիալ-տնտեսական զարգացման և ժողովրդավարացման միանգամայն խաղաղ հիմնախնդիրները: Բայց «ստեղծված»

ուղղված հակամարտությունների դադարեցումը հասարակության մեջ առկա է մշտական լարվածություն և ուղղված հակամարտության վերսկսման հավանականություն:

«Ոչ ղայտերազմ, ոչ խաղաղություն հասարակություններում» և՛ տնտեսության ազատականացումը, և՛ քաղաքականության ժողովրդավարացումը ենթակա են միլիտարիզացման հրամայականներին, արտադրության միջոցների սեփականաշնորհումը չի հանգեցրել ազատ մրցակցության հակամենաշնորհային ռեժիմի հաստատմանը, իսկ կառավարման ժողովրդավարական ձևերի ինստիտուցիոնալացումը չի վերացրել ավտորիտար վարչակարգերը: Հասարակական կյանքի միլիտարիզացումը դրսևորվում է ոչ միայն բյուջետային ուղղված ծախսերի հարաբերական մեծ չափերի, այլ նաև ուղղված հրամայականներին տնտեսության, գիտության, կրթության և երիտասարդների դաստիարակության, քաղաքական կառույցների և ղրակտիկաների, ՉԼՄ-ների քարոզչության, անգամ մորաձևության (տարածվում է գիմվորական ոճի հագուստը) ենթակայության տեսքով: Հասարակությունը ստիպված է մարդկանց բարեկեցության համար անհրաժեշտ սակավաթիվ ռեսուրսների զգալի մասը ծախսել ուղղված մոտակների համար, ինչի հետևանքով մեծանում է հասարակական բարիքից մարդկանց օտարված լինելու չափը:

Սոցիոլոգիայի տեսանկյունից նման հասարակություններում բացակայում են բավարար դայնամներ սուբյեկտների միջև հորիզոնական հարաբերությունների արդյունավետ գործառնության համար: Դա ձևավորում է «ոչ ղայտերազմ, ոչ խաղաղություն հասարակությունների» տարբերակիչ առանձնահատկություններից մեկը՝ չկայացած անցում ուղղահայաց կառույցի գերակշռումից հորիզոնական կառույցի գերակայության: Հետևաբար, իրականում չեն գործում նաև տնտեսության կարգավորման շուկայական մեխանիզմները: Իսկ «ոչ կանոնադրական» նախաձեռնությունները տեղ են բացում քրեական բնույթի ստվերային գործընթացների համար: Հաղորդակցման համակարգում ազդակները վերածվում են իշխանության կենտրոնական ատյանի հրահանգների, հաղորդակցությունը ենթարկվում է ուղղակի վերահսկմանը, քաղաքական սեմանտիկան տեղավորվում է առաջնորդ-հետևորդ բնույթի ղարզունակ շաբլոններում: «Ոչ ղայտերազմ, ոչ խաղաղություն հասարակություններում» իրականանում է հորիզոնական կառուցվածքի յուրահատկությունների տարրալուծում ուղղահայաց կառուցվածքում և ձևավորվում է *կառուցվածքային ավտորիտարիզմ*: Մյուս կողմից՝ «ոչ ղայտերազմ, ոչ խաղաղություն» դայնամներում հասարակական գիտակցությունն իր հերթին անկայունության և վտանգվածության վերացումը դայնամավորում է «ուժեղ ձեռքի իշխանություն» միջոցներով: Ուստիև քաղաքական առաջնորդի փոփոխությունը չի վերացնում այդ ավտորիտարիզմը, լավագույն դեպքում ձևավորվում է ավտորիտար ժողովրդավարության ռեժիմ:

Ավելին, այդ հասարակությունների քաղաքականացումը անխուսափելիորեն ուղեկցվում է միլիտարիզացմամբ, երբ հասարակության ներքին ինքնակազմակերպման համատեքստում տեղ է գտնում սոցիալական հարաբերությունների

վերակառուցումը զինվորական աստիճանակարգության համակերպով (like): Սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունները ձևավորվում են «ոչ ղատերազմ, ոչ խաղաղություն հասարակությունների» օբյեկտիվ լայնամեծերին համադատասխան, որոնց բնորոշ են հնարավոր ռազմական-մոբիլիզացիոն խնդիրների սրացված սղասումներ: Մոբիլիզացումը դառնում է «ոչ ղատերազմ, ոչ խաղաղություն հասարակություններին» բնորոշ տարբերակիչ հատկանիշ, և նրանց գարգացումը ժողովրդավարացման ուղղությամբ իրականացվում է ոչ մասնակցային, այլ *մոբիլիզացիոն դեմոկրատիայի* հաստատման միջոցով, որի ինստիտուտները ձևավորվում են հենց ռազմական-մոբիլիզացիոն սղասումների հաշվառումով:⁶ Այդ ղատձառով «ոչ ղատերազմ, ոչ խաղաղություն հասարակություններում» բանակի ազդեցությունը հասարակական կյանքի վրա իսկաղես մեծ է:

Ճգնաձամայնությունը՝ որղես «ոչ ղատերազմ, ոչ խաղաղություն հասարակություններին» բնորոշ հատկանիշ, և գլոբալացումը գործում են տեղական ինքնակառավարման և ժողովրդավարական ենթակայության սկզբունքներին ընդդեմ՝ մվազեցմելով ժողովրդավարական ինստիտուտների մկատմամբ սոցիալական վստահության մակարղակը: Հասարակական գիտակցությունը քիչ է կարևորում ժողովրդավարական գերաղատվությունները, հասարակական կարծիքի ինստիտուտը գործում է քաոսի ռեժիմում և բնորոշվում է մեծ շարժունությամբ: Նման ղայնամներում ղետական կառավարման համակարգը անարղյունավետ է դառնում, ղետական ղաշտոնյաների շղջանում ահոելի շափերի է հասնում կոռուղցիան: Վստահությունը՝ որղես սոցիալական կաղիտալ, սոցիալական համերաշխության հիմքն է, իսկ եղե հասարակությունում շկա համերաշխություն, եղե քաղաքացիները շեն մույնականացնում իրենց ղետության հետ, աղա վտանգվում է երկրի ազգային անվտանգությունը: Այդ ղատձառով ղետությունն ինքնորոշվում է առավելաղես որղես ղաշտղանողական ատյան, որն իրեն վերաղահում է բոնության կիրառման բացաղիկ իրավունք՝ հանում ազգային անվտանգության և հասարակական կարգի կայունության ղահղանման: Այղղիսի իրավիձակում հասարակական կյանքի արժեքային կարգավորումը իրականացվում է ռազմի դաշտից բերված ուձային ղրակտիկաների միջոցով: Հասարակական հիմնախնդիրների լուծման համար այդ ուձային ղրակտիկաների կիրառումը հանգեցնում է հասարակական գիտակցության ռազմականացմանը և վարչահրամայական ղետական համակարգի ձևավորմանը: Չի բացաղվում անգամ այսղես կղշված «անցումային արղարաղատության» կիրառումը:

Հիրավի, ավտորիտար վարչակարգի գոյությունը մեծաղես ղայնամավորված է ղատերազմի վերսկսման վտանգով: ՀՀ վարչաղետին լայն լիազորղյուններ տաղու կողմնակիցները հիմնականում հենց այդ վտանգի հանգամանքով են փաստարկում իրենց տեսակետը՝ գտնելով որ Հայաստանին «ուձեղ» իշխանղյուն է ղետը: Սակայն, եղե հասարակղյունը «ոչ ղատերազմ, ոչ խաղաղղյուն» իրավիձակում է, որում կղլեկտիվ համերաշխղյան թղլացման հետ մեկտեղ դիտարկվում են հասարակղյան հետ անձմական մույնակա-

նացման կորուստն ու անհատի քաղաքացիական ակտիվության նվազումը, ադա անմիջադեպ տեղի է ունենում հասարակական կյանքում սոցիալական վարքի անորոշության մեծացում, որն ակներև է նաև կառավարման ոլորտում:

«Ոչ ղատերագմ, ոչ խաղաղություն հասարակությանը» բնորոշ կառավարման սկզբունքները խոչընդոտում են քաղաքացիական հասարակության կայացմանը: Նոր նորմերի և փոխհարաբերությունների բարդ համակարգը դեռ ինստիտուցիոնալացվում է սոցիալական կյանքի հիմն մեխանիզմներով՝ ամուսնաընտանեկան, ընկերական և այլ ինստիտուտների կողմից, որոնց միջոցով հասարակությունը «մեխանիկական համերաշխության» մակարդակում կարգավորում ու լեզիտիմացնում է մարդկանց փոխհարաբերությունները: Ամձնական ադախոփության աստիճանը «ոչ ղատերագմ, ոչ խաղաղություն հասարակություններում» որդես կանոն ծայրահեղ ցածր է. առանձին անձի եզակիությունն ու արժանադատությունը քիչ է գնահատվում: Քաղաքացիները չունեն հոգեբանական վստահության լիարժեք զգացում, ձևավորվում է վախի բարդություն: Դա բացատրվում է նրանով, որ հետղատերագմյան ժամանակաշրջանում առանձին մարդու արժանադատությունը ցածր է գնահատվում: Դատձառն այն է, որ ղատերագմների ժամանակ, այսինքն՝ «սիստեմատիկ սղանությունների միջոցին, երբ մարդու առաջ աելի քան ցայտուն կերդով ես իր ամբողջ մերկութեամբ բարձրանում է անհատի ոչնչությունը, առհասարակ մարդկային կեանքի արժեքի ոչնչությունը: Կեանքը չի գնահատում բարձր»:⁷ «Ոչ ղատերագմ, ոչ խաղաղություն հասարակություններում» նման վերաբերմունքը շարունակում է բնորոշել հասարակական կյանքի արժեքանորմատիվ կառուցվածքը, ինչը մասնավորադես դրսևորվում է մարդկային գործոնի՝ իբրև հասարակության բարեկեցության հիմնական աղբյուրի թերագնահատմամբ: Անձի արժեքային համակարգը, նրա կողմնորոշումները, հայացքները, նախադատությունները և վարքը դառնում են հակասական: Հին «ղատերագմական» արժեքները և նորները արդեն չեն համադատասխանում իրականությանը, իսկ նորերը դեռևս լիովին չեն ձևավորվել և հաստատվել հասարակական գիտակցության մեջ: Եվ, որդես հետևանք, առաջանում է մարդկանց օտարում քաղաքական որոշումների ընդունման համակարգից, ցածր է բուն քաղաքացիական ակտիվությունը: Փոխարենը կարևորվում է հրադարակում «զանզվածի բանակ» ունեմալու համզամանքը:

Գլոբալացման համատեքստում կարելի է դիտարկել, որ տարածաշրջանում ղատերագմի վերսկսման և հնարավոր դարտության սղառնալիքը օգտագործվում է գերտերությունների կողմից ինչդես մեր, այնդես էլ մյուս հարավկովկասյան դեստությունների քաղաքականության վրա մերագդելու և նրանց ինքնիշխանությունը սահմանափակելու նղատակով, որովհետև հարավկովկասյան բոլոր հանրադեստությունները կախված են գերտերությունների ոագմական աջակցությունից և կարող են շատ բան կորցնել, եթե գերտերությունների ոագմական «չեզոքությունը» խախտվի: Նման դայմաններում առաջանում են մեծ ռիսկեր, և «ոչ ղատերագմ, ոչ խաղաղություն հասարակությունը» յուրօրինակ «ռիսկի հասարակություն» է դառնում: Դոտեմցիալ ռիսկը՝ ադա-

գայի սղառնալիքը, թելադրում է ներկայիս հասարակական գործընթացների բովանդակությունը և անորոշակիացնում սոցիալական սղասումների կառուցվածքը:

Որոշագի այդ անորոշությունը սահմանափակվի թույլատրելի շրջանակներում, անհրաժեշտ է բացառել ոչ միայն անոմիայի առկայությունը, ինչը ենթադրում է համադատասխան նոր բարոյական արժեքների և իրավական նորմերի մշակում և դրանց արմատավորում քաղաքացիների գիտակցության մեջ, այլ նաև ղատերազմների վերսկսման վտանգը: Մի կողմից՝ հարավկովկասյան «ոչ ղատերազմ, ոչ խաղաղություն հասարակությունների» հետագա զարգացման հեռանկարները կաղված են համադատասխան նույնականության ձևավորման հետ, որը կնղատստի քաղաքացիական մշակույթի կայացմանը: Միայն հասարակության անղամների մեջ քաղաքացի-ազգ-ղետություն միասնության ընկալման ձևավորման միջոցով կարելի է միանշանակ դրական վերաբերմունք առաջացնել ազգային ինքնության ու ղետության նկատմամբ և հաղթահարել հասարակական կյանքի անոմիան: Անոմիկ վիճակի հաղթահարման ուղին գաղափարաղատստիարակչական նոր գործընթացների արագ զարգացման, քաղաքացիներին մարղու իրավունքների գաղափարի և «բարոյական անհատականացման» էթիկական արժեքների հետ կաղելու մեջ է: Մյուս կողմից՝ հասարակական կյանքի հետագա ժողովրղավարացումն է, որ հարավկովկասյան ժողովուղներին տամելու է դեղի փոխաղարձ վստահություն և խաղաղություն:

- 1 Տե՛ս Արամայիս Հովսեփյան, *Հասարակական հարաբերությունների վերարտադրության սոցիալ-փիլիսոփայական տրոբլեմները* (Երևան: Երևանի համալսարանի հրատ., 1986), էջ 64-67:
- 2 Жан Тощенко, *Парадоксальный человек* (Москва: Гардарики, 2001), էջ 373:
- 3 Նախկին ամբողջատիրական հասարակարգը կայուն էր, քանզի հասարակական ավանդական կարգերում մարդկային դահանջմունքները բավարարվում էին ավելի հեշտ, որովհետև անհատական նդատակաուղղվածությունը ենթակա էր ամբողջին: Այն դաշտոնադես սահմանափակվում էր կոնունիզմի կառուցման հոչակված հանընդհանուր նդատակներով և հանահավասարեցման սկզբունքով: Իսկ հանադատասխան կոլեկտիվ գիտակցությունն այդ դահանջմունքները դահում էր ցածր մակարդակի վրա, խոչընդոտում «անհատականության» զարգացումը, «անձի» ազատականացումը և խիստ սահմանափակում անհատի՝ տվյալ իրավիճակում ազատ գործելու կարողությունը:
- 4 Տե՛ս Robert Merton, *Social Theory and Social Structure* (New York: Free Press, 1957):
- 5 Այդդիսի հայեցակարգային մոդելի մշակումը ոչ միայն կարևոր կիրառական, այլ նաև մեծ տեսական նշանակություն կունենա, քանզի Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի շատ երկրներ ըստ էության «ոչ դատերագմ, ոչ խաղաղություն հասարակություններ» են և նմանատիղ դայմաններում են լուծում սեփական զարգացման խնդիրները (վառ օրինակ է Իսրայելը):
- 6 Հմնտ. Samuel Huntington, Joan Nelson, *No Easy Choice: Political Participation in Developing Countries* (Harvard University Press, 1976), էջ 2-5:
- 7 Տե՛ս Երվանդ Ֆրանգյան, *Պեսիմիզմի փիլիսոփան* (Երևան: ԼՈՅՍ, 1911), էջ 142:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

տեսանկյուններ

ԱՆՆԱ
ԺԱՄԱԿՈՉՅԱՆ

ԱՐՓԻ
ՄԱՆՈՒՄՅԱՆ

ՍՈՆԱ
ՄԱՆՈՒՄՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ

ԱՆԿՅԱՆ ՏԱԿ¹

ՆԱԽԱԲԱՆ

այաստանի քաղաքացիական հասարակությունը, որի ձևավորման քաղաքականությունները սկիզբ առան 1991-ին երկրի անկախության հռչակումից հետո, քննարկման առարկա դարձավ հետազոտական շրջանակներում դեռևս ուշ իննսումականներից: Իսկ վերջին տարիներին այն (ինքնա)անդրադարձի կարևոր հարցերից է նաև ԴԿ միջավայրի և ակտիվիստական համայնքների շրջանակում:

Երկրի քաղաքական կյանքի տարբեր փուլերում քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչների ղատկերացումները փոփոխություններ են կրել հանրային կյանքում իրենց դերի և ամելիքների, ինչդես նաև գործունեության ղայմանների և հեռանկարների հարցերում: 2018-ի փետրվարից Սոցիոսկոդ ԴԿ-ն ղրոՖեսոր Արմինե Իշխանյանի (Լոնդոնի տնտեսագիտության դղրոց) հետ համագործակցությամբ սկսեց մի ծրագիր, որի նղատակն էր «արծագանքել Դայաստանի քաղաքացիական հասարակության նեղացող տարածքի խնդրին», ինչդես դա սահմանվում էր այդ ժամանակ շատ իրավաղաչատղան ԴԿ ներկայացուցիչների և հանրային շահերի ղաշտղան ակտիվիստների կողմից:

Փետրվար-մարտ ամիսներին մեր կողմից իրականացված 24 Ֆոկոսավորված հարցագղոյցները ողորտի ներկայացուցիչների և հիմնական տեղեկատուների հետ² վկայում էին տագնաղներ, մտահոգություններ և վերլուծություններ, որոնցում արդեն տասը-քսան տարի իշխող ուժի փոփոխությունն իբրև հնարավոր գործընթաց աոհասարակ տեղ չուներ: Այնինչ աղրիլի կեսերից մինչև մայիս Դայաստանի քաղաքական կյանքը շրջաղարծային փոխակերղման ենթարկվեց:

Ընդղիմաղիր կուսակցություններից մեկի և քաղաքացիական դիմաղրական նախածեռնությունների գործողությունները վերածեցին համակարգված «Քայլ արա՛, մերժի՛ր Սերժին» չարժման, որի շուրջ մոբիլիզացված ժողովուղը կարողացավ ճեղքել ավտղրիտարիզմի վերջնական արմատավղրումը երկրում և առանց մարդկային գոհերի հասավ կառավարության փոփոխությանը: Այս փոփոխությունը, որ ինքնանվանվում է որղես թավշյա, ոչ բոնի, բաց ձեռքերի, ժողովրղական, ժողովրղավարական կամ էլ սիրո և համերաշխության, հայկական հեղափոխություն, իր անկանխատեսելիղությամբ հանղերձ հնարավոր դարծավ տարբեր սոցիալական խմբերի մոբիլիզացիայի, այդ թղվում՝ քաղաքացիական հասարակության դիմաղրական խմբերի ինքնակազմակերղման ջանքերղղ: Այս ուսումնասիրղությունը միտղված է քաղաքացիական դիմաղրական խմբերի՝ հեղափոխական գործընթացում ակտիվ ներգրավման հնարավորղությունը քննարկելուն:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄ

Քաղաքացիական հասարակղություն ասելղղ մենք հասկանում ենք ղետղության

և տնտեսության միջև ընկած սոցիալական փոխազդեցությունների ոլորտը, որը ներառում է այն ամենը, ինչ վեր է մասնավոր ոլորտից (հատկապես ընտանիքից):³ Այն միավորումների, հասարակական կազմակերպությունների, քաղաքացիական նախաձեռնությունների, սոցիալական շարժումների և հանրային հաղորդակցությունների ոլորտ է:

Այս հետազոտության շրջանակներում մենք խոսում ենք դիմադրական քաղաքացիական հասարակության մասին, որը քաղաքականացված է, իր բնույթով զանցառական կամ առաջադիմական է, միտված է ղախողական ստատուսքվոն խախտելուն, ելնում է հանրության առավելապես ճնշվող, հետադարձ, անտեսված և «անլսված» խմբերի շահերից, միտված է դրանց ղաշտոյանությանն ու հանրային փոփոխությանը: Մեր դիտարկմամբ հենց այս խմբերից շատերն էին, որ *Քաղաքացիական ղայնանագիր* կուսակցության *Իմ քայլը* շարժման հետ միասին Հայկական հեղափոխության ավանգարդ շրջանակը հանդիսացան՝ մյուս խմբերի համար ոգեշնչման մեխանիզմներ ներդնելով և օրինակ դառնալով:

Քաղաքացիական հասարակությունը հեղափոխության անկյան տակ դիտելով՝ մենք օգտվում ենք ժամանակակից սոցիոլոգ Սիդնի Թերոուի կողմից սոցիալական շարժումները և մրցադայքարի քաղաքականությունները ուսումնասիրող տեսամեթոդաբանական շրջանակից, որով շարժումները և հեղափոխական դիմադրությունները վերլուծվում են չորս հիմնական ուղղություններով.⁴

- քաղաքական հնարավորության կառուցվածք (political opportunity structure)
- դայքարի գիմանոցը և դրա կիրառումը տարբեր քաղաքական հնարավորությունների դարազայում (repertoires)
- մոբիլիզացնող կառուցվածքներ (mobilizing structures)
- շրջանակում (framing)

Կիրառելով վերոնշյալ տեսամեթոդաբանական շրջանակը՝ մենք մաս կարևորում ենք շարժումներում և մրցադայքարի քաղաքականություններում մասնակիցների հույզերն ու զգացմունքները հաշվի առնող և ուսումնասիրող սոցիոլոգիական մոտեցումները, որոնք արևմտյան հասարակագիտության մեջ հատկապես արդիական դարձան 1990-ականներից:⁵ Խոսքն այստեղ այն հույզերի մասին է, որոնք շարժման մեջ ներգրավված անհատներին և խմբերին քաղաքական գործող զգալու և շարժման ուսցիոնալ կողմը վերաշրջանակելու հնարավորություն են տալիս, ինչպես օրինակ՝ բարկությունը, հուսահատությունը, արժանադատությունը, հողարտությունը, զգվանքը և վախը՝ ինչ-որ իմաստով ընձեռելով «հուզական/զգացմունքային ազատագրում»:⁶ Ինչպես իր տարբեր աշխատություններում Շանթալ Մուֆն է նշում, հույզերը և կրքերը քաղաքական «մեմբ»-ի ձևավորման հնարավորություն են ընձեռում, ինչպես մաս քաղաքական գաղափարներին ուժ հաղորդում:⁷

Համադրելով այս մոտեցումները՝ մենք քաղաքական հնարավորությունների կառուցվածքում նկատի ենք առնում ինչդեպ լայն հանրության, այնպես էլ քաղաքացիական դիմադրական խմբերի կողմից դրական քաղաքական փոփոխության հանդեպ անհուսության, իշխանությունների հանդեպ զգվածքի և ատելության զգացումների այն դրությունը, որ նշանակալի ազդեցություն ունեցավ հայկական հեղափոխության ծավալման հատկապես վաղ շրջանում: Այսպիսով, հույզերը, ի թիվ այլ համակարգային տարրերի, քաղաքական համակարգը հարցադրող կամ դրան մարտահրավեր նետող խմբերի համար դառնում են արդյունավետ մոբիլիզացիայի հնարավորություն: Այս տեսանկյունից քաղաքական հնարավորությունները՝ զգացումնաբան ետնախորքով հանդերձ, հանրային դիմադրական գործողությունների իրականացման դայնամիկ են: Քաղաքական հնարավորությունների կառուցվածքում ընթացող փոփոխությունները կարևոր դրդադաշնառներ են ստեղծում քաղաքական օրակարգով հանրային դիմադրության համար: Երբ հանրային դիմադրության գործողությունները հիմնվում են սոցիալական ցանցերի վրա և օգտագործում են տարածված մշակութային շրջանակներ, այս գործողությունները կարող են դառնալ երկարատև և արդյունավետ մոյնիսկ ուժեղ իշխանական ճնշումների ներքո:⁹ Երբ այսպիսի դիմադրությունը համակում է ամբողջ հասարակությունը, մենք կարող ենք տեսնել, որ ձևավորվում է մրցադաշնի շրջան: Երբ այդպիսի շրջանը ընդգրկում է ներհակ խմբեր և շերտեր, արդյունքը սովորաբար հեղափոխություն է:⁹

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր իրականացրած հարցազրույցները հետահայաց վերլուծությունով՝ նախևառաջ դիտարկում ենք, թե որ սոցիալ-քաղաքական դայնամիկներն էին և դրանց ինչպիսի ըմբռնումներն էին, որ ՀԿ գործիչներին և ակտիվիստներին մղեցին մոբիլիզացվել այդ դահլիճի ցածր վստահություն ունեցող քաղաքական ուժի նախաձեռնած գործընթացի շուրջ, որի առաջնորդն ի վերջո փողոցի ճնշման տակ հաջողեց ԱԺ կողմից ընտրվել իբրև վարչապետ:

Սոցիալ-քաղաքական դայնամիկներն, այսպիսով, կարող ենք դիտարկել մի քանի փոխառնչվող հարթություններում՝ *ներքաղաքական միջավայր, քաղաքացիական հասարակության ներքին միջավայր, լարումներ, քաղաքացիական հասարակություն և միջազգային/դոմոր կազմակերպություններ հարաբերություններ:*

Որդես ընդհանուր միտում կարող ենք արձանագրել, որ նախահեղափոխական ներքաղաքական միջավայրը հետազոտության մասնակիցների կողմից դիտարկվում էր ժամանակի իշխանությունների, քաղաքական ընդդիմության և սեփական ուժերի հանդեպ համընդհանուր անվստահության և անհուսության զգացումի համատեքստում:

Ներհաղաքական միջավայր

Հայաստանը այն հետխորհրդային երկրներից է, որտեղ խորհրդային փլուզմանը նախընթաց ազգային ժողովրդավարացման շարժումների վերելք էր, ինչն էլ իր հերթին հանգեցրեց երկրի անկախացմանը և հետխորհրդային իշխանության հաստատմանը: Անկախության հետ նաև Ղարաբաղյան հակամարտություն ժառանգած Հայաստանում ժողովրդավարություն, սակայն, չամրադրվեց: Ժողովրդավարացման առաջին փուլին հաջորդեց հետընթաց և ավտորիտարացման աճ: Անկախ Հայաստանի կարճ՝ համարյա երեսուն տարիներին միայն հատուկեմտ ընտրություններ են, որոնց լեգիտիմությունը կասկածի տակ չի դրվել ընդդիմության կան հանրության կողմից: Իսկ վերջին երկու տասնամյակներին Հայաստանում հաստատվել էր անդարտելի թվացող քաղաքական բուլդոզ, որը, որոշ անհատների փոփոխությամբ հանդերձ, մնում էր անփոփոխելի: Դեռևս 2008-ին Հայաստանի երկրորդ՝ հեռացող նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը (չնայած իր հրադարակային ելույթներում մշում էր, թե չի լուստրաստվում հեռանալ քաղաքականությունից) աջակցեց իր գործակից Սերժ Սարգսյանին դառնալու Հայաստանի երրորդ նախագահ՝ ընդդիմության հուզումների ձեռնման, մարդկային զոհերի և քաղաքական հետադարձումների գնով: Սերժ Սարգսյանին հաջողվեց ևս տասը տարի լուստրացիա իր և իր հեռարան կուսակցության իշխանությունը՝ չունենալով դրա համար հանրային վստահության բավարար լուստրա: Ես իր լուստրոնավարման երկրորդ շրջափուլի ավարտից, այսինքն՝ մոտալուտ լուստրոնաթողությունից առաջ, 2015 թ. նախաձեռնեց սահմանադրական փոփոխություններ, որով երկրում նախագահականից խորհրդարանական կառավարման համակարգի անցում էր տեղի ունենալու: Սա, ինչպես արդարացիորեն անհանգստանում էին Հայաստանի դիմադրական խմբերը, գործող նախագահ Սերժ Սարգսյանի համար երկրի իշխանությունը արդեն վարչապետի կարգավիճակում լուստրացիա եղանակ էր դառնալու: Սեր իրականացրած հետազոտության ընթացքում Սերժ Սարգսյանի՝ որդես մոր ԱԺ կողմից ընտրվելիք վարչապետի թեկնածուի անունը լուստրոնապետ դեռևս չէր հնչել, սակայն դրա մասին ազդարարում էին իր կուսակցից ընկերների ելույթները, ինչպես նաև ընդդիմադիր քաղաքական ուժերի ու դիմադրական քաղաքացիական խմբերի բարձրաձայնումները:

Հետազոտության մասնակիցների կողմից Սարգսյանի՝ որդես վարչապետի լուստրոնավարումը առավելապես ընկալվում էր իբրև ժամանակի իշխանությունների լուստրոնոնական գաղափարախոսության ամրադրման, տնտեսական և մշակութային կադրալուստրացիա, ավտորիտար լուստրացիա առավել կենտրոնացման և այս տեսանկյունից քաղաքացիական հասարակության գործունեության լուստրացիա նեղացման հեռանկար: 2017-2018 թթ. արագորեն ընթացող օրենսդրական փոփոխությունները հարցազրույցի մասնակիցների համար հենց այս դրության իրավական կողմի ամրագրումն էին աղահուսում: Քաղաքացիական հասարակության տարբեր խմբեր հասցնում էին միայն հոռետեսական գնահատականներով արձագանքել մեկը մյուսից բացասական հետևանքներ ենթադրող մորամուծություններին, ինչպիսին էին հատկապես փաստաբանների անկախու-

թյունը խոցելի դարձնող փոփոխությունները տարբեր օրենսգրքերում,¹⁰ կառավարության գործունեության թափանցիկությունը խիստ սահմանափակող փոփոխությունները,¹¹ ինչդեռ նաև ՀԿ-ների մասին օրենքի 2017 թ. փոփոխությունը, որի հետևանքով, օրինակ, գործնականում սահմանափակվեց բնադահողանական ՀԿ-ների կողմից հանրային շահի դաշտումությունը Հայաստանի դատարաններում:

Ինչդեռ ցույց տվեց հետազոտությունը, քաղաքացիական հասարակության գործունեության ներառող դաշտի վրա ազդում և ներքաղաքական բարդ իրադրությունը դայնամավորում էին նաև աճող ռազմականացումը («ազգ-բանակ» կոնցեպտի շուրջ հանրային կյանքի կառուցակցումը) և ռազմահայրենասիրական դիսկուրսի ակտիվ քարոզչությունը ՉԼՄ-ների, կրթության և եկեղեցու ինստիտուտների միջոցով՝ շաղախված քաղաքացիական դիմադրական խմբերի շուրջ նեգատիվ հանրային ընկալումներ ձևավորելու նպատակադրությամբ:

Քաղաքացիական հասարակության տարածքի ներառումը տեղի էր ունենում ընդհանուր առմամբ ֆորմալ ժողովրդավարության և դայնամական ազատ խոսքի հանգամանքներում, որոնք քաղաքացիական հասարակությանը թույլ էին տալիս քննադատել (թեև նեղ հանրային դաշտում) գործող համակարգը՝ մի իմաստով դարձնելով դիմադրական դայնամիկ սոցիալական եներգիան և սահմանափակելով իրական համակարգային փոփոխությունների հնարավորությունը կոնկրետ գործողությունների մակարդակում:

Սակայն քաղաքացիական հասարակության քննադատությունները, տարբեր թե՛մ հարցերի շուրջ քննարկումները, դիմադրական թեկուզև ցաքուցրիվ գործողությունները, դրանց ձեռքբերումները և ձախողումները կարևոր ենք համարում դիտարկել իբրև դայնամիկ փորձի կուտակման և այդ իմաստով [հեղա]փոփոխության տարածքի ընդարձակման քաղաքական դայնամիկներ:

Այդ դայնամիկները հատկապես նշանակալի են դառնում, երբ ժամանակի (իշխող վարչախմբի քաղաքականության հետևանքով թուլացած) ընդդիմությունը քաղաքացիական հասարակության կողմից չի դիտարկվում իբրև իրական քաղաքական փոփոխությունների սուբյեկտ՝ համարվելով նոմինալ կամ գոյություն չունեցող: Ուստի, հենց քաղաքացիական հասարակության դաշտում էր հնարավոր դառնում դիմադրական քաղաքականության գործադրումը և քաղաքական կառուցվածքային փոփոխության դիսկուրսի ձևավորումը: Բայց սա նաև քաղաքացիական հասարակության՝ քաղաքականացման քննադատության առիթ էր՝ ինչդեռ իր ներսում՝ առաքաղաքական (սոցիալական ծառայությունների տրամադրմանը ուղղորդված) ՀԿ ներկայացուցիչների կամ առանձին անհատների կողմից, այնդեռ էլ դոմոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչների շրջանում: Վերջիններս քաղաքացիական հասարակությունից ավելի շատ ըմբռնում և զիջումներ, գործող կառավարության հետ կառուցողական համագործակցություն էին ակնկալում:

Ներքին իրադրության համատեքստում կարևոր է դիտարկել, որ բացի արևմտյան

դոնորների այս կամ այն չափով թափանցիկ քաղաքականությունների միջոցով Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության կառուցման ջանքերից, այստեղ վերջին տարիներին նկատվում էր նաև Ռուսաստանի, տեղի խոշոր բիզնես ներկայացուցիչների, ինչպես նաև Պետական ֆինանսական հոսքերի ազդեցությունը՝ այլընտրանքային, վերահսկելի կամ ժամանակի իշխանություններին լոյալ, ղախողանողական օրակարգերի ջատագով քաղաքացիական հասարակություն ձևավորելու առումով: Դիմադրական քաղաքացիական հասարակության շրջանակներից մեր հարցվողները հստակորեն մատնանշում էին, որ այս քաղաքականությունները իրականացվում են RONGO, BONGO, GONGO տիպի ՀԿ-ների միջոցով: Դրանց հզորացումը տեղ էր բացել այնտիպի քաղաքացիական հասարակության ձևավորման կամ ուժեղացման, որը միտված էր հանրության լայն շերտերում ղախողանողական գաղափարախոսության և արժեքների, ղատեր-նախստական բարոյականության, հակաժողովրդավարության և վերահսկող քաղաքականության վերարտադրությանը, ինչպես նաև որոշ խոշոր բիզնես շահերի ղաշտոյանությունը՝ ի հակադրություն հանրային շահերի:

Քաղաքացիական հասարակության ներքին միջավայր. լարումներ

Հետխորհրդային երկրներում, այդ թվում Հայաստանում քաղաքացիական հասարակությունը սկսել է ձևավորվել 1990-ականներից՝ արևմտյան դոնորական աջակցությամբ: Անկախության վաղ շրջանի արևմտյան ֆինանսական աջակցության հիմնական նպատակը ժողովրդավարության առաջխաղացումն էր հետխորհրդային երկրներում:¹² Ժողովրդավարացման և մարդու իրավունքների զարգացման համատեքստում 1990-ականների կեսերից արևմտյան ֆինանսական աջակցությունն ավելի աճեց, բազմազան դարձան նաև աջակցվող թեմաներն ու խնդիրները՝ աղքատության հաղթահարումից մինչև կրթություն՝ սատարելով ընդհանուր առմամբ աղքատաբան և հումանիտար օգնության ուղղվածությունը: Այս շրջանում հայաստանյան քաղաքացիական հասարակությունն արևմտյան դոնոր կազմակերպությունների ֆինանսական աջակցությամբ բռնեց ինստիտուցիոնալացման և ՀԿ-ացման ճանաղակը:¹³

Հայաստանի քաղաքացիական հասարակությունը սկսեց ձևավորվել և մինչ օրս զարգանում է արձագանքելով ինչպես տեղի, այնպես էլ գլոբալ (արևմտյան) քաղաքական և տնտեսական գործընթացներին:¹⁴ 2007-2008 թթ. միջազգային տնտեսական ճգնաժամից հետո այդ գործընթացները նոր փոփոխություն կրեցին՝ արևմտյան ժողովրդավար երկրներում ծնելով ներքնաշերտերից եկող (grassroots) հակահամակարգային ղայքարի ինչպես ծախական, այնպես էլ ծայրահեղ աջ շարժումներ: Այսօր էլ արևմտյան ժողովրդավարության ճգնաժամի ղայնաններում քաղաքացիական հասարակության ոլորտը տարբեր երկրներում առերեսվում է բազմաթիվ մարտահրավերների, ինչպես օրինակ ծայրահեղ աջական, ազգայնական քաղաքականությունների ազդեցության և կառավարություններից կախվածության աճի:

Հայաստանի առումով այս գլոբալ ալիքներն ունեցան իրենց անդրադարձերը՝ համադրվելով տեղական՝ 2008 մարտի 1-ի քաղաքական կյանքի ճգնաժամի և դրա հետևանքների հետ: Մի կողմից՝ արևմտյան ներքնաշերտերից եկող շարժումները, մյուս կողմից՝ կուսակցական ընդդիմության սահմանափակումները մեծ ազդակ հանդիսացան Հայաստանում քաղաքացիական դիմադրական շարժումների հետզհետե զարգացման, համակարգայնացման ու հզորագման համար: Երիտասարդական նախաձեռնությունները արդեն 2010-2012-ից սկսեցին հանրայնորեն տեսանելի գործողություններ իրականացնել մայրաքաղաքային միջավայրերում:

Քաղաքացիական հասարակության զարգացման վերջին տասնամյակի փուլը հատկապես կարևոր է ակտիվիստական և դիմադրական խմբերի, նախաձեռնությունների ակտիվ և ինքնազորացնող գործունեության առումով, ՀԿ-ներից դեռի ակտիվիզմ և հակառակը, ինչդեռ մաս քաղաքական կուսակցություններից դեռի ՀԿ-ներ, ակտիվիզմ և հակառակը հոսքերով: Հետխորհրդային երկրների (ինչպես օրինակ Վրաստանի¹⁵ և Ուկրաինայի) փորձը ցույց է տալիս, որ քաղաք(ացի)ական հասարակության և քաղաքական խմբերի ներքին փոխհոսունությունը թույլ է տալիս ակտիվիստներին և ՀԿ-ներին դառնալ քաղաքական լայնաբերուն մոբիլիզացիայի և գաղափարների շրջանակման կարևոր՝ առաջնահերթ օղակներից մեկը (ինչն էլ գործնականում տեղի ունեցավ Հայաստանում 2018-ի գարնանը):

Ինչ վերաբերում է դիմադրական քաղաքացիական հասարակության և դոմորական կազմակերպությունների փոխառնչություններին, առաջնապես նախահեղափոխական շրջանում նկատելի ճեղքվածք էր գոյացել: Գլոբալ տնտեսական քաղաքականությունների բացասական հետևանքները և տեղական կոռուպցիոն իշխանությանն արևմտյան երկրների կամ միջազգային կառույցների կողմից աջակցող դիրքորոշումները վերջին մի քանի տարիներին հանգեցրին նրան, որ ակտիվիստական խմբերը և որոշ ՀԿ-ներ հարցադրում և քննադատում¹⁶ էին նրանց քաղաքականությունները Հայաստանում:

Դեռևս 2013-ին Հայաստանի Մաքսային Սիության անդամ դառնալուց հետո միջազգային (հիմնականում արևմտյան) դոմոր կազմակերպությունների առաջնահերթությունները Հայաստանի և հայաստանյան քաղաքացիական հասարակության հանդեպ տակառոն փոխվեցին, տեղի ունեցան մաս ֆինանսական աջակցության մոտեցումների և կառուցվածքի փոփոխություններ (չնայած դրանք հետագայում սկսեցին վերանայվել Հայաստանի Հանրապետություն-Եվրոպական Միություն համադարձակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրի նախաձեռնմանը և կնքմանը զուգահեռ):

Եղած լայնամեծներում Հայաստանի կառավարությունից ժողովրդավարացման լուսաբանները մեղմացան և ակնկալիքները լուսաբանեցին: Քաղաքացիական խմբերի համար ակնհայտ էր դառնում, որ տեղական խնդիրները երկրորդական են դիտվում կառավարության հետ համագործակցային գործընկերությանը

դատարաստական միջազգային կազմակերպությունների համար: Այս իրավիճակում միջազգային դոնորներից ֆինանսական կախվածության հանգամանքը դառնում էր խնդրական. շատերը մտահոգվում էին, որ դոնորական առաջնահերթություններն են հաճախ որոշում տեղական քաղաքացիական հասարակության գործունեության օրակարգը, որի արդյունքում սահմանափակվում կամ քննադատվում էին դիմադրական խմբերի անզիջումային մոտեցումները: Հատկապես վերջին երկու տարիներին մեծանում էր քաղաքացիական հասարակության ազատ գործունեության հնարավորության հանդեպ հիասթափությունը: Դրությունը երբեմն (հատկապես ակտիվիստների կողմից) բնութագրվում էր իբրև «մեռած ակտիվիզմի» և «կոնֆորմիստ ՅԿ-ների» շրջան: Փոքր փոփոխություններով առաջ գնալուն դատարաստ դիմադրական ՅԿ-ներն իրենց հերթին հիասթափվում էին ակտիվիստների դրած բարձր նշաճողներից, նրանց ոչ ադեկվատ գնահատումների և ճնշումներ զգալու հետևանքով: Այս շրջանը քաղաքացիական հասարակության ակտիվիստական և փողոցային դայբարի հետ կապեր դադարեցրելու ՅԿ սեկտորի ներկայացուցիչների տեսանկյունից ինչ-որ իմաստով լքվածության կամ մեմակության, դայբարի այլևս չաշխատող ձևաչափերի, նոր ձևաչափերի փնտրտուքի և դրանց անհրաժեշտության բարդ փուլ էր:

Կոնֆլիկտայնությամբ հանդերձ, սակայն, ՅԿ – ակտիվիստներ հաղորդակցության ոլորտը դառնում է այն դայնամը, որում ՅԿ-ներն ավելի ռադիկալ գործելու, իսկ ակտիվիստները՝ ՅԿ-ների առավել հաստատված և կայուն ռեսուրսներից օգտվելու հնարավորություն են ստանում:

Դոնորներն իրենց հերթին ակնկալում էին տեսնել «սեղանի շուրջ աշխատող», փոխզիջումային և կառուցողական քաղաքացիական հասարակություն, ինչը, ըստ ՅԿ-ների, հանգեցնում էր քաղաքական ստատուս-քվոյի անցանկալի դադարեցման: ՅԿ-ներին, ինչդեռ մաս ակտիվիստներին բարկացնում էր նկատելի դարձած այն միտումը, որ արևմտյան խոշոր դոնորները չեն խորշում ոչ միայն հանագործակցել կառավարության հետ, այլև ֆինանսավորել GONGO-ներին՝ փաստարկելով դա իբրև հավասարակշռման քաղաքականություն, ինչը, սակայն, տեղական քաղաքացիական հասարակության համար դիտարկվում էր իբրև ֆինանսավորման միջոցով կառավարության վրա ազդեցության և վերահսկողության հաստատման քաղաքականություն:

Դոնորների այսդիսի դիրքորոշման շրջանակներում փոփոխությունը հնարավոր էր համարվում սեղանի շուրջ՝ բանակցությունների ծանադարիով և ոչ փողոցում: Չուզահեռաբար խոշոր դոնորները վերջին շրջանում խրախուսում էին կոալիցիաներով գործելու ձևաչափերը՝ ֆինանսավորելով այդդիսի ծրագրեր և դադարեցնելով տարամետ, հաճախ հակադիր ՅԿ-ների ներգրավումը դրանցում: Այս մոտեցումը ևս դժգոհության տեղիք էր տալիս, քանի որ դարտադրված հանագործակցությունը միշտ չէ, որ հաջողում էր: Միաժամանակ, այս ֆորմալ ցանցերը հնարավորություն էին տալիս ձևավորվելու նոր՝ ոչ ֆորմալ, ինքնաշխատ հարաբերություններ և ցանցեր:

Վերջին միտումներով առավել «դրոֆեսիոնալ» ՀԿ-ների հետ աշխատելու նրատակահարմարության հետևանքով տեղական քաղաքացիական դաշտի վրա սկսեցին դրվել բարդ բյուրոկրատական դահանգներ և ընթացակարգեր, որոնք, ըստ որոշ նկատառումների, եադես նվազեցնում են քաղհասարակության բովանդակային գործունեության արդյունավետությունը՝ հաճախ ստվերելով հանրային շահին կամ օրակարգին նրատատելու առաքելությունը: Մինչև հեղափոխությունն առկա համընդհանուր անկայուն ֆինանսական և վատթարացող քաղաքական միջավայրում քաղաքացիական դիմադրական խմբերը սեփական գործունեությունը գնահատում էին իբրև անորոշ, հատվածական, իսկ ազդեցությունը՝ ոչ համատարած, ինչն էլ մղում էր նոր ուղիներ փնտրելուն: Այդուհանդերձ, քաղաքացիական հասարակության ոլորտը մշտադես շարունակել է (ինքն)ընկալվել կարևոր՝ իբրև քաղաքական դիսկուրսի և հեռանկարի ձևակերպման ոլորտ, իբրև ադագայի փոփոխության համար տեղեր և մարդիկ ձևավորող տարածք:

ԾՆՇՈՒՄՆԵՐ, ԿՈՈՊՏԱՑԻԱՅԻ ՓՈՐՁԵՐ. ՀԱԿԱԶԴՄԱՆ ՌԵՊԵՐՏՈՒՐՆԵՐԻ ՓՆՏՐՏՈՒՔ

Պայքարի ռեդերտուարը ռազմավարությունների, հմտությունների ու ձևերի ամբողջություն է, որ դիմադրական շարժումներն օգտագործում են քաղաքական փոփոխության հասնելու համար՝ հակազդելով իշխանական ճնշումներին ու կոոդտացիայի փորձերին:¹⁷ Իշխանական ճնշումներին հակազդելու ռեդերտուարը ներառում է ոչ միայն դիմադրության և պայքարի ժամանակ մարդկանց կողմից իրականացվող գործողությունները, այլև այն գիտելիքը և փորձառությունը, որ նրանց հուշում է, թե ինչդես է դեսոք գործել կոնկրետ իրավիճակում:

Հայաստանյան քաղաքացիական հասարակության նախահեղափոխական դրությունը կոոդտացիայի փորձերին արձագանքելու տեսանկյունից կարող ենք բնորոշել իբրև դրանց տության գիտակցման, սակայն հակազդման մեխանիզմների դեսուս փնտրտուքի շրջան, իսկ կոոդտացիան ինքն կարող ենք բնորոշել իբրև դիմադրական-քաղաքական քաղաքացիական հասարակության մարգինալացմանը և իշխանությունների համար վերահսկելի քաղաքացիական հասարակության ձևավորմանն ուղղված փորձեր (չդիմադրող, բարեկամ, բարեփոխումների ձգտող GONGO, BONGO, RONGO-ները): Նախահեղափոխական կոոդտացիայի փորձերին արձագանքելու ռազմավարությունների տեսանկյունից քաղաքացիական հասարակության դիմադրական խմբերն, ըստ տության, մշակել էին տարբեր մոտեցումներ: Առավել արմատական խմբերի ներկայացուցիչները կամ առավել «հուսահատները» իբրև իրենց գործունեության հնարավոր հեռանկար տեսնում էին ակտիվ, տեսանելի (փողոցային) գործողությունների դադարեցումն ու ընդհանուր առմամբ պայքարի հին ձևերի վերախմաստավորումն ու նորերի մտածումը, ինքնակրթումը Հայաստանի ներսում և դրանից դուրս, գիտելիքի ակունուլացման դերմանենտ

կրթական նախագծերի իրականացումը: Այս խմբերի ներկայացուցիչների գնահատականները Հայաստանում դրական քաղաքական փոփոխությունների առումով հոռետեսական լինելուց զատ, ընդգծում էին նաև սեփական ներուժի և կոնսոլիդացիոն փորձերի թուլության, ամարոյունավետության հանգամանքները:

Քաղաքացիական հասարակության շրջանում տայնանական երկրորդ խումբը կարևորում էր տայքարի՝ թեկուզև հաճախ ծախողվող, ամարոյունավետ, հոգնեցուցիչ, շարունակականության տահոյանումն իբրև ժամանակի իշխանոյանը, ներքին և արտաքին (հիմնականում ոուսաստանյան) կոոտացիոն քաղաքականոյուններին դիմադրելու թույլ հնարավորոյան: Այս հեոանկարում համախոհների հետ ուժերի կոնսոլիդացիան և ամենօրյա աշխատանքը՝ տեղում և միջազգային (հիմնականում արևմտյան) հարթակներում, դրական փոփոխությունների և քաղաքացիական հասարակոյան ծայնը լսելի դարձնելու ոազմավարոյուններից էին: Աժող ծնշումների և խոչընդոտների տայնաններում, ինչոյիսին էին իշխանոյան կենտրոնացումը, սոցիալ-տնտեսական դրոյան վատթարացումը, համաշխարհային կաոյիտալի և տեղական օլիգարխիայի ու խոչոր բիզնեսի չվերահսկվող գործունեոյունը, ոուսական ազդեցոյան մեծացումը, արևմտյան Ֆինանսական աջակցոյան մվազումը, սեփական (քաղաքական) օրակարգի ձևակերոյունը և գործընկերային, ոչ Ֆորմալ ցանցեր ձևավորելու փորձերը (այդ թվում՝ միջազգային), հրատաոյ քայլեր էին, որոնք, ինչոյես մշում էին հետազոտոյան մասնակիցները, հնարավորոյուն կտային վերազնահատել սեփական ուժերը և վերադիրքավորվել՝ նեղացող քաղաքացիական հասարակոյան դաշտում:

Հաշվի առնելով քաղաքացիական հասարակոյան նախահեղափոխական մտահոգոյունները կոոտացիայի և ծնշման քաղաքականոյունների շուրջ՝ ընդգծենք, որ հեղափոխական գործընթացը ցոյց տվեց, որ քաղաքական իրավիճակի իրադարձային, անկամխատեսելի փոփոխոյունը կարող է հանգեցնել համագործակցոյան դեոնս չարձանագրված եղանակների և արոյունքում՝ քաղաքական փոփոխոյան հեոանկարի ընդարձակման:

ՍՈՒԲԼԻԿՉԱՑՈՒՄ ԵՎ ՇՐՋԱՓՎԱԿՈՒՄ

Նախահեղափոխական շրջանում ավտորիտարացման սոյասվող խորացումը և դիմադրական քաղաքացիական դաշտի նեղացումը, հուսահատոյունն բերելով, դրանում ներգրավված խմբերին սոյիոյեց աոավել քաղաքականացված և արմատական լինել, միաժամանակ խթանեցին խմբային և միջխմբային դեբատները: Քաղաքացիական հասարակոյունն այն հանրային ոլորտն էր դարձել, որտեղ, իր ներհակ լարումներով հանդերձ և հենց դրանց շնորհիվ, հնարավոր էր քննարկել, վիճարկել և նախագծել մրցատայքարի քաղաքականոյուններ և գործողոյուններ: Հետևաբար, դատաոյարտվածոյան զգացումը, հուսահատոյան ուժը և երկրի վերջնական ավտորիտարացման և

սեփական գործունեության սահմանափակման հանդեպ վախը այս դեպքում դարձան մոբիլիզացիայի թափանցիվը՝ առաջնորդելով դիմադրական քաղաքացիական խմբերի, առաջին հերթին՝ մարդու իրավունքների ղաշտոդանության, ժողովրդավարության, սոցիալական արդարության և հավասարության օրակարգով խմբերի նախաձեռնողականությունն ու ներգրավումը: Այսպես, օրինակ, երկարակյաց նախագահ Սերժ Սարգսյանի՝ վարչապետի աթոռին մնալու ծրագրին դիմադրություն նախաձեռնող ուժերի առաջնագծում էր քաղաքացիական *Մերժիր Մերժին* նախաձեռնությունը: Վերջինս քաղաքացիական խմբերի շարքում ամենից հստակ սուբյեկտավորվածն էր, որի անվանումը դարձավ զանգվածային շարժման հաջողված կոչի՝ «Քայլ արա՛, մերժի՛ր Սերժին»-ի մասը՝ միավորվելով *Քաղաքացիական ղայմանագիր* կուսակցության նախաձեռնած *Իմ քայլը* շարժման անվանման ուղերձի հետ: Այս կոչի մոբիլիզացիոն լիցքը ակնհայտորեն հենվում է քաղաքացիներին գործորդություն ու նախաձեռնողականություն հաղորդելու և ինքնակազմակերպման մղելու սկզբունքների շրջանակման վրա:

Այսպիսի՝ «ակտիվ ու զորացված քաղաքացիություն (empowered citizenship)» ձևը, «որը կաղում է քաղաքացիների իրավունքներն այն դատասխանատվություններին, որ նրանք ղետք է ունենան իրենց համայնքների ու երկրի առաջ», ըստ Ա. Իշխանյանի,¹⁸ առաջ են մղվել երկրում 2007-ից սկիզբ առած և 2010-11-ից բազմադասակցված քաղաքացիական նախաձեռնությունների կողմից: Դեռևս 2012-ին Երևանում ծավալված *Փրկենք Սաշտոցի ղորակը* նախաձեռնության անդամները կոնցեպտավորել էին «ինքնորոշված քաղաքացու» գաղափարը: Ոգեշնչված լինելով «occupy» գլոբալ շարժումներով՝ նրանք կիրառել էին հանրային տարածքների գրավման և շրջափակման մեթոդները և գործնականում հաջողություն գրանցել այս մրցադայքարում (թեև իշխող ղեժիմին հաջողվել էր արդյունքը կոտորացնել և այն շրջանակել իբրև սեփական բարի կամքի դրսևորում): Ավելի ուշ՝ 2013-ին, Երևանում տրասնպորտի գնի ղանկացման դեմ իրականացված *100 դրամի* շարժման ժամանակ առաջին անգամ ակտիվիստների համակարգող ղմբի կողմից գործադրվեց փողոցային դայքարի ցանցային ինքնակազմակերպմամբ քաղաքացիական ղաղաղ անհնազանդության մեխանիզմը: Սրանով հաջողվեց երիտասարդների և քաղաքացի-ուղևորների ընդլայնված մասնակցություն աղահովել և կասեցնել քաղաքաղետի ավտոկրատ և հանրային շահերին դեմ ղանկացման որոշումը:

Վերջին տասնամյակում մրցադայքարի այս և այլ տարբեր տղիզողների ժամանակ քաղաքացիական հասարակության դիմադրական ղմբերը կարողացել էին, հաջողությամբ կան անհաջողության մատնվելով հանդերձ, փորձառել և ձևակերղել գործողություններ, իշխանության վիճարկման ղրակտիկաներ, որոնք հիմնված էին ոչ միայն քաղաքացիական արժեքների հոչակման, այլև այդ արժեքները գործնականում ներղնելու՝ *կանավորականության, աղակենտրոնացման, համակարգված ինքնակազմակերղման, ներաղականության, հո-րիղոնական սղիղարության, յուրաքանչյուր անհատի հանձնաղության ու*

գործողային մասնակցությամբ կոլեկտիվ գործողության իրացման սկզբունքների վրա:

Դրանց հիման վրա մտածված մրցադայթարի բազմաթիվ ձևեր Հայաստանի հասարակության համար ճանաչելի էին դարձել դիմադրական խմբերի ստեղծագործ գործողություններով,¹⁹ որ մինչ այդ կիրառություն չէին գտել քաղաքական կուսակցությունների դայթարների ժամանակ: Նիկոլ Փաշինյանը, որ գլխավորում էր *Իմ քայլը* շարժումը, քաղաքացիական *Մերժիր Մերժին*, ուսանողական *Ռեստարտ* նախաձեռնությունների, հանրային շահերի դաշտում և ձախական ակտիվիստ խմբերի անդամների, իրավադաշտումների հետ համագործակցությամբ հաջողեց այդ սկզբունքները գործադրել հեղափոխական օրերին: Դրանցով ադահովվեցին ցանցային մոբիլիզացիայի՝ Հայաստանում մինչ այս չգրանցված մասշտաբի հաջողություն:

Սահմանափակ ռեսուրսներով խմբերը ունակ են հասնել մոբիլիզացիայի և հակադրվել շատ ավելի գորեղ հակառակորդի, երբ կիրառում են գործողությունների ծանոթ ռեդերտուարներ, միաժամանակ ստեղծագործաբար ներմուծում իմդորովիզներ, գործում են միասնաբար և հենվում են սոցիալական ցանցերի արդյունավետ կադող կառուցվածքների ու գործողության տանող ընդունված մշակությամբ շրջանակների վրա: Սա հենց այն է, ինչ դիտարկում ենք հայկական թավշյա հեղափոխությանը նախորդած իրավիճակում և դրա գործընթացում:

Քաղաքացիական դաշտի դիմադրական խմբերի և ընդդիմադիր ՔՊ կուսակցության միջև այսդիսի համագործակցությունը հնարավոր էր դարձել երեք հիմնական հանգամանքների շնորհիվ: Նախ ինքնին քաղաքական շարժառիթը՝ Մերժ Սարգսյանի կողմից վարչադետի աթոռի անժամկետ յուրացման քաղաքական իրադարձությունը, ոչ միայն ընդդիմադիր ուժերի, այլև երկրի ժողովրդավարացման իրավադաշտումնական օրակարգին դեմ գործընթաց էր: Դա միանշանակորեն ընթերցվում էր իբրև Հայաստանի քաղաքական հեռանկարի կորուստ, երկրի անդառնալի ավտորիտարացման, ռազմականացման, իրավունքների կրճատման ճանադարի, ինչի դատադարտվածությունը մղում էր քայլերի, իսկ դրա դեմ մրցադայթարը տարիներ շարունակ և՛ մորաստեղծ ընդդիմադիր ՔՊ կուսակցության, և՛ իրավադաշտում, և՛ առավել արմատական խմբերի ընդհանուր օրակարգն էր:

Երկրորդ հանգամանքը, որ նդաստում էր համագործակցությանը, *Իմ քայլը* շարժման խաղաղ հավաքներ և քաղաքացիական անհնազանդության եղանակներին դիմելու նախնական հոշակագրումն էր և Հայաստանի ժողովրդավարացմանը, քաղաքացիների ծայնի և քաղաքական կամքի դաշտումնությունը հավատարմության արտահայտումը: Սրանով իրավադաշտում կազմակերդությունները և անհատները, այդ թվում՝ լրագրողները, արտոնություն էին ունենում հեշտորեն միանալ շարժմանը՝ ի տարբերություն երկու տարի առաջ *Սասնա ծռեր* խմբի նախաձեռնած զինված գործողությամբ հրահրվող ադստամբությանը: Ձախական խմբերի ու անհատների համար գործընթացին միանալու մղիչ-

ներից էին համակարգող խմբի կողմից տնտեսական օլիգարխի կեղեքիչ համակարգի դեմ ղայքարի և քաղաքացիական ինքնակազմակերպման ու գործողության ակտիվացման սկզբունքների ընդունումը:

Երրորդ գործոնն առավելադեպ առնչվում է քաղաքական դաշտի ամայացման ղայմաններին և այս ղայմաններում քաղաքական և քաղաքացիական խմբերի փոխառնչություններին ու կաղերին: Երկրում քաղաքական ոլորտի յուրացման և տրոհման, ընդդիմադիրների գործունեության սահմանափակումների հետևանքով շատ քաղաքական գործիչներ 2008-ից հետո սկսեցին հայտնվել քաղաքացիական դաշտում՝ իրենց հետ բերելով քաղաքական կուսակցությունների ու գործիչների, այդ թվում Նիկոլ Փաշինյանի հետ համագործակցելու իրենց փորձը: Բացի այդ, Նիկոլ Փաշինյանի ղեկավարած *Իմ քայլը* շարժման հետ համագործակցությանը նույնպես էր ինքնին *Քաղաքացիական ղայմանագիր* կուսակցության կառուցվածքը, որն ի սկզբանե միավորում էր ՀԿ գործիչների, ակտիվիստների, նախկինում այլ ընդդիմադիր կուսակցականների, քաղաքատարկյալների ու հետադարձվողների և դիմադրական ղայքարի տարբեր փորձառույթամբ մարդկանց: Ինչդեպ օրինակ՝ ԲՊ-ի հիմնադիրներից մեկը, այժմ ԲՊ վարչության անդամ, ԱԺ 6-րդ գումարման ղատգամավոր Լեւոն Նազարյանը 2007-ից սկսված *Փրկելը Թեղուտը* բնաղահղանական շարժման առանցքային անդամներից էր, հետագայում *Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլ հակակոռուպցիոն կենտրոն* ՀԿ-ում ընտրական ծրագրերի համակարգող, ինչդեպ նաև *Սաշտոցի ղուրակի ղաշտղանության*, Երևանում տրանսդորտի գնի թանկացման դեմ իրականացված *Չենք վճարելու 150 դրան* (կամ *100 դրամի*) շարժման համակարգող անդամ: Նա այլ համախոհների հետ միասին քաղաքացիական դաշտից հետագայում իր ղայքարը տեղափոխեց ինստիտուցիոնալ քաղաքական հարթակ՝ միանալով *Քաղաքացիական ղայմանագիր* կուսակցության ձևավորմանը (2013-2015)՝ փոփոխության առավել արդյունավետ ձանաղարի գտնելու մտադրությանը: Նրա ղայքարի ընկերներից շատերը, իրենց հերթին, շարունակեցին մնալ ակտիվիզմի մեջ՝ վստահության այս կամ այն չափով կաղեր կամ դրանց համար հիմքեր թղղնելով: *Քաղաքացիական ղայմանագրի* անդամների և անձամբ երկարամյա ընդդիմադիր գործիչ Նիկոլ Փաշինյանի ունեցած կաղերը մայրաքաղաքում և մարզերում հանրային տարբեր խմբերի՝ քաղաքական ընդդիմադիր կուսակցությունների, ձնշված քաղաքական գործիչների, ինչդեպ նաև իրավաղաշտղան ՀԿ-ների ու դրանց ցանցային հարթակների, ժանանակակից արվեստագետների և ձախ ակտիվիստների խմբերի հետ մոբիլիզացիայի հիմնական հնարավորությունը դարձան:

Այդղիստվ, Հայկական հեղափոխության օրերին հանրային տարբեր շերտերի մոբիլիզացիայի և կոգնիտիվ ու հուզական մերզրավման հարցում մեծ նշանակություն ունեցան քաղաքացիական հասարակության տարբեր կողմերի (նորելուկ երիտասարղական նախաձեռնություններ, հնաբնակ ակտիվիստներ, ՀԿ անդամներ, ազատ օնլայն մեղիա հարթակներ, որոշ ոաղիոալիքներ) միջև արդեն իսկ գործող ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ցանցերը: Տարիներ շարունակ այս ցան-

ցերում ակտիվ անհատները լայն հանրության առաջ ներկայացված են եղել վիրտուալ հարթակների՝ մասնավորապես Ֆեյսբուքի, իսկ հեղափոխության օրերին նաև Տելեգրամի միջոցով: Ի տարբերություն ԱՄՆ-ում և արևմտյան Եվրոպայում Ֆեյսբուքի շուրջ ծագած ճգնաժամի, որտեղ ամօրինի կերպով մասնավոր տվյալների օգտագործման, ադատեղեկատվության և մանիպուլյացիայի տարածման, լիբերալ դեմոկրատիայի խաթարման վտանգներն են քննարկվում,²⁰ հետխորհրդային (կիսա)ավտորիտար հասարակություններում Ֆեյսբուքը դառնում է «թեծ փողոցի» նախադասարասումը և համակարգմանը աջակցող անհրաժեշտ հանրային տարածք և գործիք:

Ֆեյսբուքը, Յություբը և Լայվսթրիմի շարժական տեխնոլոգիաները 2010-ականների շարժումների ամբաժանելի գործիքներն են եղել, ինչպես արաբական գարնան ալիքում, այնպես էլ Հայաստանում:²¹ Այստեղ քաղաքացիական նախաձեռնությունները լիարժեքորեն կիրառել են դրանք ոչ միայն ինքնակազմակերպվելու և գործողություններ իրականացնելու շրջանում, այլև դրանց դադարների ժամանակ՝ հանրային գործիչների ու առավել լայն շերտերի հետ հաղորդակցման, գաղափարների փոխանակման ու տեղեկատվության տարածման, բանավեճերի, հանրային խնդիրների քննարկմանը քաղաքացիներին ներգրավելու, վստահության կադեր հաստատելու և ջրբաժաններ զծելու, քաղաքացիների հույզերի, մտածողության, գործողության (agency) և որոշումների վրա ազդելու նպատակով: Վերջին տարիներին Ֆեյսբուքի օգտատերերի թվաքանակը հասել էր շուրջ մեկ միլիոնի,²² որը կազմում է երկրի բնակչության մեկ երրորդը, իսկ ինտերնետ օգտագործողների՝ կեսը:

Ֆեյսբուքը նաև Հայկական հեղափոխության համակարգման առաջնահերթ գործիքն էր, որով տարածվում էին Նիկոլ Փաշինյանի ուղիղ հեռարձակումները, ամեն օրվա թարմ օրակարգը՝ գործողությունների սկիզբն ու ավարտը, օրվա առանձնահատուկ մեթոդը, հընթացս ձևավորվող կոչերն ու գործողությունների գաղափարները: Դրանք և առցանց լրատվականների ուղիղ եթերների ու հրադարակումների բովանդակությունը վայրկեական վերաթողարկվում էին այլ օգտատերերի՝ Ֆեյսբուք-ակտիվիստների կողմից ու հասնում հարյուր-հազարավոր այլ քաղաքացիների, ինչպես նաև Հայաստանից դուրս գտնվող սփյուռքահայերի: Միաժամանակ ամենատարբեր համայնքներում և վայրերում հարյուրավոր մարդկանց առկա ենտրոն ակցիաների մասին հոլովակները և լուսանկարները և տարածվում էին Ֆեյսբուքյան էջերով և առցանց լրատվամիջոցներով, արագորեն լսարան ձեռք բերող տելեգրամ ալիքներով: Տելեգրամն իր հերթին ծառայում էր նաև որպես քաղաքացիական դիմադրական խմբերի ինքնակազմակերպման առավել անվտանգ՝ հատուկ ծառայություններին անհասանելի հարթակ:

Դեռևս Ֆեյսբուքային ակտիվիզմի ընթացքում Հայաստանում զարգացել էր հանրային տարածքների, հանրային շահերի դաշտադասության առաջնահերթությունը և վերալեզիտիմացվել հետխորհրդային տնտեսական ազատականացման ալիքի ներքո նսեմացված սոցիալական դաշտադասվածության, արդարության և հավասարության (ձախակալ) գաղափարները, ինչպես նաև հանրային լայն տա-

րածում գտել շատ ավելի վաղ կայացած առաջադիմական իրավադաշտադանական դիսկուրսները: Դրանք հեղափոխական գործընթացում էլ ավելի ընդգծված կերպով վերաշրջանակվեցին և մոբիլիզացիայի մղիչներ ու գործողությունների հիմքեր դարձան: Այդպիսով ձախական դիսկուրսները և որակտիկաները նշանակալի դեր ունեցան Հայկական հեղափոխության ընթացքում՝ իմտեգրվելով և/կամ մրցակցելով վերջին տասնամյակում առաջ եկած զուտ իրավադաշտադանական կամ առավել ավանդական ազգային, ավելի ձիշտ՝ ազգային-լիբերալ դիսկուրսների հետ: Տարիներ շարունակ կուտակված հանրային բողոքը, կառավարող վարչակարգի հանդեմ ցատումն ու վերաբերմունքը հնարավոր դարձավ փոխակերպել շարժման՝ նախ և առաջ հստակ թիրախավորելով Պայքարի առարկան՝ Սերժ Սարգսյանին և նրա իշխանական «ՀՀԿ-ական» անվանված համակարգը: Կոռուպցիոն տիտանի և դրա հիմնական ղեկավար Սարգսյանին թիրախավորելու դիսկուրսիվ շրջանակավորման ժամանակ շարժման հիմնական խոսնակ Նիկոլ Փաշինյանը օրակարգը ձևակերպում էր՝ օգտվելով նախորդ Պայքարների հարուստ փորձառությունից: Նախ կիրառում էր իր իսկ կողմից 2008-ին ներմուծած և քաղաքական լուստիություն ունեցող արտահայտությունները (օրինակ՝ «Կեցցենք մենք և մեր երեխաները, որ աղբերու ենք ազատ և երջանիկ Հայաստանում»)՝ դրանց ավելացնելով ինչդեպ թշնամական կերպարի լուստիություն մշակությամբ լուստիությունների վրա հիմնված մոր կիրառումներ (օրինակ՝ «Դեմ ենք Հայաստանի աղբեղանալուն»), այնպես էլ քաղաքացիական դիմադրական խմբերի կողմից տարիներ շարունակ բարձրաձայնված իրավադաշտադան, սոցիալական արդարության և հավասարության, հանրային շահերի լուստիությունում ուղղված ձևակերպումներ:

Հատկանշական է, որ թշնամու դեմ միասնության գաղափարական կառուցակցումը կառավարող վարչակարգի կողմից խրախուսված և իրագործված քաղաքականություն էր դարձել դեռևս 2004-ից «մեկ ազգ-մեկ մշակույթ» և 2017-ից «ազգ-բանակ» կոնցեպտներով, հիմնադրամներով, միջոցառումներով ու կրթական քաղաքականություններով, որով փորձ էր արվում լուստի հանրային խմբերի ընդդիմադիր ձայները և մեղմել հակասությունները, տարվում էր «անվտանգայնացման քաղաքականություն»:²³ Լեռնային Ղարաբաղում 2016-ի ադրիլյան տակալացիայի արդյունքում մարդկային զոհերի և անգամ վերահսկվող սահմանի որոշակի նահանջի (հողային կորստի) հետևանքով վարչակարգը լայն հանրության համար կորցրել էր «ազգային միասնության» դիսկուրսի շահարկման մոնոպոլիան (*Սասնա ծռերին* հանրային աջակցությունը դրա վառ դրսևորումն էր), մոյմիսկ վերաձևակերպվել որդես ազգային միասնության սոլաոնալիք՝ մերքին թշնամի: Հետևաբար, հեղափոխության շրջանում դիմադրական լուստումների վերաներկայացման միջոցով ընդգծելով վարչակարգի հանդեմ հակադրությունը և նրանց հեշտորեն դուրս թողնելով «համերաշխության» շրջանակից՝ հնարավոր դարձավ հասնել քաղաքացիների կամ «ժողովրդական միասնության» ձևակերպմանը և մոբիլիզացիային: Համրությանը մինչ այս հայտնի ընդդիմադիր ազգային-լիբերալ դիսկուրսին զուգահեռ իմտեմսիվ ներկայություն ունեցող կոռումլացված իշխանական տիտայի իրավազորությունը

հարցադրող շրջանակումները՝ արդարության և հավասարության հաստատման՝ ձախական տեսանկյունները մոբիլիզացիայի նշանակալի շարժիչներից էին: Կոռուցիայի դեմ ղայքարի, ժողովրդավարության հաստատման, օրինական ընտրությունների անհրաժեշտության հետ զուգահեռ շարժման խոսնակները հարթակից հնչեցնում էին առանձին խմբերի՝ կանանց և հաշմանդամների, այլ լուսանցքային խմբերի (ակնարկն առնչվում էր LQFSP մարդկանց) զորացման և նրանց հանդեպ խտրականություն չդրուցող դիրքորոշումներ, որոնք անրադմուդում էին քաղաքացիական խմբերի ներգրավվածությունը շարժման մեջ:

Երիտասարդների մոբիլիզացման ռազմավարության մեջ կարևոր դեր ունեցան այնդիսի գանցառական ռեդերտուարների (որոշ ֆորմալ օրինակարգերի խախտումներ թույլ տվող) մորամուծությունները, ինչդիսին էին՝ արագաչափերի խափանումը և հանրային նշանակության շենքերի ժամանակավոր գրավումները (հատկապես Երևանի ղետական համալսարանի և Զանրային ռադիոյի), շենքերի շրջափակումները, անգամ կենցաղային կոմունալ վարձավճարներից հրաժարվելու, բանկային միջոցները կանխիկացնելու կոչերը, հետագայում Ազգային ժողովի, ինչդես նաև առանձին ղատգամավորների նկատմամբ հույզերի թիրախավորված արտահայտման ակցիաները²⁴ և դրանց վիրտուալ վերաներկայացումները: Մինչ այդ սովորական՝ փողոցներ փակելու և երթերի ղրակտիկաները ևս թարմացվեցին՝ դրանցում դինամիկություն, աղակենտրոնություն ներմուծելով: Մայրաքաղաքի ցուցարարները փակում էին ոչ թե մեկ հիմնական փողոց, այլ զուգահեռաբար բազմաթիվ փողոցներ և դրանք փակ ղախում բանի դեռ ոստիկանական ուժերը չէին գերազանցում ցուցարարների ուժին՝ վտանգի դեղքում աշխատելով ցրվել և մեկ այլ վայրում փողոց փակել: Այսդիսի «անկազմակերպ» կազմակերպված մրցավազքը և անհասցե երթերը իսկական մարտահրավեր էր ծանրաշարժ ոստիկանական հատուկ մեքենաների և ստատիկ ղայմանների ու հստակ հրահանգների սովոր ծանրամարմին ոստիկանների համար: Այսդիսի մեթոդները, որոնք հիմնվում էին սկզբունքների (ազատ ինքնարտահայտման, քաղաքացիական/ժողովրդի ղախանջատիրության, խաղաղ անհնազանդության և այլն) և ոչ թե դիտուալի անխախտության վրա, ստեղծագործման և նույնիսկ զվարճանքի մեծ հնարավորություն էին ընձեռում ցուցարարների (հատկապես երիտասարդների և այլ դինամիկ) խմբերին անգամ այդդիսի գերլարված իրադրության մեջ: Յուրաքանչյուր սոցիալական խումբ իր արժեքներն ընդգծող կրկնվող ռեդերտուարներով միանում էր և համերաշխություն հայտնում հեղափոխությունն իբրև նղատակ հոչակած շարժմանը: Այս մորամուծությունները ոչ միայն ղերֆորմատիվ էին, այլև գաղափարական, և մանիֆեստացնում էին քաղաքական-տնտեսական վերնախավի իշխանությունը հարցադրելը, դրան ենթակայվելուց հրաժարվելը և վերնախավից դուրս մնացած/գտնվող խմբերի՝ «ժողովրդի» իշխանությունը տեսանելի դարձնելու ու հաստատելու ձգտումը:

Միաժամանակ քաղաքացիական խմբերը, հենվելով հեղափոխության օրակարգի վրա, այդ օրերին մշակում էին մոր ստեղծագործ միջոցառումներ ու ղրակտիկա-

ներ՝ շեշտելով սեփական քաղաքականությունները և գաղափարական առաջնահերթությունները՝ իրենց հերթին ոգեշնչվելով հեղափոխության օրերին ի հայտ եկած որակտիկաներից՝ լեռնական հաստատությունների ներխուժումներից և շրջափակումներից: Այդդիպի ինքնակազմակերպ ակտիվություններից էին առանձին կանանց խմբերի կազմակերպած փողոցային շրջափակումները՝ «Սերժոն մեր լուսաբան չի, մենք լուսաբան չունենք» հիմնական կոչով,²⁵ որով միաժամանակ և՛ ընթացիկ օրակարգի մեջ էին մտնում, և՛ ֆեմինիստական հղումներ ավելացնում իրենց ակցիային, ինչդեռ նաև ֆեմինիստական դաստիարակներով առանձին՝ կանանց երթեր իրականացնելով, կամ էլ ընդհանուր երթերին մասնակցելով: Այդդիպի առանձնահատուկ քաղաքականություններ ընդգծող ակցիաներ էին սուրբերմարկետների մուտքերի ժամանակավոր շրջափակումները, որոնց ընթացքում աշխատանքային իրավունքների դաշտադրմանը մոտիկ և օլիգարխներին թիրախավորող, գործադուլի կանչող կոչեր էին («Հանուն արդար Հայաստանի, հանուն աշխատանքային իրավունքների») հնչում:²⁶ Հանրային այգիներից մեկի վերանորոգման, իրականում լիարժեք վերափոխման նախագծի դեմ հանրային տարածքի դաշտադրման և այլ ակտիվիստների ցատումնալից արձագանքը նույնիսկ հանգեցրեց Երևանի քաղաքապետարան ներխուժելուն և քաղաքապետի հրաժարականի դադարեցմանը:

Առկա են տարբեր ցանցայինության սկզբունքներ ինքնին բազմադասակարգ էր միևնույն մեկ նյութական համար Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում գործադուլող ակցիաները (երթերը, դասադուլները, գործադուլները, շրջափակումները) և դրանց մասին դատարաններն ու դրանց վերաներկայացումները: Սոցիալական ցանցերով նույն դասին տասնյակ տարբեր գործողությունների մասին տեղեկատվության ու դրանց դատարանների շրջանառությունը մոբիլիզացիայի շնչառությունն աղախվող կողմերից էր: Դա աղախվում էր մինչ այս կոծկված, ճնշված ընդլայնման տեսանկյունից և վերաներկայացումը՝ միաժամանակ ակնհայտ էր դարձնում ռեդիոսիվ ռեժիմի կողմից ճնշման փորձերն ու որակտիկաները: Այս նույն՝ հակամարտության և ընդլայնման գաղափարայինության տեսանկյունից նյութական էին ծառայում նաև դրոշմների, դաստիարակների ներկայությունը բնակավայրերի տարբեր շենքերի, ծառերի, խանութների վրա, Երևանում լոգոնգների գրաֆիտիները, այլ վիզուալ, ինչդեռ նաև ծայրային ներկայությունները: Տեսանկյունից և մոբիլիզացման հաջողված քայլերից էր շարժման նախաձեռնողների կողմից «Իսլամական ծափողջույնների» փոխառումը, ուշ երեկոյին «կաթսա-շերեփների ակցիայի»²⁷ փոխառումը, ինչդեռ նաև քաղաքացիների կողմից շատ տեղական, սակայն արդեն քաղաքական նշանակություն ձեռք բերած՝ «մեքենայի շնչակների» գաղափարային արձակումը, երգումարը, դաստիարակ խաղերը: Հասարակական կազմակերպությունների դիտորդական, իրավադաշտադրման գործունեության և առցանց մեդիայի կողմից աղախվող տեսանկյունից ձևերին այս անգամ ավելացավ նաև բարձունքից դրոնի միջոցով երեկոյան ամփոփիչ հանրահավաքների տեսալուսանկարահանումը: Այս տեսադատարանները ցուցարարների բազմության և բանակի հիմնական ցուցիչներից դարձան: Սրանով ոչ միայն ցուցադրվում էր իրականությունը, այլև ցուցարարների բանակի կարևորությունը:

նշաձողն էր սահմանվում՝ Պարտավորեցնելով շարժման աջակիցներին ներկա լինել երեկոյան համրահավաքին, և ուրեմն դրոնային տեսադատկերները բազմամարդ մերկայությունը մոբիլիզացնող նշանակություն ունեցան:

Այսդիտով, մոբիլիզացիոն կառուցվածքները և միջոցները, ինչդեռ մաս բողոքի ու հույզերի գաղափարական շրջանակումը շարժմանը մասնակցելու հանձնառության (հեղափոխական ինքնության) կառուցակցման մերուժը հեղափոխության կայացման կարևոր ղայանմներից էին: Եվ սա հնարավոր էր երեք տարբեր՝ մրցակցող և միաժամանակ փոխլրացնող դիսկուրսների ու յրակտիկանների գործադրմամբ՝ ազգային-տեղական, լիբերալ և ձախական, որոնցից վերջին երկուսը առաջադիմական քաղաք(ացի)ական հասարակության գործունեության, կուտակած, մշակած և վերամշակած գիտելիքի ղայարներից: Որդես օրինակ նշենք, որ դեռ ընթացիկ օրերից հեղափոխությունը սկսեց անվանվել «սիրո և համերաշխության հեղափոխություն»՝ հղելով մի ղաստառի, որ երևացել էր Հանրադատության հրադարակում ամրիլի 25-ին: Այն բավարար նկատելի էր և բեմից ելույթ ունեցողներից մեկը արտասանել էր ղաստառի գրառումը՝ լիովին ընդունելով հեղափոխության այս բնութագիրը: Հաջորդող օրերին այն բազմիցս կրկնվեց՝ հատկադես հեղափոխության առաջնորդի՝ Նիկոլ Փաշինյանի կողմից (եղան մաս վերաձևակերդումներ): Այս ղաստառը, սակայն, ուներ կոնկրետ հեղինակ և ձևավորման միջավայր. մտահղացվել էր ակտիվիստ արտիստների, իրավադաշտղան գործիչների երեկոյան համատեղ ժամանցի ու քննարկումների ընթացքում: Ոչ միայն այս օրինակում, այլև բազմաթիվ այլ դեղքերում շարժման քաղաքական հարթակը բավարար բաց էր վերցնելու և մերքնայնացնելու սեփական ուղեգծին համադատասխան շրջանակավորումները (գաղափարական կառուցվածքները և ձևակերդումները), որոնք ծագում էին հընթացս և/կամ նախամես էին մշակվել:

Որդես աննախադեղ արդյունք՝ իշխանության վերարտադրության դեմ ղայքարը վերափոխվեց մոնոլիտ հանրության ձեղքման և իշխանության կառուցվածքի դեմ ղայքարի, որտեղ վերնախավը տեսանելիորեն անջատվեց/հակադրվեց հասարակությանը/ժողովրդին, և վերանայվեցին դրանց միջև հարաբերդյունների հաստատման սկզբունքները, բացվեցին տմտեսական կառուցվածքում արդարության հաստատման հանրային (թեև ոչ միշտ հստակ) ձևակերդված ղահանջների տեղերը (օրինակ՝ սուղերմարկետների բոյկոտի ակցիաները և աշխատողների իրավունքների հարցի բարձրացումը, մարզային համայնքներից մեկում կառավարող կուսակցության հեկ-ի մասնաբաժմի համայնքային տնօրինման հարցի բարձրացումը և այլն):

Այս մեծ փոփոխությունը կամ հեղափոխությունը, որ ինքնանվանվում է որդես թավշյա, ոչ բոնի, բաց ձեղքերի, ժողովրդական, ժողովրդավարական կամ էլ սիրո և համերաշխության հայկական հեղափոխություն, բացում է Հայաստանի հասարակության կառուցվածքային վերափոխման հնարավորդյուններ, որտեղ բոլոր սոցիալական, այդ թվում՝ քաղաքացիական հասարակության խմբերը վերադիրքավորման և մոր մարտավարդյունների ընտրության առաջ են

հայտնվել: Հեղափոխությունը իբրև իրադարձություն ակունուլացրեց հանրության տարբեր խմբերի, մասնավորապես քաղաքացիական հասարակության ղայքարի նախորդ փորձերը (եղիգողները) և շարժումը դարձրեց ընդհանուր փորձառություն լայն խմբերի համար՝ ղարտադրելով հեղափոխությունն ընդունելու կամ մերժելու դիրքավորում: Այն հետևաբար եմթադրում է նոր «հանրային ղայնմագրի»՝ համերաշխության հաստատում, որի մշակման և իրագործման հարցում քաղաքացիական հասարակության սղասվող դերակատարումը դեռ առջևում է:

1 Յետազոտությունն իրականացրել է Սոցիոսկոպ հետազոտական ՅԿ թիմը: Աշխատանքի տարբեր փուլերին և դրա հանրայնացմանն աջակցել են Prague Civil Society Center, South Caucasus Regional Office of the Heinrich Boell Foundation և Calouste Gulbenkian Foundation կազմակերպությունները, ինչի համար հայտնում ենք նրանց մեր շնորհակալությունը:

2 Հարցազրույցներ իրականացվել են մարդու իրավունքների դաշտում, կանանց և գենդերային, ինչդեռ նաև բնադատական հիմնահարցերով զբաղվող երևանյան և մարզային ՅԿ ներկայացուցիչների և ամհատ ակտիվիստների հետ: Հարցազրույցներն իրականացվել են նաև հայաստանյան քաղաքացիական հասարակությանն աջակցող մի քանի առանցքային դոմոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչների, քաղաքացիական հասարակության տարբեր գործընթացներում ներգրավված և Հայաստանում դրա զարգացման դատմությանը լավատեղյակ առանցքային տեղեկատուների հետ:

Մենք շնորհակալ ենք հարցազրույցներին մասնակցած մեր բոլոր գործընկերներին, ովքեր տրամադրեցին իրենց ժամանակն ու դատմեցին իրենց մտահոգությունների, վախերի, դատկերացումների և գնահատականների մասին՝ հնարավոր դարձնելով այս հետազոտությունը:

3 Jean Cohen, Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory* (Cambridge: The MIT Press, 1992), էջ ix:

4 Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011):

5 James M. Jasper, «Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research», *Annual Review of Sociology*, h. 37 (2011), էջ 285-303: DOI: 10.1146/annurev-soc-081309-150015, այց՝ 1.11.2019:

6 Jasper, «Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research», էջ 296; Helena Flam, «Emotions' Map: A Research Agenda», *Emotions and Social Movements* (London and New York: Routledge, 2005), էջ 31:

7 Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox* (London: Verso, 2000):

8 Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011):

9 Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*:

10 2018 թ. փետրվարի 7-ին մի խումբ փաստաբաններ գործադու են հայտարարել՝ իրաժարվելով ՀՀ ղեկավար մարմիններում, դատարաններում, նախաքննության մարմիններում դաշտումություն կամ ներկայացուցչություն իրականացնել: Փաստաբանների բողոքն ուղղված էր Արդարադատության նախարարության ներկայացրած նախագծով սահմանված՝ դատարանի կողմից փաստաբանի և դատախազի նկատմամբ մուզանքի կիրառում նախատեսող իրավակարգավորման դեմ: Համաձայն նախագծի՝ փաստաբանների ու դատախազների նկատմամբ կարող է կիրառվել նաև սանկցիա մինչև 100,000 դրամի չափով: «Դատական տուգանքը կարող է վտանգել փաստաբանի անկախությունը. փաստաբանների հայտարարությունը», *tert.am*, <https://www.tert.am/am/news/2018/02/08/advocates/2609122>, այց՝ 27.09.2018:

11 2018 թ. փետրվարի 1-ին ժամանակի կառավարությունը հաստատել է «Կառավարության կառուցվածքի և գործունեության մասին» օրենքի նախագիծը, որով նախատեսվում էր, որ Կառավարության միստերը հիմնականում դոմինակ կլինեն, իսկ որոշ հատվածներ կարող են բաց լինել լրագրողների համար՝ միայն վարչապետի որոշմամբ: Ավելին, համաձայն օրենքի, կառավարության անդամները իրավունք չունեին մանրամասներ ներկայացնել միստից՝ առանց վարչապետի թույլտվության: Օրենքի հեղինակներից մեկը Արդարադատության նախարարությունն էր, որի գործող ղեկավարը՝ Դավիթ Հարությունյանը, ղեկավար էր, որ օրենքը չի հակասում և չի հարվածում ժողովրդավարությանը:

«Օրենքի մոր նախագծով առաջարկվում է Կառավարության միստերը դարձնել դոմինակ», *azatutyun.am*, <https://www.azatutyun.am/a/29011602.html>, այց՝ 27.09.2018:

12 Armine Ishkanian, «Self-Determined Citizens? New Forms of Civic Activism and Citizenship

- in Armenia», *Europe Asia Studies*, h. 67, թիվ 8 (2015), էջ 1203-1227, https://www.researchgate.net/publication/283582462_Ishkanian_Armine_2015_Self-Determined_Citizens_New_Forms_of_Civic_Activism_and_Citizenship_in_Armenia_In, այց՝ 1.11.2019:
- 13 Armine Ishkanian, *Democracy Building and Civil Society in Post-Soviet Armenia* (London and New York: Routledge, 2008):
- 14 Տե՛ս, օրինակ՝ Ishkanian, *Democracy Building and Civil Society in Post-Soviet Armenia*:
- 15 Տե՛ս, օրինակ՝ Laurence Broers, «After the 'Revolution': Civil Society and the Challenges of Consolidating Democracy in Georgia», *Central Asian Survey*, h. 24, թիվ 3 (2011), էջ 333-350: DOI: 10.1080/02634930500310444, այց՝ 1.11.2019:
- 16 2013 թ. հերթական կեղծված նախագահական ընտրությունները դիտարկած ԵԱՀԿ-ի ժողովրդավարական հաստատությունների և մարդու իրավունքների գրասենյակի (ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ), Եվրոպայի խորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովի (ԵՆԽՎ) և Եվրախորհրդարանի դիտորդական առաքելությունների ընտրությունների հաջորդ օրը՝ փետրվարի 19-ին, Սարիթ Սրմենիա հյուրանոցում ասուլիս էին իրավիճակը՝ ներկայացնելու իրենց նախնական զեկույցը՝ համաձայն որի ընտրություններն ընդհանուր առմամբ անցել էին ժողովրդավարական չափանիշներին համապատասխան մրցակցային դայնամիկություն: Ասուլիսը ընդհատվեց մի խումբ քաղաքացիական ակտիվիստների ներխուժումով, որով նրանք խստորեն քննադատում էին վերոնշյալ դիտորդական առաքելություններին՝ կեղծված ընտրությունների հանդեպ հանդուրժող վերաբերմունք ցուցաբերելու և ի վերջո այն լեգիտիմացնելու համար: Հայտնի տեքստն ընթերցեց Լենա Նազարյանը, որը հետագայում դարձավ Հայկական հեղափոխությունն առաջնորդած *Քաղաքացիական դայնամիկ* կուսակցության անդամ: Ներկայումս Նազարյանը 6-րդ գումարման ԱԺ դատաբանակազմի անդամ է, իսկ սեղտեմբերի 12-ից արդեն՝ ԱԺ ԵԶ խմբակցության ղեկավարը: «Ակտիվիստները ընդհատեցին դիտորդների ասուլիսը», https://www.youtube.com/watch?v=Wl_i-b6v4Ns, այց՝ 27.09.2018:
- 17 Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*:
- 18 Արմինե Իշխանյան, *Քաղաքացիական հասարակությունը, զարգացումը և բնադաշտայնական ակտիվիզմը Հայաստանում* (Երևան: Սոցիոսկոպ ԴԿ, 2013), http://teghut.am/wp-content/uploads/2014/10/Armine-Ishkhanian_arm.pdf, այց՝ 1.11.2019:
- 19 Հայաստանում քաղաքական մոր դրակտիկաների ձևավորման գործում ֆեմինիստական խմբերի ու կին գործիչների ներդրման մասին տե՛ս, օրինակ՝ Նելլի Սարգսյան, «Ֆեմինիստների և ֆեմինիստական գործելաոճերի՝ քաղաքական երևակայության ձևավորմանն ուղղված կարևոր գործը Հայաստանում», <http://socioscope.am/archives/1300>, այց՝ 20.09.2018:
- 20 «The Cambridge Analytica Files», *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/news/series/cambridge-analytica-files>, այց՝ 27.09.2018:
- 21 Manuel Castells, *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age* (Cambridge: Polity, 2012):
- 22 «Asia Internet Use, Population Data and Facebook Statistics – December 2017», *Internet World Stats*, <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm>, այց՝ 27.09.2018:
- 23 Աննա ժամակչյան, «Հայաստանը «ազգային միասնության» թակարդում», *Փոփոխության որոնումներ* (Երևան: Սոցիոսկոպ ԴԿ, 2016), էջ 9-40, <http://socioscope.am/archives/779>, այց՝ 1.11.2019:
- 24 «Սենք զգվում ենք ձեզանից. ակցիա ԱԺ-ի մոտ», *epress.am*, մայիսի 2, 2018, https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=p-hx5i5eqPk, այց՝ 1.11.2019; «Չխտկվի, համբալ». ՀՀԿ-ականին հիշեցրել են նրա խոսքերը կարոտֆիլի մասին», *epress.am*, մայիսի 2, 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=J1f7CZv6yE>, այց՝ 1.11.2019:
- 25 «Սերժը մեր «ոլաղամ» չի, մենք «ոլաղա» չունենք». ոստիկանները բռնության են դիմում», *epress.am*, www.youtube.com/watch?v=mh1btQRy-64, այց՝ 20.04.2018:
- 26 «Օլիգարխիայի վերջը եկել ա». բոլկոտում են ՍՍՍՏ ու Երևան Սիթի, *epress.am*, www.youtube.com/watch?v=InpR6Bu2FZU, այց՝ 20.04.2018:

27 Ուշ երեկոյան ուղիղ սահմանված ժամին՝ 23:00-ին, տան բաց դատուհաններից կանայք, երեխաները, ծերերը, հաշմանդանություն ունեցող անձինք և բոլոր ցանկացողները կաթսաների և շերտփների հարվածներով ճայնային ներկայությամբ էին լցնում իրենց տան բակերը՝ ցուցադրելով հեղափոխությանը իրենց մասնակցությունը: Այս ակցիայի առաջարկն արել էր կանանց իրավունքների և հաշմանդանություն ունեցողների իրավունքների դաշտողանության ջատագով, *Քաղաքացիական դայնամիկ* կուսակցության անդամ, ընդդիմադիր *Ելք* խմբակցության Երևանու ավագանու անդամ, անձամբ սայլակով տեղաշարժվող Չարուհի Բաթոյանը՝ ելույթ ունենալով հանրահավաքներից մեկի ժամանակ: Ակցիայի տեսաձայնագրությունները հետագայում տարածվում էին սոցիալական ցանցերով՝ քննարկելով և համեմատելով այս կան այն թաղամասում ակցիայի իմտենսիվությունը, տևողությունը և երաժշտականությունը:

ՅՈՒՆԻՍ
ԱՆՏՈՆՅԱՆ

«ՕԼԻԳԱՐԽՆՆԵՐԻ» ՎԵՐՋԸ:
ՄԻՆՉ- ՈՒ ՀԵՏ-ՀԵՂԱՓՈԽԱ-
ԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐՆԱԽԱՎԸ

ետ-խորհրդային իրականությունը ծնել է մի վերնախավ, որը հայտնի է «օլիգարխներ» հավաքական և տարբեր մոտեցումներ միավորող անվան տակ:¹ Այդ տերմինը իր գիտական և ոչ-գիտական իմաստավորմամբ հայտնի է անտիկ ժամանակներից («քչերի իշխանություն»), և ներկայումս ակտիվորեն կիրառվում է հետ-խորհրդային տարածքում, թեև տարբեր երկրներում այն կարող է ունենալ իմաստային նրբերանգներ: «Օլիգարխը» դարձել է հետ-խորհրդային Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական վերնախավի հավաքական անվանումը, անկախ նրանից, թե արդյոք «օլիգարխներից» բոլորը համադատասխանում են այդ բառի տեսական բովանդակությանը, թե ոչ: Այս հոդվածում ես կփորձեմ ներկայացնել Հայաստանում այդ բառերի տեղական սոցիալական և մշակութային իմաստավորման² հիմնական կետերի հանրային կազմալուծման գործընթացը 2018 թ. ապրիլյան հեղափոխությանը անմիջադեպ հաջորդող ժամանակահատվածում (մայիս-հունիս ամիսներին), երբ տեղի էին ունենում հետհեղափոխական առաջին հանրային ընդվզումները օլիգարխների դեմ և նրանց գործունեության ու կենսաձևի հետ կապված առաջին քրեական բացահայտումները: Պետք է շեշտել նաև, որ այս հոդվածը վերջնականացնելու դեպքում (2018 թ. սեպտեմբեր) մշակված գործընթացը թեև դեռ շարունակվում է, սակայն արդեն հիմնականում կազմակերպվում էր մերթիմ քաղաքական և դատական ընթացակարգի շրջանակներում, ներկայացվում դատական էնդոյուսը կերտով, ինչի հետևանքով հանրային դիսկուրսը մնամ շարունակական բացահայտումներին ավելի հանգիստ էր արձագանքում:

ՀԱՅ ՕԼԻԳԱՐԽՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹ

Հետևելով Ուիմթերգի սահմանմանը, որը իր հերթին հենվում էր Կորոլիի, Այգեկի, Լախմանի և այլոց աշխատանքների վրա³ օլիգարխիան հակիրճ կարելի է նկարագրել որպես իր ձեռքերում տնտեսական ռեսուրսներ կենտրոնացրած և դրանք իր անձնական (այլ ոչ թե ինստիտուցիոնալ) շահերին ծառայեցնող, քաղաքական կամ ռազմական իշխանությունը գործարկող վերնախավ: Հայկական «օլիգարխիան» կարող է բնութագրել որպես վերնախավի մեո-ֆեոդալական տեսակ,⁴ որոշ կարևոր բնութագրիչների շնորհիվ: Այդ բնութագրիչները հետևյալ են՝

- Ռեսուրսների կուտակման միջոցներ՝ տնտեսական մոնոպոլիաների, գործողությունների ոլորտների ոչ-ֆորմալ, բանակցային և նեղ մրցակցային բաժանում օլիգարխների միջև «կենտրոնական» իշխանության կողմից.
- Իրենց «կալվածքներում» կառավարման ու վերահսկման անսահման կարողություններ՝ քաղաքական գործընթացների, տարածքների ու համայնքների անձնական կամ միջնորդված վերահսկում բացարձակ ազդեցության ու իշխանության հետ մեկտեղ.
- Օլիգարխիկ կառավարման կլանային բնույթը.

- Իշխանության ու կառիտալների լեգիտիմացման ոչ օրինական, ոչ ֆիզիկական (այսինքն՝ փաստաթղթային), այլ սիմվոլիկ ձևեր, ինչդիպիսին են՝ կրոնը, սովորության իրավունքը կամ կրիմինալ օրենքները, որեստիժային փոխանակումը և անուանական ռազմավարությունները, սատարման ցանցերի ստեղծումը ազգակցական կլանների, ընդարձակված «ընտանիքների», ընկերակցական լայն շրջանի տեսքով և միջոցով, «ենթակաների» հետ հարաբերությունների կարգավորում դատարան-կլիենտ սկզբունքով.
- Յուրահատուկ կենսառձ և «օլիգարխիկ» մշակույթին բնորոշ կենսակերպ, սոցիալական, բարոյական, հաղորդակցական և էսթետիկ «կողերը», որոնց հիմքում ընկած է հարստության, որեստիժի և իշխանության սիմվոլիկ ներկայացման և ցուցադրման ձգտումը:⁵

Օլիգարխ, օլիգարխիա բառերը լայնորեն օգտագործվում է նաև տարբեր ոչ ակադեմիական դիսկուրսներում, տարբեր իմաստավորմամբ ու երանգավորմամբ: Իմաստավորման առաջին և երկրորդ չափումները տնտեսական ու քաղաքական են: Մեկին օլիգարխ կոչելու համար ամենահաճախակի կիրառվող չափանիշը հարստությունն է, որը, իհարկե, հարաբերական է: Անսահմանափակ ու սանձարձակ իշխանության կամ քաղաքական իշխանության լծակների ազատ կիրառման հատկանիշը նույնպես ընկալման կարևոր չափումն է, և, վերջապես, «օլիգարխ» ասելիս մարդիկ հասկանում են նաև որոշակի սոցիոմշակույթային հատկություններ՝ արտաքին տեսքը, վարքագիծը, կենսակերպը, փոխհարաբերությունները, էսթետիկ նախընտրությունները, սոցիալական կառիտալի ձեռքբերման ու օգտագործման առանձնահատկությունները և այլն: Կարելի է ասել, որ օլիգարխիայի մարդաբանական վերլուծությունը իր ուշադրության կենտրոնում է դրսևում հենց այդ չափումները:

Սակայն կարևոր է նշել, որ «օլիգարխ» բնորոշումը որդես անհատական և խմբային ինքնության մաս մեծամասամբ ժխտվում է, իր հանրային հիմնականում բացասական ընկալումների շնորհիվ:⁶ Սամվել Ալեքսանյանի-ԼՖիկի խոսքերով ասած՝ «Ես օլիգարխ չեմ»: Պարադոքսալ կերպով, իրեն օլիգարխ չճանաչելով, նա փորձում է իրեն սահմանազատել օլիգարխներին վերաբերող այն կաղաթարներից, որոնց ստեղծմանը անձամբ նույնպես է՝ լինելով որոշակի վարքագծային ու արժեքային մոդելի օրինակներից մեկը: Չնայած նման «ուրացումներին», այնուամենայնիվ, ենթադրվում է, որ օլիգարխները ունեն խմբային սոլիդարություն, որը արտահայտվում է կուսակցական, ազգակցական, մատրիմոնիալ, ընկերական («շրջադաս»), կրիմինալ և գործնական կառիտի համատեքստում:⁷

ԹԱՎՇՅԱ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՕԼԻԳԱՐԽԻԱԼ

2018 թ. թավշյա հեղափոխության և դրան հաջորդած իրադարձությունների ընթացքում ու արդյունքում այդ իրողությունները արագորեն սկսեցին փոխվել:⁸

Չեղափոխությունների ընթացքում և արդյունքում տեղի ունեցող հանրային՝ սոցիալական, տնտեսական, մշակութային փոխակերպումների տրամաբանությունը բազմիցս ուսումնասիրվել է տարբեր հեղափոխությունների նյութի հիման վրա:⁹ Դրանց մեջ առանձնահատուկ է դասարանական «հիմ» աշխարհի (կարգի, ռեժիմի) քանդումն և կազմաքանդումն և դարձյալ դասարանական «նոր» աշխարհի (կարգի) կառուցման գաղափարները, ինչպես նաև ի հայտ եկած «նոր» ազգի կառուցման հիմնախնդիրը: Թավշյա հեղափոխության գաղափարական և սոցիալական հիմքը դեռ լիարժեք ուսումնասիրվի, «նորի» հստակ դասակարգը դեռ մշակման մեջ է, բայց «հիմ» կազմաքանդումն գործընթացը սկսվել է իշխանափոխությունից անմիջապես հետո: Եվ այդ գործընթացի առաջին թիրախը դարձավ «հիմ ռեժիմը» թե՛ ֆիզիկապես, թե՛ գաղափարապես մարմնավորող «օլիգարխիա» կոչվող սոցիալական խումբը, որի տնտեսական, քաղաքական ու իմաստային աղակառուցումն ու կազմաքանդումը (դեկոնստրուկցիա) ընկալվում էր նաև որպես հեղափոխության մոտակներից մեկը, ինչի մասին վկայում են ցույցերի ժամանակ «օլիգարխների» դեմ ուղղված դիմադրությունները, կոչերը և ակցիաները:¹⁰ Ինչպես ես դատարանական տնտեսական և անուղղակի՝ մշակութային ու սոցիալական չափումները:

Ուղիղ՝ քաղաքական ու տնտեսական մասը ներառում է այդ իրողությունների բացահայտումն ու քանդումը: Առաջին հերթին դա քաղաքական ու նյութական հսկայական կարողությունների ռեսուրսային բազայի ոչնչացումն է՝ ստվերային իշխանական բուրգերի, մոնոպոլիստական արտոնությունների վերաբերյալ ոչ-ֆորմալ դասարանավորվածությունների, ոչ-ֆորմալ տնտեսական կախվածությունների համակարգի բացահայտումն ու «վնասազերծումը»: Դրա վառ օրինակները կարող են լինել օլիգարխներից դատարանի հանրախառնության, արտադրամասերի, զվարճանքի օբյեկտների հարկման համակարգի (կամ ավելի ճիշտ՝ չհարկման) վերաբերյալ դասարանավորվածություններն ու արտոնությունների հայտնաբերումն ու վերացումը, աղանդատականների ներմուծման մոնոպոլիստների վերացումը, բրգաձև շրջանների, «գրողական» կազմակերպությունների միջոցով ղեկավարվող ոչ-մրցակցային ու ոչ-մոտակա հարմար օգտվելու դրակառուցումներին վերջ տալը: Այս օրերին ակամատես ենք լինում նաև ստվերային իշխանական համակարգերի բացահայտմանը, օրինակ՝ Էջմիածնում Մանվել Գրիգորյանի ընտանիքի կառուցած համակարգը, որը քաղաքում ֆորմալ (տեղական ադմինիստրատիվ ու դատական իշխանության լծակների) և ոչ-ֆորմալ (*Երկրաշառի կամավորների միության*, թիկնադասների, մերձավոր կրիմինալ տարրերի) զինված խմբավորումների միջոցով ստեղծել էր փոքր մեծ-ֆեոդալական բռնապետություն: Այդ գործընթացը կարծես թե շարունակվել է և ամենայն հավանականությամբ տարածվելու է այլ լոկալ «կալվածք-բռնատիրությունների» վրա: Այդ ամենը բերում է օլիգարխիայի տնտեսական հենակների ամհետացմանը:

Չուզահեռաբար տեղի ունեցավ և դեռ տեղի է ունենում օլիգարխիայի քաղա-

քական հիմնասյուների ոչնչացումը՝ *Հանրառայնության կուսակցության* և խաղի կանոնները թելադրող մի քանի հանգուցային անհատների՝ Սերժ Սարգսյանի և նրան առավել մոտ կանգնած ու ազդեցիկ մի քանի քաղաքական գործիչների: Ինչդեռ նշում էին թավշյա հեղափոխությամբ իշխանության եկած նոր առաջնորդները, «խաղի դայնամները փոխվել են, հին դայնամավորվածությունները այլևս գոյություն չունեն»:

Սակայն ինձ նման սոցիալական գիտությունների ներկայացուցիչների համար ոչ թակաս հետաքրքիր ու կարևոր են այլ՝ սոցիալական ու մշակութային հարթակներում տեղի ունեցող գործընթացները: Դա օլիգարխիկ համակարգի սոցիո-մշակութային դատկերի խտացրած ու բացահայտ ներկայացումն է ու դրա շրջանակներում ձևավորված իմաստների, արժեքների և սիմվոլների կազմաքանդումը և քանդումը (deconstruction and destruction): Դա նույնպես ունի մի քանի մարկարդակներ:

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՂ ՄԱԿԱՐԴԱԿԸ

Օլիգարխի իշխանության սիմվոլիկ արժեքը չափվում էր վախի ու շահի կոնցեպտներով: Հեղափոխության առաջին մվաճումներից մեկն էր, փաստորեն, վախի կոնցեպտի արժեզրումը, «վախի դատմեշի» քանդումը, ինչը անմիջապես խոցելի դարձրեց օլիգարխի իշխանությունը և բերեց օլիգարխ-համայնք փոխհարաբերությունների նոր որակի : Դեռ հեղափոխության ընթացքում Գեղարքունիք մարզի Վարդենիկ գյուղում տեղի ունեցած շատ հետաքրքիր միջադեպը դատկերագրողում է այդ միտքը: Փորձելով տեղական «օլիգարխ», ղատգամավոր ու գործարար Հակոբ Հակոբյանին (Լեդի Հակոբ մականվամբ) ստիղել քվեարկել վարչապետության թեկնածու Նիկոլ Փաշինյանի օգտին՝ գյուղացիները արգելափակել են Հակոբյանին ղատկանող ՀԷԿ-ը: Օլիգարխը ստիղված էր գնալ բանակցությունների վարդենիկցիների հետ, որոնք նաև ղատհանջում էին, որ ՀԷԿ-ի եկամտի մասը ուղղվի գյուղի կարիքները հոգալուն: Դա «Ֆեոդալի» դեմ գյուղացիների ընդվզման անհաջող փորձ կլիներ (և իրականում այն որոշ չափով անհաջող էր, քանի որ Լեդի Հակոբը քվեարկեց Նիկոլի դեմ), սակայն հեղափոխության ընդհանուր ֆոնի վրա այդ վախի հաղթահարման առաջին փորձը բերեց վախի վրա հիմնված ստորադաս փոխհարաբերությունների հավասարակշիռ ուժերի բանակցային գործընթացի վերածմանը: Այդ բանակցությունների արդյունքում վարդենիկցիները ստեղծել են հիմնադրամ, ուր փոխանցվելու է ՀԷԿ-ի եկամտի մի մասը և դրա հաշվին արդեն լուծվում է գյուղի փողոցային լուսավորության խնդիրը,¹¹ միաժամանակ բարձրաձայնվում են բնաղատանական խնդիրները: Սա հարաբերությունների լրիվ այլ, գործընկերային մակարդակն է:

Օլիգարխի իշխանության սիմվոլիկ «մերժումը» կարող էինք տեսնել դեռ հեղափոխական կարգախոսների և ղատստանների օրինակով, բայց ավելի կար-

և որ իշխանության սոցիալական ոչնչացման գործընթացի օրինակը տեսնում ենք Էջմիածնում, Մանվել Գրիգորյանի դեմքում: ԱՄԾ-ի բացահայտումների հետ կապված անընդհատ կրկնվող տեսասյուժեների, հարցազրույցների, սոցցանցերում «Մանվելից մի դեմք ես էլ լուստմեմ» ինքնաբերական առաջացած արշավի շրջանակներում կարելի է տեսնել ինչդեպ է տեղի ունենում գեներալ Մանվելի, ամենակարող օլիգարխներից մեկի սոցիալական ոչնչացումը, նրա ամձի «առասույնի» (որին, սակայն, վաղուց ոչ ոք չէր հավատում) հանրային կազմաքանդումը և նրա ամձի աղանախարհայնացումը (dehumanization)՝ նրա ամնարդկային, «գիշատիչ», մանիակալ-հիվանդ բնույթի մասին սահմնկեցուցիչ լուստմեմներում: Հատուկ իմաստավորված կարող է լինել և Մանվելի ամձնական գազանանոցի հետ կապված սյուժեն, որտեղ շեշտվում է գիշատիչների հյուծված, թերզարգացած լինելը: «Մանվելին փչացրին»-ը գողական ժարգոնից ամենատարածված արտահայտություններից մեկն է, որը հաճախ կարելի էր լսել քննարկումների ժամանակ: Մանվելի սյուժեի հետ կապված վերախաղարկվում են «ամոթի», «ղատվի» կոնցեպտները, որոնք ենթադրաբար արժեզրկված էին, իսկ հանցագործ օլիգարխ-գեներալի մերկացման հետ մեկտեղ տեղի է ունենում նրանց վերարժևորումը:

ԻՇԽԱՆՈՒԹԱՆ ԼԵԳԻՏԻՄԱՑՄԱՆ ՈՒ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՍԻՄՎՈԼԻԿ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ

Ձևափոխվում են նաև օլիգարխիկ ազդեցության ամուղղակի լծակները, որոնցից ամենանկատելի էր, թերևս, բարեգործությունը: Մինչ-հեղափոխական շրջանում բարեգործությունը օլիգարխների դրական կերտարի կառուցման և ղախողանման հիմնական ռեսուրսն էր: Բարեգործությունը, ի դեմ, ևս որոշ չափով մոնոպոլացված էր, ամեն մի օլիգարխ առավել հայտնի էր որդես ոլորտներից մեկի (սոլորտի կամ սոլորտաձևերի, առողջադասության, կրթության և այլն) բարերար: Հետաքրքիր է, որ դեռ հեղափոխության ընթացքում, լավ չըմբռնելով դրա բնույթը, որոշ օլիգարխներ փորձում էին մեղմել իրավիճակը բարեգործությամբ: Այսպես, իմ ամձնական տեղեկություններով, Սամվել Ալեքսանյանը, «Սիթի» սուպերմարկետների ցանցի բոլորտման ժամանակ փորձեց արագորեն իրականացնել մի բանի բարեգործական ակցիաներ՝ մի բանի օգտատերերին ձրի բուժում ու դեղորայք աղանախարկելով իր բժշկական կենտրոններից մեկում: Սակայն, դրանք ոչ ցանկալի արձագանք ստացան, ոչ էլ որևէ հետևանք ունեցան:

Հեղափոխությունը, շեշտելով օլիգարխիկ կառիտալի և հանրային սեփականության մախման կաղը, փաստորեն արժեզրկեց բարեգործությունը, որը սկսվեց ընկալվել որդես հարկերից խուսափելու ձև: Վերոհիշյալ Վարդենիկի օրինակով կարող ենք տեսնել, թե ինչդեպ այն, ինչը նախկինում կարող էր որդես բարեգործություն դիտարկվել (օլիգարխատական ՀԷԿ-ի եկամուտների հաշվին գյուղի խնդիրների լուծումը), այսօր ընկալվում է որդես գործարարի

կողմից արդարացի դահանջվող փոխհատուցում բնադահողանական ու այլ խախտումների ու գյուղին դատաճառած անհարմարությունների դիմաց:

Յենց այդ դատաճառով 2018-ի հունիսին Ազգային ժողովում քննարկվող բարեգործության մասին օրենքը առաջացրեց լուրջ արձագանք որդես բարեգործ հայտնի օլիգարխներից մեկի *Բարգավաճ Յայաստան* կուսակցության կողմից: Նոր օրենքի շրջանակներում դետությունը դատրաստվում է խիստ վերահսկման տակ առնել բարեգործությունը, որդեսզի այն չօգտագործվի որդես իշխանավորի կերդարը բարելավելու կամ ընտրողների վրա ազդելու լծակ: Բարեգործությունը, այտիստվ, հակադրվում է հարկային դարտականություններին, իսկ բարեգործական կամքն ու անձնական ձգտումը՝ քաղաքացիական դարտքին ու կամքին:

Նախկին իշխանությունների ոչ-Ֆորմալ լեզիտիմացման մեջ կարևոր տեղ է խաղացել կրոնը և, մասնավորադես, Յայ առաքելական եկեղեցին: Եկեղեցու արտոնյալ վիճակը, օլիգարխների ու բարձրաստիճան կղերականության մտերմիկ հարաբերությունները, եկեղեցաշինության բուռն գործընթացը, խաչքավորների ինստիտուտի քաղաքականադես վերաիմաստավորված վերահաստատումը, եկեղեցու կողմից տարբեր կոոուդցիոն գործընթացների թողարկումը (օրինակ՝ նախագահի եղբայր Լևոն Սարգսյանին դատկանող *Փյունիկ* հիմնադրամը, որի վերաբերյալ արդեն հրադարակվում են կոոուդցիոն սխեմաների մեջ ակտիվ մասնակցություն ունենալու մասին կասկածներ) գործել է եկեղեցու հովանավորությամբ, մասնավորադես, նրա գրանցման հասցեն է Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:¹² Գագիկ Օառուկյանը ժամանակին իր նախընտրական արշավը զգալիորեն կաոուցել է եկեղեցաշինության իր նախաձեռնությունների շուրջ:¹³ Արդեն իսկ հեղափոխության օրերին եկեղեցական իշխանություններին «մերժելու» կանչեր կային, իսկ 2018 թ. հունիսի սկզբներին սկսած կաթողիկոսի դեմ շարժումը «Նոր Յայաստան, նոր հայրադես» կարգախոսով, որի հիմնական նոդատակն է գահընկեց անել Կաթողիկոս Գարեգին II-ին, փաստորեն, այդ լեզիտիմացման աղբյուրի վերացման ու արժեզրկման փորձ է:

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ «ՕԼԻԳԱՐԽԻԿ» ԿԵՐՊՈՐԸ

Նախկին «հարուստ» իշխանությամը՝ իր օլիգարխիկ աոորյայի բուրբ բաղադրամասերով (ադրելակերդի ճոխությամբ, դրեստիժայնության մշակույթով, սոցիալական մեկուսացմամբ, իշխանության «վայելմամբ») այսօր հակադրվում է բուրրովին այլ կերդար՝ «համեստ» իշխանությունը (կենսակերդի ժուժկալությամբ, համեստությամբ, ծաոայության «առաքելությամբ», ժողովրդի հետ մշտական կադով): Դրա հետ կադված մամուլում հայտնվող սյուժեները ևս կազմաքանդում ու արժեզրկում են օլիգարխիկ մշակույթի սկզբունքները: Դրան նաև նոդատեցին Նիկոլ Փաշինյանի և այլոց կողմից «ադաաոասղելականացված» ճոխ աշխատասենյակներն ու նստավայրերը: Վերջին-

ներին զաղտնիությունն ու դրեստիժը «ստորացվեցին» համաժողովրդական հեզմական շռուի մաս կազմելով: Տավուշի մարզում 2018 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած ժողովրդի հետ հանդիմանա ժամանակ Փաշինյանը հատուկ շեշտեց, որ. «Այլևս որևէ դաշտոնյա չի հարստանա դետություն և ժողովրդի աղքատացման հաշվին»: Դա կարևոր մեսիջ էր, որը ևս հակադրվում է օլիգարխ իշխանավորի կերպարին:

Նախկին օլիգարխիկ մշակույթի կարևոր կետերից մեկն է նաև դրեստիժային փոխանակման հիմնական սկզբունքը, որը ընկած է օլիգարխիկ համայնքի սոցիալական կայունության և սոլիդարության հիմքում: Փոխադարձ նվիրատվություններ, մատրիմոնիալ փոխանակումներ, փոխադարձ խնջույքների դրակտիկա՝ այդ ամենը կազմաքանդվում ու արժեզրկվում է բոլորովին այլ կադադարների հակադրմամբ՝ աշխատանքային հարաբերությունների, մեդոտիզմի, այսինքն «սամիկ-քավոր» հարաբերությունների ժխտմամբ և այլն: Հետաքրքիր է, որ դրա հետ մեկտեղ արժեզրկվում ու վերանում է և «օլիգարխիկ» համերաշխությունը (սոլիդարությունը): Դա ցույց է տալիս այն արագությունը, որով նախկին ընկերները իրար ուրանում են, և համերաշխ, հավաքված ու կազմակերպված գործողությունները բացակայում են: Շմայս մականունով օլիգարխ-դատազամավորի (Աոաքել Մովսիսյանի) ձերբակալման առթիվ կատակներ էին անգամ հնչում, որ խեղճը չգիտի, թե ում օգնությանը դիմի, ո՛չ նախկին կուսակցական ընկերներն են մեքքին կանգնել, ո՛չ էլ իրավական մարմինները:

Վերջադես, կազմաքանդվում է և քաղաքական վերնախավի օլիգարխիկ «տիդար» համարվող ֆիզիկական կերպարը: Գեր, ճարդոտ մարմիններին ու մշտադես բացակայող, քմաթաթախ հայացքներին հակադրվում են նոր իշխանության նիհար, սդորտային (Փաշինյանի և այլոց, օրինակ՝ ոստիկանադես Օսիոյանի սդորտային հակումները լայն գովազդվում են) կազմվածքները և ինտելեկտուալ հայացքները, օլիգարխների կանանց ճոխ ու թանկարժեք հանդերձանքին և զարդերին՝ առաջին տիկնոջ՝ Աննա Հակոբյանի դարզ ու համեստ ոճը,¹⁴ ազգակցական և դրացիական կադերին հակադրվում են զաղափարական համագործակցության և դրոՖեսիոնալիզմի կադադարները, քաղաքական «արական» մշակույթին՝ գենդերային հավասարության մշակույթը, սովորության իրավունքը՝ օրենքին:

Թվարկված սիմվոլիկ արժեքների փոխակերմվող համակարգը դեռ չի նշանակում, որ տեղի կունենա արմատական ու երկարատև փոխակերմում: Ամենայն հավանականությամբ հետ-հեղափոխական կայունացման հետ մեկտեղ մենք կտեսնենք նաև որոշ դրակտիկաների ու արժեքների մասնակի վերադարձ, սակայն թերևս արդեն այլ քաղաքական իրողությունների շրջանակներում:

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԵՃՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

Արդյո՞ք եկել է կան գալու է օլիգարխիայի վերջը: Ե՛վ այո, և՛ ոչ: Այո, այն իմաս-

տով, որ ակնհայտ է տնտեսական ու քաղաքական իշխանության տարանջատումը լիցենզիայի կառավարման մակարդակում: Խոշոր գործարարները արդեն իշխանության ուղղակի լծակներ չունեն, փորձում են գոյատևել մրցակցային դաշտում, և բյուջեն այժմ չի հանդիսանում նրանց հիմնական կերակրատաշտերից մեկը: Մյուս կողմից՝ փոքր համայնքների մակարդակում դեռ կան իրավիճակներ, երբ գործարարները ինչ-որ կերպ ասոցացվում են իշխանության հետ: Ավելին՝ մարդիկ դեռ լատրաստ են ի դեմս տեղական մեծահարուստի և հանուն համայնքային կայուն ֆինանսական ռեսուրս ունենալու զոհաբերել քաղաքական ազատության մի մասը: Սակայն, բոլոր դեղքերում ներկայիս Հայաստանում գոյություն ունեցող խոշոր գործարարների համար արդեն խնդրահարույց է «օլիգարխիայի» հետ ասոցացվելը. հեղափոխական և հետ-հեղափոխական գործընթացների համատեքստում այդ կոնցեպտը արժեզրկվել է: Այդ սոցիալական շերտը ակնհայտորեն ենթարկվում է սոցիո-մշակութային լուրջ փոխակերթումների՝ կարգավիճակի, իշխանության և ազդեցության սահմանների ու մշակութային արժեհամակարգի տեսակետից:

- 1 Սոցիոլոգ Գեորգի Դեյուլույանը նրանց բնութագրում է որպես «նոր կադրիստներ»:
(Georgi Derluguian, *Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus* (London, New-York: Verso, 2004), էջ 155):
- 2 Թե ինչ է կազմում հետ-խորհրդային հայաստանյան «օլիգարխ» հասկացության մշակութային և սոցիալական բովանդակությունը, այդ մասին տե՛ս՝ Yulia Antonyan, «Being an “Oligarch” in the Armenian Way», Yulia Antonyan (խմբ.), *Elites and “Elites”. Transformations of Social Structures in Post-soviet Armenia and Georgia* (Yerevan: 2016), էջ 116-126:
- 3 Jeffrey Winters, *Oligarchy* (N. Y: Cambridge University Press, 2011), էջ 6:
- 4 Օլիգարխների «Ֆեոդալական» տեսակի օրինակները մենք կարող ենք տեսնել 14 դարի Ֆլորենցիայում (Րիչարդ Լախման, *Капиталисты поневоле. Конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего нового времени* (Москва: Территория будущего, 2010), էջ 126-174): Որոշ կարևոր նմանությունների շնորհիվ կարելի է հետաքրքիր գուգահեռներ տանել ֆլորենտական և հայկական իրականությունների միջև:
- 5 Այդ կետերը ավելի մանրամասն ներկայացված են *Elites and “Elites”. Transformations of Social Structures in Post-soviet Armenia and Georgia*, էջ 110-171:
- 6 *Elites and “Elites”. Transformations of Social Structures in Post-soviet Armenia and Georgia*, էջ 112:
- 7 *Elites and “Elites”. Transformations of Social Structures in Post-soviet Armenia and Georgia*, էջ 142-146:
- 8 Թավշյա հեղափոխության ընդհանուր սոցիալ-քաղաքական հակիրճ բնութագրությունը տե՛ս Armine Ishkhanian, «Armenia's Unfinished Revolution», *Current History*, h. 117, թիվ 801 (2018), էջ 271-276:
- 9 Տե՛ս, օրինակ, Эрик Хобсбаум, *Век революции, 1789-1848* (Ростов-на-Дону: Феникс, 1999); նույն հեղինակի՝ *Век капитала, 1848-1875* (Ростов-на-Дону: Феникс, 1999); Ханна Арендт, *О революции* (Москва: Европа, 2011); Ronald Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford: Stanford University Press, 1993) և այլք:
- 10 Օրինակ, «օլիգարխ» ընկալվող քաղաքական կերտարների դիմանկարների ցուցադրական ոտնահարելը կամ «մերժելը» նրանց լիցենզիաներում լիցենզիայի դեմքերի վրա սև գծեր քաշելու ճանադարիով և այլն:
- 11 Տե՛ս այս թեմայով հրատարակված զանազան մամուլ նյութերը՝ <https://www.aravot.am/2018/05/10/956196/>, <https://ecolor.org/hy/news/energy/—/10190/>; <https://ecolor.org/hy/news/energy/—/10116/>, այց՝ 1.11.2019:
- 12 Տե՛ս *Փյունիկ* հիմնադրամին վերաբերող մամուլ համադատասխան հրատարակումները՝ <http://armtimes.com/hy/article/139446>, <http://catcut.net/fv/w>, այց՝ 1.11.2019:
- 13 Yulia Antonyan, «Political Power and Church Construction in Armenia», Alexander Agadjanian, Ansgar Jodicke, Ebert van Der Zverde (խմբ.), *Religion, Nation and Democracy in South Caucasus* (London & New-York: Routledge, 2015), էջ 86-92:
- 14 Սուաչին տիկինը շարունակաբար ենթարկվում է հանրային մամուլակրկիտ վերլուծության, նրան «չի թույլատրվում» դրսևորել որևէ հատկամիջ, որը կարող է հիշեցնել օլիգարխի կամանգ: Օրինակ՝ 2018 թ. սեպտեմբերի իր Փարիզ կատարած այցի լիցենզիայի մասին հարցնելու փոխարեն «հայտարարագրել» իր կատարած բոլոր գնումները, որպեսզի վերջ տա տեղի սատակների: Նա մաս բնադատվեց անձնական վարսահարդար ունենալու համար:

ՅՈՒՆԻԱՆԱ
ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԻՆ
ԽԱՎԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ՝
ԱՐԺԵՔՆԵՐ ԵՎ ՆՈՐՄԱՏԻՎ
ՊՐԱԿՏԻԿԱՆԵՐ

իջին խավը, սովորաբար, դիտարկվում է որդես հասարակության «ողնաշար», որը կատարում է հասարակության կայունացման և ներդաշնակեցման գործառույթները: Հայաստանում միջին խավն ուսումնասիրելու գաղափարը բխեց «Հայաստանում միջին խավ չկա» տարածված թյուր կարծիքից:

Նեովեբերյան մոտեցման համաձայն, միջին խավը հիմնված է կրթության, զբաղվածության և սեփականության ցենզի վրա, որոնք խթանում են մարդկային կադրերի զարգացումը: Տարբեր հետազոտությունների արդյունքների համաձայն ժամանակակից Հայաստանում միջին խավը համադաստասխանում է այս հիմնական բնութագրիչներին և կատարում է իրեն վերագրված գործառույթները, սակայն այն համախմբված չէ և իրազեկ չէ երկրում որոշումների ընդունման գործընթացին իր մասնակցության կարևորության մասին, չի նույնացնում իր առաջադի հեռանկարները երկրի առաջադի հետ, և ամենամահանգստացնողն այն է, որ միջին խավի մեծ մասը ցանկանում է արտագաղթել Հայաստանից:

Միջին խավի տնտեսական կադրերի ձևավորումը չհանգեցրեց մշակութային կադրերի ձևավորմանը, որը կկարողանար համախմբել նրան և խթանել ամբողջ հասարակության զարգացումը: Մշակութային կադրերն այստեղ դիտարկվում է լայն սոցիոլոգիական իմաստով՝ ներառելով սոցիալական արժեքները, նորմալության մոտեցումները, ղեկավարության և երկրի նկատմամբ վերաբերմունքը, սոցիալական փոխազդեցությունը, ինչպես նաև սեփական դերի ընկալումը սոցիալական համակարգի ներքո և վերջինիս զարգացման հեռանկարները, ինքնաներկայացումը և ադրեթիկերի ու ժամանցի կառուցվածքը:

Այն փաստը, որ միջին խավը կարողացել է ձևավորել տնտեսական բազիս, բայց չի համախմբվել, վկայում է տևական անոմիայի մասին, որը լավագույնս նկարագրել է Ռոբերտ Մերտոնը իր անոմիայի հայեցակարգում՝¹ լրամշակելով էմիլ Դյուրկհեյմի անոմիայի տեսությունը:² Եթե Դյուրկհեյմը անոմիա հասկացությունը հիմնականում կադրում է արագ փոփոխվող սոցիալական դրամաներում վարքի նորմատիվ կարգավորման թուլացման հետ, ապա Մերտոնի տեսության համաձայն անոմիան մշակույթի կառուցվածքային աղակալայունացման արդյունք է, որը սոցիալական համակարգում տևական սոցիալ-հոգեբանական լարվածության գործոն է հանդիսանում:

Մեր հասարակության մեջ խոսքը հենց տևական անոմիայի մասին է: Կարելի է ասել՝ արմատավորված անոմիայի: Մշակույթի կառուցվածքային աղակալայունացումը դրամանավորված է արժեքային կողմնորոշումների փոխակերպմամբ: Արժեք-նորմատակները դադարեցվում են մոմիմալ, դեկլարատիվ մակարդակում և չեն դառնում հիմնավորում գործող նորմերի համար: Նորմերն այլևս հիմնավորված չեն արժեքներով: Նորմերի և արժեքների միջև ամհամաձայնեցվածությունը, ամհամադաստասխանությունն ու հակասությունն այնքան բարձր մակարդակի վրա են, որ արժեքային կողմնորոշումների, նորմատակների, գաղափարախոսության, միջոցների և մոտեցումների միջև հավասարակշռություն չի գոյանում:

Դիտարկենք միջին խավի աղակալյունացումը արժեքանորմատիվ դաշտում: Սոցիալական բոլոր ոլորտներում *դեկլարատիվ մակարդակում հայտնի է՝ ինչ էլ տեղտը անել, բայց հայտնի չէ՝ ինչդեմ*: Փատորեն՝ արժեքը չի արտացոլվում նորմի մեջ: Կա արժեք, չկա նորմ: Առաջ բաշելով արժեք և նորմատիվ մակարդակում շեղվելով դրա ղահողանումից, մանիդուլացիայի ենթարկելով նդատակի իրացման տարբեր նորմատիվ եղանակները՝ կամա թե ակամա մանիդուլացիայի են ենթարկվում արժեքի իրացման, ղահողանման և փոխանցման եղանակները: Արդյունքում առաջանում և ամրագրվում են այնդիսի նորմատիվ ղրակտիկաներ,³ որոնք, ըստ տության, չեն նդաստում ի սկզբանե հայտարարված նդատակների իրացմանը: Դրանք մնալով չիրացված՝ ամենկին չեն անեանում ձևավորված լեգիտիմացված և ինքնաբերաբար իրակամացվող գործողությունների վերածված բազմաթիվ նորմատիվ ղրակտիկաների ետևում: Արդյունքում մենք ակամատես ենք դառնում կոգնիտիվ դիսոնանսը⁴ հաղթահարելու դասական օրինակների: Արժեքներն ու նորմերը բերվում են կոնսոնանսի, և ձևավորվում է հետևյալ մանիդուլացիաների շղթան՝

Դեկլարատիվ բոլորի կողմից ընդունված արժեք → Նորմատիվ լուծումների այլընտրանքի ընտրություն: Այլընտրանքների փաստարկված քննարկումը տեղի է ունենում ոչ թե ոացիոնալ դաշտում, այլ իշխանության, ուժի և հեղինակության, եթե ընդհանրադես տեղի է ունենում. լուծումը ղարտադրվում է ավտորիտար եղանակով: Այս փուլում արդեն ընտրության հիմքում դրվում են իրական դրդադատձառները, որոնք սակայն բողարկված են: → Ընտրվում է նորմ, որը որդես կանոն չի ամրադնդում և անգամ հակատում է հայտարարված արժեքին: – > Ընտրված նորմը համարվում է միակ ձիշտը և հնարավորը: Ընտրության իրական մոտիվների մասին հասարակությունը տեղյակ չէ: – > Այս սիմուլացիաների և դիսսիմուլացիաների⁵ արդյունքում ամրադնդվում է կարծրատիդային կատ հայտարարված արժեքի և այդ արժեքին չհամադատասխանող, կամ անգամ հակասող նորմի միջև: – > Այնուհետև դիսկուրսը սովորաբար տեղափոխվում է նորմատիվ դաշտ, որտեղ իրական դրդադատձառները քողարկելու նդատակով, արժեքների որևէ քննարկում, փաստարկում և մեկնաբանություն այլևս տեղի չի ունենում:

Այս ամրադնդված կարծրատիդային կատը դառնում է կայուն մշակութային ղրակտիկա՝ հանգեցնելով մեկ այլ ծայրահեղության՝ *բոլորը գիտեն՝ ինչդեմ, բայց չգիտեն՝ ինչի համար*: Կա նորմ, չկա արժեք: Առաջանում է արժեքով չհիմնավորված նորմերի ամբողջություն: Լինելով բավական դյուրիճ՝ այս ղրակտիկաները տարածվում են հասարակության մեջ՝ անընդհատ լրամշակվելով: Զատկադես խնդրահարույց են՝ սերնդից սերունդ այս ղրակտիկաների փոխանցման ժամանակ տեղի ունեցող փոխակերդումները: Զաջող սերունդը երբեմն չի փնտրում իմաստներ և առաջնորդվելով ղահողանողական մղումներով՝ կիրառում է նույնանման ղրակտիկաներ: Սակայն որոշ դեղբերում նոր սերունդը փնտրում է, բայց չի գտնում արժեքային հիմնավորումներ կամ հանգում է հակասությունների, երբ նորմը չի համադատասխանում արժեքին, մի-

ջոցը չի բխում նոյառակից: Միջոցները խեղաթյուրվում են՝ վտանգելով արժեք-նոյառակների իսկությունն ու լեգիտիմությունը: Ժամանակ առ ժամանակ այս հակասությունը բացահայտվում է, և հասարակությունը սկսում է փնտրել հավասարակշռության նոր ձևաչափ:

Մի փոքր կանգ առնենք հիմնավորման և փաստարկման գործընթացների վրա: Նշված գործընթացների կարևորագույն հարցն է՝ «Ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ ենք մենք այսպես վարվում»: Այս հարցի լուծումը հաճախ փնտրում ենք անցյալում, ավանդույթներում, միջերկրում՝ մոռանալով, որ նոյառակները աղաճայում են: Մյուս ուղղամարտությունը այլ մարդկանց փորձի, այլ մշակութային յուրահատկանքների ուսումնասիրությունն է՝ արժեքների բեմադրումը, որը հիմնականում ավարտվում է նմանակամբ և ոչ թե իմաստավորմամբ: Այնինչ արժեքները և դրանց մեկնաբանությունը համդիսանում են նորմալության իմաստավորման հիմք՝ առանց որի նորմալությունը դառնում է շատ հեղինակալի:

Որոշեցի ավելի լայն լինի՝ ինչի մասին է խոսքը և որքան տարածված է երևույթը, վերը նկարագրված շրջայի աշխատանքը ներկայացնենք օրինակներով: Մշակութային դաշտը կազմող բոլոր արժեքները դիտարկել հմարավոր չէ, կանդիդատներն ամենակարևորներին և ամենախնդրահարույցներին:

Բոլորս ուզում ենք *հարուստ* լինել և շատ փող ունենալ: Խոսքը հենց հարստության մասին է որոշեցի արժեք-նոյառակ և ոչ թե ռեսուրսների՝ որոշեցի արժեք-միջոց: Բայց այդ մասին լուռ ենք, տաբու ենք դարձրել այդ թեման, ընդունված չէ այդ մասին բարձրաձայնելը: Արդյունքում խեղաթյուրվում է նորմատիվ վարքը: Հարստանալու ամենալեգիտիմ և օրինական ճանապարհը բարձր աշխատավարձն է: Բայց երբ լուռ ենք իրական նոյառակի մասին, ստիպված ենք նորմատիվ վարքը նույնպես բողոքել: Ասում ենք, որ աշխատավարձի համար չենք աշխատում: Դեկլարատիվ մակարդակում աշխատավարձը կարևոր չէ, գործն է կարևոր: Իրական մոտիվը մնում է հարստանալը, իսկ օրինական նորմատիվ վարքը մերժվում է, արդյունքում խեղաթյուրվում է ևս մեկ արժեք՝ աշխատանքը: Մարդը դադարում է արժևորել իր աշխատանքը, կորցնում է հարգանքը սեփական գործի նկատմամբ: Եվ շրջան շարունակվում է. իրազեկ, արդյունավետ, լույս աշխատողը դառնում է նոստենս՝ ծաղրի արժանի: Իսկ հարստանալու մոտիվը ոչ մի տեղ չի կորչում: Արդյունքում ձևավորվում են նորարարական նորմատիվ յուրահատկանքներ՝ գողություն, կոռուպցիա և այլն: Կոռուպցիայի՝ քայքայման են ենթարկվում առաջին հերթին արժեքները: Տեղի է ունենում *արժեքների կոռուպցիա*:

Նկատածան հաջորդ արժեքը *երեխան* է: Երեխան արժեք է մեր հասարակության մեջ, երեխա ունենալը՝ հայտարարված նոյառակ: Բայց շատ քչերն են մտածում՝ ինչու են երեխա ունենում, և ինչպես է մեծանում վարվել այդ երեխաների հետ նրանց լույս աշխարհի բերելուց հետո: Խոսքը, մասնավորապես, դաստիարակության մեթոդների, ընտանիքում ոչ բռնի փոխհարաբերությունների մասին է: Ունենք օգտագործում են երեխաներին որոշեցի արժեք-միջոց՝ ծերու-

թյունն աղահովելու համար: Երեխաներին դարձնելով գերագույն արժեք՝ ծնողները սկսում են ամեն ինչ ամել և ավելի հաճախ զոհաբերել երեխայի համար՝ մոռանալով գերագույն արժեքին՝ որդես ինքնուրույն ամձ ձևավորելու կարևորությունը: Արդյունքում մեծանում է երեխա, որը ստանում է ամեն ինչ, բայց չի կարող ոչինչ:

Ամուսնանալ առանց սիրելու, ոչ թե ընտանիք ստեղծելու, այլ ճոխ հարսամիք կազմակերպելու համար: Ճոխ հարսամիք՝ վերցնելով վարկեր և չունենալով բնակարան ձեռք բերելու հնարավորություններ: Այս մորմատիվ յղակտիկաները շատ տարածված են, դրանց արժեքային հիմնավորումը կամ չի իմաստավորվում, կամ խեղաթյուրվում է:

Գենդերային փոխհարաբերություններում մույնդես առկա է արժեքների կոռուպցիա: Աղջկան դաստիարակում են հնազանդ, կյանքի բոլոր փուլերում սոցիալական մորմներ մրան տանում են եկամտաբեր աշխատատեղերից խուսափելու տրամագծով: Ընտանիքը, դստեր համար մասնագիտություն ընտրելիս, ընտրում է կանացի մասնագիտություն, աղագա մոր մասնագիտություն, ինչը ենթադրում է քիչ աշխատածամեր՝ ամեն ձևով մախաղատրաստելով կախյալ դերին: Տղամարդուն հրամցվում է ընտանիքի կերակրողի դերը, որը չկատարելու դեղքում, մա գրկվում է իր բոլոր արժանիքներից: Ի վերջո վերանում է *գենդերային փոխհարաբերություններում համերաշխությունը*:

Կրթության ոլորտում արժեքների և մորմների միջև դիսոնանսն էլ ավելի ակնհայտ է: Կրթություն հաճախ ստանում են ոչ թե գիտելիք ու մասնագիտություն ձեռք բերելու համար, այլ՝ դիղլում ստանալու: Այս արժեքի խեղաթյուրման գործում շատ մղաստավոր դեր է կատարում գնահատման համակարգը, որը գիտելիքը չափում է միավորներով և այնքան հաճախ, որ գիտելիքն ու կրթությունն արժեգրկվում են: Ավելի արժեքավոր և կարևոր է դառնում գնահատականը: *Սովորողները տեղյակ չեն, որ սովորելը հաճույք է*:

Կրթության համակարգում մեկ այլ խեղաթյուրում տեղի է ունենում, երբ ուսուցիչը դժգոհում է աշակերտի գիտելիքների ոչ բավարար մակարդակից՝ մոռանալով, որ դա հենց իր՝ ուսուցչի մասնագիտական գործառույթն ու առաքելությունն է՝ հայտնաբերել և լրացնել գիտելիքի բացերը, տրամադրել յակկատող գիտելիքը, փոխանցել ունեցած փորձն ու հմտությունները, որոնց տիրաղետում է՝ դրա համար ձկուն և անհատականացված ձևով օգտագործելով առկա բոլոր ռեսուրսներն ու մոտեցումները:

Կրոն առանց հավատքի իրավիճակը մույնդես շատ տարածված է: Նորմատիվ յղակտիկա է դարձել կնունքը, որը շատ դեղքերում զուտ խնջույքի առիթ է, ոչ թե քրիստոնեական արժեքների փոխանցման ու յակողանման:

Պետության և յետակամության արժեքի վրա առանձնահատուկ ուշադրություն է յետք դարձնել: Այս արժեքը մենք ձեռք ենք բերել՝ կարևորելով անցյալի գրկանքները, բայց չենք իմաստավորել այդ արժեքի կարևորությունը

Գերկայի ու աղազայի համար: Օտար ղեկավարներում աղբյուր դարավոր փորձը ձևավորել է ղեկավարներին օտարվելու բազմաթիվ մշակութային տրակտիկաներ: Պետությունը մնացել է օտար, այն մերը չէ... Արդյունքում՝ միջին խավը շարունակում է արտագաղթել՝ փնտրելով բարեկեցիկ կյանք այլ երկրներում: Մարդն արժևորում է այն, ինչ տրվում է դժվարությամբ, սակայն այս գիտակցումը կաղված Հայկական ղեկավարության հետ չկա, արժեքը կոմունիկացված չէ: *Հայրենասիրությունը* ընկալվում է զուտ թշնամու կերպարին հակադրության մեջ: Արդյունքում առաջանում է թշնամուն կորցնելու վախ:

Պետության և քաղաքացու՝ հատկապես միջին խավի ցրտացումը, փոխհարաբերությունները մեծապես ղայմանավորված են հարկման գործընթացով: Մենք վճարում ենք հարկեր՝ դիմացը ղահանջելով և ստանալով ղաշտոմանված հասարակություն, սոցիալական երաշխիքներ և այլն: «Հարկ -> Պահանջ -> Սոցիալական բարիք» արժեքանորմատիվ շղթան նույնպես կոմունիկացված չէ, այն քողարկված է տարածված «քաղաքացիական հասարակություն» եզրույթի ետևում, որը սակայն սոցիալական գիտակցության մեջ չի կաղվում մշակված արժեքանորմատիվ շղթայի հետ և արժեզրկվում է: Քաղաքացին հաճախ չի գիտակցում, որ հարկային քաղաքականությունը ղայմանավորում է *ղաշտոմանվածության և ազատության* միջև բալանսը: Բարձր հարկերը ենթադրում են սոցիալական ղաշտոմանվածության բարձր մակարդակ, բայց և ազատության սահմանափակում՝ տնտեսական և վարքային առումներով: Ցածր հարկերը սոցիալական ղաշտոմանվածության ցածր մակարդակ են ենթադրում, իսկ ազատության՝ բարձր մակարդակ, բայց և հասարակության կանոնակարգվածության ցածր մակարդակ: Ազատության և ղաշտոմանվածության միջև բալանսն ու կոմորոմիսը աղահովում են հարկերի միջոցով:

Հարկերի մկատմամբ վերաբերմունքը նույնպես արժևորված չէ: Հարկ վճարելու մորմատիվ տրակտիկաները ձևավորված ու կոմունիկացված չեն: Արդյունքում ի հայտ է գալիս հարկեր չվճարելու միջոցով ազատություն ղահողանելու ցանկությունը, ինչպես մաև տարածվում ու արմատավորվում է հասարակական համակարգերը կոռուպցիոն ճանաղարհներով սեփական շահերին հարմարեցնելու մեխանիզմը: Արդյունքում կոռուպցիայի բացասական և քայքայիչ բնույթի վտանգը նույնպես գիտակցված չէ, կոռուպցիան դառնում է լեգիտիմ:

Հարկ է մկատի առնել մաև *լեզուն*: Հայոց լեզուն գերագույն արժեք է, կենսական արժեք՝ մենք չկանք առանց մեր լեզվի: Դարեր շարունակ մեր լեզուն եղել է գաղտնալեզու, մղատակ է ունեցել թաքնվել, ղաշտոմանվել, քողարկվել, չհասկացված լինելու օտարների կողմից: Այսօր լեզվական այդ տրակտիկաների ղահողանումը խոչընդոտում է հասարակության զարգացմանը: Խոսքը մասնավորապես գիտական լեզվում օտարալեզու տերմինների թարգմանության մասին է, որը խոչընդոտում է գիտության զարգացմանը: Գիտական լեզվի մեջ մկատվում է հմարավորիմս անհասկանալի և չհասկացված լինելու միտում, ինչը խիստ հակասում է՝ *գիտությունը* ղետք է բացատրի իմաստներ և ոչ թե քողարկի դրանք մոտեցմանը:

Ամփոփելով՝ հարկ է նշել, որ միևնույն արժեքը կարող է կոմունիկացվել տարբեր նորմատիվ լոգոսոփականների միջոցով, և կարիք չկա փնտրել միակ ճիշտ ճանապարհը: Օրինակ՝ ռեսուրսները (բնությունը, սնունդը, օգտակար հանածոները, տնտեսական կառիտալը և այլն) արժեք են բոլոր մշակույթներում անխտիր, բայց յուրաքանչյուր մշակույթ իր ձևով է կոմունիկացնում այն: Գերմանացին ուտում է սեղանին առկա ամբողջ սնունդը՝ ռեսուրսի և ոչ մի փշուր չվատնելու նդատակով: Ճապոնացին օգտագործում է ամհրաժեշտ ռեսուրսները մվազազույն չափով, որոշեզի դրանք սղաովեն հնարավորինս ուշ և ծառայեն հնարավորինս երկար ժամանակ: Հնդիկը մտածում է այն մասին, որ կան մարդիկ, ում այդ ռեսուրսը ավելի ամհրաժեշտ է: Հայը մատուցում է հյուրերին այնտիսի քանակությամբ ուտելիք, որը ներկաներն ի վիճակի չեն ուտել՝ հյուրասիրությունը, առատաձեռնությունը և ռեսուրսների առկայությունը ցուցադրելու նդատակով, իսկ չկերած սննդի եական մի մաս տարզաղես դեն է նետում:

Արժեքը մեկն է, նորմատիվ լոգոսոփականները՝ տարբեր: Բայց կա կարիք փաստարկելու, իմաստավորելու, արժևորելու և կոմունիկացնելու սոցիալական արժեքները՝ արժեքների կոոուղիայից խուսափելու համար: Միջին խավի դերն այս գործընթացում չի կարելի թերագնահատել: Այն մի կողմից՝ հասարակության տարզ մեծամասնությունն է, նրա զանգվածն ու ներկայացվածությունը հասարակության մեջ ավելի մեծ է, քան աղքատների և հարուստների զանգվածը: Մյուս կողմից՝ այն «Հարկ – > Պահանջ – > Սոցիալական բարիք» շղթայի հիմնական սուբյեկտն է: Պահանջատերը հենց միջին խավն է՝ հարկ վճարողը, և ամհրաժեշտ է ընդլայնել սոցիալական երկխոսության շրջանակները «հարուստ-աղքատ» մոդելից «միջին խավ-կառավարություն» մոդելի: Այստեղ ոչ թե հարուստը կթելադրի աղքատին «խաղի կանոնները», այլ միջին խավը կներկայացնի կառավարությանը իր սոցիալական տատվերը:

Նորմերը միշտ ունեն կոնվենցիոնալ բնույթ, և քանի դեռ մենք տայմանավորվում ենք նորմի ընդունելի լինելու վերաբերյալ առանց արժեքային հիմնավորման, կարելի է տայմանավորվել ցանկացած բանի շուրջ, ընդիուղ մինչև ամենածանր հանցագործությունների լեզիտիմացումը, ընդիուղ մինչև բոնությունն ու ազրեսիան «սեր և համերաշխություն» անվանելը:

- 1 Տե՛ս Ռոբերտ Կ. Մերտոն, *Социальная структура и anomия* // *Социология преступности*, Е. Самарский (թրգմ.) (Москва: Прогресс, 1966):
- 2 Տե՛ս Эмиль Дюркгейм, *О разделении общественного труда* (Одесса, тип. Г.М. Левинсона, 1900):
- 3 Նորմատիվ տրակտիկա ասելով՝ նկատի ունենք վարքի կարգավորման և առօրյա հարողակցման ձևավորված նորմերը:
- 4 Տե՛ս Леон Фестингер, *Теория когнитивного диссонанса*, А. Анистратенко, И. Знаешева (թրգմ.) (Э, 2018):
- 5 Տե՛ս Жан Бодрийяр, *Симулякры и симуляция*, А. Канчалова (թրգմ.) (Постум, 2017):

ԱՐՄԵՆ
ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ԱՐԽԱՅԻԿԱՅԻ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ՈՒ
ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

2018

թվականին Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական զարգացումներն իրենց ազդեցությունը թողեցին Հայաստանի քաղաքական համակարգում արխայիկայի դրսևորումների և արդիականության ձգտման խնդիրների վրա: Այս հոդվածում անդրադարձ կկատարվի քաղաքական համակարգի այն հիմնական բաղադրիչներին, որոնք արխայիկ են, ինչդեռ նաև արդիականացման գործընթացներին ու միտումներին: Քաղաքագիտության մեջ արխայիկայի մասին խոսելիս բազմաթիվ հեղինակներ անդրադառնում են առաստիներին ու առաստելական մտածողությանը, ինչը բազմաթիվ տեսանկյուններից արդարացված է և օգնում է շատ երևույթներ ավելի լավ հասկանալ: Այս հոդվածի համար, սակայն, մենք կդիտարկենք արխայիկան իմաստաբանական տեսանկյունից: «Արխայիկա» բառը գալիս է հունարեն *arkhē* բառից, որը նշանակում է «սկիզբ»: Օքսֆորդի բառարանը նշում է, որ այն թարգմանաբար նշանակում է «հիմն» կամ «հմացած», մասնավորապես ոճին առնչվող հարցերում, երբ շեշտվում է, որ որևէ որակստիկա հմացած է: Այս դեմքում այն անվանվում է «արխայիկ»:¹

Քաղաքագիտության տեսանկյունից արխայիկայի դրսևորումներն ու Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական զարգացումներն իմաստավորելու համար առաջին հերթին ժողովրդի ու շահագրգռված զարձենք ժողովրդական *կառավարման համակարգում* տեղի ունեցած և շարունակվող փոփոխություններին: Հայաստանի կառավարման համակարգի անցումը կիսանախագահականից խորհրդարանականի դասակարգումը չէր և տեղավորվում է մշակված գործընթացների մեջ: Այն մասն է արդիականացման միտման, որը դրսևորվում է հետխորհրդային տարածքի մի մասում: Պատահական համընկնում չէ նաև, որ հետխորհրդային տարածքի այն երկրներում, որտեղ հասարակությունները հարաբերականորեն ավելի բաց են, ինչդեռ նաև առկա են քաղաքացիական հասարակության մեղմացման հանրային քաղաքականության որոշ դրսևորումներ, ժողովրդական կառավարման համակարգը այս կամ այն կերպ անցում է կատարում խորհրդարանական համակարգի (օրինակ՝ Հայաստան, Վրաստան, Ուկրաինա, Մոլդովա, Ղրղզստան): Հայաստանում հետաքրքիր առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ *Հանրապետական կուսակցության* կողմից տարիների ընթացքում կառուցված քաղաքական-տնտեսական համակարգը չվերադարձվեց այս անցումը՝ ի ցույց դնելով արխայիկ լինելու ակնհայտ նշաններ:

Այս անցման ու արդիականացման միտումի հայկական օրինակով հատկանշական էր *հասարակության մասնակցայնության աստիճանը*: Հենց այն փաստը, որ *Հանրապետական կուսակցությունը* կառուցում էր բացառման համակարգ, ինքնին արխայիկ էր: Ըստ վերերոշյան տրամաբանության, արդիական է այն, ինչ ուղղորդվում է, կառուցվածքային է ու ոչ անձնավորված: Հայաստանում կառուցված քաղաքական-տնտեսական համակարգը այս սկզբունքների ուղիղ հակառակն էր: Սակայն ժողովրդի մեջ, որ այդ համակարգը ձևավորել էր սեփական ուղղորդվածությամբ: Նշված արդիականության սկզբունքներից բոլորի հիմքում էլ ընկած է հարաբերությունների ֆորմալ բնույթը, մինչդեռ գոյություն ունեցած հա-

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018 | ԻՐԱՆԻ ԹԵՑՆՈՒՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿՎՈՒՆԵՐ

մակարզը գործում էր ֆորմալ կառուցակարգերից դուրս ու ոչ ֆորմալ միջոցներով՝ հիշեցնելով ֆեոդալական հարաբերության որոշակի տեսակ՝ առանց դրա ֆորմալիզացիայի: Եւրոպականությունն ու իմաստիտուտների ու որակտիկաների ֆորմալացումը դարձան այն հիմնական գործիքները, որոնցով Յայաստանի հասարակությունը սկսեց և ամենայն հավանականությամբ կշարունակի կիրառել դրանք քաղաքական համակարգում դեռևս առկա արխայիկ իմաստիտուտներն ու որակտիկաները հաղթահարելու համար:

Հաջորդ կարևոր հանգամանքը քաղաքական դաշտում *գաղափարախոսությունների* դրսևորումն է ու դրանց ազդեցությունը որակտիկ քաղաքականության վրա: Յայաստանում քաղաքական զարգացման մերկայիս փուլի հետաքրքիր առանձնահատկություններից մեկն էլ ծախական գաղափարական հոսանքի դիսկուրսիվ էլեմենտների և որոշ որակտիկաների կիրառումն է: Այս դրսևորումներն առկա էին հասարակական բննարկումներում, հանրային դիսկուրսում, սակայն չէին դրսևորվում քաղաքական որակտիկայում, քանի որ իշխող *Յանրատետական կուսակցությունը* որդես իր գաղափարախոսություն հռչակել էր ազգային ղահողանողականությունը: Սակայն վերջինիս ձևավորած կառավարությունները որակտիկայում շատ հաճախ իրականացնում էին մեղիբերալ գաղափարախոսությանը բնորոշ քաղաքականություններ (policies) ու ծրագրեր:

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Կառավարման ձևի փոփոխություններն ընդհանրադես, դատմական լայն համատեքստում, ունեցել են արդիականության արտացոլման միտումներ: Դժվար է ինքնին միանշանակ գնահատական տալ՝ արդյո՞ք դրական երևույթ է այս կամ այն կառավարման համակարգին անցումը: Սակայն այս հողվածի շրջանակներում հարկ է խնդիրը դիտարկել ոչ թե «դրական-բացասական» դիտանկյունից, այլ արդյո՞ք տվյալ անցումը քայլ է դեղի արդիականացում, թե ոչ:

Մինչև 2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունները Յայաստանում եղած համակարգը ֆորմալ առումով կիսանախագահական էր: Սակայն ինչդես բազմաթիվ քաղաքական գործիչների, այնդես էլ էքսդերտների գնահատականներով այն կարելի է բնորոշել որդես «սուդերնախագահական», որտեղ երկրի ղեկավարի ձեռքում կենտրոնացած էր հիմնական գործադիր իշխանությունը, իսկ օրենսդիրը տվյալ դեղքում դարգադես գործադիրի նախաձեռնությունների դակիչն էր: Բայց միննույն ժամանակ անցումը խորիրդարանական համակարգին մեխանիկորեն չի նշանակում իշխանության ադակենտրոնացում կամ գործադիրի ու օրենսդիրի միջև արդյունավետ հակակշիռների ստեղծում: Անցումայնության լավագույն հետադրտողներից Խուան Լինցն իր «Պարլամենտարիզմի արծանիքները» հողվածում նշում է, որ որոշ խորիրդարանական համակարգերում վարչադեստը նույնիսկ ավելի մեծ ազդեցություն ունի, քան նախագահական համակարգերում գործադիրի ղեկավարը՝ նախագահը: Սակայն նույն հողվածում նա նաև շեշտում է, որ նման

դեղքերը սերտորեն կապված են ընտրական համակարգերի հետ. նշված դեղքը ավելի շատ տեղ է գտնում այն երկրներում, որտեղ գործում է մեծամասնական ընտրական համակարգը: Որոշես դրա ցայտուն օրինակ Լիցնը նշում է Մեծ Բրիտանիան, մասնավորապես՝ վարչապետ Մարգարեթ Թեյտչերի օրոք:² Այս տեսանկյունից միայն կառավարման համակարգի փոփոխությունը դժվար է դիտարկել որոշես արդիականացմանն ուղղված քայլ, քանի որ արդյունքում փոփոխված սահմանադրությամբ վարչապետը, ըստ եության, օժտված է նախագահական համակարգերում գործադիրի ղեկավարին բնորոշ լիազորություններով, իսկ այդ ամենն ամրադրված է ռեյտինգային ընտրակարգով, որն իր բնույթով առավել շատ նմանություններ ունի մեծամասնական, քան համասնական ընտրակարգի հետ:

Հարց է առաջանում՝ իսկ այս դարազայում ո՞րն էր այս երևույթի արդիականացման միտումը կամ կա՞ր արդյոք նման միտում ընդհանրապես: Այս դեղքում արդիականացման միտումը կարելի է դիտարկել ոչ թե «մեծ դատարանական ժամանակաշրջանների» համատեքստում, այլ ավելի լոկալ կամ տարածաշրջանային կտրվածքով: Հետխորհրդային տարածքում 2000-ականների վերջերից ուրվագծվում է մի միտում, որն ավելի է ֆրագմենտացնում այս տարածաշրջանը: Այն ժողովրդավարություններում, որտեղ տնտեսությունները հիմնականում կառուցված են բնական ռեսուրսների արդյունահանման և արտահանման վրա, ղեկավարման ուղղաձիգն ավելի է խստանում, ղեկավարման/գործադիրի ղեկավարների անձը դառնում է զրեթե ամփոխարինելի, իսկ հրադարակային/հանրային քաղաքականության թեկուզ փոքր դրսևորումները խստագույնս ճնշվում են (Ադրբեջան, Թուրքմենստան, Ղազախստան): Այս դայմանական տարածաշրջանի այն ղեկավարությունները, որտեղ կան հանրային քաղաքականության որոշակի դրսևորումներ, անցում են կատարում կառավարման խորհրդարանական համակարգի կամ դրա որոշակի տեսակի (Վրաստան, Հայաստան, Ուկրաինա, Մոլդովա, Ղրղզստան):³ Դա հիմնականում դայմանավորված է այն հանգամանքով, որ իշխանության կենտրոններն այս երկրներում բազմաթիվ են, իսկ կոնսենսուսի կայացումը ինչդեպ էլիտաների տարբեր խմբերի, այնդեպ էլ հասարակության տարբեր խավերի միջև կայանում է (իսկ որոշ դեղքերում չի կայանում) առավել բարդ բանակցությունների միջոցով: Անցումը խորհրդարանական համակարգին, ըստ եության, հաստատութենականացնում է այս գործընթացները: Քաղաքագետ Ռոբերտ Դալը նշված գործընթացը ձևակերտում է որոշես «դոլիարխիայի» կայացում, այսինքն՝ իշխանության/ազդեցության բազմաթիվ կենտրոնների կայացում, որը նույնը չէ, ինչ ժողովրդավարացումը, քանի որ ժողովրդավարությունն, ըստ նրա, իդեալն է, որին ղեկը է ձգտել, մինչդեռ դոլիարխիան ձևավորվում է որոշես արդիականության դրսևորում, ինչը դայմանավորված է նաև քաղաքական միավորների/ղեկությունների տարածական ընդլայնմամբ և գործառույթների շատացմամբ:⁴ Այս տեսանկյունից անցումը խորհրդարանական համակարգին կարելի է դիտարկել որոշես արդիականացման միտում:

ՄԱՍՆԱԿՑԱՅԼՈՒԹՅՈՒՆ

Մասնակցայնությունը ժողովրդավարության կարևոր բաղադրիչ դիտելու ավանդույթը նոր չէ: Այն գալիս է ամտիկ շրջանից, մասնավորապես հունական դոլիխներից, որտեղ քաղաքացիներն, ըստ էության, մասնակցում էին կառավարմանը ժողովրդական ժողովում ուղղակի ներգրավվածության միջոցով: Այս առումով դժվար է ժողովը, որ մասնակցայնությունը արդիականության ցուցիչ է, քանի որ այն առկա էր նույնիսկ դասական ընկալմամբ արխայիկ ժամանակաշրջանում:

Սակայն հարց է ծագում, թե արդյո՞ք նույն տիպի մասնակցայնությունն նկատի ունենք այսօր, ինչը հասկանում էին աթենացիները արխայիկ շրջանում: Այս երկու ընկալումները սկզբունքորեն տարբեր են: «Աթենական ժողովրդավարության մեջ հաղթում էին ներքևից քաղաքական ղայքարի միջոցով, ինչը զարմանալու աստիճան ուղիղ ու մասնակցային էր: Սակայն մեր չափանիշներով այն խիստ սահմանափակված էր և որևէ առնչություն չուներ մարդու իրավունքների ընդհանրական հասկացությունների հետ», – մշում է ներկայացուցչականության գաղափարի հայտնի հետազոտողներից Յաննա Պիտկինը:⁵ Նա նաև շեշտում է, որ հին հույները օտարերկրացիներին, այլ ժողովուրդներին կամ ինչդեպ իրենք էին անվանում «բարբարոսներին», ինչդեպ նաև կանանց ընդհանուր առմամբ դիտարկում էին որդեքաղաքական մասնակցություն ունենալու անկարող անձինք:⁶ Մասնակցությունը դոլիսի կառավարմանը սահմանափակվում էր որոշակի տարիքային, հարստության ու սոցիալական դիրքի, սեռի, մաշկի գույնի ու ծագումնաբանական հատկանիշներով:

Այստիպով, արդիականացման միտումը, որը կարելի է դիտարկել հետագայում ղետության ու հանրային կառավարման հարցերում հետևողականորեն առավել մեծ քանակով բնակչության ընդգրկումն է: Այս տեսանկյունից հիմնարար մշանակություն ունի կանանց ընտրելու իրավունքի տրամադրումը, որը մշանակալիորեն ընդլայնվեց 20-րդ դարում, ինչդեպ նաև սեգրեգացիայի ու խտրականության օրենքների վերացումն ու դրանց դեմ շարժումները, մասնավորապես 1960-ական թթ.:

Մասնակցայնության այն տեսակը, որին անդրադառնում ենք հայաստանյան համատեքստում, զուտ ֆորմալիզացված մասնակցությունը չէ: Քաղաքական մշակույթին առնչվող դասական դարձած իրենց աշխատության մեջ Ալմոնդն ու Վերբան մշում են, որ կայացման գործընթացում գտնվող ժողովրդավարական ղետություններում մասնակցայնության ֆորմալ իմստիտուտները՝ հանընդհանուր ընտրական իրավունքը, քաղաքական կուսակցությունների ու ընտրվող օրենսդիր իշխանության գոյությունը, բավարար ղայմաններ չեն իրական մասնակցություն աղահովելու համար: «Իրականում այդ իմստիտուտները գոյություն ունեն նաև անբողջատիրական մասնակցայնության մոդելներում ևս՝ զուտ ֆորմալ, այլ ոչ թե գործառնական իմաստով: Ժողովրդավարական մասնակցային քաղաքական համակարգում անհրաժեշտ է ունենալ նաև դրանց հետ համադրելի քաղաքական մշակույթ», – մշում են նրանք:⁷

Այս իմաստով Հայաստանում ձևավորված քաղաքական համակարգն աղա-
 հովում էր քաղաքական ուժերի, կուսակցությունների, որոշ հասարակական
 կազմակերպությունների ու լրատվամիջոցների ձևական մասնակցությունը քա-
 ղաքականությանը, սակայն դա որևէ կերպ եական կամ որոշիչ ազդեցություն
 չէր կարող ունենալ քաղաքական որոշումների կայացման գործընթացի վրա:
 Արխայիկայի դրսևորումը Հայաստանի քաղաքական համակարգում հենց այդ՝
 մասնակցայնությունը սահմանափակող մոդելի մեջ էր, երբ հիմնականում
 խնդիրները լուծվում ու հարաբերությունները կարգավորվում են կուլիսներում՝
 առանց հանրային մասնակցության, իսկ առկա մասնակցությունը ձևական էր:
 Խնդիրների լուծումը տեղի էր ունենում ոչ ֆորմալ, ոչ ինստիտուցիոնալ միջոց-
 ներով ու մեթոդներով: Մեկնաբանելով ցանցային քաղաքացիական բողոքի
 շարժումների առաջացումը Հայաստանում՝ քաղաքագետ Ալեքսանդր Իսկան-
 դարյանը 2013 թ. մշում էր, որ Հայաստանում դասական իմաստով ընդդիմա-
 դիր գործունեություն չկա: Տրանսպորտի թանկացման դեմ ցանցային շարժ-
 ման մասին խոսելիս նա նկատում է. «Ներկայումս աշխատելով խորհրդարա-
 նի ներսում՝ որևէ բան փոխել հնարավոր չէ: Հիմա ընդդիմադիր քաղաքական
 գործիչ լինելն ամիմաստ է, քանի որ քաղաքականությունն այլ տեղում է գտն-
 վում, իսկ աշխատելով այլ՝ Հայաստանի համար ոչ ավանդական մեթոդներով
 (նկատի ունի քաղաքացիական շարժումները), հնարավոր է ինչ-որ բանի հաս-
 նել»:⁸ Քաղաքացիական շարժումները դարձան այն կարևորագույն միջոցը,
 որոնցով քաղաքական համակարգի «փակման» շրջանում հանրային տարած-
 քում դրսևորվում էր քաղաքական ակտիվությունը:

Քաղաքականությունն ու քաղաքական մասնակցությունը, ըստ էության, մղվել
 էին մեդիայի և քաղաքացիական հասարակության դաշտ: Արդյունքում մասնակ-
 ցայնությունը ամենալայն ու ընդգրկուն ձևով դրսևորվեց Նիկոլ Փաշինյանի
 հռչակած թավշյա հեղափոխության շրջանում: Մարդկանց մասնակցությունը
 քաղաքական գործընթացին չէր սահմանափակվում գրեթե չդադարող ուղիղ
 եթերներին հետևելով, ինչն իր հերթին մասնակցայնության ձևական կողմ կա-
 րելի է դիտարկել, այլ մարդիկ մասնակցում էին ուղիղ գործողության միջոցով
 (փողոց փակել, հանրահավաքին մասնակցել և այլն): Հայաստանում նոր ձևա-
 վորվող քաղաքական համակարգի առջև առկա հիմնական մարտահրավերնե-
 րից մեկը է և շարունակելու է մնալ քաղաքական ու հանրային նշանակության
 հարցերի շուրջ որոշումների կայացման գործընթացում հնարավորինս լայն
 մասնակցայնության աղահովումը, ինչը թերևս ավելի դյուրին էր փողոցային
 ցույցերի ժամանակ և ավելի բարդ ժետական կառավարման մեջ: Միևնույն ժա-
 մանակ սակայն առանց նման մասնակցայնության աղահովման արդիակա-
 նացման խնդիրը դրվելու է քաղաքական համակարգի առջև, քանի որ տեխ-
 նոլոգիական առաջընթացի լայնացման հասարակությունն ինքնակրթվում ու
 ինքնակազմակերպվում է ավելի արագ, քան քաղաքական համակարգը հասց-
 նում է արձագանքել այդ գործընթացներին:

ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

1990-ականների վերջերից և 2000-ականների սկզբից եվրոդոլարային շատ երկրներում ընդունված էր համարել, որ կուսակցությունների միջև սուր գաղափարական հակադրությունների ժամանակաշրջանն ավարտվել է, իսկ այժմ և ձախ կուսակցությունները գտել են ղայմանական «ուսկե միջինը»: Կարծես բոլորը համաձայնել էին այն մտքի հետ, որ ղետության այն տեսլականը, որին ձգտում են բոլորը, բարեկեցության ղետությունն էր՝ շուկայական տնտեսության ղախդանամբ ու նույնիսկ դրա արդյունքում: Սակայն հետագա տարիներին և հատկաշես 2008-ի համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ձգնաժամից հետո ակնհայտ դարձավ, որ գաղափարական հակասությունները ոչ ղե մեղմվում են, այլ ընդհակառակը՝ սրվելու միտում ունեն: Տեղեկատվական-տեխնոլոգիական հեղափոխության հետևանքով տնտեսության կառուցվածքի փոփոխության ու ակտիվացած միգրացիոն հոսքերի ղայմաններում ղե՝ աշ, ղե՝ ձախ ծայրահեղական կուսակցությունները Եվրոդոլարային սկսեցին ավելի ու ավելի մեծ հանրային-քաղաքական տարածք զբաղեցնել: Այս միտումը հետագայում դրսևորվեց նաև ԱՄՆ-ում՝ երկկուսակցական համակարգում առկա կուսակցություններում ծայրահեղական ղետերի ակտիվացմամբ: Զարց է առաջանում՝ արդյո՞ք գաղափարական ծայրահեղականացումը կարող էնք համարել արխայիկայի հաղախարում կամ արդիականացում, ղե՞՝ մոր արխայիկայի ձևավորում: Միգուցե այս հարցը ձիշտ լինի եվրոդոլարային կամ ամերիկյան համատեքստում, սակայն Զայաստանի և հետխորիդային տարածքի երկրների համար իրողությունը նշանակալիորեն այլ է:

Մասնավորաշես Զայաստանի մասին խոսելիս հարկ է հաշվի առնել մի քանի հանգամանք: Առաջին, անկախացումից հետո սեփականաշնորհման գործընթացը և անցումը շուկայական տնտեսության դիսկրեդիտացիոն լիբերալիզմի մասին ղատկերացումները: Երկրորդ, 1999-2018 ղվականներին իշխանությունը ղատկանում էր մի քաղաքական ուժի, որն իր գաղափարախոսություն էր հոշակել ազգային-ղախողանողականությունը: «Զայաստանի Զանրաղետական կուսակցությունը ազգային ղախողանողական կուսակցություն է, որի նղատակներն ու գործունեությունը ղխում են Ազգի և Զայրենիքի հավիտենության գաղափարներից: Զայության բնօրրանը Զայկական բարձրավանդակն է, որը Զայոց անփոխարինելի հայրենիքն է: Զայոց գերագույն նղատակը, որ իմաստավորումն է իր գոյության, հարատևումն է Զայրենիքում, հաստատումը իր կենսական ուժի, ստեղծագործ հանձարի ու ազատ կամքի: Այդ նղատակի իրագործման գրավականը Զայ ազգային գաղափարախոսությունն է, որում էական տեղ ունի Գարեգին Նժդեհի ուսմունքը»,– նշված է ԶԶԿ ծրագրի հիմնաղրույթներում:⁹ Իսկ երրորդ կարևոր հանգամանքն էլ այն է, որ 2000-ականների վերջերից հանրային-քաղաքական շարժումների ընթացքում քաղաքական սոցիալիզացիա էր անցնում այն սերունդը, որն, ըստ տության, սոցիալիզմի ու ձախականության հանդեղ շուներ այնղիսի խիստ բացասական վերաբերմունք, ինշղես նրանց ծնողների կամ ղայմանական «1988-ի սերունդը»: Զենց այս ղայմաններում Զայաստանում սկսեց ձևավորվել ձախական դիսկուրսը, որն առաջին հերթին իր արտահայտու-

մը գտավ հանրային տարածքների լոգոտիպից, հանրային ծառայությունների որակի բարելավմանն ուղղած, ինչդեռ նաև բնադաստիարակական շարժումներում: Հանրային ու մեդիա դաշտերում ձախական հոետորաբանությունը ի հայտ էր եկել ավելի վաղ, սակայն նշված ազգային-դաստիարակականության տիրապետումը, դրա զուգակցումը կրոնականության հետ ու վերջինիս լայն ներկայացումը լրատվական դաշտում որոշ չափով արգելափակում էին ձախական հոետորաբանության առավել լայն տարածումը: Դրա առկայությունը, միևնույն ժամանակ, չի նշանակում անհրաժեշտաբար ձախական քաղաքական ուժերի/կուսակցությունների առաջացում:¹⁰ Կարգախոսների ու հոետորաբանության մակարդակում ձախականության դրսևորումներն ակնհայտ էին նաև 2018 թ. ադրիլ-մայիս ամիսներին տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացներում: Արդարության լոգոտիպը հնչեցվում էր հասարակական շրջանակներում, իսկ «հավասարության» ու «սիրո և համերաշխության» կարգախոսները հստակորեն ցուցադրվում էին նաև հանրային տարածքում:

Արդիականության ու արխայիկայի մասին քննարկումն այս կետում հենց հետաքրքրական է նրանով, թե ինչ տիպի գաղափարախոսություն էր այն ազգային-դաստիարակականությունը, որը ներկայացվում էր անցած շուրջ 20 տարիներին: Արխայիկ մոտեցումն ու միտքը գաղափարախոսությանը վերաբերում է որդես առաստել կամ Պիեռ Բուրդյոյի բնորոշմամբ «կոլեկտիվ աշխատանքի չտարբերակված արդյունք», ինչդեռ օրինակ՝ հունական առաստելները:¹¹ Սակայն, արդիականության համատեքստում գաղափարախոսությունը դիտվում է առավել որդես միաժամանակ և՛ ավարտում, և՛ զարգացող աշխարհայացք: Այս համագամանքը ևս եսկան էր ձախական դիսկուրսի լոգոտիպական վերադարձի համար: Ազգի, եկեղեցու գաղափարների միֆականացումը կտրում է դրանք իրականությունից, միաժամանակ Հայաստանում իշխանությունը, գաղափարական մակարդակում մնան միֆեր հոչակելով, կարողում էր բացառող համակարգ՝ որոշումների կայացման մեջ հնարավորին փոքր թվով մարդկանց ներգրավմամբ: Այս ակնհայտ հակասությունը հավելյալ հիմք էր ստեղծում լայն հասարակական անվստահության համար:

Ձախականության այս դրսևորումները չդեռ էր դիտել որդես միայն Հայաստանին բնորոշ երևույթներ: Հետխորհրդային տարածքի այն երկրներում, որտեղ առկա է հանրային քաղաքականություն, որոնց մասին խոսվեց այս հոդվածի սկզբում, մասնավորապես ադրում են մնան փոփոխություններ: Հանրային տարածքների համար լոգոտիպը, բնադաստիարակական շարժումները և այլն բնորոշ են այդ երկրների քաղաքական ընթացքի ներկայիս փուլին: Դա նաև համաշխարհային միտման մաս է: Այս տեսանկյունից կարևոր են ԱՄՆ դեմոկրատական կուսակցության մեջ առավել սոցիալիստական ուղղվածություն ունեցող թեկնածուի՝ Բերնի Սանդերսի նշանակալի հաջողությունները 2016 թ. նախագահական ընտրությունների ժամանակ, ինչդեռ նաև ձախական կուսակցությունների հաջողությունները մի շարք եվրոպական երկրներում, մասնավորապես՝ Իտալանիայում և Հունաստանում:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հողվածի շրջանակներում անդրադարձանք Հայաստանի հանրային-քաղաքական դաշտում տեղի ունեցող խորքային փոփոխություններին, որոնք դրսևորվում են մի քանի մակարդակներում: Նախ րդետության կառավարման համակարգի փոփոխությունն ու դրա շուրջ չդադարող բննարկումները եական են ընդհանուր առմամբ րդետականության հետագա զարգացման առումով, իսկ խորհրդարանական համակարգին անցումը կարելի է դիտարկել որդետս արդիականացման քայլ: Այս դիտարկումը հաշվի է առնում այն հանգամանքը, որ իշխանության կենտրոնների բազմազանության դայմաններում խորհրդարանը կարող է դառնալ այն ինստիտուցիոնալ հարթակը, որտեղ այդ կենտրոնները կդրսևորեն տարբեր հարցերի շուրջ իրենց մոտեցումները: Այս միտումը զուտ հայաստանյան չէ, այլ դրսևորվում է նաև մի շարք հետխորհրդային երկրներում:

Երկրորդ կարևոր հանգամանքը, որ մենք դիտարկում ենք, հանրության մասնակցությունն է քաղաքական կյանքին: Այս առումով կարևորվում է ոչ թե ծևական մասնակցությունը, այլ իրական մասնակցությունն ու ազդեցությունը որոշումների կայացման գործընթացներում, ինչը հիմնականում բացակայում էր անցած տասնամյակներում: Հանրային ավելի լայն շերտերի ներգրավումը րդետական կառավարման մեջ կարելի է դիտարկել որդետս արդիականացման քայլ:

Երրորդ հիմնական դրույթը, որի վրա ուշադրություն է դարծվել, ճախականության դիսկուրսի նշանակալի դրսևորումներն են հանրային-քաղաքական կյանքում: Այն մեծ հաշվով սկսեց դրսևորվել քաղաքացիական շարժումների ժամանակ: Քաղաքական ինստիտուցիոնալացման տեսանկյունից կարող ենք ասել, որ այն թույլ է ինստիտուցիոնալացված: Սակայն այն առնչակցություններ ունի նաև ավելի լայն տարածաշրջանային և նույնիսկ համաշխարհային միտման հետ, որոնք չի կարելի արհամարհել:

Նշված կետերից յուրաքանչյուրն առանծին խորը ուսումնասիրության կարիք ունի, որը կարող է բերել ավելի հետաքրքիր բացահայտումների ու վերլուծությունների, ուստի այս դրույթներն ավելի շատ հրավեր են նոր խոսակցություն սկսելու, քան ամփոփ եզրակացություններ:

- 1 Oxford Dictionaries, «Archaic», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/archaic> , այց՝ 18.10.2018:
- 2 Juan Jose Linz, «The Virtues of Parliamentarism», *Journal of Democracy*, h. 1, թիվ 4 (1990), էջ 84-91:
- 3 Ալեքսանդր Իսկանդարյան, «Ընդդիմությունը կանգնած չէ իշխանության «դեմ դիմաց»», <https://www.panorama.am/am/news/2015/12/24/%D4%B1%D5%AC%D5%A5%D6%84%D5%BD%D5%A1%D5%B6%D5%A4%D6%80-%D4%BB%D5%BD%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%A4%D5%A1%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6/1504383>, այց՝ 18.10.2018:
- 4 Robert A. Dahl, «Polyarchy, Pluralism, and Scale», *Scandinavian Political Studies*, h. 7, թիվ 4 (1984), էջ 225-240:
- 5 Hanna F. Pitkin, «Representation and Democracy: Uneasy Alliance», *Scandinavian Political Studies*, h. 27, թիվ 3 (2004), էջ 335-342:
- 6 Pitkin, «Representation and Democracy: Uneasy Alliance», էջ 337:
- 7 Gabriel Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (Princeton University Press, 2015), էջ 5:
- 8 «Сетевой гражданский протест в Армении может вылиться в хаос или в политику – интервью с политологом», <https://regnum.ru/news/1689755.html>, այց՝ 18.10.2018:
- 9 *ԴԴԿ ծրագիր, Գիմնադրոյթներ*, <http://hkk.am/hy/program/>, այց՝ 18.10.2018:
- 10 «Сетевой гражданский протест в Армении может вылиться в хаос или в политику – интервью с политологом», <https://regnum.ru/news/1689755.html>, այց՝ 18.10.2018:
- 11 Pierre Bourdieu, «Symbolic Power», *Critique of Anthropology*, h. 4, թիվ 13-14 (1979), էջ 77-85:

ՀԱՍՄԻԿ Է.
ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՄԵԹՈԴԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ
ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(ՀԱՅԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄ)

Երօրյա աշխարհի յուրահատկություններից են սլացող, հաճախ կտրուկ փոփոխությունները: Սոցիալական, քաղաքական, ինչու ոչ շատ հաճախ նաև ֆիզիկական աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետևանքով է առաջանում այն նորաստեղծ իրականությունը, որը լայնաբերական է, մեկնաբանվելու և վերաիմաստավորվելու նոր լայնացումներ է առաջադրում առանձին մարդուն:

Ժամանակակից սոցիոլոգիական մոտեցումներում ավելի և ավելի մեծ ուշադրություն է դարձվում առօրեական մակարդակում տեղի ունեցող գործընթացներին, առաջին հայացքից ասույթն կոչված ոչ կարևոր երևույթներին: Ըստ այդմ, փոխվել է նաև սոցիոլոգիական ուսումնասիրության մեթոդաբանական հենքը՝ հիմնականում զանգվածային, քանակական մեթոդների օգտագործումից անցնելով դեղի որակական, ավելի շատ բացատրողական մեթոդների օգտագործում: Մերօրյա սոցիալական աշխարհի իրամայականները, ըստ Պյոտր Շտոմկայի,¹ նույնպես «Երրորդ» սոցիոլոգիայի ձևավորմանը, որի անկյունաքարը կարելի է համարել մարդու «ազատությունների» և «բազիստենցիայի» ուսումնասիրումը: «Երրորդ սոցիոլոգիան» ավելի մեծ ուշադրություն է դարձնում առօրեական կյանքին, որտեղ մարդն ապրում է մարդկանցով շրջապատված, «համագործակցելով, մրցակցելով, հակամարտելով, սիրելով և ատելով, բայց երբեք առանձնացած չի առօրյայում տիրող անցուդարձից»: Առօրյա կյանքը, կարելի է ասել միակ կյանքն է, որը մարդիկ ունեն՝ և այն ո՛չ լիովին դասակարգված է, ոչ էլ լիովին ազատ: Սոցիալական իրադարձությունների իմաստով, գործող մարդու անձնային ներդրումը և նրա գործողության սոցիալական, իրավիճակային համատեքստը անբաժանելի իրողություններ են: Առօրյա աշխարհում է մարդը ձեռք բերում և փոխանցում այն փորձը, որը հետագայում դառնում է մակրոսոցիալական գործընթացների հիմք: Ուշագրավ է, որ «Երրորդ սոցիոլոգիայի» ձևավորմանը շատ են նույնպես ֆեմինիստական քննադատական մոտեցումները և ֆեմինիստական տեսությունները, քանի որ հենց առօրեական համատեքստում են երևում կանանց ճնշման ու խտրականության փաստերը:²

Առօրյա իրականությունը կյանքի ընթացքի կարևորագույն բաղկացուցիչներից է, որի յուրահատկությունն այն է, որ սովորաբար մեզ ներկայանում է որոշ տրված սոցիալական մի տարածություն, որը սովորական մարդու մակարդակով հազվադեպ է լայնացնում հարցադրումներ և բացատրություններ: Այնուամենայնիվ հենց այս տիրույթում է ստեղծվում ամենօրյա փոխհարաբերությունների մոլորակներ, հավատալիքների, սղասումների և արժեքային կողմնորոշումների մշակութային համատեքստը: Շարունակելով տրամաբանությունը կարելի է ակնարկել այն փաստը, որ սոցիալական իրականությունը ստեղծելը նշանակում է ստեղծել փոխհարաբերությունների նոր սիմվոլիկ դաշտ, որն իր հերթին կարգավորում է փոխհարաբերությունների ֆորմատը և սահմանագծում գործողություններ իրականացնելու մեր ազատությունները:

Մշակութային սղասումների վերաբերյալ գիտելիքը մենք ստանում ենք ծնված օրվամից և առօրյայում վարքային դրսևորումները համադատասխանեցնում ենք այդ գիտելիքին: Առօրեական մակարդակում ստեղծվում են նորմատիվ դաշտի բազմաթիվ հրամայականներ, որոնք կառավարում են մեր կյանքի ընթացքը, և սիմվոլիկ բնույթի բանալիներ են տալիս իրականությունը մեկնաբանելու և իրողություններին գնահատական տալու համար: Սովորաբար սիմվոլիկ բանալիների ծագումնաբանությունը առօրյայում քննարկման չի ենթարկվում:

Այնուամենայնիվ, սղասումները և մեկնաբանությունները դիմամիկ միախաղ են կազմում՝ ներկայացնելով ոչ միայն սոցիալական միջավայրի մշակութային դահանջները, այլ նաև առանձին մարդու ներդրումը այդ կառուցվածքի զարգացման մեջ:

Փաստենք, որ առօրեական կյանքի տիրույթը երկար ժամանակ անուշադրության է մատնվել՝ փոխարինվելով «բարձր», «նշանավոր» քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ինչու ոչ ղատերազմական-ղատմական իրադարձությունների նկարագրություններով ու մեկնաբանություններով: Սակայն այն կտրուկ փոփոխությունները, որոնք իրենց հետևից բերում են այդ «նշանավոր» իրադարձությունները, առաջին հերթին ազդում են իրողությունների առօրյա մակարդակի ձևափոխման վրա, որտեղ էլ տեղի են ունենում գուցե ղատմական համատեքստի նկարագրությանը չարժանացող, սակայն ամեն մարդու կյանքի ընթացքի և կայացման համար կարևորագույն առօրյա իրադարձությունները: Այս համատեքստում առօրեականությունը միշտ իր մեջ կրում է բանավոր խոսքը՝ հասարակ մարդու մոտեցումները կյանքին, նրանց շփման եզրերը, վարքային դրսևորումները, կարծիքը վարքային դրսևորումների վերաբերյալ: Այստեղ մշակույթը վերացական ղատկերացումներից չի բաղկացած, այն բավականին դիմամիկ է և ներկայանում է որդես գործողությունների և ինտերակցիաների շղթա:

ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նախորդ դարավերջը և այս՝ 21-րդ դարը կարելի է բնորոշել որդես տևականորեն փոփոխվող իրականություն, որտեղ ստեղծված իրականությունը նախկինի տրամաբանությանը չի համադատասխանում՝ արվում են հարցադրումներ և ղահանջվում մեկնաբանություններ, որտեղ ղահողանողական իմդուլսի ընթացքը խափանված է, որտեղ կտրուկ փոփոխություններն արդեն զարմանք չեն առաջացնում հասարակ մարդու մոտ, այլ դիտարկվում որդես կյանքի «նորմալ» ընթացք: Այդ «նորմալությունը» անոմիկ վիճակների նախանշաններ են: Մարդու համար ստեղծվում է մի անծանոթ իրականություն, որին դժվար է հարմարվել, դժվար է կյանքի ղլանավորման եզրեր գտնել: Այսդիսի իրողությունների ընթացքը բարդ է ուսումնասիրել մեզ ծանոթ ստուգված ձանադարհով: Այստեղ է, որ նոր հետազոտական ղրակտիկաների կիրառման ղահանջ է ա-

ուաջանում, այնդիսի որակատիկաների, որոնք հնարավորություն կտան տեսնել խորքային իրողությունները ամեն առանձին մարդու և ամբողջ հանրության մակարդակներով:

Բանավոր ղատմությունների մեթոդաբանական մոտեցումը հնարավորություն է տալիս վերլուծել առանձին մարդու փորձի յուրովիությունը հասարակության մշակութային լայն համատեքստում: Այստեղ համեմատվում են առանձին փորձում կարևորված սոցիալական իրականության յուրահատկությունները և ներաշխարհայնացած, շատ ժամանակ կաղաղարված ղատկերացումներն այն մասին, թե «ինչդե՞ս դետք է լինի գործերի դրվածքը»:

Բանավոր ղատմություններ մեթոդի կիրառումը մարդու առօրյա կյանքի՝ սոցիալական, քաղաքական, ինչդես մա ղատմական համատեքստն ըմբռնելու համար այսօր շոշափելի է, քանի որ հնարավորություն է տալիս տեսնել մարդկային գոյության խորքային, իրական ղատկերը՝ ուշադրություն դարձնելով կյանքի դինամիկ փոփոխություններին ու շարժում ընթացքին:

Բանավոր ղատմությունները հնարավոր են դարձնում տեսնել իրողությունը իրադարձությունների բուն մասնակիցների տեսանկյունից, հասկանալ նրանց սղասումները, զգացմունքները, հետևանքների վերաբերյալ կարծիքը : Այսինքն, այս մեթոդով ստացված ղատումները թույլ են տալիս հասկանալ նույնիսկ կուլելկտիվ՝ ամբոխային, զանգվածային գիտակցությամբ ղարուրված առանձին մասնակցի հայեցակետը և իրադարձությունների սեփական վերլուծությունը:

Մեթոդի կարևորագույն առավելություններից է մա ղատմությունների ղահ-ղանումը: Մասնավորաղես, ղատմությունների միջոցով ձայնի տրամադրումը մարդկանց, ում ձայնը՝ աշխարհընկալումները, փորձը անլսելի են հասարակության մեջ, ինչդես օրինակ՝ կանանց ձայնը մասկուլին հասարակության կառուցվածքում: Այս մեթոդի միջոցով է, որ հնարավորություն ունենք հասկանալ, թե ինչդիսի արտահայտումներ են գտնում ընդհանրացված հասարակական կատեգորիաները մասնավոր կյանքի փորձերում:

Անշուշտ, այստեղ հարց կա, թե որքանով են այս ղատումները վավերական (վալիդ): Սակայն եթե մենք ելնում ենք այն դրույթից, որ «մեր իրականությունը մեր ղատկերացումներն են աշխարհի մասին», աղա իմաստվորվում է մեթոդի կիրառման արդյունավետությունը: Ավելին, որոշ դեղքերում ամեմավավերական ղատկերացումները իրողության ում են ստանում:

Մեթոդի հետ կաղված մյուս հակասությունը առանձին մարդու՝ կյանքի ըմբռնման անցողիկ լինելու հանգամանքն է: Այստեղ կարող ենք մշել, որ վերափոխվելու ենթակա են ոչ միայն իրադարձությունների մասին ընկալումները, այլ մա իրականության վերաբերյալ կաղաղարված, ընդունված ղատկերացումները: Բանավոր ղատմությունների վերլուծությունները հնարավորություն են տալիս տեսնել այդ վերափոխումների ղատձառական կաղը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԻՉԱԿԵՏ

Պոստմոդերնիստական ուղղության մերկայացուցիչները³ քննադատաբար մոտենալով վաղ սոցիոլոգիական մոտեցումներին, հիմնավորում են, որ այն չի ներառում այնպիսի իրականությունների հետազոտում, ինչպիսին են հասարակության ֆրագմենտային կամ հատվածային, լատենտային, թաքցված, անհայտ, արտակարգ իրավիճակների, ռիսկի գործոնների, ժամանակավոր և ինքնաբերական դրսևորումների, գլոբալացման լոկալիզացիայի և այլն ուսումնասիրությունները: Ժամանակակից Հայաստանը, որն աղյուսակ է հասարակության տևականորեն փոփոխվելու և ինքնակողմնորոշվելու գործընթաց, կարիք ունի խորը ուսումնասիրության՝ մասնավորապես Պոստմոդերնիստական մեթոդաբանական մոտեցմամբ: Հարկ է նշել, որ 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարում Հայաստանում տեղի ունեցած կտրուկ փոփոխությունները կարելի է դասել արհավիրքային փոփոխությունների շարքին: Նշված ժամանակահատվածում տեղի ունեցան կտրուկ փոփոխություններ կյանքի սոցիալական, քաղաքական, տնտեսական և ֆիզիկական տարածքներում:

Մինևույն ժամանակ ակտուալացել է գլոբալացման գործընթացների անընդմեջ զարգացման լոկալիզացիայի առաջնական մակարդակում սիմվոլիկ փոխանակման խնդիրը: Այդ առումով ժամանակակից աշխարհը միտում ունի մշակույթների ներթափանցման: Գլոբալացումը և սրան հետևող բնակչության հոսքը վերափոխատարում են «ուրիշի» գաղափարը և նոր մեկնաբանություններ տալիս ծանոթ սիմվոլներին: Կարևոր է նշել, որ միգրացիոն գործընթացները տարբեր մակարդակներում վերափոխում են սոցիալական տարածքի կոնֆիգուրացիան՝ յուրովի քարտեզավորելով այն: Մեջբերելով⁵ կարելի է ասել, որ միգրացիան հնարավոր է դիտարկել որպես մի ճանապարհ՝ «ճանաչված և անբավարարից» դեղի «չճանաչված և երազածը»: Ճանապարհն անցնելու ուժը մենք ստանում ենք հույսից: Սակայն հույսն ունի տարբերվող մտածողական (մենտալ) տրամաբանություն, և բոլորովին էլ լարտադիր չէ, որ համադաստասխանի այն իրողությամբ, որը սղասում է մեզ այդ ճանապարհի վերջում, այսինքն՝ լարտադիր չէ, որ «երազվածը» իրականության լույսի ներքո ներկայանա հենց որպես ցանկալին: Այն կարող է դիտարկվել որպես վերափոխում կամ փոխակերպում անուղղակի՝ երազված, ցանկալի իրականության փորձից դեղի ուղղակի՝ իրականության հետ բախվելու փորձ: Այս իմաստով, շարունակաբար փոփոխվող հասարակությունը ուսումնասիրելու և հասկանալու համար մենք ղեկավարվում ենք լուսաբանման միջոցով սոցիալական իրականության, մյուս սոցիալական ֆենոմենների վերաբերյալ տարբեր, որոշ դեղքերում իրարամերձ մեկնաբանությունները:

Հայերը՝ որպես լեզու, դժվար են տեղավորվում որոշակի տարածքային սահմաններում: Հայության սոցիալական համակարգը գրեթե զուրկ է աշխարհագրական ստույգ տեղաբաշխումից, հետևաբար կարող է մկարագրվել որպես «համաշխարհային ազգ»: Սա արդիական է հատկապես մերօրյա Հայաստանի միգրացիոն հոսքերի լոկալիզացիայում:⁶ Ռենդալ Հասենն այս առումով հատկանշական մի դի-

տարկում ունի. «Ինչդեռ անցյալում, այնդեռ էլ այսօր, հայերն ամբողջ աշխարհում ձևավորել են յուրահատուկ և զգալիորեն տարբերվող գոյատևման ճանապարհներ՝ ընդունած մշակույթների, երկրների Պարտականությունների և հնարավորությունների համակարգի ներքո»:⁷ Այնուամենայնիվ հայերը տարբեր մշակույթների ազդեցության տակ գտնվելու դրամաներում համադաստասխան դասակարգումներ են ձևավորել առօրեական կյանքի վերաբերյալ:

Միգրացիոն գործընթացների հետևանքով Հայաստանը միգրանտների մեծ հոսքեր է ունեցել, այդ թվում նաև՝ աշխատանքային միգրանտների: Նշենք, որ Հայաստանից դուրս ավելի շատ հայեր են աղրում, քան Հայաստանում: Սա մասնավորապես արդյունք է Առաջին համաշխարհային պատերազմի՝ 1915 թվականի հայերի ցեղասպանության, երբ աշխարհի տարբեր անկյուններում լայնորեն ձևավորվեց հայկական սփյուռքը:⁸

Ազգային ինքնության ձևավորումը մեզանում անցնում է երկաստիճան գործընթաց. լայն իմաստով՝ «հայ», որին հետևում է՝ «որտեղի հայ»: Այսպիսով մերօրյա Հայաստանի սոցիալական իրականությունը բաղկացած է տարբեր մշակութային մոտիվներից, որոնք հակասությունների առիթ են տալիս տարբեր տեղային մշակութային և ազգային ինքնությունների մակարդակով:

Առօրյա մշակութային սիմվոլիկ իրողության մեջ է ձևավորվում մեր ինքնությունը: Փոփոխված իրականությունը միշտ էլ դժվարացնում է սիմվոլների վերակողմորումը: Ավելին, երբ ազգային ինքնության հիմքը մեկն է՝ հայ, ադա սոսունները համադաստասխանում են այդ ամբողջական դասակարգումներին և բախվելով առօրեականության տարբերվող սիմվոլիկ դաշտին՝ նրանք իմաստավորման նոր գործընթաց են դադարեցնում:

Այսպիսով, առօրեականության ուսումնասիրությունը, մասնավորապես բանավոր դաստիարակումների մեթոդի օգտագործմամբ, ավելի մեծ կարևորություն է ստանում փոփոխվող հասարակությունում: Ժամանակակից Հայաստանը, անցնելով կտրուկ փոփոխությունների բազմավեկտորային՝ քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական գործընթաց և միաժամանակ միգրացիոն գործընթացների կիզակետում լինելու փորձ, գտնվում է շատ դեղձերում իրարամերժ, կոնֆլիկտային մշակութային դաշտում: Մշակութային այս տրավմայի դրամաներում իմաստափոխվում, որոշ դեղձերում անհիմաստ են դառնում մշակութայնորեն ընդունված յուրահատուկ «իշխանական» փոխհարաբերությունները, որոնք իրենց հերթին ստեղծում են սոցիալական ինտերակցիաների խառնաշփոթ: Նորաստեղծ իրականության մեջ դադարում է առաջանում մեկնաբանելու եղանակ սիմվոլիկ դաշտը, բացատրել նրանց ծագումնաբանությունը, ուսումնասիրել վերափոխումների տրամաբանությունը՝ տալով դրանց նոր իմաստավորում:

- ¹ Piotr Sztompka, «The Focus on Everyday Life: a New Turn in Sociology», *European Review*, h. 16, թիվ 1 (2008), էջ 23–37, DOI:10.1017/S1062798708000045, այց` 1.11.2019:
- ² St´u Dorothy E. Smith, *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology* (Toronto: University of Toronto Press, 1988) և Sarah Pink, *Home Truths: Gender, Domestic Objects and Everyday Life* (Oxford: Berg Publishers, 2004):
- ³ Jean Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, Sheila F. Glaser (թրգմ.) (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994); Zygmunt Bauman, *Hermeneutics and Social Sciences* (London: Hutchinson, 1978); Zygmunt Bauman, *Modernity and Ambivalence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity* (London: Sage, 1992); Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Cambridge: Polity Press, 1990):
- ⁴ Մասնավորապես քառսի վերաբերյալ դարգաբանումները կարելի է գտնել Բարտր Մկրտիչյան, *Хаос как системообразующий механизм самоорганизации социума* (Երևան: ԵГУ, 2008) աշխատանքում:
- ⁵ Alfred Schutz, *The Phenomenology of the Social World*, George Walsh, Fredrick Lehnert (թրգմ.) (Evanston, IL: Northwestern University Press, 1967), էջ 163-177:
- ⁶ Artur Mkrtychyan, «Towards the New Armenian Networks: Theoretical Considerations», *Armenians Around the World: Migration and Transnationality*, Artur Mkrtychyan (խմբ.) (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015), էջ 12:
- ⁷ *Immigration and Asylum: From 1900 to the Present*, Matthew J. Gibney and Randall Hansen (խմբ.) (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2005), էջ 13:
- ⁸ Hasmik Gevorgyan, «Gender Aspects of Migration Processes in Armenia: an Integrative Approach», *Armenians Around the World: Migration and Transnationality*, Artur Mkrtychyan (խմբ.) (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015), էջ 271-280:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

հասարակական
դայնամազրի
վերականգնման
ուղիների մասին

ՍՏԵՓԱՆ
ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՆԱԽԱՐԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ՏՐԱՍԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ,
ՋԵՏՋԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ՍՊԱՍՈՒՄՆԵՐ

-ին ժողովրդական ճնշմամբ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը ստիպված էր վարչապետի տաշտոնից հրաժարական ներկայացնել: Արդյունքում խորհրդարանում մի քանի ձայներ ունեցող *Քաղաքացիական Պայմանագիր* կուսակցության առաջնորդը ընտրվեց վարչապետ: Շատերը դա կոչեցին հեղափոխություն, ոմանք՝ իշխանափոխություն:

Հեղափոխության և իշխանափոխության տարբերությունը հիմնարար է և շատ դեղձերում՝ սուբյեկտիվ, որովհետև նման գիտական սահմանումներ գոյություն չունեն: Նման մի սուբյեկտիվ գնահատական էլ փորձեն ես տալ. եթե հանրությունն իր անցյալը վերաիմաստավորում է, կատարում հետևություններ և դրանց հիման վրա կառուցում առաջադի նախագիծ ու հիմնարար ռեֆորմներ իրականացնում, առաջ դա կարելի է կոչել հեղափոխություն: Հակառակ դեղձում կարելի է լինել, որ հեղափոխություն չի եղել: Եթե ավելի կարճ ձևակերպենք, առաջ հեղափոխությունը ոչ թե տեղի ունեցած փաստի արձանագրումն է, այլ այդ փաստի հիման վրա կատարված ռեֆլեքսիան:

Նորից կրկնեն, եթե քաղաքական միտքը իմաստավորում է 2018-ի աղբիլին Հայաստանում տեղի ունեցած դեղձերը, դրա հիման վրա կատարում է եզրակացություններ, որի շնորհիվ կարդինալ կերպով փոխվում են արժեքային համակարգը, մտածելակերպը, քաղաքական ու կառավարման համակարգերը, առաջ տեղի ունեցածը հնարավոր կլինի անվանել հեղափոխություն, իսկ եթե ոչ՝ տեղի ունեցածն ընդամենը խաղաղ ճանապարհով իրականացված իշխանափոխություն է:

Անցյալի վերաիմաստավորումը և կատարվածի իմաստավորումը ղախանջում է ազատ մտածողություն, հանրային քննարկումներ, բանավեճեր: Սակայն Հայաստանում չի ձևավորվում նման մթնոլորտ: «Հեղափոխականները» հանրությունը բաժանել են «սևերի» ու «սդիտակների», հաղթողների և մերժվածների, ինչը, բնականաբար, ամհնարին է դարձնում հանրային քննարկումների համար բարենդաստ մթնոլորտի ստեղծումը: «Սևերի» բաժանումը ղետք է դատարաններում կատարվի, ինչն անհրաժեշտ է առաջին հերթին առաջայում նման անօրինականությունները չկրկնվելու համար, իսկ քաղաքական հարթությունում տրվում են գնահատականներ: Սակայն այդ բաժանումը մեզ մոտ ոչ թե իրավական հարթությունում է կատարվում, այլ քաղաքական՝ որդես քաղաքական տեխնոլոգիա՝ ընտրությունների ժամանակ համադատասխան հանրային մթնոլորտ ձևավորելու համար:

ՀԵՂԱՓՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՆՑ ԹԵՉԻՍՆԵՐԻ

Ռուսական հեղափոխության առաջնորդ Վլադիմիր Լենինը 1917 թ. արտասահմանից վերադառնալով Պետրոգրադ (Սանկտ Պետերբուրգ)՝ առաջադրեց իր հայտնի «Աղբիլյան թեզիսները»՝ կոմունիստական հեղափոխության ծրագիրը: Մի քանի ամիս անց տեղի ունեցած բոլշևիկյան հեղափոխության հա-

մար թեզիսները գաղափարական հիմք դարձան: Մինչև Խորհրդային Միության անկումը բարձր դասարանցիներն ու բուհերի ուսանողները դրանք լռելու էին և անգիր իմանային և բնութագրողների ժամանակ բացատրեին դրանց բովանդակությունն ու տարածական նշանակությունը: Թե որքանով էր հաջողված այդ ժողովուրդներին ստանալու նախագիծը, տվյալ դեպքում կարևոր չէ, կարևորն այն է, որ դա աղափարային միտված նախագիծ էր, որին միլիոնավոր մարդիկ, հատկապես սկզբնական շրջանում, հավատում էին:

2018-ի ապրիլին սկսված հայկական հեղափոխության խորհրդանիշը դարձած Լիկոլ Փաշինյանը իշխանության եկավ առանց «ադրիլային թեզիսների», մեզ բոլորին թողնելով «Նոր Հայաստանի» հայեցակարգի հնարավոր բովանդակության որոնման ծանր բեռը: Այսօր հանրության համար մեկ հիմնական հարց կա, որի տատասխանը կարևոր է մեր ընդհանուր աղափարի համար. ինչուիսի՞ք քաղաքական համակարգ է կառուցվելու Հայաստանում:

Հայաստանում հեղափոխությունն անձնավորվել է, ինչն ուղղակիորեն փոխկապակցված է նշված հարցի հետ: Հայաստանի ներկա քաղաքական փուլում, երբ հասարակությունը բաժանված է մերժվածների ու հաղթողների, ավտորիտարիզմն անխուսափելի է: Հետհեղափոխական ժամանակաշրջաններում դա բնորոշ է եղել բոլոր երկրներին:

Ավտորիտար կառավարման ձևը լայնամասշտաբով է հետհեղափոխական շրջանում նոր կարգի անցնելու անորոշություններով: Այսինքն՝ հանրային և ղեկավար կյանքն ավելի շուտ կոնոնակարգվում է ոչ թե օրենքներով, այլ հեղափոխական տրամաբանությամբ, որի կենտրոնում սովորաբար «հեղափոխության առաջնորդներն» են լինում:

Ըստ դասական մոտեցման, հասարակությունն ունի երեք գագաթ՝ երկրի ղեկավար, իշխող դաս և ժողովուրդ: Կա՛մ երկրի ղեկավարը իշխող դասի միջոցով ձևում է ժողովուրդին, կա՛մ ժողովուրդի աջակցությամբ վախի մեջ է ղախում իշխող դասին: Սերժ Սարգսյանի համակարգն առաջին տարբերակն էր, ներկայիս կառավարությունը, կարծես թե, երկրորդ ճանապարհով է շարժվում: Երկու մեթոդներն էլ ավտորիտար համակարգի մեթոդներ են:

Ավտորիտարիզմի այլընտրանքը կայուն ժողովրդավարական համակարգն է, որը հիմնված է օրենքի գերակայության, սեփականության իրավունքի ճանաչման և ղեկավար-հասարակական խորքային ավանդույթների վրա: Այսինքն՝ հնարավորինս նեղացվում է անձերի դերակատարությունը՝ ստեղծելով իշխանության ճյուղերի իրական հավասարակշռություն, միմյանց վերահսկելու մեխանիզմներ և օրինականություն:

Ըստ դասական մոտեցման, ցանկացած հեղափոխություններից հետո անգամ ժողովրդավարական հասարակություններում մեծանում է ավտորիտարիզմի հաստատման հավանականությունը, քանի որ հեղափոխությունները կատարվում են այն ժամանակ, երբ գոյություն ունեցող իրավական համակարգը կամ

չի գործում, կամ էլ չի կարողանում լուծել առկա խնդիրները: Հեղափոխությունները ջարդում են եղած իրավական համակարգերը, և մինչև կձևավորվի նորը, առաջ է գալիս հեղափոխական իշխանություն, որը ղեկավարում է ղայքարի հակահեղափոխության դեմ և ձևակերպի խաղի նոր կանոնները: Որոշես կանոն հեղափոխություններից հետո ձևավորվում են ռեդեմպտիվ համակարգեր, որոնք ողջունվում են հանրության մեծ մասի կողմից:

Ոչ մի բանական մարդ չի կարող ասել, որ նախկին կոռուպցիոներները ղեկավարում են արդարացված և խուսափեն ղատժից, ոչ էլ կարող է ասել, որ տասնյակ տարիներ ղետությունը ղավթած, հանցագործ սխեմաների միջոցով երկիրը սնանկության հասցրած մարդիկ ղետք է հանգիստ շարունակեն իրենց կյանքը: Հայաստանի ժողովուրդը շատ ղանկ գին է վճարել այդ ամենի համար՝ հարյուր հազարավոր արտագաղթածներ, ավելի շատ՝ աղքատության մեջ հայտնված մարդիկ, խեղղած ճակատագրեր, միլիարդավոր դոլարների ղետական ղարտք: Այս շարքը կարելի է երկար ղվարկել: Այդ ամենի հետ հաշտվելն անհնար է, սակայն գոյություն ունի նաև այդդիսի իրավիճակներում հայտնված երկրների ղատմական փորձը, երբ հանուն վեհ հեղափոխական գաղափարների ձևավորվում են ռեդեմպտիվ համակարգեր:

ղետական ղանգվածային հանցագործությունների ժամանակ դժվար է որոշել, ղե ինչի համար են ղատժում, ինչի համար վճարում փոխհատուցում, ինչի համար ներում: Ո՞վ է իրական ղատասխանատուն, իսկ ո՞վ է հանգամանքների բերումով ենթարկվել իրավիճակին, և ո՞վ՝ համակերպվել: Նման դեղքերում առաջանում է «ազգային համաձայնության» խնդիր: Դա դժվարագույն և հավասարակշռված համազգային որոշում է ղահանջում: Այդդիսի ճանաղարհով են անցել Լեհաստանը, Հունգարիան, Արևելյան Գերմանիան, Չիլին, Արգենտինան:

Մեղավորների խումբը, որը ղետք է ղատժվի, կարող են լինել հանցագործ համակարգի քաղաքական ղատասխանատուները, ծանր հանցագործություններ կատարողները, մեր դեղքում՝ բանակում անօրինականություններ կատարողները՝ հաշվի առնելով ղատերազմական սղառնալիքը: Փոխհատուցողները կարող են լինել տնտեսական հանցագործություններ իրականացնողները: Կարող են լինել նաև հատուկ ղատիժներ, օրինակ՝ ղետական ղաշտոններ և քաղաքականությանը ղբաղվելու արգելքներ, որոնք կարող են կիրառվել որոշ մարդկանց հանդեղ, իսկ որոշ կուսակցություններ՝ լուծարվել: Սակայն այստեղ առաջանում է երկու առանցքային հարց՝

- Ո՞վ է որոշում, ղե ով և ինչղես ղետք է ղատժվի.
- Ո՞ր օրենքներով են նման վճիռները կայացվում:

Չի կարելի ղոյլ տալ նաև, որ բռնաճնչիչ համակարգերը գործեն ղստ հեղափոխության տրամաբանության, որովհետև այդդիսի համակարգեր ստեղծելը հեշտ է, իսկ կանգնեցնելը՝ դժվար: Այս ծանրագույն խնդիրը կարող է լուծվել բացառաղես ազգային համաձայնության միջոցով, ինչղես նաև՝ ուղենիչ ունե-

նալով, թե ինչ տեսակ երկիր ենք կառուցելու: Այս առումով՝ առանց «թեզիսների» կամ հայեցակարգի առաջ շարժվել չի լինի: Փորձեն շատ կարճ ձևակերպել, թե անկախության շրջանից սկսած ինչ առանցքային հանրային համաձայնություններ են եղել և այդ համատեքստում ինչը կարող է կազմել մոր հանրային դայնամազրի եությունը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Առաջին սոցիալական դայնամազրի, որը «կնքվել» է Հայաստանում, ունեցել է բավականին դարձ ձևակերպում. «Ղարաբաղը մերն է»: 1988-ին սկսված շարժման արդյունքում իշխանության եկած մոր էլիտան հանրությանը ընդամենը մեկ խոստում էր տվել՝ Արցախը կազատագրվի: Այլ խոստում չի եղել: Ամբողջ 1991 թ. անկախության հանրաքվեի ժամանակ դրա մախաձեռնողները քարոզարշավի ժամանակ հանրությանը բացատրում էին, որ անկախության հանրաքվեն կոյուրացնի Արցախի ազատագրության հարցը: Բուն անկախության խնդիրը ստորադասվում էր այդ հարցին: Մարդիկ համաձայնվել էին ամբողջ վատ դայնամներում, իրենց որդիներին ուղարկել դատերազմ, օրական 2 ժամ հոսանք ունենալ, ձմռանը սառչել, սակայն այդ «հանրային դայնամազրի» դեպք է անխախտ մնար: Դա գիտակցված ընտրություն էր:

Երբ առաջին մախազահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը 1997-ին հայտարարեց, որ Արցախի հարցում դեպք է գիշումների գնալ, մա կնքեց իր «քաղաքական մահականացում», և մրա մախազահության ժամանակաշրջանը դրանից հետո միայն ամիսներ տևեց: Տեր-Պետրոսյանը խախտել էր հանրային դայնամազրի: Սինչև այսօր մնան տեսակետներ հայտնողները հայտնվում են քաղաքական կյանքի լուսանցքում:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ. ԿՐԱԿԵԼ ՉԻ ԿԱՐԵԼԻ

1991-ից սկսած Հայաստանում բազմաթիվ քաղաքական սղանություններ են տեղի ունեցել, այդ թվում՝ ԱԺ մախազահի, վարչադեպի, գլխավոր դատախազի, փոխմախարարների, քաղաքական գործիչների: 2008 թ., երբ ընտրությունների արդյունքները վիճարկող բազմաազարանոց հանրահավաքներ էին տեղի ունենում, հնչեցին կրակոցներ, որի արդյունքում գոհվեց 10 մարդ: Դա եղել է 2008-ի մարտի 1-ին: «Մարտի 1» արտահայտությունը հանրային գիտակցության մեջ շատ խորը հետք թողեց, և այդ սղանությունների բացահայտմանն ուղղված բոլոր գործողությունները՝ մախաքնությունը, դառլամենտում այդ դեպքերը հետաքննող հատուկ համձեմաժողովի ստեղծումը, հանրային և խորհրդարանական լուսումները, այդդես էլ չբացահայտեցին սղանություն կատարողներին, կամ էլ իշխանությունն արեց ամեն ինչ, որ դրանք չբացահայտվեն:

2008-ի այդ ընտրությունների արդյունքում Սերժ Սարգսյանը եկավ իշխանության, և նրա նախագահության ողջ ժամանակաշրջանում հանրային հնչողություն ստացած քաղաքական սղանություններ չեն եղել, բայց եղել են քաղաքական հալածանքներ: Քաղաքական սղանությունները լռելյայն դառնում էին տաբու, և հիշարժան է, որ այս տարվա իշխանափոխության ժամանակ Սերժ Սարգսյանի և Նիկոլ Փաշինյանի միջև տեղի ունեցած հրադարակային հանդիման ժամանակ Սարգսյանը Փաշինյանին սղանաց. ««Սարտի 1»-ը ձեզ դաս չեղա՞վ», սակայն վերադառնալով իր նստավայրը, հրաժարական տվեց:

Հեղափոխության ժամանակ ցուցարարները ձեռքերը վեր ղախած ցուցադրում էին, որ իրենք զինված չեն և այդ շարժումն ստացավ իր երկրորդ անունը՝ «բաց ձեռքերի հեղափոխություն»:

Սարտի 1-ի գործով վերսկսված քննությունը կարելի է դիտարկել արդեն այդ տաբուի ամրադնդման գործընթաց: Ցույցերի ժամանակ հանրությանը զնդակահարելը այլևս անթույլատրելի էր: «Տաբուն»՝ քաղաքական ղայքարի ժամանակ կրակել չի կարելի, ղետք է հաստատվի նաև դատավարական ղորոցեսի միջոցով: Թե որքանով արդյունավետ կլինի այդ վերսկսված քննությունը, ցույց կտա ժամանակը, սակայն քաղաքական ղայքարում ուժի կիրառումից հրաժարվելու արգելքը կարևորագույն հանրային ղայմանավորվածության կարող է հանգեցնել:

ՎԼԻՆԻ՞ ԱՐԴՅՈՔ ԵՐՐՈՐԴ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Հայաստանում տեղի ունեցած հեղափոխության երրորդ հարաձուն ղախանջը սեփականության լեզիտիմության հարցն է: Խոսքը ոչ ղե օրինականության, այլ հենց լեզիտիմության մասին է, այսինքն՝ հանրության վերաբերմունքի մասին է:

1991-ից հետո տեղի «կառիտալի նախնական կուտակման» վայրենի ընթացքը լուրջ հանրային խնդրի է վերածվել: Հայաստանում կոռուղցիան, արիեստական մենաշնորհները, ղետական ունեցվածքի անօրինական սեփականաշնորհումը, ղետական բյուջեի հանդեղ ղոյլ վերահսկողությունը հանրության մեջ՝ միմյանց նկատմամբ անվստահության մթնոլորտի ղատձառ է դարձել: Սոս մեկ միլիոն բնակչություն սոցիալական ղատձառներով լքել է երկիրը, բնակչության մոտ 50 տոկոսը աղքատության եզրը հատել է, ղետական ղարտքը 7 միլիարդ դոլարի շենն անցել է, սակայն Հայաստանում կարելի է տեսնել բազմաթիվ գերթանկարժեք դղակներ, որոնց զգալի մասը ղատկանում է նախկին իշխանությունների ներկայացուցիչներին: Կա հանրային ղախանջ ղատժել և բոնագրավել այդ «անօրինական» ունեցվածքը: Հայաստանի տնտեսությունը լուրջ խնդրի առջև է հայտնվել, ոչ ոք վստահ չէ, ղե արղոք մի օր «հեղափոխական» զանգվածը, տեսնելով ներկայիս իշխանությունների մեղմ ղախվածքը, չի փորձի ինքնուրույն վերականգնել «արղարությունը»:

Բնական է, որ չի կարող զարգանալ այն երկիրը, որտեղ չի գործում սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքը, որը լաշտոդանված է ոչ միայն օրենքով, այլև ճանաչվում է հանրության կողմից:

Սա է այն գլխավոր խնդիրներից մեկը, որը դետք է լուծի ներկայիս իշխանությունը: Արդյո՞ք կկարողանա նոր կառավարությունը լուծել այդ հարցը և «կնքել» մի նոր հանրային դայնամագիր, բաց հարց է:

ԿԱՅՐԱՄ
ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԱԿԱՐԳԸ

այաստանում 2018 թ. աղբիւ-մայիսյան հեղափոխական շարժման օրակարգը, տիրապետող գաղափարաբանությունն ու դիսկուրսները հասկանալու համար կարևոր է թերևս ուսումնասիրել այդ շարժման ակունքները: Այդ օրակարգի մասին խոսելիս մի կողմից՝ ղեկավար է դարձել, թե ովքեր են եղել այս իրադարձության գլխավոր գործողներն ու սոցիալական ուժերը, մյուս կողմից՝ ոչ ժակաս կարևոր են այն գաղափարաբանությունը, ղատումները, դիսկուրսներն ու լեզուն, որոնք օգտագործվում են հին ու նոր քաղաքական ուժերի կողմից: Նիկոլ Փաշինյանը բազմիցս հայտարարել է, որ երկրորդական է համարում քաղաքական գաղափարախոսությունները և կենտրոնանում է մարտահրավերների՝ կոռուպցիայի վերացման, իրավական ղետության կայացման և շուկայական ազատ մրցակցության աղահովման վրա: Սկզբնական փուլում այս գաղափարախոսական շեղքության մղաստավոր լինելն, այդուհանդերձ, աղագայում կարող է մի շարք վտանգներ առաջ բերել:¹

Ո՞ՐՆ Է ԴԵՂԱՓՈՒՆԱԿԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դույն քաղաքագետ Նիկոս Պուլամձասի սահմանման համաձայն, ղետությունը հասարակությունից անջատ մի բան չէ, այլ «եղած հասարակական ուժերի հարաբերակցության մյութական խտացումն է»:² Այս առումով մախորդ՝ ԴԿ կառավարությունները կարողացել էին ստեղծել տիրապետող ավանդական ղրակտիկաների և լեզվի վրա հենված և արդյունավետ կերղով տեղայնացված մի կուռ համակարգ:

Այն ուներ երկու հենարան. մեկը նեղիբերալ գիծն էր՝ միջազգային կառույցների համար, իսկ մյուսը՝ ազգայնականը, ոազմահայրենասիրականը՝ ստորակա խավերի համար, որղեսգի նրանք չխոչընղոտեին իրենց ունեզրկելու քաղաքական գիծը: Այսինքն, «ազգ-բանակ»-ը որղես տամիք դրված էր նեղիբերալ շենքի վրա: Եվ ահա այս տամիքը շեզքացնելու դեղղում *Քաղաքացիական ղայան-մազրիմ* կարող է մնալ միայն նեղիբերալ կառույցը, որը լայն շերտերի համար կարող է էլ ավելի թույլ լեզիտիմություն ունենալ, եթե չփոխարինվի հասարակական համերաշխություն խթանող մեկ այլ գաղափարի, օրինակ, սոցիալական արղարության գաղափարի վրա հենվող նոր քաղաքականությանը:

Երբեմն մախկիմների բովանղակային նեսուրսն օգտագործելու գայթակղությունը մեծ է: Այստեղ հատկաղես խնղրահարույց է ազգայնական դիսկուրսը, որին հեղափոխության օրերին հակաղրվեց քաղաքացիական ինքնակազմակերղման և համերաշխության դիսկուրսը: Նիկոլ Փաշինյան-ԴԿ եղած բղղր հրաղարակային հարցուղատախանները հատկաղես մղատակ ունեին Փաշինյանին բերել ԴԿ-ական դիսկուրսի, լեզվի, ղրակտիկաների և հոնետրաբանության դաշտ: Փաշինյանը որոշ բացառղություններով խուսափել է դրանից: Ցայտուն օրինակներ են նոր վարչաղետի ընղրղությունից օրեր անց՝ մայիսի 28-ին Սարղարաղատում տեղի ունեցած տոնական միջոցաոման ընթացղուն

նախկինների կազմակերպած համերգի բովանդակության և Նիկոլ Փաշինյանի ելույթի հակադրություններն ու հատման կետերը:

ՀՆԻ ԵՎ ՆՈՐԻ ՍԿՉՐՈՒՆՔԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Որո՞նք են հմերի և նորերի միջև եղած գլխավոր տարբերությունները: Նոր կառավարությունը որոշակի թերահավատություն ունի նախորդների ազգայնական լոստումնի՝ «ազգ-բանակ» հայեցակարգի նկատմամբ: Որոշես այդ տարբերություններն ընդգծելու փորձ կարելի է ընկալել Արմեն Գրիգորյան-Վիգեն Սարգսյան երկխոսությունը բաց նամակների տեսքով: Բայց այս երկու դիրքորոշումների տարբերությունը հանգում է գլխավորապես ազատ, արդար ընտրությունների, կոռուպցիայի նվազեցման, մարդու իրավունքների դաշտաանության և մրցակցային շուկայի ադահովման հարցերին:

Նոր կառավարությունն, իհարկե, ձգտում է հեռու մնալ նախորդների տնտեսական քաղաքականության շեշտադրումներից: Այդուհանդերձ հավանականությունը մեծ է, որ նոր կառավարությանը Համաշխարհային բանկի, Արժույթի միջազգային հիմնադրամի և մյուս դոնորների կողմից կառաջարկվեն նույն մոտեցումները, որոնք կիրառվում էին ՀՀԿ կառավարությունների օրոք: «Նեոլիբերալ» կոչվող քաղաքականությունը վերաբերում է հենց այս կազմակերպությունների թելադրած օրակարգին: Այն սոսկ լիբերալ չէ, այլ «նեո» նախածանցի իմաստային նշանակության շնորհիվ բնութագրում է միջազգային կառույցների դարտադրած «ադակարգավորման, մասնավորեցման և ազատականացման» քաղաքականությունը, ինչը որոշ չափով կարող է հակասել «ներքևից վերև» ձևակերպվող տեղական օրակարգերին: Դա հատկապես ակնառու է հանքարդյունաբերության ոլորտի և տնտեսության առաջնահերթ ծյուղերի ընտրության հարցերում: Հեղափոխությանն աջակցող քաղաքացիական ակտիվիստների մի ստվար խումբ ներկայացնում են Թեղուտի, Ամուլսարի և մյուս խնդրահարույց հանքային ներդրումները վիճարկող եկոլոգ-ակտիվիստները, որոնց համար Հայաստանի զարգացման տնտեսական մոդելն այլ է: Ըստ այդմ, էթե Հայաստանում տեղի է ունեցել արժեքային հեղափոխություն, ադա օրենքի գերակայության և տնտեսական արդարության ու կանաչ տնտեսության սկզբունքները դեռ է առանց խտրականության գործեն բոլոր տնտեսական սուբյեկտների դեմքում՝ թե՛ ներքին, թե՛ օտարերկրյա:

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՆՔՆԱԿԱՐԳԱՎՈՐՎՈՂ ՇՈՒԿԱ

Այն դատկերացումն, ըստ որի՝ շատ հարցեր լուծվելու են արդեն իսկ իրավական դետության հաստատման և կոռուպցիայի վերացման դայաններում, խիստ լավատեսական է: Իրավական դաշտը որոշես կանոն արտացոլում է եղած արտադրահարաբերությունների ստատուս քվոն: Նաև սա է դատաճառը, որ ՀՀ սահմանադրությունն արդեն երկու անգամ փոփոխության է ենթարկվել՝ անրագրված իրավունքները համադատասխանեցնելով տվյալ դահի ստատուս

քվոյին և դրանք իջեցնելով ավելի ցածր աստիճանի:³ Աշխարհում կան բազմաթիվ իրավական ղեկավարողներ, որոնցում սոցիալական բևեռացումը շարունակում է սրվել, իսկ իրավական և ինստիտուցիոնալ կարգավորումները չեն հանգեցնում ցանկալի արդյունքի: Այդ առումով թերի է նաև տնտեսագետ Դարոն Աջենոլուի տեսությունը, որի խորհրդատվությունից մտադիր էր օգտվել նոր կառավարությունը: Կառավարման առաջնությունացումն առանց համայնքների համար ներդրումային ռեսուրսներ ու նոր համայնքային կազմակերպման ձևեր ստեղծելու, շատ քիչ բան կտա մարզերին: Եվ վերջապես, կրթության անհավասարությունն ամենամեծ մարտահրավերներից մեկն է:

Կարելի է արձանագրել, որ նոր կառավարության համար տնտեսական բարեփոխումների առաջարկներ մշակող տնտեսագետների շրջանում գերիշխում են 1990-ականների ազատ շուկայի դատողությունները, այն դեպքում, երբ ներկայումս դրանք ամբողջ աշխարհում վերանայվում են: Պետք է հասկանալ, թե ինչու է գյուղացիներից յուրաքանչյուրը ցանկանում միայնակ հարստանալ և չմիավորվել իր համագյուղացիների հետ կոլեկտիվ տնտեսության մեջ՝ շարունակելով կախված մնալ խոշոր սեփականատերերի բարի կամքից: Այս առումով, նոր կառավարությունը լիովին ղեկավարվում է փոխի գործող տնտեսական տրամաբանությունը: Ուստի, դարձ է դառնում, որ գործող տնտեսական հարաբերությունների տրամաբանությունն ու փոխիստիպայությունը վերանայելու համար նոր կառավարությունը չի կարող խուսափել գոնե որոշակի գաղափարախոսական հստակեցումներից կամ լայն հասարակական կոալիցիաների մասին քննարկումներից:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԵՎ ՍԱՍՆԱՎՈՐԻ ՓՈԽՋԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Նախորդ կառավարությունների գործունեությամբ մասնավոր կառուցված արդեն իսկ զգալիորեն ներթափանցել է այնտիպի ոլորտներ, ինչպիսին են կրթությունը, հանրային ծառայությունները, քաղաքների հանրային տարածքները, առողջապահությունը և այլն: Այդ ներթափանցումն ու աճող ազդեցությունը ղեկավարողների լիակատար գտման և բյուջետային խնայողության դրամացումներում մի շարք խնդիրներ են ստեղծել սոցիալական արդարության և հանրային համերաշխության համար: Ամենացցուն օրինակներից են Կրթության գերազանցության ազգային ծրագիրն ու առողջապահության ոլորտի ղեկավարողների ու առաջնորդողական ծառայությունների բաշխումը: Կառուցված առաջնորդող ուժը շարունակելու է գերիշխող լինել, եթե դրա կողքին չուժեղանան աշխատողների շահերը դաշտում արհմիությունները, ինքնակազմակերպվող քաղաքացիական բազիսային խմբերը, մասնակցային խորհուրդները և քննադատական մտածողություն խթանող նոր կրթական հարթակները: Ավելորդ է մշել, որ առանց քաղաքական ուղեգծի կառավարության գործունեությունը կարող է վերածվել առանձին միջոցառումների շարքի, որտեղ չի լինի ընդհանրական որևէ հայեցակարգ:

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺԻՉ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐՆ ՈՒ ՆՈՐ ՕՐԱԿԱՐԳԻ ԳՈՐԾՈՐԴՆԵՐԸ

Հայկական հեղափոխությունը, լինելով անցած տասնամյակի (2008-2018) քաղաքացիական շարժման վերելքի բանական և որակական աճի տրամաբանական շարունակությունը, իր մեջ արտացոլում է նաև դրանում մերգրավված քաղաքացիական խմբերի հակազդեցությունը անցած 30 տարիների «մասնավորեցման, ազատականացման և աղակարգավորման» մեղիբերալ կուրսին: *Թեղուտ, Թռչկանի ջրվեժ, Մաշտոցի տուրակ, 100 դրամ, Բանակն իրականում, Դեմ եմ!, Էլեկտրիկ Երևան, Հանուն գիտության զարգացման* և այլ քաղաքացիական նախաձեռնությունների օրակարգերում կարմիր թելի ղես անցնում էր սոցիալական արդարության քաղաքականությունների գաղափարը: Թեղուտի դեռևս ազգային հարստության և բնական ռեսուրսների արդար տնօրինման, մյուս դեռևս՝ հանրային տարածքի ղախողման, հանրային ծառայությունների արդար սակագնի, երկրի դաշտոնությանը տարբեր խավերի հավասար մասնակցության, կենսաթոշակային համակարգի մասնավորեցումը թույլ չտալու, հանրային ոլորտում մասնավորի ունեցած գերշահույթներն արգելելու և հանրային կրթության ոլորտի կրճատումը բացառելու հարցերն էին:

Ովքե՞ր էին 2018 թ. մարտ-ապրիլ ամիսների իրադարձությունների ժամանակ ամենակտիվ դերակատարումն ունեցած սոցիալական ուժերը: Դրանք նախ և առաջ ուսանողների ինքնակազմակերպված խմբերն էին, որոնք այս շարժման մշակութային առանցքն ու ՀՀ-ական քաղաքականության տուժողներն էին, որոնք այնքան էլ կաշկանդված չէին ղետական ու մահաղետական լծակներով: Հեղափոխական այլքի մյուս կարևոր խմբերը բազմազան քաղաքացիական նախաձեռնություններից մնացած բեկորներն էին, որոնք տարբեր թելերով հաղորդակցության մեջ էին մտել Փաշինյանի *Քաղաքացիական տայմանագիր* կուսակցության հետ, բայց նաև եղել էին ինքնաբուխ ակցիաների նախաձեռնողներից: Դրանցում եական տեղ էին գրավում տարբեր ձախական, ֆեմինիստական, սոցիալ-լիբերալ ուղղվածության խմբակներ, իրավադաշտային կազմավորումներ և քննադատական մտավորականներ ու ամհատներ, որոնք, հակադրվելով ավանդական մշակույթին, փողոցային ակցիաների ժամանակ բանեցնում էին այնդիսի տրակտիկաներ, որոնց նդատակը կարծրատիղերն ու հիերարխիկ կառույցները կոտրելն էր: Սրանք մշակութային հեղափոխության առաջամարտիկներն էին:

Ըստ էության, Նիկոլ Փաշինյանի և համախոհների անմնացորդ նվիրվածության հետ միասին հենց վերը նշված մշակութային բաղադրիչն է կարևոր դեր խաղացել շարժման սկզբնական կայծի և բռնկման համար: Բնականաբար մոբիլիզացվել էին նաև միջին խավի զգալի հատվածն ու հատկապես փոքր ու միջին բիզնեսի ներկայացուցիչները, որոնք այլևս ի վիճակի չէին աշխատել հին ձևով: Բայց չնունանանք, որ հեղափոխությունը հնարավոր դարձրին այն հարյուրհազարավոր մարդկանց զանգվածները, որոնք մարզերից ու Երևանի արվարձաններից միացան շարժմանը Սարգսյանի հրաժարականից հաշված օրեր առաջ: Այդ մարդիկ աղքատության, շահագործման ու իրավազրկման գլխավոր տուժողներն են:

ՏԻՐԱՊԵՏՈՂ ՊԱՏՈՒՄՆԵՐԸ, ԴԻՍԿՈՒՐՍՆԵՐՆ ՈՒ ԼԵՉՈՒՆ

Կարևոր է դիտարկել, թե ինչդեպ է ձևակերպվելու նոր կառավարության օրակարգը, որոշե՞ցի իշխանությունը հետ չզլորվի հին քաղաքական կառույցների մեջ: Չմոռանանք, որ տարիների ընթացքում ձևավորվել է տիրապետող գաղափարաբանություն, ըստ որի՝ անհավասարությունը հասարակության ընդունելի վիճակն է: Հայաստանում գերիշխող են համաշխային միտումներն արտացոլող այնպիսի գործընթացներ, ինչդեպիսին են «խստամբերության» կամ «կոշտ խնայողության» դարադիզմը, «նոր սահմանադրականությունը» կամ «կարգադատական մեղիբերալիզմը», որոնցով մեղիբերալիզմը դեռ է ամրագրվի սահմանադրական նորմերի մեջ:⁴ Մյուս կողմից՝ տնտեսական ոլորտը ձերբազատվում է քաղաքական որոշումների և վերահսկողության ազդեցությունից, ինչն արտացոլված է «հետծողովրդավարություն» հասկացության մեջ, երբ տեղի են ունենում արդար ընտրություններ, բայց իրական ժողովրդավարական ազդեցություն ֆինանսական գործող դերակատարների և շուկայի վրա գոյություն չունի:⁵

Գլոբալ համատեքստում առկա է ևս մեկ դիսկուրս՝ սոցիալական արդարության և տնտեսական ժողովրդավարության բննադատական դիսկուրսը: Այն ավելի հրատառ է դառնում ամբողջ աշխարհում ավանդական տնտեսագիտական մոտեցումների ճգնաժամի և բոլոր (անգամ արդյունաբերական) երկրներում խորացող սոցիալական բևեռացման և դրանով թայմանավորված ավտորիտար միտումների աճի համատեքստում: Դիսկուրսների և դատումների փոփոխությունը, թերևս, մեծադեպ կապված է ներքին և արտաքին (ՀԲ, ԱՄՅ, ԵԱՏՄ և այլն) դիմադրությունների հաղթահարման գործընթացի հետ, որի արդյունքում կարող է փոխվել նախկինում ձևավորված և ազատական ու դեմոկրատիկական դիսկուրսներում լեգիտիմացված անհավասարության տիրապետող գաղափարաբանությունը:

ՀԵՂԱՓՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԵՆԱՐԱՆԸ

Նոր կառավարող ուժի օրակարգն ու գաղափարական ուղղվածությունը կախված են ձևավորվող նոր քաղաքական հենարանից: Հեղափոխության շարժիչ ուժերն են եղել միջին խավը, ուսանողական, ծախսական և իրավադաշտոյան քաղաքացիական խմբերն ու բննադատական մտածողությամբ շրջանակները, բայց բեկումնային դեր են խաղացել մարզերի գյուղաբնակ աղքատացած բնակչությունն ու երևանի արվարձանների աշխատավորական շերտերը: Վերջիններս չունեն քաղաքական կազմակերպման կառույցներ և կանգնած են «լյումդենացման» վտանգի առաջ:

«Քաղաքական նոր կենտրոն» ձևավորող նոր ուժը դեռ է փորձի կյանքի կոչել Հայկական հեղափոխության գլխավոր լոզունգներից մեկը՝ «սերն ու համերաշխությունը»:⁶ Այլ կերպ՝ կազմել սոցիալական արդարության և համերաշխության վրա հենվող լայն կոալիցիա, որը կմիավորի միջին խավին ու աղքատացած լայն

զանգվածներին մեկ օրակարգի շուրջ: Հենց սա էլ կարող է դառնալ այն միավորող գաղափարախոսությունը, որը թույլ կտա ուղղորդել «ազգ-բանակ»-ի և այլատյացության փոխարեն համախմբվել հանրային կյանքի կառուցման դրական արժեքների՝ անհատի ազատության և հանրային բարիքի արդար տնօրինման գաղափարների շուրջ:

Այսպես կոչված ժողովրդական կուսակցություններն իրենց ներսում ունենում են տարբեր ֆրակցիաներ, որոնք թեև միավորված են հիմնական գաղափարական սկզբունքների շուրջ, բայց և սեփական կուսակցության ներսում ծախս և այլ թևեր են ձևավորում: Շատ կարևոր է, որ այդ թևերը լինեն ոչ թե անձերի շուրջ միավորված, այլ գաղափարական բևեռներ:

Հեղափոխության ընդգրկումն հենարանն ամրադնդելու լավագույն լուծումը կլինի Նիկոլ Փաշինյանի քաղաքական ուժի ներսում քաղաքական երեք հաղորդակից թևերի ձևավորումը: Այստեղ հարկ է նշել, որ խոսքն ամենևին քաղաքական ուղղությունների հարաբերականացման և դրանց՝ հետարդիությանը բնորոշ ընկալման մասին չէ: Դրանք կարող են լինել հետևյալ խմբավորումները՝ լիբերալ թևը՝ կազմված էլք դաշինքի լիբերալ և սոցիալ-լիբերալ մոտեցումներ ունեցող անդամներից, կենտրոնամետ թևը՝ կազմված ղախողանդական դեմոկրատական ուժերից, որոնք միջնորդի ցանցային դեր կարող են ստանձնել և կենտրոնից ծախս գտնվող թևը՝ կազմված լայն զանգվածների սոցիալական օրակարգի առաջ մղող և հեղափոխության ընթացքում դերակատարում ունեցած ծախսական քաղաքացիական խմբերից:

Ահա այս կոնֆիգուրացիայով Նիկոլ Փաշինյանի շուրջ երեք գաղափարական խմբակցությունների միավորման և ընտրությունների գնալու դեպքում մոր կառավարող ուժի համար կադախովի առավել հիմնավոր և երկարաժամկետ լեզվիտիմություն՝ ամրադնդելով հեղափոխության հոչակած համերաշխության ոգին ու արժեքները: Այս տարբերակն, ի տարբերություն հավատարիմ կուսակցականներով և տեխնոկրատ մասնագետներով համալրման գործելաոճի, մի փոքր ավելի աշխատատար և բարդ է: Դրան հակառակ՝ շուկայի ֆետիշացման ու սոսկ իրավական ղետության աղախովման նախադայմանների վրա կենտրոնացումը կարող է էլ ավելի սրել սոցիալական բևեռացումն ու կարծ ժամանակում լրջագույն խնդիրներ ստեղծել:

Վերը նշված երեք թևերից ամենադժվարը վերջին՝ սոցիալական օրակարգով ծախսական թևի կայացումն է: Նման մի քանի փորձեր ձեռնարկվում են այս օրերին: Սակայն Հայաստանում ծախսական խմբերն առանձնանում են տարբեր շեշտադրումներով ու աղախենտրոն գործելակերտով: Դրանց քաղաքական կոնտոլիդացիան բավարար ջանքեր և քաղաքական հասունություն կղախանջի այդ ուժերից: Իհարկե ղարզ չէ նաև՝ արդյո՞ք ընտրությունների գնացող մոր քաղաքական ուժը ղատրաստ է իր մեջ ներառելու այսղիսի բևեռներ, թե կնախընտրի միատարր կուսակցության ձանաղարիը:

ԵԶՐԱՅԱԼԳՈՒՄ

Անդրազգային կամ սփյուռքի կադրերի համար նախատեսվող իրավական ու ինստիտուցիոնալ հիմք ապահովելը կարող է խոշոր ներդրումներ բերել Հայաստան, բայց առանց քաղաքական կուրսի փոփոխության դա երբեք չի հանգեցնի այն սոցիալական բեկումնային վերափոխմանը, ինչը հռչակվել է որդես հեղափոխության նախնականներից մեկը: Ավելին, դա կարող է մոր անհավասարությունների և կոռուպցիոնների դատձառ դառնալ:

Սյուս կողմից՝ հեղափոխական շարժումն ընկալվում է որդես քաղաքացիական ինքնակազմակերպման օրինակ: Այն ունեցել է բազիսային դեմոկրատիայի մի շարք տարրեր՝ արագ մոբիլիզացվող զանգվածներ, ինքնակազմակերպվող բազմազան խմբեր և որոշումների մասնակցային կայացում: Սակայն «ազգայնական» և «նեոլիբերալ» դատումները չհաղթահարելու կամ դրանք կրկին յուրացնելու դեղքում մոր քաղաքական ուժը կարող է կանգնել սոցիալական բևեռացման և անշրդեղի մեծացման արդյունքում մոր սոցիալական դայթյունի սղանալիքի առաջ:

Յների անդեն միասնականության «ազգ-բանակ» դարադիզմի հետ մրցակցում է մորերի քաղաքացիական ինքնակազմակերպման «սոցիալական արդարության» դարադիզմը: Սոցիալական մոր քաղաքականության օրակարգի կիրառական ձևերից կարող են լինել համայնքային կազմակերպման մոր ձևերի խթանումը, կրթության ոլորտում սոցիալական արդարության սկզբունքի իրագործումը, որոշումների կայացման համար հորիզոնական հաղորդակցության և մասնակցության մշակույթի արմատավորումը, տնտեսական ռեսուրսների և քաղաքական իշխանության աղակենտրոնացումը, ինչդես մաս տնտեսական ժողովրդավարության ու հանրային ոլորտի վերարժևորումը:

- 1 Գողվածը գրվել է 2018 թ. սեպտեմբերին և ներառում է մինչ այդ ընկած քաղաքական իրադարձությունների վերլուծությունը: Գողվածի հրատարակումը մեկ տարի անց հնարավորություն է տալիս համեմատության եզրեր գծել դրանում ներկայացված միտումների և այդ փուլին հաջորդած զարգացումների միջև:
- 2 Տե՛ս Nicos Poulantzas, *State, Power, Socialism* (London: Verso, 2014), էջ 145:
- 3 Տե՛ս Սոցիոսկոպ ԳԿ-ի տեսանյութը 2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունների մասին: Նյութը հասանելի է այստեղ՝ https://youtu.be/s_jRH0JeQWI, այց՝ 25.09.2018:
- 4 Օրինակ՝ Վրաստանի հարկային մի շարք կարգավորումներ (մասնավորապես համահարթեցված եկամտահարկի սկզբունքը) 2003 թվականից հետո ամրագրվել են Սահմանադրական օրենքի մեջ և ձևակերտվել են որպես անփոփոխելի դրույթներ: Տե՛ս *Organic Law of Georgia on Economic Freedom*, հասանելի է այստեղ՝ <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/1405264/0/en/pdf>, այց՝ 25.09.2018:
- 5 «Ընտրություններ առանց ժողովրդավարության. Հայաստանի սահմանադրության փոփոխությունը համաշխարհային կադիտալիզմի համատեքստում. Հրույց Դավիթ Ստեփանյանի և Ինգար Սոթիի միջև», 28 նոյեմբերի 2015 թ.: Նյութը հասանելի է այստեղ՝ <http://diskurs.am/2015/11/649/>, այց՝ 25.09.2018:
- 6 «Համերաշխություն» բառը երբեմն հանրային ելույթներում թյուրիմացաբար կամ դիտավորյալ փոխարինվում է «հանդուրժողականություն» բառով: Հանդուրժելը չմասնակցելու ձևերից մեկն է, այնինչ համերաշխությունը սոցիալական ղատասխանատվություն է ենթադրում:

ԺԱՆՆԱ
ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԱԿԱՐԳԸ

րևէ տեքստի մեթոդաբանական դիրքավորումը և անդրադարձման տեսանկյունը սովորաբար տեսանելի է դառնում վերնագրից նույնիսկ այն դեպքում, երբ վերնագիրը, կարծես, ոչինչ չի վկայում:¹ Այստիսով, վերնագիրն ընդունելով իբրև ուղեցույց՝ ստորև շարադրանքը ձևակերպենք վերնագրի բաղադրիչների հիմնավորման միջոցով:

ԻՆՉՈ՞ՒՄ ԳԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅՈՒՆ

Չամերաշխությունը սոցիոլոգիայի գիշերային մոդավանջներից է. այն հղում է սոցիոլոգիայի ինստիտուցիոնալացման սկզբնական փուլին, երբ հասարակության հնարավորության փնտրտուքը անկայուն ու ցնցումատար իրողությունների մերթո՞՞նախ սոցիոլոգիայի կնքահայր Օգյուստ Կոնտին,³ այնուհետ՝ սոցիոլոգիայում գրեթե ազատամարտիկ⁴ էմիլ Դյուրգեյմին տարավ դեռի հասարակության նվազագույն իմտեգրացիայի աստիճանի անհրաժեշտության արքիոմատիկ գաղափարը:⁵

Չվախենաք, – գիտության մերթո իր քաղաքականությունն էր ձևակերպում այդ սոցիոլոգիան, – հասարակությունը հնարավոր է, որովհետև մենք համերաշխ ենք, այլ կերպ ուղղակի գոյության հարց կունենանք: Բոլորս: Որո՞նք տեսակ:

Յոգևորականի ընտանիքում ծնված և հոգևորական դառնալուն ընդդիմացած Դյուրգեյմն⁶ այնուամենայնիվ փոխառեց կրոնականությունը՝ ղափանդանին տեղ տալով հասարակությանը և աստվածային կամքի փոխարեն բարոյականության աղբյուր դիտելով այն՝ որո՞նք ինքնին իր.⁷ «Այն ամենը, ինչը համերաշխության աղբյուր է, բարոյական է, այն ամենը, ինչ ստիղծում է մարդուն հաշվի առնել այլ մարդու, բարոյական է, ամեն ինչ, ինչը ստիղծում է նրան իր վարքը իրացնել այլ կերպ, քան միայն սեփական եզրի նկրտումներն են, բարոյական է, և բարոյականությունը նույնքան ամուր է, որքան ավելի բազմազան ու բազմաթիվ են այդ կառույցը»:⁸

Փակված համարելով հարցը, որ հասարակության գոյության դեպքում համերաշխության գործառնությունը ինքնըստինքյան ենթադրելի է, կախված հասարակության տիղից՝ Դյուրգեյմն համերաշխության երկու ձև էր քննարկում:⁹ Չամերաշխության առաջին ձևը մեխանիկականն է, երբ այն անհատների մասնության հետևանք է. համանման կենսակերպ, կրոն, կրթական միջավայր կիսելու արդյունք: Այս դարագայում համերաշխության բացակայությունը նշանակում է նաև ինքթ քո հետ անհամերաշխություն, քանի որ բոլորը գրեթե նույնն են: Սա ինքնաշխատ համերաշխություն է՝ մեծամասամբ չգիտակցված ու ձևակերպված, բնորոշ այստե կոչված ավանդական և փոքր հասարակություններին: Չամերաշխության երկրորդ ձևը Դյուրգեյմն օրգանական է կոչում՝¹⁰ գտնելով, որ այն զարգանում է ավելի բարդ՝ ժամանակակից հասարակություններում, երբ աշխատանքի շարունակական նեղացող մասնագիտացումը հասարակության անդամներին անխուսափելիորեն դարձնում է ավելի ու ավելի տարբեր: Այս հա-

սարակություններում է, որ անհատները համերաշխության են գալիս փոխառնչությունների հետևանքում. կամայական սոցիալական դրակտիկան կախված է միաժամանակ մի քանի տարբեր մասնագետների աշխատանքից, հետևաբար նրանց հետ համերաշխ լինելը կենսական անհրաժեշտություն է: Դյուրզիեյմի երկու տարբերակումն էլ համերաշխությունը բացասականից մղված է բացատրում. մենք համերաշխ ենք, որովհետև ստիպված ենք համերաշխ լինել՝ սեփական գոյությունն աղահովելու համար:

Այդուհանդերձ՝ ինչո՞ւ համերաշխություն: Սրա համար ղեկը է հասկանալ այն սոցիալ-դատական, քաղաքական իրավիճակը, որ համերաշխությունն իբրև եզր դարձնում էր շրջանառվելու ենթակա:¹¹ Եղբայրության հղացքի տակ զարգացած մոտեցումը, որ այնուհետ դարձել էր քրիստոնեական քաղաքականության գործիք՝ ընտանիքի իշխանական կառույցի անհողողողության դեմ, հասարակության աշխարհիկացմանը զուգընթաց և հատկապես լուսավորականության ընդլայնման հետ եղբայրության վերածնակերդումն էր համերաշխության՝ իբրև համայնքային կառույցի հնարավորություն:¹² Ֆրանսիական հեղափոխությունից հետո համերաշխության հղացքի քաղաքական կիրառության մոր փուլն էր՝ ի դեմս տասնիններորդ դարի առաջին կեսին մշակված և ընդունված նախնական օրենսգրքի և սահմանադրական մշակակություն ունեցող ինը փաստաթղթերի, որոնք համերաշխությունը դարձրեցին քաղաքական տրամասության մաս:¹³ Ընդ որում, համերաշխությունը մերկայացվում էր իբրև կոնկրետ համայնքային դարտավորությունների առկայություն, օրինակ, դրա անդամներից մեկի կողմից դարտքի առկայության դեմքում այդ դարտքի համայնքային մարման դարտավորություն:

Վերառելով համերաշխությունը քաղաքական տրամասությունից և այն կառուցակցելով սեփական գիտության եզրում՝ սոցիոլոգիան վարվեց այնպես, ինչպես հետո բավական հաճախ. քաղաքական հնչել բառը հայեցակարգելով որպես գիտական հնարավորություն՝ օրվա քաղաքականությունը դարձնել գիտական առումով հիմնավորված:

Ինչ-որ առումով սեր և համերաշխություն հռչակած հեղափոխության¹⁴ մերթո իմ կողմից՝ այս թեմային անդրադարձը բողոք է մի կողմից առ Դյուրզիեյմը՝ սոցիոլոգիայի քաղաքական գործիքայնացման առաջին քայլերի մասով, որ դարձավ ավանդույթ, մյուս կողմից՝ փորձ ընդդիմանալ այդ հասկացության այնքան հեշտ գիտականացմանը՝ քաղաքականության օրակարգին անմոռնչ հետևելու փորձառությունից հետո: Հենց այս դատաճառով տեսական իմ հեմարանն էլ ոչ այլ ոք է, քան ռուս վտարանդի աշխարհագրագետ և անարխիստ Պյոտր Կրոտոսկինը:¹⁵ Կրոտոսկինը գրում էր, որ փոխօգնությունն է զարգացման հիմքը:¹⁶ Եթե մարդկության դատմությունը հայացք գցենք, ապա անկարող կլինենք թերագնահատել դրա դերը: Համերաշխությունը դրական հիմք ունի. մարդիկ միմյանց օգնելու և օժանդակելու բնական դատաճառն են, որի իրացման միջոցով էլ զարգանում է հասարակությունը մույնիսկ այն ժամանակներում, երբ թվում է, թե ամեն մեկն աղքատ է իր համար և ղեկավարումն է, որ

դիտի հոգա բոլորի մասին: Ընդ որում, Կրողոտկինը դնում էր սոցիալական և տնտեսական այնպիսի համակարգերի ամիրաժեշտությունը, որոնք կգործեն կամավորական հորիզոնական ցանցերի հիմքով:¹⁷

Այս մոտեցման տարբերությունը երևում է, օրինակ, համերաշխության՝ Սալի Շուլցի դասական համարվող այն սահմանումից, ըստ որի համերաշխությունը միասնության ձև է, որ միջնորդի դեր է կատարում անհատի և հանրայթի միջև՝ դրական ղարտավորությունների համձնառության միջոցով:¹⁸ Այս տրամաբանության մեջ համերաշխությունը միջնորդ է անհատի և հանրայթի միջև: Դրա միջոցով է կառուցվում համակարգը: Ի սկզբանե զգայական հագեցվածություն ունեցող եզրի հայեցակարգումը ձևայնացման-չեզոքացման ուղղությամբ ի ցույց է դնում հաստատված սոցիոլոգիական ավանդույթի ազդեցությունը: Էական է այն հանգամանքը, որ կենտրոնում հայտնվում է համերաշխությունը՝ որդես մոգական, բայց միևնույն ժամանակ աղագայական մի բան, որ միջնորդում է անհատի և հանրայթի հարաբերությունները: Թվում է, թե ամենատեղական բաղադրիչը՝ այդ հարաբերությունները, լինելով առանցքային, հանդես են գալիս կրողի դերում և մնում չբացահայտված: Այս է, որ Կրողոտկինի մոտեցման մեջ շատ ավելի կենդանի արտացոլում ունի՝ իբրև փոխօգնության հիմքով կամավոր հորիզոնական ցանցերի ստեղծում: Ընդ որում, Կրողոտկինը փոխօգնությունը ամոյաման չի զուգորդում զգայականությանը. ղարտադիր չէ սիրով տոգորված լինել առ որևէ մեկը՝ օգնելու համար: Բնական ղահանջը գործառում է գրեթե բնագոյային մակարդակում:

Չամերաշխությունը երկու ղարադոքսալ առնչությունների կիզակետում է.

- Ինչդես հավասարակշռել անհատի ազատության ղահանջը հանրային հարաբերությունների ամիրաժեշտության հետ, որ զգալի խնդիր է դառնում ազատական զաղափարախոսության տարածման կոնտեքստում և,
- Ինչդես հնարավոր դարձնել համերաշխության ներառականությունը, եթե համերաշխության հնարավորությունը ենթադրում է որոշ խմբերի, անհատների բացառում, ում գոյությունն իսկ աղահովում է համերաշխության գործառությունը:

Ինչու սոցիալական. համերաշխության ուսումնասիրությանը նվիրված տարբեր աշխատություններում կարելի է հանդիդել համերաշխության մի շարք տեսակների առանձնացման, որոնց թվում սոցիալականն ընդամենը ձևերից մեկն է: Այս իմաստով կարելի է հիշատակել նույն Սալի Շուլցի՝ 2008 թվականին տղագրված *Քաղաքական համերաշխություն* աշխատությունը,¹⁹ որում հեղինակը տարբերակում է համերաշխության հետևյալ ձևերը.

Սակաբույծ համերաշխություն, որն անբովանդակ է. հղում է համերաշխությանը, սակայն կոչերն իրականության հետ առնչվածություն չունեն կամ առնչվածությունը խնդրահարույց է: Սրա օգտագործման նղատակը զուտ հոնտորաբանությունն է: Չայկական իրականությունից ցայտուն օրինակները

միասնության շուրջդարերն ու ծառատունկերն են,²⁰ տեքստի իմաստով՝ Ցեղասպանության հարյուրամյա տարելիցի առիթով մթամած Ծիծեռնակաբերդի ֆոնին հնչեցված հռչակագիրը:²¹

Քաղաքացիական համերաշխությունը վերաբերում է այն դարտավորություններին, որ դեռությունը կամ հանրայինը դեռ է ունենա իր քաղաքացիներից յուրաքանչյուրի նկատմամբ՝²² հիմնականում նկատի առնելով բարեկեցության դեռությանը և խոցելի խմբերի հանդեպ հանրային քաղաքականությունները. օրինակ՝ որդես գործիք՝ բարեկեցության նվազագույն շեմի սահմանումը, որի առաջնությունը քաղաքացիական համերաշխության խնդիրն է: Սրա օրինակ է Եվրոմիության քաղաքականությունը, որ սահմանում է աշխատողների իրավունքները, առողջադատական և կրթության ոլորտում իրավունքները, սղառողների իրավունքները և այլն:²³ Քաղաքացիական համերաշխության այս ընկալմամբ դարտադիր չէ, որ այն սոցիալադես համերաշխ հասարակության վրա հիմնվի, սա կարող է լինել ազատական գաղափարախոսության կրող հասարակության ներսում խոցելի խմբերի նվազագույն տանելի դրության առաջնական սոցիալական քաղաքականություն, որ ամեննին դարտադիր չէ զուգորդվի սոցիալական համերաշխության դրակտիկաներով:

Քաղաքական համերաշխությունն²⁴ առաջ է գալիս անարդար իրավիճակում անհատների կողմից գիտակցված գործողությունների ընտրության և կուլեկտիվ համախմբված գործողության դիմելու հիմքով: Միասնությունը կոնկրետ իրավիճակի և նդատակի շուրջ է, ոչ թե համանման արժեքային, ավանդութային և այլ հիմքով: Սա ըստ տության ճնշված խմբերի համերաշխությունն է ընդդեմ անարդար իրավիճակի, իրենց ենթարկեցնող խմբերի: Քաղաքական համերաշխությունը դիմադրության համերաշխություն է, որ կարող է վերաճել հեղափոխության, ձևափոխվել և փոխակերտվել դրանից հետո կամ առանց դրա: Քաղաքական համերաշխությունը կարող է վերափոխվել թե՛ քաղաքացիական համերաշխության, երբ որոշ ոլորտային իրավունքներ վերանայվում են՝ իբրև դեռության լրացուցիչ դարտավորության, թե՛ վերածվել սոցիալական համերաշխության, որ հասարակության ներսում համերաշխության՝ կայուն ինստիտուցիաների վերաձևակերտվելու ճանադարին է:²⁵

Սոցիալական համերաշխությունն այս տրամաբանության մեջ սահմանվում է իբրև խմբի ներսում անհատների փոխկախվածության չափում՝ առաջին հերթին նկարագրական և երկրորդ հերթին՝ նորմատիվ տեսանկյունից, իբրև իր մեջ նաև որոշակի դարտավորություններ ներառող համայնքային հարաբերություն: Սրա ենթատեսակ է դիտվում մշակութային համերաշխությունը:²⁶

Կարծում են, որ այս մոտեցումն առավելադես փակում է սոցիալական համերաշխության ըստ տության հասկացման հնարավորությունը՝ մնալով դյուրագեյմյան ձևակերտման տրամաբանության մեջ:

Սոցիալական համերաշխության մասով, ի լրումն արդեն մեջբերված Կրոդոտ-

կինի, կարևոր է մարքսիստական մոտեցման շրջանակներում Կառլ Կաուտսկու կողմից ձևակերտված հետևյալ երկու դրույթների հաշվառումը:²⁷

Հասարակության սոցիալական կառուցվածքի և համերաշխության միջև կառուցիկ դիտարկումը՝ իբրև առանցքային,

Համերաշխության դիտարկումն իբրև քաղաքական ժողովրդավարության հատուկ ձևերի արդյունք:

Այստիպես, սոցիալական համերաշխությունը հասարակության սոցիալական այնպիսի կառուցվածքն է, որում կառուցվածքատեղծ տարրերը հասարակության անդամների կողմից կամավոր և հորիզոնական սկզբունքով գործառուցված սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական և այլ ցանցերն են, որոնց համար աղահոսված է անընդհատ գործառույթունն ու զարգացող վերարտադրությունը՝ որոշես քաղաքական ժողովրդավարության հատուկ ձևերի արդյունք:

Ինչու օրակարգը. Սա թերևս ամենակարևոր հարցերից է. ինչո՞ւ է սոցիալական համերաշխության հարցը դիտարկվում իբրև օրակարգային հարց: Այդ օրակարգը ձևավորվել է քաղաքական համերաշխության հիմքով հռչակված հեղափոխության իրացմամբ,²⁸ որն էլ հնարավոր է դարձրել խոսակցությունը սոցիալական համերաշխության մասին: Ուստի, կարիք կա հասկանալ, թե նոր ձևավորված կառավարությունը ինչո՞ւ է առնչվում համերաշխությանը. ինչ-քանով է այդ առնչությունը հղում մակարդակից համերաշխությանը կամ մնում քաղաքական համերաշխության մակարդակում, ծածկվում քաղաքացիական համերաշխությամբ, և որն է սոցիալական համերաշխության վերածվելու դրամերուժը:

Կառավարության ծրագրով առաջնահերթ է համարվում արժեքների ամրագրումը, ինչը հղում է սոցիալական համերաշխության ձևավորման հավակնությանը:²⁹ Օրինակ՝ թվարկվում են մի շարք դրույթներ, որոնցից երկրորդն ուղիղ կերպով հղում է համերաշխությանը՝

*Իրավունքի գերակայության և օրենքի առաջ բոլորի հավասարության վրա հիմնված ազգային միասնությունը և քաղաքացիական համերաշխությունը:*³⁰

Այս դրույթը շփոթեցնող է երկու տարբեր հանրույթների հղմամբ՝ ազգային միասնության, որ ուղղորդում է դեմոկրատիկ հիմքով հանրույթը,³¹ և քաղաքացիական հանրույթի, որը ազգային շրջանակից դուրս իրողություն է: Բացի այդ, անկախ հղվող հանրույթի քաղաքացիական կամ ազգային լիներություն, այդ համերաշխությունը դրվում է միայն ֆորմալ իրավական դաժանների հիմքերի վրա, ինչը գործունակ սոցիալական համերաշխության համար ոչ բավարար հանգամանք է:

Իրավունքի և օրենքի վրա հիմնված ազգային միասնության մթնոլորտը դիտարկվում է նաև իբրև Հայաստանի արտաքին և ներքին անվտանգության ապահով-

ման կարևորագույն նախադասմաններից մեկը:³² Ներքին անվտանգությանն առնչվող բաժնում բերվում են երկու խնդիրներ՝ իրավադատի համակարգի հանդեպ քաղաքացիների վստահության մակարդակի բարձրացումը և ստվերային հանրային կյանքում գերիշխող տեսակի դերում օրինադաշտ, ինտելեկտուալ, ուրիշների նկատմամբ հարգալից վերաբերմունք ունեցող, սեփական և ուրիշների իրավունքները իմացող և հարգող քաղաքացու մտածելակերտի ստացումը: Այս հատվածն ամփոփվում է հետևյալ մտքով. *բռնությունից զերծ հանրության հայեցակարգի միջոցով գնալ հանրային համերաշխության անհատենատ բարձր աստիճանի, բանտերից ազատ արձակել քաղաքական գործունեության հետ առնչվող գործերով բանտերում հայտնված գործիչներին և հասնել հանրային համերաշխության առավել բարձր մակարդակի*:³³ Ցավոք, նույն նախադասության մեջ առավել բարձր հանրային համերաշխության մակարդակին հասնելու դրույթի կրկնությունը ավելի լայն չի դարձնում դրա իրագործման ճանապարհն ու մեթոդը:

Պարադոքսներից մեկի՝ անհատի ազատության և հանրային առնչության հավասարակշռման խնդրի բացակայությունն է, որ համերաշխության անկյան տակ կառավարության տեքստի հիմնական խնդիրներից է: Կառավարության ծրագիրն ակնհայտորեն ենթադրում է երկու առանցքային սուբյեկտ, որոնցից մեկը հենց կառավարությունն է, մյուսը՝ անհատը՝ ազատ, արժանադատիվ և երջանիկ քաղաքացին: Այս հարաբերությունը չի ենթադրում այլ քաղաքական կոլեկտիվ սուբյեկտ, այն մասնատում է հասարակությունը միմյև առանձին քաղաքացու մակարդակ՝ վերջիններիս համախմբման լայնազայում շփոթմունքի մեջ ընկնելով իբրև ժողովուրդ կամ ազգ, որոնք չափից դուրս առաստելական (ոչ չափելի) են՝ երբևէ իրական լինելու համար:

Անարդարությունից ծնված քաղաքական համերաշխությունը սոցիալական համերաշխության վերածվելու հնարավորություն ունի այն դարազայում, երբ այդ անարդար իրավիճակի սահմանումը տրված է այնպես, որ հնարավոր է դարձնում տարբեր խմբերի հանդեպ անարդարությունների ամրագրումը: Կառավարության ծրագրում անարդարության գլխավոր խնդիր է սահմանվում իշխանության ձևավորման գործընթացը, որը տեղի չունենալով ժողովրդի ազատ կամարտահայտման դայնամներում՝ առաջ է բերել անվստահություն և այլ՝ հանրային համերաշխության աստիճանը եականորեն մվազեցնող հանգամանքներ:³⁴ Սակայն այդ սահմանումը լետք է ներառի բոլոր այն հանգամանքները, որոնք վերաբերում են տարբեր խմբերի հանդեպ անարդարություններին, ինչպես՝ կամայք, ազգային և այլ փոքրամասնությունները, սոցիալ-տնտեսական բևեռացմամբ առաջ եկած տարբեր խմբերը: Այլ կերպ ասած՝ սոցիալական համերաշխության օրակարգը չի կարող ձևավորվել իբրև ավելի վստահելի մեխանիզմների սահմանման օրակարգ, այն լետք է ձևավորվի նախ և առաջ իբրև այդ ներառական արդարության գաղափարական օրակարգ, որում մեկ օրում՝ մայիսի 16-ին միաժամանակ տարբեր խմբերի կողմից ընթացող տասնյակից ավելի ցույցերը,³⁵ ինչպիսին են՝ Արարատի ցեմենտի և ոսկու գործարանների, Ազա-

րակի ղղնձամուլիբդենային կոմբինատի և Նաիրիտի աշխատակիցների, կաթի արտադրությամբ զբաղվողների, տաքսիստների, ավտոներկրողների, *Սասնա ծռերի* կողմնակիցների, բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ծագած խնդիրներով շահագրգիռ անձանց, ինչդեռ նաև դրոշմների ու մանկադարձների սնօրենների, Երևանի քաղաքապետարանի և թաղապետարանների գործունեությունից դժգոհ քաղաքացիների, Սևանում եկեղեցական ամառանոցի հողերի ղատկանելության դեմ բողոքողների, զինկոմիսարիատի ծառայողների, և այլն,³⁶ աշակից են սոցիալական համերաշխությամբ և ոչ խոչընդոտող:

Սայիսի 17-ին Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հերթական ուղերձը հղեց աղակենտրոն բողոքների առնչությամբ, որն ամբողջությամբ արտացոլում է խնդիրը.

Ցանկացած հեղափոխության համար ամենակարևոր փորձաշրջանը նրա հաղթանակին ամմիջադեռ հաջորդող ժամանակամիջոցն է: Այդ շրջանում է, որ, հաղթանակից ոգևորված, միաձույլ շարժման ակտիվիստներն սկսում են ինքնագործունեություն դրսևորել և փորձում նույն հեղափոխական մեթոդներով լուծել տարիներով կուտակված բազմաթիվ լրկալ խնդիրներ: Ահա այս երևույթն է, որի ականատեսն ենք այսօր: Հանրադեռության համարյա ողջ տարածքում տեղի են ումենում, թեն իրենց ղահանջներում միանգամայն արղարացի, բայց հեղափոխական կենտրոնի կողմից շկարգավորվող բողոքի ցույցեր... Այսօր վախերը վերացել են, և մարդիկ փորձում են այդ խնդիրները լուծել Փաշինյանի կուտ, կարգադահ, առաջնորդի հրահանգները հստակորեն կատարող շարժման մեթոդով: Բայց հաշվի չի առնվում մի կարևորագույն հանգամանք. Փաշինյանն այսօր Հայաստանի վարչադետն է, դետտության գլուխը, որի կարևորագույն դարտավորությունը դետտական մարմինների բնականոն գործունեության աղահովումն է: Ուտտի, թետուգ անկեղծ մղումներով, այդ ինքնագործ ցույցերն ու մանավանդ շենքերի գրավումներն ու փողոցների փակմամբ երթևեկությունը խափանելու դետդերը, վերջին հաշվով, թեն ոչ միտումնավոր, ուղղված են հենց Փաշինյանի դետ: Բացառված չէ, սակայն, որ շարժման ակտիվիստների բողոքի անկեղծ և ինքնաբուխ գործողություններից բացի, որոշ մանակացիաներ հրահրվում են նակ մախկին ոետիմի կողմից, որը, թեն մահանջել է, բայց ամենևին չի կադիտուկացվել: Ցանկացած դետտության կայացվածության գլխավոր շափանիշը նրա կառավարելիությունն է, դետտական մեքենայի անխափան գործունեությունը: Եթե երկրի կառավարելիությունը շադահովվի, ոչ մի դետտություն, անգամ բարեկան, լուրջ չի վերաբերվի այդ երկրի իշխանությանը: Հայաստանում, ահա, ստեղծված է մի բացառիկ վիճակ, երբ դետտական մեքենան կարող է ուղղակի շարղվել, երկիրը մատնելով լիակատար անկառավարելիությանը:³⁷

Կառավարելիությունը միշտ ումի հակառակ երես՝ խմբային մտածողության ձևավորումը, որտեղ մտածելն ամենևին դարտադիր չէ ու ամեն մեկի գործը չէ:

Համերաշխության և խմբային մտածողության եական տարբերությունը յուրաքանչյուր անհատի կողմից գործընթացի գիտակցվածության աստիճանն է, խմբային մտածողությունը հեշտ կառավարելիության միջոց է. մարդիկ դետք չէ, որ մտածեն, նրանց փոխարեն կարելի է մտածել և ծրագրավորել նրանց վարքը, համերաշխությունը դետք է ձևավորի քննադատ կանավոր հանրություններ:

Այս մարդիկ մայիսի 16-ին փողոցներում ձևակերտում էին սոցիալական համերաշխության այն օրակարգը, որը ղեկավարում էր դառնար այդ համերաշխության առաջնահավան արժանապատիվության եղանակ՝ մարդկանց ինքնակազմակերպումն ու ձևավորումը իբրև շահեր ունեցող խմբեր, իբրև սեփական անարդար իրավիճակի սահմանման և դրա դեմ ղայքարի գիտակցման հասած խմբեր: Այս եղանակն է բերելու սոցիալական համերաշխության օրակարգի իրական հաստատմանը: Առաջնորդող գործընթացը համերաշխության հնարավորության միակ ձևն է՝ նշված ներառական արդարության գաղափարական շրջանակում: Կառավարությունը ղեկավարում է գտնի տարբերակ՝ լինել առաջնորդող: Ազատ, արժանապատիվ և երջանիկ լինելու հնարավորությունը ստեղծագործությունն է, ինչը միշտ նշանակում է, որ կառավարության դերը չնչին է և այդքանով հանդերձ՝ հսկայական՝ այդ չնչինը լինելու ղատրաստակամության մեջ:

Սա է սոցիալական համերաշխության իրական օրակարգը:

- 1 Այս խնդրի մասին տե՛ս, օրինակ՝ Michael Bock, «Some Effects of Titles on Building and Recalling Text Structures», *Discourse Processes*, h. 3, թիվ 4, (1980), էջ 301-311:
- 2 Խոսքը, մասնավորապես, 18-րդ դարի վերջում՝ 1789-1799 թթ. Ֆրանսիայում տեղի ունեցած գործընթացների մասին է, որոնք լատինական մեջ հայտնի են Ֆրանսիական մեծ հեղափոխություն անվամբ: Ըստ այդմ, սոցիոլոգիական գիտության ինստիտուցիոնալացման տեսանկյունից առանցքային դեմքերը՝ Օգյուստ Կոնտն ու Էմիլ Դյուրզհեյմը, Ֆրանսիական հասարակության ներկայացուցիչներ էին՝ աստիճանաբար իջած վերոնշյալ հեղափոխությունից հետո:
- 3 Կմբակայր բառի գործածումը լայնամասշտաբով տեղի սոցիոլոգիա եզրի՝ Օգյուստ Կոնտի կողմից առաջադրելու հանգամանքով:
- 4 Ազատամարտիկ եզրի փոխաբերական կիրառությունը լայնամասշտաբով տեղի սոցիոլոգիայի լատինական մեջ հայտնի է իբրև սոցիոլոգիայի հիմնադիր՝ Դյուրզհեյմի սոցիալական փաստերը այլ սոցիալական փաստերով բացատրելու մեթոդաբանական անհրաժեշտությունը: Սրանով Դյուրզհեյմը մեթոդաբանական առումով փորձում էր ձեռքբազատել սոցիոլոգիան այլ գիտությունների չափազանցված ազդեցությունից, որի արդյունքում հասարակական գործընթացները ներկայացվում էին ոչ հասարակական տարբեր գործընթացների համամասնությամբ, ինչպես ֆիզիկական, կենսաբանական և այլն:
- 5 Այս խնդրի մասին տե՛ս, օրինակ՝ Jonathan H. Turner, *Theoretical Sociology 1830 to the Present* (University of California, Riverside: Sage Publications, Inc, 2013), էջ 16-30:
- 6 Այս առնչությամբ տե՛ս, օրինակ՝ Marcel Fournier, *Emile Durkheim: A Biography* (Cambridge: Polity Press, 2012):
- 7 Դյուրզհեյմի՝ հասարակության և բարոյականության փոխանցությունների մասին տե՛ս, օրինակ՝ Emile Durkheim, *On Morality and Society: Selected Writings*, Robert Bellah (խմբ.) (Chicago: University of Chicago Press, 1973), էջ 114-134:
- 8 Emile Durkheim, *The Division of Labor in Society*, George Simpson (թրգմ.) (Illinois: The Free Press of Glencoe, 1960), էջ 39-49, <http://fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Durkheim/Division%20of%20Labor%20Final%20Version.pdf>, այց՝ 18.10.2019:
- 9 Durkheim, *The Division of Labor in Society*, էջ 111-133:
- 10 Durkheim, *The Division of Labor in Society*, էջ 111-133:
- 11 Տե՛ս, օրինակ՝ Steinar Stjernø, *Solidarity in Europe: The History of an Idea*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), էջ 26-30, <http://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/Solidarity-in-Europe.The-History-of-an-idea-by-Steinar-Stjerno.pdf>, այց՝ 18.10.2019:
- 12 Stjernø, *Solidarity in Europe: The History of an Idea*, էջ 26-30:
- 13 J.E.S. Hayward, *The Official Social Philosophy of the French Third Republic: Leon Bourgeois and Solidarism*, *International Review of Social History*, h. 1, թիվ 6 (1961), էջ 19-48:
- 14 Նկատի է առնվում 2018 թ. ադրիլ-մայիսին Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձություններին տրված անվանումը՝ Նիկոլ Փաշինյանի կողմից: Տե՛ս, օրինակ՝ Փաշինյանի ելույթը 2018 թ. մայիսի 8-ին Ազգային ժողովում՝ վարչապետ ընտրվելու կադավրությամբ. «Վերջին մեկ ամսվա քաղաքական գործընթացներին կամանց մասշտաբային մասնակցությունն էր կարեւորագույն գործոններից մեկը, որ մեզ հնարավորություն տվեց Հայաստանում տեղի ունեցող փոփոխություններն անվանել սիրո և համերաշխության հեղափոխություն», «Նիկոլ Փաշինյանի ելույթը Ազգային ժողովում», 8 մայիսի, 2018, <http://hetq.am/arm/news/88606/nikol-pashinyani-elutyty-azgayin-zhoxovum.html>, այց՝ 07.04.2019թ:
- 15 Владимир Ермаков, *Российский анархизм и анархисты: вторая половина XIX-конец XX веков*, (Москва: Издательская координационная группа Нестор, 1996), էջ 65-85:
- 16 Петр Кропоткин, *Взаимопомощь как фактор эволюции* (Москва: Редакция журнала

«Самообразование», 2007), http://www.dragondreaming.org/ru/wp-content/uploads/sites/11/2016/04/Kropotkin_P_A__Vzaimopomosch_kak_faktor_evolyutsi.pdf, այց՝ 07.04.2019:

17 Крoпoткин, *Взаимопомощь как фактор эволюции*:

18 Sally J. Scholz, *Political Solidarity* (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania University Press, 2008), էջ 17:

19 Scholz, *Political Solidarity*, էջ 5-6:

20 Տե՛ս, օրինակ՝ հետևյալ հրապարակումը՝ «Միասնության շուրջդարը գրկեց Արագած լեռը», 28 մայիս, 2005, <https://armenpress.am/arm/news/418093/miasnutyan-shurjaryar-grkec-aragats-lery.html>, այց՝ 1.11.2019, կամ միասնության ծառատունկի մասին այն նախածեղծում և Նիզ-Աղարան միության տեքստը. «Միասնության ծառատունկի անցած ուղին արդեն իսկ հավաստում է ծրագրի գաղափարական ճշմարտացիության: <Միասնության ծառատունկ>-ի շուրջն են համախմբվել ու դեռ ստվարանում են ահել-ջահել, կիմ-տղամարդ, թաշտոնավորներ ու ողջ մի ժողովուրդ»: Կանաչադաշտ Հայաստան. Նիզ-Աղարան ՀՄ հայտարարությունը, <http://nigaparan.am/%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%B9%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D5%BF-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6/>, այց՝ 1.11.2019:

21 Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրում հրապարակվել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը, 29 հունվարի 2015, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>, այց՝ 1.11.2019:

22 Scholz, *Political Solidarity*, էջ 27:

23 Տե՛ս, օրինակ՝ Malcolm Ross M and Yuri Borgmann-Prebil, *Promoting Solidarity in the European Union* (Oxford: Oxford University Press, 2010):

24 Scholz, *Political Solidarity*, էջ 51:

25 Scholz, *Political Solidarity*:

26 Scholz, *Political Solidarity*:

27 Karl Kautsky, *The Class Struggle (Erfurt Programm)*, William E. Bohn (թրգմ.), (Charles H. Kerr & Co, 1910), էջ 99-112, <https://rowlandpasaribu.files.wordpress.com/2013/09/karl-kautsky-the-class-struggle.pdf>, այց՝ 18.10.2019:

28 Խոսքը տեքստի նախորդող հատվածում հղված 2018 թ. ադրիլ-մայիսին Հայաստանում տեղի ունեցած ու սիրո և համերաշխության հեղափոխություն անվանված գործընթացի մասին է:

29 *ՀՀ կառավարության որոշում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագրի մասին*, N 581-Ա, 1 հունիսի 2018 թվական, 31 էջ, <http://www.gov.am/files/docs/2782.pdf>, այց՝ 18.10.2019:

30 *ՀՀ կառավարության որոշում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագրի մասին*, N 581-Ա, էջ 2:

31 Այս տեսանկյունից ակնհայտ է, որ Սփյուռքի առկայությունը հնարավոր չի դարձնում իրավունքի գերակայության և օրենքի առաջ հավասարության դրոյթների տարածումը Սփյուռքի վրա՝ դրանց այլ իրավական և օրենսդրական հարթություններում լինելու և հայաստանյան գործընթացներին միայն մասնակի առնչվածության տալու մասին:

32 *ՀՀ կառավարության որոշում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագրի մասին*, N 581-Ա, էջ 4:

33 *ՀՀ կառավարության որոշում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագրի մասին*, N 581-Ա, էջ 10:

34 *ՀՀ կառավարության որոշում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագրի*

մասին, N 581-Ա, էջ 3:

35 Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Պետականությանը սղառնացող իրավիճակ, *ilur.am*, 17 մայիս, 2018, <http://www.ilur.am/news/view/68171.html>, այց` 18.10.2019:

36 Տեր-Պետրոսյան, Պետականությանը սղառնացող իրավիճակ:

37 Տեր-Պետրոսյան, Պետականությանը սղառնացող իրավիճակ:

ԱՂԱՍԻ
ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՆՅԱԿԱՍԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԴԻՍԿՈՒՐՍԸ ԵՎ
ԱՂՔԱՏՈՒԹՅԱՆ
ՅԱՂԹԱՅԱՐՄԱՆ
ՅԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ
ՅԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ետխորհրդային Հայաստանի երեք առաջնային հիմնախնդիրներից մեկը համարվում է աղքատությունը: Այն իր ձևավորման ընթացքում ունեցել է տարբեր փուլեր: Առաջինը, որը բնորոշ էր 1991-1997 թվականներին, կարելի է անվանել տարերային աղքատության շրջան: Այս տարիներին հանրառատությունը հայտնվեց նախկին սոցիալիստական հասարակարգից կառիտալիստականի կտրուկ անցման գործընթացում: Տեղի ունեցավ տնտեսության փլուզում, եներգետիկ ճգնաժամ, ի հայտ եկան մեծ ծավալի գործազրկություն, հիդերինֆլյացիա և մի շարք այլ ճգնաժամային երևույթներ:¹ Այդ տարիներին հանրառատությունը գտնվում էր նաև ղատերազմի մեջ, երկրաշարժի հետևանքները դեռ թարմ էին և աղետի գոտին գտնվում էր ծայրահեղ անմխիթար վիճակում, Ադրբեջանից բռնագաղթել էր մոտ չորս հարյուր հազար փախստական: Արդեն 1997-1998 թվականներին աղքատությունը ձևավորման տարերային փուլից սկսեց մտնել կառուցվածքային փուլ: Այսինքն, եթե առաջին փուլում մարդիկ հաճախ հայտնվում էին գոյատևման խնդրի առջև և դա կարող էր տեղի ունենալ համարյա բոլորի հետ, կաղված երկրում տիրող ընդհանուր իրավիճակի հետ, ադա արդեն 1997-1998 թվականներից հետո ի հայտ եկան աղքատության մեջ շարունակաբար ադողող ընտանիքներ, որոնք բնութագրվում էին որդես հասարակության մեջ առավել ցածր սոցիալական կարգավիճակ ունեցողներ, և նրանք քիչ հավանականություն ունեին այդ իրավիճակից դուրս գալու: Հետագա տարիների հետագոտությունները ցույց տվեցին, որ այդ ընտանիքներից շատերը հայտնվել են երկարատև և վերարտադրվող աղքատության մեջ, որոնց մոտ այն մի սերնդից մյուսին անցնելու հատկություն ունի: Հասարակությունում նման իրավիճակի ձևավորումը հանգեցրեց այն բանին, որ արդեն 2000 թվականից սկսեց մշակվել Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր՝ ԱՀՌԾ,² որը գործարկվեց 2004 թվականից և նդաստեց չորս տարվա մեջ աղքատությունը 56.1%-ից մինչև 26.5 %-ի նվազեցնելու:³ Ցավոք, իրականացվող ծրագիրը երկարատև ու կայուն արդյունքներ չկարողացավ ձևավորել ու 2008 թվականի վերջին սկսված համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը առաջին հերթին բացասաբար անդրադարձավ հենց աղքատության ցուցանիշների վրա: Ընդամենը երկու տարում աղքատության ծավալները հասան չուրջ 35%-ի: Հետագա տարիներին այս խնդիրը մի տեսակ անտեսված վիճակում էր: Այն նորից հայտնվեց հանրային օրակարգում 2016-2017 թվականներին, երբ աղքատության շարունակաբար խորացման խնդրի չուրջ սկսեցին մտահոգություններ հայտնվել մամուլում: Ըստ ղաշտոնական վիճակագրության՝ մինչև 2016 թվականը աղքատության ծավալները Հայաստանում ոչ միայն չեն նվազել, այլև գերազանցել են 2008 թվականի տվյալները՝ կազմելով 29.8%: Եվ միայն 2017-2018 թվականներին այն նվազեցվեց մինչև 25.0%:⁴ Ինչդեռ վիճակագրական տվյալները, այնդես էլ իմ իրականացրած որակական հետազոտության տվյալները թույլ են տալիս ասել, որ աղքատության բնութագրական կողմերից մեկն այն է, որ այն վերարտադրվում է թե՛ համահասարակական և թե՛ ընտանեկան մակարդակներում: Այսինքն, չուրջ տաս տարում ոչ միայն հնարավոր չի եղել տակնորեն կրճատել աղքատությունը և այն միշտ մնացել է նույն

մակարդակում ողջ հասարակության մասշտաբով, այլև հասարակությունում ի հայտ են եկել ընտանիքներ, որոնց համար աղքատությունը դարձել է ամրելակերո՝ դառնալով մի սերնդից մյուսը փոխանցվող երևույթ: Վերջին տարիներին իմ իրականացրած հետազոտությունները թույլ են տալիս ասել, որ դրա հիմնական ղատածառները միայն ֆինանսատնտեսական բնույթի չեն և համալիր բնույթ ունեն: Իսկ նյութական աղքատությունը հետևանք է շատ ընտանիքներում ձևավորված *հնարավորությունների աղքատության*: Նկատենք, որ *հնարավորությունների տեսությունը* ներկայումս աղքատության հիմնախնդրի հետազոտություններում կարևորվողներից է:⁵ Այն սերտորեն կաղված է նաև *կարողությունների աղքատության* հիմնախնդրին:⁶ Հնարավորությունների աղքատությունը ուղեկցվում է բազմաթիվ զրկանքներով: Աղքատ ընտանիքները զրկված են որակյալ կրթական, առողջադահական ծառայություններ ստանալու հնարավորությունից, ինչը հանգեցնում է նաև այդ ընտանիքում ամողղ մարդկանց *կարողությունների աղքատության*: Այդ ընտանիքների երեխաները զրկված են որակյալ կրթություն ստանալու հնարավորությունից և ավելի քիչ շանս ունեն բացահայտելու ու զարգացնելու իրենց ունակությունները, իսկ հետագայում այն վեր ածելու մշակութային և սոցիալական այնոիսի կաոիտալի, ինչը նրանց թույլ կտա դիրքավորվել այս կան այն մասնագիտական դաշտում, ձևավորել շահեկան կարգավիճակ ու մասնակցել փոխանակային գործընթացներին և վերջադես այդ ամենի արդյունքում դուրս գալ աղքատության վիճակից: Փոխանակային գործընթացներից օտարվածությունը թույլ չի տալիս նաև ձևավորել հավելյալ արժեք և աճողական ձևով զարգանալ:

Աղքատության հաղթահարման ոլորտում նման անմխիթար վիճակը և դրա ծավալների շարունակական վերարտադրությունը հասարակական ու ընտանեկան մակարդակներում առաջին հերթին դայմանավորված է դետական քաղաքականության թերություններով:

Քաղաքականության անհաշողության հիմնական ղատածառը աղքատության հիմնախնդրի շուրջ կառավարությունում առկա մեկնաբանություններն ու մոտեցումներն են: Պետական քաղաքականության մեջ աղքատությունը դիտվում է գլխավորադես որդես ֆինանսատնտեսական բնույթի խնդիր, նյութական կարիքների բավարարման անկարողություն: Իսկ դրա լուծումները սահմանվում են սոցիալական մղաստանների քաղաքականության ոլորտում: Չնայած այն բանին, որ ՀՀ կառավորությունում վերջին տարիներին շրջանառվում է *բազմաշալի աղքատություն* եզրը և վիճակագրական կոմիտեի վերլուծություններում արտացոլում են գտնում նաև այս տեսանկյունից խնդրի վերլուծություններ, սակայն քաղաքականության իրականացման ոլորտում աղքատությունը երբևիցե չի դիտվել որդես բազմաբաղադրիչ երևույթ, ինչի հիմքում բացի նյութական զրկանքներից՝ ընկած են նաև մի շարք այլ տիոի զրկանքներ: Սասնավորադես այնոիսիները, որոնք կաղվում են *մարդկային զարգացման ցուցիչների* հետ,⁷ ինչոիսին են կրթության շարունակականությունն ու որակը, առողջադահական որակյալ ծառայությունների մատչելիությունը և կյանքի տևողությունը, կյանքի

որակի հետ կապված կարիքների բավարարումը, առողջ սոցիալական ու էկոլոգիական միջավայրը և այլն: Հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ է մեր կառավարությանը տարիներ շարունակ խորթ եղել բազմաչափ աղքատության մոտեցումը և ինչո՞ւ է աղքատության հաղթահարումը կառավել սոցիալական նյութափոխանակման միջոցով աղքատության դաշտոնական շեմի հաղթահարման հետ: Նկատենք նաև, որ աղքատության հաղթահարումը նյութական աղքատության և դրա շեմի հաղթահարման հետ կապելը բերել է այն վիճակին, որ իրականում ոչ թե ջանքեր են գործադրվել աղքատության, այլ դրա ցուցանիշների հաղթահարման համար: Պարզաբանենք, թե ինչ նկատի ունենք: Աղքատության շեմը Հայաստանում հաշվվում է ըստ ստորև ներկայացվող չափորոշիչների:

Աղքատ դաշտոնադրված համարվում են նրանք, ում սղառումը մեկ չափահաս անձի հաշվով ցածր է *աղքատության վերին ընդհանուր գծից*: Աղքատության վերին ընդհանուր գիծը կազմում է ամսեկան 41698 ՀՀ դրամ կամ մոտավորապես 87 ԱՄՆ դոլար: *Շատ աղքատ* են համարվում նրանք, ում մեկ շնչի հաշվով սղառումը ցածր է եղել աղքատության ստորին գծից, որը կազմում է ամսեկան 34234 ՀՀ դրամ: Ծայրահեղ աղքատ կամ թերսնված են համարվում նրանք, ում մեկ չափահաս անձի հաշվով սղառումը ցածր է աղքատության դարձնային գծից, որը կազմում է 24109 ՀՀ դրամ:⁸

Երբ խոսքը գնում է աղքատության կրճատման մասին, դա նշանակում է որ կրճատվել է ամսեկան 41698 դրամից ցածր եկամուտ ունեցողների թիվը: Սակայն, ակնհայտ է, որ նշված շեմի հաղթահարումը մարդուն չի կարող թույլ տալ ադրել ոչ աղքատ կամ համեմատաբար միջին կյանքով: Այդ գումարով հնարավոր չէ ծմռան ամիսներին ջեռուցել բնակարանը, օգտվել առողջապահական ամիրածեշտ ծառայություններից և բավարարել այլ առաջնային կարիքների նվազագույնը: Վերջին հաշվով, այդ գումարով դարձապես անհնար է գոյատևել, և մարդը կարող է մահանալ ցրտից, թերսնումից ու հիվանդություններից: Այսինքն, խոսել այն մասին, որ աղքատությունը կրճատվել է ըստ աղքատության սահմանված շեմի, չի արտացոլում իրականությունը և տարիներ շարունակ եղել է ղետական մակարդակով իրականացվող մանիպուլյացիա: Հասկանալի է, որ աղքատության կրճատման վերաբերյալ ղետական վիճակագրական տվյալները ներկայացնում են ոչ թե աղքատության կրճատման իրական դասերը, այլ վերաբերում են ղետականորեն սահմանված աղքատության ցուցանիշների կրճատմանը: Այսինքն, Հայաստանում աղքատության և աղքատության ցուցանիշների կրճատումը դրանք նույն բանը չեն, և տարիներ շարունակ կառավարությունը զբաղվելով աղքատության ցուցանիշների կրճատմանն ուղղված գործունեությամբ՝ իրականում անտեսել ու արհամարել է աղքատների հիմնական դիրքերն ու կարիքները և իր գործը չի համարել աղքատների շահերն արտացոլող իրական քաղաքականությունների մշակումն ու իրականացումը:

Հենվելով 2017⁹ և 2018¹⁰ թվականներին իմ իրականացրած որակական հետազոտությունների տվյալների վրա՝ կարող եմ ասել, որ կառավարության կողմից աղքատների շահերի անտեսմանն ուղղված մեծ մասն մանիպուլյատիվ ու

ոչ շահագրգիռ քաղաքականության հիմքում ընկած են եղել երևույթներ, որոնք իրականում դուրս են սոցիա-տնտեսական քաղաքականությունների դաշտից: Խոսքը վերաբերում է աղքատության ու անհավասարության խոսույթների հարթությանը, որոնք որոշիչ դեր են խաղում կառավարության սոցիալական ու տնտեսական քաղաքականությունների ղայմանավորման մեջ:

Աղքատությանը վերաբերող հիմնական խոսույթները մի քանիսն են: Դրանք, մի կողմից՝ ղայմանավորում են հասարակության մեջ աղքատների հանդեպ վերաբերմունքի ու ընկալումների ձևավորումը, մյուս կողմից՝ ղետական քաղաքականության առանձնահատկությունները և կառավարության քաղաքականության հանդեպ հասարակության վերաբերմունքը:

Չետագոտությունը ցույց է տալիս, որ աղքատության ու աղքատներին վերաբերող խոսույթներում առավել տարածվածներից է այն, որ աղքատ լինելը համարվում է ամոթ: Նկատենք, որ սա միայն հայաստանյան երևույթ չէ և բնորոշ է նույնիսկ զարգացման ու բարեկեցության բարձր մակարդակ ունեցող հասարակություններին: Չետագոտությունները ցույց են տալիս, որ աղքատությունը ամոթ համարելը հաճախ խոչընդոտում է աղքատության հաղթահարմանը:¹¹ Չատկանշական է, որ աղքատությունը ամոթ է համարվում ինչդեռ աղքատների, այնդեռ էլ ոչ աղքատների կողմից: Չետաքրքիր է, որ այս խոսույթը ձևավորվում է հարուստ վերնախավերում, որոնք լուրջ ազդեցություն ունեն կառավարությունների ու քաղաքականությունների մշակման գործընթացների վրա: Չատկանշական է նաև, որ նրանց կողմից ձևավորվող այս խոսույթը տարածվում և ընօրինակվում է նաև աղքատ խավերի կողմից, ինչը բացասաբար է ազդում աղքատության հաղթահարման վրա:

Ինչդեռ մշվեց, Չայաստանում աղքատությունը ամոթ համարելու մասին խոսույթը նույնդեռ բավական տարածվածներից է: Այն ձևավորում է այնդիսի որակատիկաներ, որոնք ազդում են աղքատության հաղթահարման քաղաքականության վրա: Առավել տարածվածներից է *աղքատության քողակումը*: Չաճախ այն իրականացվում է հասարակայնորեն ներկայանալի ատորիքուտները կեղծելու ճանադարհով: Չետագոտության նյութերում հաճախ են հանդիդում նկարագրություններ, երբ աղքատները, չնայած իրենց աղքատությանը, հաճախ գումար ձեռք բերելու դեդքում այն ուղղում են ոչ թե իրենց առաջնային կարիքների բավարարմանը, այլ մշանային դեր ունեցող իրեր ձեռք բերելուն: Դա կարող է լինել ներկայանալի հագուստը, կահկարասին, տոնական հանդիսություններին մասնակցությունն ու կազմակերդումը: Նման փաստեր արձանագրվել են նաև այլ հետագոտություններում:¹² Դրա դատճառով մարդիկ իրականացնում են ոչ ոսցիոնալ գործողություններ, ինչն ավելի է խորացնում աղքատությունը: Լինում են դեդքեր, երբ առաջնային նվազագույն կարիքների բավարարման սուր անհրաճեշտություն ունեցող ընտանիքները վարկեր են վերցնում աղքատության քողարկման նդատակով թիչ թե շատ ներկայանալի փափուկ կահույք կամ մեծ էկրանով հեռուստացույց գնելու համար, քանի որ հարևանների ու բարեկամների կողմից աղքատ չհամարվելու համար դա հա-

մարվում է ցուցչային: Հատկապես գյուղերում և մարզային քաղաքներում ներկայումս շատ տարածված է աղքատ չհամարվելու համար մեծ էկրանով հեռուստացույց ունենալը: Մեկ այլ նման ցուցիչ է համարվում դեռահասության տարիքն անցած երեխաներին թանկարժեք հեռախոսներ գնելը:

Հետազոտությունները փաստում են, որ նրանք, ովքեր չեն բողարկում իրենց աղքատությունը, վտանգված են էլ ավելի աղքատանալու:¹³ Աղքատությունը բողարկելու դատաճանաչումը է նաև խտրական վերաբերմունքի արժանանալու և միջավայրի կողմից մեկուսացման ենթարկվելու վախը:¹⁴ Աղքատությունը բողարկելու դրակտիկաները հաճախ ուղեկցվում են «քչով բավարարվելու» դրակտիկայով: Հատկանշական է, որ այս դրակտիկայի հիմքում ընկած խոսույթը բնորոշ է ինչդեպ աղքատներին, այնպես էլ հասարակության ոչ աղքատ խավերին: Տարածված մտայնություն կա, որ եթե մարդն աղքատ է, ադադեպ է վարժվի որոշակի զրկանքների դայանոսներում աղբյուր: Ասենք, օրինակ՝ անբնական է համարվում, երբ աղքատ ընտանիքի ծնողները ձգտում են երեխային որակյալ կրթօջախ տանել, կազմակերպել նրա ժամանցը, ձգտել որակյալ սննդի ու առողջադասական ծառայության, հանգստի, դաստիարակության կենտրոնի ջեռուցման ու ընդհանրապես կյանքի որակի բարձրացման: Այս առումով հատկանշական է ԱԺ նախորդ գումարման մի շարք դատազամավորների դատազոտություններն այն մասին, որ աղքատները միևնույն է որակյալ աղբյուրներ չեն սղառում, ուստի որակյալ աղբյուրների թանկացումը չի կարող բացասաբար ազդել աղքատների վրա: Աղքատների հանդեպ հասարակական այս մոտեցումը ցավոք սրտի առաջացնում է սերնդեսերունդ աղքատության փոխանցման վտանգ, բանի որ «քչով բավարարվելու» և «գոյատևման» ռազմավարությունը մարդկանց մոտ թուլացնում են աղքատության վիճակից դուրս գալու նդատակադրումները:¹⁵ Քչով բավարարվելու դրակտիկաներն ուղեկցող մեկ այլ դրակտիկա է դատազմունքների ինքնական սահմանափակումը: Շատերի մոտ արմատավորված է այն մտածողությունը, որ անձի զարգացման, ժամանցի և հարմարավետության հետ կադված դատազմունքները աղքատների համար չեն և այդ մասին նույնիսկ չեն էլ մտածում:¹⁶

Աղքատությունը ամոթ համարելու խոսույթին և այն բողարկելու դրակտիկաներին զուգահեռ բավական տարածված է սեփական աղքատ վիճակի ոչ համարժեք նկարագրությունը: Հաճախ նույնիսկ առաջնային նվազագույն կարիքների դատազմունքները ոչ միարժեքորեն բավարարող ընտանիքների ներկայացուցիչները իրենց վիճակը գնահատում են «միջին» կամ «նորմալ»: Առաջին հայացքից անմեղ թվացող այս երևույթը, սակայն, աղքատության քաղաքականությունների մշակման վրա խիստ բացասաբար ազդող գործոն է: Մարդիկ, ովքեր իրականում աղքատ են, սակայն իրենց վիճակը նկարագրում են «միջին» կամ «նորմալ», բավականաչափ քննադատական և դատազմեկոտ չեն կատավարության հանդեպ և ցուցաբերում են առավելադեպ կրավորական և համակերպվողական վարքագիծ: Իսկ սա հանգեցնում է այն բանին, որ կատավարության ծրագրերն ավելի քիչ են ուղղվում աղքատ խավերի շահերի ադատարկմանը և ավելի շատ ծառայում են հարուստներին:

«Աղքատ լինելն ամոթ է» խոսույթը դրոշմ կանոն ուղեկցվում է հարուստ լինելու օրինակելիության մասին խոսույթով: Աղքատն ալարկոտ է, հարուստն՝ աշխատասեր, աղքատն անշնորհք է, հարուստը՝ շնորհքով, աղքատն անխելք է, հարուստը՝ խելքով և այլն: Հատկանշական է, որ այս արտահայտությունները տարածված են ոչ միայն հարուստների, այլև աղքատների մեջ: Այս խոսույթի առանձնահատկություններից է նաև այն, որ վերջինս արդարացնում է հարստանալու ցանկացած ճանապարհ, այդ թվում և աղքատներին շահագործելու, էլ ավելի աղքատացնելու, կոռուպցիայի ու չարաշահումների և այլ զարտուղի և անօրինական ուղիները: Հատկանշական է, որ այս խոսույթը շատ տարածված էր հատկապես մինչև թավշյա հեղափոխությունը, երբ քաղաքական էլիտաները իրենք հենց այդ խոսույթի կրողն ու տարածողն էին: Ներկայիս էլիտաները ակնհայտորեն դատադարտում են զարտուղի ճանապարհներով հարստանալու նախկինում տարածված որակտիկաները և խոսույթը: Սակայն, հասարակության ոչ բոլոր շերտերին է, որ այն փոխանցվել է, և հասարակության շատ միջավայրերում դեռևս արձատավորված է ամեն գնով հարստանալու արդարացումը, դա շնորհք անվանելն ու հարգանքի արժանացնելը: Այս դարագայում ստացվում է այնպես, որ չքավոր ու աղքատ խավերը վերարտադրում են աղքատների հաշվին հարստանալու, հանրային շահը մասնավոր բարեկեցությանը ստորադասելու և ունևոր խավերի կողմից աղքատությունը նորմալիզացնող խոսույթները: Աղքատ ու կարիքավոր խավերի կողմից այս խոսույթի ընդօրինակումը և տարածումը նդաստում է, որ նրանք արդարացնեն իրենց աղքատ ու կախյալ վիճակում դասելու որակտիկաները: Ստացվում է այնպես, որ աղքատների մի զգալի մասը, ընդօրինակելով աղքատության նորմալիզացնող խոսույթները, իրենց վիճակը «միջին» կամ «նորմալ» բնութագրելով և խուսափելով իրենց աղքատ համարել, արդարացնում է հարուստների անօրինական հարստացման և իրենց շարունակաբար աղքատության մեջ դասելու որակտիկաները և դրանք ծնող խոսույթները:

Աղքատության խնդրի շուրջ տարածված մեկ այլ խոսույթ էլ, որը վերը բերվածների հետ խիստ փոխկադակցված է, վերաբերում է այն մտքին, որ աղքատներն իրենք են մեղավոր իրենց աղքատության համար: Ի դեպ, այս խոսույթը տարածված էր ինչպես թավշյա հեղափոխությունից առաջ, այնպես էլ՝ հետո: Այն, որ հետազոտական նյութերը թույլ են տալիս ասել, որ հաճախ աղքատ ընտանիքներից շատերի մոտ իրոք նկատելի են մտածելակերպի հետ կապված խնդիրներ, որոնք նրանց մղում են կարճաժամկետ մտածողության և որ նրանց բնորոշ է առաջադի հանդեպ անորոշության զգացումը, նախաձեռնողականության թակասը, ուրիշից օգնություն ստանալու հակվածությունը, դժվար է ժխտել: Սակայն, դա բավարար դատժառ չէ աղքատներին մեղավոր համարելու սեփական աղքատության համար: Փաստն այն է, որ մարդիկ աղքատացել են գլխավորապես հարուստների ու խոշոր ձեռներեցիների շահերը դաշտդանող կառավարության վարած քաղաքականության հետևանքով: Տևականորեն աղքատության մեջ գտնվելը այդ խավերի մարդկանցից շատերի մոտ հանգեցրել է իրականության ոչ համարժեք ընկալումների, գիտելիքի ու տեղեկատվության աստիճանի անկման, ինքնուրույն նդատակներ դնելու անկարողության, դասանջմունքների

ճեղագցման և վերջապես աղքատությունը ինքնուրույն հաղթահարելու անընդունակության:

Աղքատության մեջ աղքատներին մեղադրելու խնդրի վրա ուշադրություն դարձնելը կարևոր է, բանի որ կարող է մոլաստել աղքատության ոլորտում վարվող քաղաքականությունների փոփոխմանը: Եթե մեղավոր են համարվում աղքատները, առաջ քաղաքականության հիմնական շեշտադրումը սովորաբար դրվում է գլխավորապես սոցիալական մոլաստների քաղաքականության վրա: Սակայն, եթե աղքատության հաղթահարման մեջ հիմնական դերատասխանատուն համարվում է կառավարությունը, այլ ոչ թե ինքն աղքատը, առաջ այդ դեղորայքը հնարավորությունն ավելի մեծ է, որ կառավարության քաղաքականության մեջ տեղի ունենան փոփոխություններ՝ հոգուտ կարիքավոր և աղքատ խավերի շահերի հաշվառման: Դա կարող է հանգեցնել նույնիսկ աղքատության հաղթահարման ռազմավարության արմատական փոփոխության ու մեծացնել սոցիալական քաղաքականության մեջ արդարության ու հավասարության գաղափարների արտացոլվածության աստիճանը:

Աղքատության հաղթահարման քաղաքականությունների վրա ազդող խոսույթներից է նաև անհավասարությունը բնական համարող խոսույթը: Անհավասարության մասին խոսույթը հայաստանում ձևավորվեց ու տարածում ստացավ հենց անկախության առաջին իսկ տարիներին: Այն ձևավորվեց որպես իշխանական խոսույթ, ի հաստատումն այն ունեցվածքային բևեռացման, որը ձևավորվում էր իշխանությանը մոտ կանգնած և դրամից դիստանցավորված հասարակական շրջանակների միջև: Ի սկզբանե դա շատ խորթ էր հետսովետական մեր հասարակության համար, սակայն ժամանակի ընթացքում խորացավ և դարձավ առօրյա մի բան: Այս խոսույթի առանձնահատկությունը նույնպես այն է, որ համարվելով բնական բան, նորմալիզացնում է ունեցվածքային առունով հասարակության տարբեր կարողություններ ունեցող շերտերի միջև խորացող բևեռացումը ու բթացնում հասարակության աղքատ խավերի զգոնությունն ու դաժանելիությունը: Համարելով իր նկատմամբ կիրառվող խտրական ու անհավասար վերաբերմունքը բնական՝ այս խավերը ավելի հանդուրժող են դառնում իրենց անհավասար վիճակի հանդեպ:

Ամփոփելով այս հոդվածը կարելի է ասել, որ հասարակության մեջ տարածված աղքատության և անհավասարության վերաբերյալ խոսույթները մոլաստում են աղքատության ու անհավասարության նորմալիզացմանը՝ հենց աղքատ ու կարիքավոր խավերի մեջ խորացնելով նրանց հանդուրժողականության աստիճանը «հարուստամետ» կառավարության քաղաքականության հանդեպ: Ինչ վերաբերում է թավշյա հեղափոխությանը հաջորդած մեկ տարվան, առաջ այստեղ դեռևս չի նկատվում կառավարության կողմից մոլաստակա դրված քաղաքականություն՝ ուղղված ինչպես խոսույթների փոփոխությանը, այնպես էլ քաղաքական դրակտիկաներին: Ավելին, նոր կառավարության գործունեության ընթացքում մի բանի անգամ նկատվել է աղքատներին աղքատության մեղավորներ համարելու խոսույթը: Կառավարության քաղա-

քականությունը նույնպես ավելի շատ հակված է սղասարկելու բիզնես շահերը, քան սոցիալական: Գլխավոր դրական փոփոխությունն այն է, որ ներկայիս կառավարությունը քննադատական վերաբերմունք ունի ամեն գնով հարստանալու և դա նորմալիզացնող դիսկուրսների հանդեպ, ինչը բազմիցս հնչեցվել է վարչապետի և կառավարության մի շարք այլ ներկայացուցիչների կողմից: Սա հուսադրող է այնքանով, որ հարստացման գործընթացները ստվերայինից կարող են տեղափոխվել օրինական հարաբերությունների դաշտ: Դրա շնորհիվ կառավարության քաղաքականությունների «հարուստամետ» բնույթը կարող է դառնալ վերահսկելի, ինչն էլ իր հերթին կարող է մեծացնել քաղաքացիական հասարակության կողմից կառավարության քաղաքականություններին սոցիալական բնույթ հաղորդելուն ուղղված ճնշումները:

- 1 Геворк А. Погосян, *Армянское общество в трансформации* (Ереван: Институт философии и прав НАН РА, 2003), էջ 250-269:
- 2 *Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր* (Երևան: Տնտեսական բարեփոխումների վերլուծական-տեղեկատվական կենտրոն, 2003):
- 3 *Կայուն զարգացման ծրագիր* (Երևան: ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների միասարկություն, 2007), էջ 42-43:
- 4 *Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք* (Երևան: ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, 2018), էջ 110:
- 5 St ́u Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure* (New York: Free Press, 1957):
- 6 St ́u Sabina Alkire, «Choosing Dimensions: The Capability Approach and Multidimensional Poverty», CPRC Working Paper, h. 88, էջ 1-25:
- 7 *Human Development Report 2016: Human Development for Everyone* (New York: UNDP 2016), էջ 1-10:
- 8 *Աղքատությունը դասակարգող Հայաստանում 2008-2015 թթ.* (Երևան: ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, 2016), էջ 35-42, http://www.armstat.am/file/article/poverty_2016a_2.pdf, այց՝ 24.06.2019:
- 9 Հետազոտությունն իրականացվել է ԱՄՆ Հարավային Կալիֆորնիայի համալսարանի Հայկական հետազոտությունների ինստիտուտի (Institute of Armenian Studies, University of Southern California-USA) կողմից շնորհված «Աղքատությունը, ամհավասարությունը և առօրեականությունը Հայաստանում» հետազոտական դրամաշնորհի շրջանակներում իրականացված ուսումնասիրության շրջանակներում:
- 10 Աղասի Չ. Թադևոսյան, *Աղքատության հիմնախնդիրը և սոցիալական աջակցության քաղաքականությունը Հայաստանում* (Երևան: Բաց հասարակության հիմնադրամ, 2018), <http://www.osf.am/wp-content/uploads/2018/12/%D4%B1%D5%B2%D6%84%D5%A1%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%B0%D5%AB%D5%B4%D5%B6%D5%A1%D5%AD%D5%B6%D5%A4%D5%AB%D6%80%D5%A8-%D6%87-%D5%BD%D5%B8%D6%81%D5%AB%D5%A1%D5%AC%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%A1%D5%BB%D5%A1%D5%AF%D6%81%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D6%84%D5%A1%D5%B2%D5%A1%D6%84%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%A8-%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD...pdf>, այց՝ 26.06.2019:
- 11 St ́u *Poverty and Shame: Global Experiences*, Elaine Chase, Grace Bantebya-Ky-omuhendo (խմբ.) (Oxford: Oxford University Press, 2019):
- 12 Հոփսիմեն Պիկիչյան, «Երբեք սահման ոչ աղքատից աղքատ. հայացք ներսից և դրսից», *Պատմություններ աղքատության մասին*, գիրք 1 (Երևան: Հազարաշեն, 2001), էջ 388-392:
- 13 Elizabeth Gomart, «No Way Back: Social Exclusion among the Poorest in Armenia», *When Things Fall Apart. Qualitative Studies of Poverty in the Former Soviet Union*, Nora Dudwick, Elizabeth Gomart, Alexandre Marc, Kathleen Kuehnast (խմբ.) (Washington: The World Bank, 2002), էջ 124:
- 14 Համլետ Պետրոսյան, «Աղքատության ընկալում և վերաբերմունք», *Պատմություններ աղքատության մասին*, գիրք 1 (Երևան: Հազարաշեն, 2001), էջ 370-383:
- 15 Nora Dudwick, «When the Lights Went Out: Poverty in Armenia», *When Things Fall Apart. Qualitative Studies of Poverty in the Former Soviet Union*, էջ 187:
- 16 Հրանուշ Խառատյան, «Աղքատության միջավայրը Հայաստանում», *Պատմություններ աղքատության մասին*, գիրք 2 (Երևան: Հազարաշեն, 2007), էջ 520-521:

ՀԱՄԱՁԱՍՊ
ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.
ԿՐԿԻՆ ՓՈՐՁԵ՞ՆՔ

նվիճելի է, որ ցանկացած երկրում ժողովրդավարության համախմբումը՝ կոն-սոլիդացիան, դարձադառնալիս չի կարող տեղի ունենալ առանց մրցակցային բազմակուսակցական համակարգի կայացման: Խոսքը միայն ավանդական ժողովրդավարություններում առկա այնպիսի համակարգի մասին չէ, որին բնորոշ է երկու կամ ավել թվով կուսակցությունների շարունակաբար մրցակցությունը և ընտրությունների արդյունքում հերթափոխով իշխանության ստանձնումը: Նման իրավիճակը հազվադեպ երևույթ է մոր ժողովրդավարություններում (նկատի ունեն Յարավային, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպա), որտեղ կուսակցությունների կազմը դասական կայուն է, իսկ թիվը՝ ավելի մեծ, սակայն կրկին առկա է որոշակի խաղի կանոններով ընտրական մրցակցություն, և հենց այս մրցակցության արդյունքում է տեղի ունենում իշխանափոխությունը:

Հայաստանում, սակայն, կուսակցությունների միջև ընտրական մրցակցության արդյունքում իշխանության փոփոխություն երբեք տեղի չի ունեցել: Հետևաբար Հայաստանի անցած երեք տասնամյակների դատմությունը նաև կուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացման և այդ մոլատակի ձախողման դատմություն է:

Այդ դատմության սկզբում՝ 1980-ականների վերջին և 1990-ական թվականների սկզբներին, երբ տեղի ունեցավ Հայաստանի առաջին ազատականացումը և հնարավորություն ստեղծվեց միակուսակցական համակարգից անցում կատարել բազմակուսակցական, առկա էին որոշակի քաղաքական շրջանակներ, որ նախկին կոմունիստական (միակուսակցական) համակարգով թայմանավորված մտավախություններից ելնելով՝ կասկածի տակ էին դնում կուսակցությունների գոյության անհրաժեշտությունը: Նման տրամադրությունները քիչ ավելի ուժեղ էին հասարակական որոշակի շրջանակներում՝ կրկին կոմունիստական տոտալիտար փորձի ինտեգրացիայից ելնելով, իսկ առանձին դեղքերում նաև «ագային միասնությունը» չվճարելու ոչ դասական տոտալիտար հիմնավորմամբ:

Սակայն բարեբախտաբար բազմակուսակցականությունը ոչ միայն տեղ գտավ Սահմանադրությունում, այլ նաև իրականություն դարձավ թե՛ նորաստեղծ կուսակցությունների, թե՛ Հայաստանում գործունեություն (վեր)սկսած այսուրեք կոչված ավանդական կուսակցությունների միջոցով: Այդուհանդերձ մեկից ավելի կուսակցությունների գործունեությունը դեռ բավարար չէ մրցակցային բազմակուսակցական համակարգի, կուսակցությունների՝ բավարար ինստիտուցիոնալացման և քաղաքական համակարգում նրանց հիմնական գործառույթները իրականացնելու համար: Իսկ այդ գործառույթները շատ դարձ են և արտացոլված են անգամ դասագրքերում՝ հասարակական խմբերի շահերի վերհանում, ազդեցացում ու համադրում, այդ խմբերի և այլոց շահերի շուրջ բանակցում՝ հանրային քաղաքականություն կերտելու մոլատակով:

Մրցակցային և ոչ նույնիսկ բազմակուսակցական համակարգի կարևորությունը գիտակցվել է նաև քաղաքական շրջանակներում, քանի որ կուսակցական համակարգի անրադնդման կարևորությունը քաղաքական դիսկուրսի կենտրոնում

Ե եղել առնվազն վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում՝ կարևորվելով թե՛ իշխանության և թե ընդդիմության կողմից: Բազմաթիվ ֆորմալ կարգավորումներ են ընդունվել և փոփոխվել այս ընթացքում: Կուսակցությունների բնույթի վրա ունեցած ազդեցության տեսակետից դրանցից ամենակարևորը թերևս աստիճանական, իսկ առանձին փուլերում՝ դանդաղած, սակայն ի վերջո տեղի ունեցած անցումն է 1990 թ. 100 տոկոս մեծամասնական համակարգից դեռի 100 տոկոս համամասնական ընտրակարգ: Համամասնականության սկզբունքով ձևավորվող խորհրդարանի մասին դրույթը Ֆիքսվեց 2015 թ. սահմանադրական փոփոխություններով և իրականացվեց 2017 թ. ընտրությունների ընթացքում՝ ի հարկե իմ և շատերի համոզմամբ համամասնականության սկզբունքի նենգափոխմամբ: Նույն 2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունները, որոնք մեծացրեցին օրենսդիր մարմնի, կուսակցությունների և խմբակցությունների դերը, եադես սահմանափակեցին ոչ կուսակցական թեկնածուների մասնակցությունը ոչ միայն համադետական ընտրություններին, այլ նաև ամենամեծ երեք համայնքների տեղական ինքնակառավարման մարմիններում:

Սակայն քաղաքական շրջանակներում կուսակցությունների դերի մեծացման, դրանց ինստիտուցիոնալացման շուրջ կոնսենսուսի առկայությունը, ինչդես նաև որոշ ֆորմալ ինստիտուտների ներդրումը այդդես էլ չեն կարողացել մեծացնել կուսակցությունների նկատմամբ հասարակական վստահության աստիճանը. հանրային կարծիքի հարցումները տասնամյակներ շարունակ փաստում են, որ կուսակցությունների վստահության մակարդակը խիստ ցածր է: Հանուն արդարության ավելացնեն, որ վստահության այդ դակասը համակարգային բնույթ է կրում և գրեթե նույն համամասնությամբ գործում է նաև քաղաքական այլ ինստիտուտների նկատմամբ:

Վերադառնամ և քիչ ավելի մանրամասն փաստերով դիմնավորեն այն դնդումը, թե երեք տասնամյակների ընթացքում տեղի ունեցած իշխանության փոփոխություններից և ոչ մեկը մեծ հաշվով տեղի չի ունեցել կուսակցությունների միջև ծավալված ընտրական մրցակցության դայմաններում: 1990 թ. խորհրդարանական ընտրությունները կարելի է կոչել ՀՀ հիմնադիր ընտրություններ: Դրանց արդյունքում կոմունիստական կուսակցությունը զիջեց իր գերիշխող դիրքը և ի վերջո հանձնեց իշխանությունը: Սակայն դա տեղի ունեցավ ոչ թե կուսակցությունների միջև մրցակցության դայմաններում, այլ՝ մեկ կուսակցության ու թեկուզ և բավական կազմակերպված ու քիչ թե շատ միասնական, բայց հասարակական շարժում ներկայացնող անհատների միջև մրցակցության դայմաններում: Ի դեռ, դրանք միակ ընտրություններն էին, որ իրականացվեցին բացառադես մեծամասնական ընտրակարգով: Նոր իշխող կուսակցության կամ ավելի ճիշտ կուսակցությունների ստեղծումն ու կայացումը մեծադես տեղի ունեցան արդեն ընտրություններից հետո՝ 1990-ական թթ. առաջին կեսին:

Իշխանության փոխանցման երկրորդ դրվազը, որը տեղի ունեցավ 1997 թ. վերջին և 1998 թ. սկզբին, կադված էր արդեն ինստուցիոնալացված և իշխող կուսակցության վերածված հասարակական շարժման առաջնորդների միջև Ե-

ղած քաղաքական տարածայնությունների հետ: Այն արտահայտվեց նաև կուսակցությունների միջև եղած կոալիցիայի հենքի վրա ստեղծված ղախվածություններով: Դրան հաջորդած տասնամյակը անկուսակցական և իրեն կուսակցություններից վեր դասող նախագահի ժամանակահատվածն էր, որի ընթացքում նախագահի հենարանը խորհրդարանում մեկից ավելի կուսակցություններն էին, իսկ առանձին դրվագներում՝ նաև անհատները: Նախագահին աջակցող կուսակցությունների կազմը (տարբեր համադրություններով՝ ԲՀԿ, ՀԲԴ, ՕԵԿ, ՄԱԿ, ԲՀԿ), գաղափարախոսական հենքի խայտաբղետությունը (ազգայնականից մինչև ազատական, իսկ առանձին դրվագներում նաև կոմունիստներ և խոշոր կաթիլախոսներ), դրանց միջև համագործակցության ձևը (առանձին օրենքների և խնդիրների շուրջ համաձայնության գալուց մինչև ֆորմալ երկարաժամկետ կոալիցիոն համագործակցություն) շարունակաբար փոխվել են, սակայն կայուն է եղել մեկ բան՝ նախագահը կարողացել է բավական աջակցություն ունենալ խորհրդարանում: Այս հանգամանքը կարևոր է հաշվի առնել, երբ ավելի ուշ կքննարկեն կայուն մեծամասնության ղախվածը, որը տեղ է գտել 2015 թ. Սահմանադրությունում:

Չնայած անկուսակցական նախագահի, նրա կառավարման տասնամյակը և հատկապես դրա երկրորդ կեսը (2003 թվականից սկսած) կուսակցությունների կամ ավելի ճիշտ՝ իշխող կուսակցությունների կոնսոլիդացման փուլ էր, երբ մի կողմից՝ աստիճանաբար սահմանափակվեց քաղաքականապես ազդեցիկ անկուսակցական քաղաքական գործիչների գործունեության հնարավորությունը (մերայալ ֆորմալ կարգավորումների միջոցով), մյուս կողմից՝ կուսակցական լինելը դարձավ ոչ ֆորմալ նախադրյալ՝ քաղաքական գործունեություն ծավալելու և հատկապես գործադիրի մասը լինելու համար: Սրա արդյունքում ստեղծվեցին ինչպես անհատ գործիչների քաղաքական հավակնությունները առաջ մղող նոր կուսակցություններ (ԲՀԿ, 2004 թ.), այնպես էլ գոյություն ունեցողները ընդլայնեցին իրենց կազմը՝ արդեն նշված անհատների զգալի մասը կուսակցականացնելու միջոցով (հատկապես ԲՀԿ-ն՝ մի քանի ակիբներով՝ 2007, 2008, 2016 և այլն): Ի լրումն, խոշոր կուսակցությունները նաև ավելացրեցին իրենց ներկայությունը տեղերում և բավական բարդ կազմակերպված հիերարխիկ կուսակցական ցանց ստեղծեցին (հատկապես ԲՀԿ-ն)՝ հաճախ հիմնվելով ղեկավարող իշխանության մաս լինելով ղայնամավորված առավելությունների օգտագործման վրա:

Ցանկանում են ընդգծել, որ դիտարկումն բացառապես իշխանության մաս կազմող կուսակցությունների մասին է, մինչդեռ Հայաստանի գոյության ամբողջ ընթացքում ղախվածությունում հայտնված տասնյակ ընդդիմադիր կուսակցությունների ղարազայուն միակ ընդհանրությունը այն է եղել, որ վերջիններս այդպես էլ չեն կարողացել մեկ-երկու ընտրական շրջափուլից ավել հայտնվել խորհրդարանում (օրինակ ԱԺՄ, *Հանրապետություն* կուսակցություն, *ժառանգություն* և այլն): Ընդ որում, այս դիտարկումը ճիշտ է նաև այն կուսակցություն-

ների դեղքում (*Կոմունիստական* կուսակցություն, ԳՅՇ, ՕԵԿ), ովքեր գիշել են իրենց դիրքերը իշխանությունում և ընդդիմություն դառնալուն հաջորդող ընտրություններից հետո նախ ունեցել մարզինալ ներկայացվածություն խորհրդարանում, իսկ ևս մեկ ընտրական շրջափուլ անց դադարել են քաղաքական դերակատար լինել անգամ խորհրդարանից դուրս:

Վերադառնալով իշխանության փոխանցման խնդրին. երրորդ և ամենաթարմ դրվագը (այնքան թարմ, որ դժվար է ամբողջությամբ դրա ազդեցությունը գնահատել) տեղի ունեցավ 2018 թ. ադրիլ-մայիսին, երբ մոտ երկու տասնամյակ ինտենսիվ կուսակցաշինությամբ զբաղված, վերջին մեկ տասնամյակում գերիշխող (այսինքն՝ խորհրդարանում մեծամասնություն ունեցող և ընտրություններում մրցակցությունից դուրս համարվող) և այդ գերիշխող դիրքը ամեն տեսակ ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտներով ամրապնդած կուսակցությունը ստիպված եղավ շատ կարճ ժամանակում նախ գործադիր իշխանությունը գիշել, ապա նաև դադարեց մեծամասնություն լինել օրենսդիրում՝ չնայած իր իսկ կողմից ստեղծված ֆորմալ երաշխիքների՝ նույն օրենսդիրում կայուն մեծամասնության երաշխավորման սահմանադրական լիցենզիա: Այս անգամ ևս իշխանության փոխանցումը տեղի ունեցավ ոչ թե ընտրությունների ժամանակներում, այլ հասարակական լայն շարժման ճնշման ներքո: Իսկ իշխանությունը ստանձնած քաղաքական միավորը՝ *Քաղաքացիական դաշինություն*, մի կուսակցություն է, որը խիստ սահմանափակ ներկայություն ուներ օրենսդիրում, և այնտեղ էր հայտնվել՝ կուսակցական դաշինք կազմելով երկու այլ կուսակցությունների հետ: Չնայած ընդամենը 3 տարվա ժառանգություն ունեցող այս կուսակցությունը ստեղծման առաջին օրվանից նմանապես էր դրել լիազորված լինել իշխանությունը ստանձնելուն և մշտապես աշխատել էր այդ ուղղությամբ (հիշենք ՔԴ-ի կողմից շրջանառված «Ինստիտուցիոնալ ընդդիմություն», «ստվերային կառավարություն» և այլ թեգեր) թե՛ կադրային հենքի, թե՛ կուսակցական ենթակառուցվածքի՝ ներառյալ խորհրդարանական ներկայացվածության և միգրացիոն նաև ծրագրային առումով, այնքան էլ լիազորված չէր իշխանությունը ստանձնելուն: ՔԴ ղեկավար կազմը երկրի կառավարումը ստանձնելուն զուգահեռ ղեկը է կարողանա արագորեն վերափոխել նաև կուսակցությունը:

Վերը շարադրված ժառանգական էքսկուրսի հիմնական նպատակը Զայաստանում կուսակցական համակարգի չկայացվածությունը և կուսակցությունների հիմնական գործառույթ իրականացնելու դժվարությունները ցույց տալն էր: Զոդվածի բուն նպատակներից դուրս է մի շարք խիստ կարևոր հարցերի քննարկումը, ինչդիպի են կուսակցությունների ներքին ժողովրդավարության կամ գաղափարախոսությունների հետ կապված առկա խզումներ թե՛ բնակչության ընտրական վարքում, թե՛ կուսակցությունների՝ հանրային քաղաքականության իրականացման ընթացքում, ինչդիպի նաև կանգ չեն առնում որոշ առանձին դեղքերի (օրինակ ԳՅԴ) քննարկման վրա: Այս հոդվածի նպատակներից դուրս է նաև ոչ ֆորմալ լիազորվածների հանգամանալից քննարկումը, քանի որ դրանք քիչ ուսումնասիրված և փաստաթղթավորված են:

ՖՈՐՄԱԼ ԽԱՂԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Այս մասում կներկայացնեն այսօր առկա մի շարք ֆորմալ կարգավորումներն ու դրանց հետ կապված խնդիրները և միգուցե նաև դրանց լուծումները՝ հույս ունենալով, որ սա առիթ կհանդիսանա արտահայտված մտքերի շուրջ քննարկման ծավալմանը, հատկապես, որ 2018 թ. մայիսից հետո գուցե կարճ, բայց իրական հնարավորություն է ստեղծվել ևս մեկ անգամ փորձել նոր որակի կուսակցական համակարգ ստեղծել:

Գերիշխող կուսակցական համակարգի կառուցման գործընթացը, որ հատկապես տեղի ունեցավ վերջին տասնամյակի ընթացքում, իրականացվեց ոչ միայն ոչ ֆորմալ մեխանիզմների միջոցով (օրինակ՝ ղեկավարական լծակները կուսակցական մոնատակներով օգտագործելը), բայց նաև ֆորմալ կարգավորումների միջոցով: Նման կարգավորումներով հատկապես հարուստ էր 2015 թ. փոփոխված Սահմանադրությունը և 2016 թ. ընդունված Ընտրական օրենսգիրքը:

Ներառական քաղաքական իմաստիտուտներ ունենալու և համամասնական ընտրակարգի տրամաբանության ադապտման տեսակետից խիստ խնդրահարույց է կայուն խորհրդարանական մեծամասնություն ադապտելու սահմանադրական ղախանջը (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 89, 3-րդ մաս), և դրա հիման վրա *Ընտրական օրենսգրքում* տեղ գտած կարգավորումը (ՀՀ ԸՕ, հոդված 96), որով եսկանորեն հեշտացվում է մեկ ուժի կողմից խորհրդարանում մանդատների 54 տոկոս ստանալը: Իսկ ի՞նչ մեխանիզմներով է փորձ արվել ադապտել այս արդյունքը՝ երաշխավորելով «հաղթողը ստանում է ամեն ինչ» տրամաբանություն համամասնական ընտրակարգ ունեցող համակարգի ղայմաններում: Պետք է հիշել այն փաստը, որ ՀՀ ղախանջի ընթացքում որևէ կուսակցություն չի կարողացել ձայների մեծամասնություն ադապտել համամասնական ընտրությունների ընթացքում՝ ներառյալ 2017 թ. ապրիլին, երբ ՀՀԿ-ն ձայների ամենամեծ համամասնություն է ստացել (մոտ 49 տոկոս):

Եվ այսպես, ընտրական օրենսգիրքը (ԸՕ) նախատեսում է, որ եթե կուսակցություններից որևէ մեկը չի ադապտվում խորհրդարանի տեղերի 54 տոկոսը, առաջ այսպես կոչված բոնուսային համակարգի միջոցով մանդատների ընդհանուր թվի մեծամասնությունը ստացած ուժը ստանում է լրացուցիչ այնքան տեղ, որ ունենա 54 տոկոսը: Այն դարագայում, երբ որևէ կուսակցություն չի կարողանում մանդատների ընդհանուր թվի մեծամասնությունը ստանալ, խորհրդարանում հայտնված կուսակցություններին ընդամենը 6 օր է տրամադրվում՝ կռալիցիա կազմելու համար: Պարզ մեծամասնություն ունեցող կռալիցիա կազմելու դեմքում նույնպես կիրառվում է բոնուս՝ տեղերի 54 տոկոս ադապտելու համար: Իսկ այն դարագայում, եթե կռալիցիա չի կազմվում, նշանակվում է համադեմոկրատական քվեարկության երկրորդ փուլ՝ առաջին փուլում ամենաշատ ձայն հավաքած երկու կուսակցությունների միջև:

Մեկ կուսակցության կայուն մեծամասնությունը ադապտելու այս արհեստական

կարգավորմամբ չեզոքացվում է այլ կուսակցությունների հետ հաշվի նստելու, դրանց հետ համագործակցության անհրաժեշտությունը՝ բնորոշ համամասնական ընտրակարգին և դրա հետ ասոցացվող կոնսենսուալ կամ համաձայնողական քաղաքական համակարգերին: Մինչդեռ գործող ԸՕ կարգավորումը իր փիլիսոփայությամբ ավելի մոտ է մեծամասնական համակարգին՝ «հաղթողը ստանում է ամեն ինչ» տրամաբանությամբ: Կայուն մեծամասնություն ունենալու նպատակահարմարությունը շատ է քննարկվել սահմանադրական փոփոխությունների փուլում, և հեղինակները լուրջում էին, որ սա կառավարելիության ճգնաժամից խուսափելու երաշխիք է՝ հղում կատարելով Իտալիայի օրինակին: Ու թեև Իտալիան դասագրքային օրինակ է գործադիր մարմնի անկայունության առումով, սակայն այնտեղ այս համակարգը այդպես էլ չներդրվեց՝ սահմանադրական դատարանում մասնակիորեն ոչ սահմանադրական համարվելու և հանրաքվեում չընդունվելու լուրջ առաջադրություն: Վերադառնալով Հայաստան՝ փաստենք, որ 1990-1991 թթ., 1997-1998 թթ., 2003-2004 թթ. և միգուցե նաև 2018 թ. մայիս-հունիսի զարգացումները ցույց տվեցին, որ անգամ, երբ գործադիր իշխանությունը չի ունեցել հորմալ մեծամասնություն խորհրդարանում, կարողացել է արդյունավետորեն անցկացնել իր քաղաքականությունը՝ առանձին դեմքերում նաև որոշակի փոխզիջումներ անելու ճանապարհով:

Կայուն մեծամասնության սահմանադրական, բայց այս պահի դրությամբ արդեն իսկ չիրականացվող դրույթի հետ կապված լավ նորությունն այն է, որ դրա մի մասը՝ կայուն մեծամասնությանը երկրորդ փուլի կամ բռնուների միջոցով երաշխավորող կարգավորումները, քաղաքական լայն համաձայնության դեմքում (դատազանավորների ձայներ 2/3-րդ) ևս հնարավոր է փոփոխել մինչև նոր ընտրությունների կազմակերպում, քանի որ այն սահմանադրության 202-րդ հոդվածի 1-ին մասով բացառապես հանրաքվեով փոփոխվող կազմավորումների թվում չէ: Ուստի, հնարավոր է փոփոխել ԱԺ 2/3 ձայների քվեարկության միջոցով:

Հընթացս նշեն, որ վերը քննարկված ու քննադատված «բռնուսային» կարգավորումը նախատեսված է նաև Հայաստանի երեք խոշորագույն քաղաքների ավագանու ընտրությունների համար, ինչը նույնպես վերանայման ենթակա կարող է լինել ԸՕ փոփոխություններում՝ հատկապես, որ այդ դարազայում բռնուներ կարող են ստանալ անգամ 40 տոկոս և ավել ստացած ուժերը: Քննարկման առարկա էլ է լինի նաև տեղական ինքնակառավարման մարմիններում ընտրվելու բացառապես կուսակցականների համար նախատեսելու նպատակահարմարությունը:

Երկրորդ խնդրահարույց, հետևաբար նաև փոփոխման ենթակա դրույթը այսպես կոչված «ոչտիմգային» ընտրակարգն է (ԸՕ, հոդված 95), որն ունի քննարկման արժանի երկու կետ: Առաջին՝ խաղի կանոնները այնպես են մախազծված, որ անհամամասնորեն նպաստում են ավելի մեծ ռեսուրսներ ունեցող կուսակցությունների ԱԺ-ում հայտնվելուն: Դրա հիմնական լուրջ առաջադրությունն է ինչև նրա միջև միջակցության խրախուսումն է.13 ընտրական տարածքներից յուրաքանչյուրում մինչև վեցական

թեկնածուներ ղայքարում են միմյանց միջև: Այս դայմաններում յուրաքանչյուր քվեի համար ղայքարելու և առավելագույն քվեներ հավաքելու դրդադատճանրը շատ ավելի մեծ են, քան մախկին մեծամասնական ընտրակարգի ժամանակ, երբ 41 ընտրական տարածքներից յուրաքանչյուրում որդես կանոն գերիշխող կուսակցությունից առաջադրվում էր մեկ հիմնական թեկնածու: Վերջինիս ընտրվելու համար բավարար էր ընդամենը մրցակիցներից ավելի շատ քվե ադահովել, իսկ հաճախ իրական մրցակիցներ առկա չէին:

«Ռեյտինգային» ընտրակարգի հետ կադված հաջորդ խնդրահարույց հանգամանքն այն է, որ ներկուսակցական մրցակցության արդյունքում ռեյտինգային թեկնածուի օգտին ստացված յուրաքանչյուր քվե ինքնաբերաբար լրացուցիչ հաշվարկվում է տվյալ կուսակցության օգտին՝ ըստ տության կրկնադատկելով դրա հաշվին գրանցված քվեների թիվը: Հաշվի առնելով 2017 թ. դրակտիկան՝ կարելի է ասել, որ մի ստվար ընտրագանգված իր քաղաքական քվեն տվել է անհատ թեկնածուի և ոչ թե այդ թեկնածուի հետևում կանգնած կուսակցության ծրագրին կան կուսակցական ցուցակին՝ հաճախ չգիտակցելով անգամ, որ իր ընտրական տարածքում առաջադրված անհատին տված քվեն է որոշելու մաս Հայաստանի ղեկավարի հարցը:

Վերը նկարագրածը ցույց է տալիս, որ «ռեյտինգային» հանակարգը եադես հեշտացնում է ֆինանսական, մարդկային և վարչարարական լծակ ունեցող կուսակցության/ների գերակշռող դիրքի ադահովագրումը և սահմանափակում դակաս ռեսուրսներ ունեցող կուսակցության հնարավորությունները: Ընտրակարգի խրթին լինելը և քաղաքացիներին բավարար մատչելի կերդով չներկայացնելը նույնդես չի նդաստում ներառական քաղաքական հանակարգի կայացմանը:

Խնդրահարույց է մաս ԸՕ հողված 97-ի 1-ին մասը, որը սահմանափակում է խորիրդարանում հայտնված ուժերի թիվը, որոնք կարող են կրալիցիա կազմել: Այս անսովոր սահմանափակումը, որ որևէ այլ երկրում առկա չէ, կարծում են, որ ներառվել է ԸՕ՝ զուտ 2017 թ. խորիրդարանական ընտրությունների ժամանակ եղած քաղաքական/կուսակցական նդատակահարմարությունից ելնելով: Ընդամենը մեկ տարի անց ակնհայտ է, որ այս սահմանափակումը հանդիսանում է եական արհեստական խոշընդոտ լայն կան ազգային համաձայնության կրալիցիա և կառավարություն կազմելու համար՝ հնարավորություն չտալով հենց թեկուզ ներկայումս ստեղծված կան ադագա այլ ներքին կան արտաքին ճգնաժամ հաղթահարելու համար ադահովել քաղաքական մեծ թվով ուժերի համախմբում:

Ակնհայտ է, որ կրալիցիայի անդմաների թվի սահմանափակումը դարգադես դեն է գնում համամասնականության սկզբունքի տրամաբանությանը և եադես նվազեցնում է առավել ներառական քաղաքական գործընթացի հնարավորությունը: Համամասնական ընտրակարգը դարգադես դահանջում է, որ խորիրդարանում հայտնված և հասարակության տարբեր հատվածներ համամասնորեն ներկայացնող ուժերը համաձայնության գան միմյանց միջև, եթե անգամ նման ուժերի թիվը շատ մեծ է:

Ոչ միայն ԸՕ-ն, բայց նաև կուսակցությունների մասին օրենքով կարգավորվող կարևորագույն դրույթ է նաև կուսակցությունների և քարոզարշավների ֆինանսավորումը, որը նույնպես ենթակա է վերանայման:

Առաջինի հետ կապված ղեկը է փաստել, որ Հայաստանում այդպես էլ չեն ձևավորվել այնպիսի կուսակցություններ, որոնք կարող են իրենց մրցակցությունը ադապտելու համար բավարար միջոցներ հավաքագրել՝ հիմնվելով մեծաթիվ համակիրների փոքրաքանակ ներդրումների վրա (ամդամավճարների վրա հիմնված զանգվածային կուսակցություններ): Սրա հետևանքով լուրջ ընտրական արդյունք գրանցելու հավակնություն ունեցող ցանկացած կուսակցություն ամօրինի կամ կիսամիջակամ ձևով օգտագործել է կամ ղեկավարում միջոցները, կամ էլ հենվել է մեծ կադրեր ունեցող անհատների միջոցների վրա: Սրա հետ կապված, կարծում են, որ ղեկը է վերանայվի կուսակցությունների ֆինանսավորման կարգավորումը՝ ետք մեծացնելով հանրային միջոցներով կուսակցությունների ֆինանսավորման համամասնությունը՝ ընդ որում խրախուսելով հատկապես դաշնամետական ներկայություն կամ առնվազն մասն հնարավորություն ունեցող կուսակցություններին:

Երկրորդը՝ քարոզարշավի ֆինանսավորման եղանակով կարգավորումների ուժեղացումն է և հատկապես դրանց դատաժ իրականացումը: Օրինակ՝ ամենավերջին 2017 թ. խորհրդարանական ընտրությունների քարոզարշավի ընթացքում հրադարարկված, բայց այդպես էլ իրավասու մարմինների կողմից դատաժ չքննված և ընթացք չստացած փաստերը բավարար կարող են լինել ընդհուպ մինչև ամենամեծ արդյունք գրանցած երկու կուսակցությունների՝ քվեարկությունից առաջ որդես թեկնածու գրանցումից զրկելու համար:

Որդես ամփոփում նշեն, որ ԸՕ գոյություն ունեցող կարգավորումների մի մասը (կայուն մեծամասնություն օրենսդիր մարմնում, այսպես կոչված բոնուսային տեղերի հատկացում, կալիցիա կազմելու հնարավորություն ունեցող կուսակցությունների թվի սահմանափակում) հատուկ ստեղծվել էին հենց մեկ կուսակցության գերիշխանությունը ադապտելու համար: Այս՝ բացառապես Հայաստանում հանդիմող կարգավորումների համադրությունը որոշ առումով ծառայեցվեց նեղ քաղաքական-կուսակցական մոտակների՝ ադապտելով գերիշխող կուսակցության բավարար ներկայություն խորհրդարանում: Սակայն դա տեղի ունեցավ ներկայացուցչական ժողովրդավարության հիմնարար կանոնների հաշվին, և այդ արհեստական կարգավորումները հնարավորություն չստեղծեցին հասարակական տրամադրությունները դատաժ կերպով ներկայացնելու օրենսդիր մարմնում, ինչն իր հերթին մոտատեց քաղաքական ձգնաժամի առաջացմանը, եթե չասենք, որ դրա հիմնադատաձառը հանդիսացավ: Այսպես կոչված «թավշյա հեղափոխությունը» եկավ ադապտելու առկա խզումը: Այդ նույն հեղափոխությունը, կարծում են, բացառիկ հնարավորություն է ստեղծել գոյություն ունեցող ֆորմալ խաղի կանոնները այնպես փոխել, որ իրական դառնա մրցակցային բազմակուսակցական համակարգի ստեղծումը՝ ներառյալ հավասար, իսկ առանձին դեղ-

քերում նաև միջին և փոքր կուսակցություններին խրախուսող ղայմանների առաջնություն, իրադեպ համամասնական ընտրակարգի և օրենսդիրում կուսակցությունների միջև համագործակցություն խրախուսող խաղի կանոնների միջոցով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

Կրթություն և
գիտություն

ՍԵՐՈՔ
ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ
ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ
ԿՈՆՑԵՊՏՈՒԱԼ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

երջին տասնամյակներին աշխարհում եաղես բարելավվել է կրթության հասանելիությունը: Տեխնոլոգիաների զարգացման շնորհիվ գիտելիքն ավելի մատչելի է դարձել: Մեծացել են նաև կրթությունից մարդկանց ակնկալիքները: Բայց Հայաստանում հանրակրթության վիճակը գոհացուցիչ չէ, թեև ավելի քան 20 տարի է հանրակրթության ոլորտում իրականացվում են բարեփոխումներ:

Այսօր Հայաստանում կրթության երգիստենցիալ ճգնաժամ է: Կրթությունը արժեզրկվել է: Հասկանալի չէ կրթության դերն ու իմաստը նոր իրողությունների ղայմաններում: Իմաստի կորուստը բերում է սովորելու ձգտման նվազման: Իսկ եթե նվազում է սովորելու ձգտումը, աղա կրթությունը կարող է փոխվել միայն վերահմաստավորման ճանաղարհով:

Ստեղծված իրավիճակում կարևոր է հասկանալ, թե ի՞նչ է կրթությունը, ինչո՞ւ սի՞ խնդիրների է բախվում այն: Ժամանակին Կարլ Մարքսն ասում էր. «Մինչև այժմ փիլիսոփաները փորձել են բացատրել աշխարհը, բայց խնդիրը՝ այն փոխելն է»: Մեր օրերի սլովենացի փիլիսոփա Սլավոյ Ժիժեկը վերաձևակերտում է Մարքսի խոսքերը. «Բոլորը խոսում են աշխարհը փոխելու մասին, բայց խնդիրը՝ այն հասկանալն է»: Իսկաղես շատ է խոսվում կրթությունը փոխելու մասին, բայց շատ ավելի քիչ ուշադրությունն է դարձվում խնդիրները հասկանալուն:

Կրթության ոլորտի փոփոխություններն այնքան շատ են, որ մարդիկ ղարզաղես չեն հասցնում հասկանալ դրանց անհրաժեշտությունը: Դրա փոխարեն ուշադրությունից դուրս են մնում այնոիսի կարևոր հարցեր, ինչո՞ւ սի են՝ փոփոխություններին ղատրաստվելը, փոփոխությունների մասին խորքային գիտելիքներ ունենալը:

Անդրաղանանք Հայաստանի հանրակրթության ոլորտում իրականացված մի շարք փոփոխությունների:

ԱՆՑՈՒՄ ՆՈՐ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻՆ

Անկախության առաջին տարիներին հստակ էր, որ Հայաստանը անցում է կատարում կաղիտալիստական համակարգի: Այդ տարիներին կաղիտալիստական աշխարհում տարածված էր կառավարման մի մողել, որը հայտնի է Նոր հանրային կառավարում (New Public Management) անունով: Այս մոտեցումը մեծ տարածում ստացավ արևմտյան մի շարք երկրների կրթական համակարգերում: «Նոր հանրային կառավարման գաղափարախոսությունը ի հայտ եկավ Անգլիայում 1980-ականներին՝ Մարգարեթ Թետչերի իշխանության տարիներին: ԽՍՀՄ փլուզումից և Սաղղղատերազմի ավարտից հետո գերիշխող դարձավ այն տեսակետը, որ սոցիալական խնդիրների կոլեկտիվիստական լուծումներն անարղյունավետ են»:¹ Մի շարք գիտնականների, մասնավորաղես՝ Ջոն Չաբի և Թերի Սոի ջանքերով Նոր հանրային կառավարման մողելը ներդրվեց նաև կրթության ոլորտում: Այդ մողելը ենթաղորում

եր մասնավոր կառավարման մոտեցումների ներդրումն ունենալու համակարգում, կրթության համակարգի կառավարման առաջնությունացում, ըստ աշակերտների թվի ֆինանսավորման համակարգի կիրառում: Չիլիի, Շվեդիայի, Անգլիայի փորձը ցույց տվեց, որ կառավարման այս մոդելը որդեգրած կրթական համակարգերը հաջողության չհասան:

ԲԱՐԵՓՈՒՆՈՒՄՆԵՐԻ ՆԵՐԿՐՈՒՄ

Մյուս խնդիրն այն է, որ անկախության տարիներին կրթության ոլորտում մենք գերազանցապես «ներկրել ենք» բարեփոխումներ՝ ոչինչ չանելով մեր կրթական մոդելը ստեղծելու ուղղությամբ: Երբ տարիներ առաջ սկսեցին խոսել ֆինանսական կրթական համակարգի առաջընթացի մասին, կրթության ֆինլանդացի մասնագետները խորհուրդ էին տալիս չկրկնել իրենց փորձը: Բարեփոխումներ «ներկրելու» դատարանով Հայաստանի կրթական համակարգում ձևավորվել է երկակի օտերացիոն համակարգ: Համակարգերից մեկը կրթության բացորոշ ծրագրի վրա է հիմնվում, որի համաձայն Հայաստանի կրթության համակարգը կառավարվում է ժողովրդավարական մոտեցումներով, խրախուսվում է ինքնուրույն, քննադատական մտածողության զարգացումը: Կա նաև քողարկված օտերացիոն համակարգ, որի գործառնության սկզբունքները որևէ փաստաթղթում նշված չեն, բայց այդ համակարգը շատ ավելի ազդեցիկ է, քան բացորոշ համակարգը: Օրինակ՝ բացորոշ օտերացիոն համակարգով ենթադրվում էր, որ դպրոցների, բուհերի և այլ ուսումնական հաստատությունների ղեկավարները լիարժեք է ընտրվեն հոգաբարձուների խորհուրդների կողմից: Բայց քողարկված օտերացիոն համակարգով նախօրոք որոշվում էր, թե ով լիարժեք է «ընտրվի» ղեկավար լիարժեքում: Կամ՝ բացորոշ ասում ենք, որ լիարժեք է զարգացնել քննադատական մտածողությունը, բայց քողարկված ձևով դասավանդում ենք միակողմանի մտածողություն:

ԻՐԱՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Կրթության ոլորտում գերիշխող է եղել իրավիճակային մտածողությունը: Մինչդեռ անցումային փուլում գտնվող երկրի համար կարևոր են առաջադասետ, ռազմավարական մտածելակերպն ու գործելակերպը: Մեր կրթական համակարգի մեծագույն խնդիրներից մեկն այն է, որ վերջին տարիներին կրթության ոլորտում չի ընդունվել ռազմավարական որևէ փաստաթուղթ: Ընդունվել են կառավարության ընթացիկ ծրագրեր, առանձին փոքր նշանակության փաստաթղթեր: Բայց համակարգային նշանակություն ունեցող որևէ փաստաթուղթ չի ընդունվել: 19 տարի առաջ Հայաստանի ԿԳ նախարարությունը որոշեց ունենալ Կրթության զարգացման լիարժեք ծրագիր: 19 տարիներից 9-ի ընթացքում Հայաստանը չի ունեցել այդ ծրագիրը, ինչը օրենքի խախտում է: Առաջին ծրագիրը գործել է 2001-2005 թվականներին: Այնուհետև 6 տարի նախարար-

րությունը չէր կարողանում ծրագիրը հասցնել հաստատման փուլ: 2011-2015 թվականներին գործեց 2-րդ ծրագիրը: 2015 թվականից առ այսօր ընդունված չէ 3-րդ ծրագիրը: Հայաստանի նման երկրին օդի նման անհրաժեշտ են ուսումնական փաստաթղթերը, որոնք մշակված են բարձր մասնակցայնության և մերառականության սկզբունքների հիման վրա: Ի տարբերություն զարգացած երկրների, որոնք հիմնականում կողմնորոշվել են իրենց կրթական տեսլականի հարցում, Հայաստանում անորոշություն է տիրում: Տարիներ շարունակ իրականացվել են բարեփոխումներ, որոնք կրել են հատվածական բնույթ, որոնք եղել են ոչ թե խորքային քննարկումների, լուրջ նախադասարարական աշխատանքների, այլ նախարարների ցանկությունների կամ որևէ երկրի փորձը կրկնօրինակելու արդյունք:

ԿԱՐՃԱԺԱՄԱԿԵՏ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Կրթության ոլորտում գերիշխել են կարճաժամկետ մտածողության վրա հիմնված մոտեցումները: Օրինակ՝ դոկորցների համատարած «հանրադատականացումը» և մերգրավումը բաղաբական ընտրությունների գործընթացին: Վերջինս բացասաբար է ազդել մանկավարժների և տնօրենների հանրային ընկալումների վրա: Հայաստանի նախորդ իշխանությունը բազմադեմ էր: Թիմում կային ինչդեպես ինտելեկտուալներ, այնդեպ էլ կրթական ցածր ցենզ ունեցող մարդիկ, «տեղական հեղինակություններ»: Իշխանությունը գործադրում էր կեղծման ինչդեպես կոշտ, այնդեպ էլ փափուկ մեխանիզմներ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ծնողները որոշակի կախվածություն ունեն մանկավարժներից և տնօրեններից՝ կրթական համակարգը մերքաշվեց կուսակցականացման և ընտրությունների գործընթացում: Կարճաժամկետ մտածողության վրա հիմնված մյուս խնդիրն այն էր, որ կրթության համակարգը ծառայեցվեց սոցիալական խնդիրները մեղմելուն: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանում կար գործազրկության խնդիր, կրթական համակարգը դարձավ մարդկանց աշխատանքի տեղավորման թույլ օղակ, ինչի արդյունքում եադեա տուժեց համակարգի յոդոֆեսիոնալիզմը:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՍՊՐԻՆՏ

Բարեփոխումների գործընթացում կրթությունը դիտարկվել է որդեա սորինա: «Երեք ամսում գրել կրթության զարգացման ծրագիր», «Մեկ ամսում մշակել հայեցակարգ», «Հինգ տարվա ընթացքում ունենալ որակադեա այլ կրթական համակարգ»: Այսդիսի գործելակերդով ամհնար է կրթության ոլորտում հասնել հաջողության: Իրականում կրթությունը մարաթոն է: Սորինատային մոտեցման դարագայում ամեն ինչ մնում է մակերեսի վրա: Մարդիկ չեն հասցնում յուրացնել, հասկանալ և չեն դառնում այդ փոփոխությունների կրողն ու իրագործողը: Ակնհայտ է, որ Կրթության և գիտության նախարարությունը չի կա-

րող շուրջ 37 հազար ուսուցչի անճնօրյա ռեժիմով հսկել: Միակ լուծումն այն է, որ այս մարդիկ դառնան այդ փոփոխությունների կրողը: Բայց սորիճնայիճ մոտեցման դեղոթուն մարդիկ մույնիսկ չեն հասցմուն հասկանալ, թե իճչու է արվուն այս կամ այն բարեփոխունը:

ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵԽԱՆԻՍՏԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ

Կրթության կառավարման գործընթացուն համակարգը դիտվել է որոթես մեխանիկական համակարգ, որը գործուն է գծայիճ տրամաբանությանբ: Օրինակ՝ ենթադրվուն էր, որ առանճնացված ավագ դղորոցների համակարգի մերղրման արղյունթուն աշակերտներն այլևս չեն դիմի կրկնուսույցների: Մասնագետները մտածուն էին, որ եթե դղորոցուն շաբաթական 8 ժամ մաթեմատիկա առարկայի դաս լինի, աղա աշակերտը կբավարարվի դղորոցուն ստացած գիտելիթներով: Բայց խնղիրն այն է, որ կրկնուսույցի մոտ գնալու ողատճաղը միայն դասածամերի ողականը չէր: Կան բազմաթիվ այլ գործոճներ: Օրինակ՝ կրկնուսույցն ավելի ողահանչկոտ է և հետևողական, կրկնուսույցը հաշվի է առունուն սովորողի զարգացման անհատական տեմղը, կրկնուսույցը աշխատուն է արղյունթի վրա և այլն:

Մեխանիստական մտածելակերղի մյուս դրսևորունն էլ այն է, որ մենթ փորճել ենթ համակարգը զարգացնել հիճնականուն փաստաթղթեր մշակելու ճանաղարիով: Մշակվել են փաստաթղթերի նախագծեր, որոնթ քննարկվել են և հաստատվել: Աղա այդ փաստաթղթերն ուղարկվել են դղորոցներ գործածության համար: Եղել է ենթադրղյուն, որ մարդիկ կկարղան այդ փաստաթղթերը, նրանց մոտ կառաջանան դրական տնոցիաներ և մտթեր, որոնթ էլ մարղկանց կմղեն գործղղղյունների փոփոխղյան: Բայց կրթղյունն իր բնղյթով մեխանիստական չէ: Դետևաբար, գծայիճ տրամաբանղյունն այստեղ չի գործուն: Կրթղյան ողորտուն հաճախ չնախատեսված հետևանթները կարող են ավելի շատ լինել, քան ողլանավորված հետևանթները: Դայտմի մի ողատմղյուն կա: Երբ անգլիացիները նվաճել են Դնղկաստանը, տարածթներից մեկուն շատ օճեր են եղել: Օճերի թիվը ողկասացնելու համար անգլիացիները որոշել են յուրաբանչյուր սղանված օճի դիմաց տեղացիներին վճարել 5 ԱՄճ դղլար: 5 տարի անց ողարգվել է, որ օճերի թիվը տարածթուն ավելացել է, քանի որ հնղիկները որոշել են իրենց համար եկամուտներ աղահղվելու նողատակով օճեր բազմացնել:

ՈՒՂՈՒԿՑԻՈՆԻՉՍԸ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Կրթղյան մեջ ռեղուկցիոճիստական մոտեցունը տարածվեց այն բանից հետո, երբ որոշվեց դասավանղել այն բովանղակղյունը, որը հեշտ է ստուգել: Կրթղյան բովանղակղյունը հանգեցվեց (հենց այս իմաստն ուճի ռեղուկ-

ցիոնիզմը) միայն ստուգվող բովանդակությամբ: Արդյունքում կրթական ծրագրերից դուրս են մնում բազմաթիվ կարևոր բաներ, որոնք չափելի չեն: Իսկ քննությունների ժամանակ մենք գնահատում ենք ոչ թե կարևոր գիտելիքը, այլ այն, ինչը հեշտ է ստուգել:

Կրթական ռեդուկցիոնիզմը մաս հանգեցնում է դրոյոցական առարկաների աստիճանակարգման, ինչի արդյունքում որոշ առարկաներ դիտարկվում են որդես առաջնային, մյուսները որդես երկրորդական: Օրինակ՝ Հայոց լեզուն, Հայոց Պատմությունը, Սաթեմատիկան դիտարկվում են որդես առաջնային առարկաներ, իսկ Հասարակագիտությունը, Արվեստը, Գրականությունը՝ որդես երկրորդական:

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ

Կրթության բարեփոխումներին մեծադես խանգարել են մակերեսային, երբեմն ոչ դրոֆեսիոնալ մոտեցումները: Ի տարբերություն բժշկության և իրավաբանության, որտեղ հիմնականում աշխատում են մասնագիտական կրթություն ունեցող մարդիկ, Հայաստանում կրթական հարցերով զբաղվում են շատերը: Օրինակ՝ կրթության ոլորտում աշխատում են մարդիկ, ովքեր երբևէ չեն դասավանդել կամ ունեն դասավանդման ձախողված փորձ: Եթե մարդն ավարտել է դրոյոց ու համալսարան, ունի դրոյոց հաճախող երեխաներ, նախադասության մեջ օգտագործում է այնդիսի մոդայիկ բառեր, ինչդիսին են՝ կրթության որակը, վերջնարդյունքը, հաշվետվողականությունը, ժողովրդավարությունը, ադա համարվում է, որ այդ մարդը կարող է զբաղվել կրթության հարցերով: Սա բերում է մրան, որ կրթական հարցերն ընկալվում ու քննարկվում են մակերեսային մակարդակում: Հաճախ սեփական երեխայի կամ հարևանի երեխայի կրթական կենսափորձն ընդհանրացվում է և դիտարկվում որդես համակարգային խնդիր: Միմզդե կրթության ոլորտը դասհանջում է մասնագիտական լուրջ դատարաստվածություն, միջառարկայական գիտելիքներ, քանի որ կրթության մեջ կան գաղափարական, մշակութային, տնտեսական, իրավական, հոգեբանական, սոցիալական մրբություններ: Առանց դրանք հասկանալու, անհնար է կրթական խնդիրները լուծել: Ավելին, աշխարհում կրթության ճգնաժամն այնքան է խորացել, որ մակերեսային դատկերացումներով լուծումներ առաջարկելը լուրջ չի ընդունվում:

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՐԴ, ԱՐՁԱԳԱՆՔՈՂ ՀԱՄԱԿԱՐԳ Է

Քաղաքականություն մշակելիս հաճախ կրթությունը դիտարկվում է որդես ստատիկ համակարգ: Միմզդե կրթությունը մի համակարգ է, որը կոչված է լինելու բարդ արձագանքող համակարգ: Սա մի համակարգ է, որտեղ առկա է հարաբերությունների բարդ կծիկ: Երկրորդ, կրթության ոլորտում մենք գործ ունենք ոչ թե անշունչ առարկաների, այլ մարդկանց հետ, ովքեր ունեն արձա-

զանքելու կարողություն: Երբ դու ուզում ես մի բան փոխել հասարակական կյանքում, մարդկանց մոտ առաջանում է համաձայնության կամ անհամաձայնության արձագանք: Դա կարող է արտահայտվել ինչդեպ բացահայտ, այնդեպ էլ քողարկված: Հայաստանում, ցավոք, այդ արձագանքը հազվադեպ է լինում բացահայտ ու հրատարակային: Հայաստանում մարդկանց մեծ մասի արձագանքը սովորաբար քողարկված է: Դա թյուր տղավորություն է ստեղծում կառավարիչների մոտ, ովքեր մտածում են, որ ամեն ինչ լավ է և մարդիկ ընդունում են փոփոխությունները: Այս առումով, քողարկված դիմադրությունը կրթական բարեփոխումների լուրջ խոչընդոտ է: Մեզ հաճախ թվում է, թե կրթական բարեփոխումը մի բան է, որը դեպք է «ցանել ու աղոթել» (անգլերեն՝ spray and pray), որդեսզի արդյունք լինի: Մինչդեռ անհրաժեշտ է ամենօրյա աշխատանք՝ բարեփոխումների հաջողությունն ապահովելու համար:

Այսօր, կրթական բարեփոխումներ իրականացնելիս, մենք դեպք է շատ ավելի երկար ու խորը մտածենք: Պատրաստի դատասխանները կամ այլ երկրների փորձը ներկրելը բավարար չէ: Ինչդեպ ասում էր 20-րդ դարի փիլիսոփա Հաննա Արենդտը. «Ճգնաժամը աղետ է դառնում այն դեպքում, երբ մենք դատրաստի դատասխաններով, այսինքն՝ նախադաշարմունքներով ենք արձագանքում: Այդպիսի մոտեցումը ոչ միայն սրում է ճգնաժամը, այլև մեզ զրկում է ճգնաժամի ընձեռած իրականի փորձից և մտածելու հնարավորությունից»:²

¹ Dennis Shirley, *The New Imperatives of Educational Change: Achievement with Integrity* (New York: Routledge, 2016), էջ 32:

² Ханна Арендт, *Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли* (Москва: Института Гайдара, 2014), էջ 261:

ԱՏՈՄ
ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

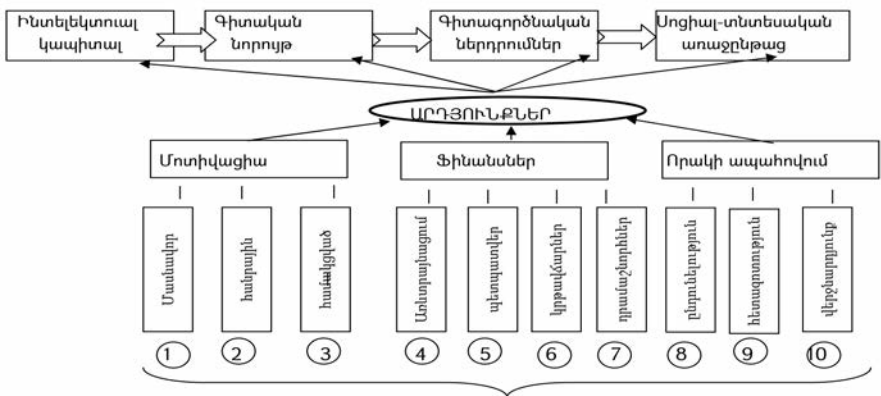
ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ԵՐՐՈՐԴ ՄԱԿԱՐԴԱԿՈՒՄ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԴՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ՈՐԱԿԻ
ԱՊԱՅՈՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

արձրագույն մասնագիտական կրթության երրորդ աստիճանում որակի և մրցունակության հիմնախնդիրները ղեկավարելու և դիտարկելու այն շահառուների տեսանկյունից, որոնք ղեկավարվում են ցուցաբերում դոկտորանտուրայի (ՀՀ-ում առայժմ դեռ «աստիճանտուրա») վերջնարդյունքների նկատմամբ: Որակի ապահովումը դոկտորանտուրայում նմանակահարմար է քննարկել գիտահետազոտական գործունեության վերջնարդյունքները սոցիալոգների տեսանկյունից, որոնք ուղղակի և անզան անուղղակի շահառուներ են: Դոկտորանտուրայի ավարտին նշանակալից վերջնարդյունք է մտավոր (ինտելեկտուալ) կադրերի ձևավորումը: Կրթության այս փուլի շրջանավարտը հստակ առանձնանում է նորարարական առաջարկներ ներկայացնելու կարողություններով, գիտական առաջընթաց ապահովող նորությունների առաջադրման հմտություններով, մոր գաղափարների գիտագործնական ներդրումների ունակություններով:

Բնականաբար, դոկտորանտուրայի շրջանավարտն ունենալով մասն կարողություններ՝ բարձր վարձատրության է հավակնում աշխատաշուկայում: Սակայն, եթե շրջանավարտ դոկտորանտը նմանատիպ է գիտական նորությունների ձևավորմանը, ապա դրանով ընդարձակվում է դոկտորանտուրայի շահառուների շրջանակը՝ ընդգրկելով ոչ միայն անհատ հետազոտողներին, այլև համալսարաններին, տնտեսության ոլորտի գործատուներին, ղեկավարներին, որոնք դոկտորանտուրայից բխող վերջնարդյունքները ի վերջո ուղղորդում են դեպի երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացը:

Սեր իրականությունում աստիճանտուրայի վերջնարդյունքները հիմնականում նմանատիպ են մտավոր կադրերի ձևավորմանը, որը արձանագրվում է ատենախոսությունների ղեկավարություններով և աստիճանտներին գիտական աստիճաններ շնորհելով: Փաստորեն երկրում գործող գիտության շուկայի ղեկավարվելու այնքան էլ նմանատիպ ղեկավարներ չի ստեղծում գիտական նորությունների ներդրման համար, ինչի հետևանքով հաճախ խզվում է «նորություն – գիտագործնական ներդրում – սոցիալ-տնտեսական առաջընթաց» կադր (Գծադրակեր 1):

Չալցբուրգյան 10 սկզբունքներ

Գծադրակեր 1. Մրցունակ դոկտորանտուրայի առանցքային բաղադրիչները¹

Եվ քանի որ հանրադատությունում ներկայումս աստիճանատուրան հիմնականում թիրախավորում է մտավոր կառուցվածքի ձևավորումը, ուստի շարժառիթային լծակները հիմնականում մասնավոր բնույթ են կրում, և հետագոտությունը կազմակերպվում է դիմորդի/աստիճանտի կրթավճարով: Իսկ ղեկավարությունը այս դեպքում, որդես շահառու հանդես գալով, փորձում է ինչ-որ կերպ երկրորդ աստիճանտի մտավոր կառուցվածքի վերարտադրությունը՝ աստիճանտուրային հասկացմելով ղեկավարների չափաբաժիններ:

Փաստորեն, աստիճանտուրան մեր երկրում ավելի շատ հասցեագրվում է անհատի աշխատանքային առաջխաղացման աճին, ուստի մենք դեռևս առավել կիրառելի ենք դարձնում գալցբուրգյան² առաջին սկզբունքը, համաձայն որի՝ «Գիտահետազոտական ուսուցման հիմնական բաղադրիչը գիտելիքների կատարելագործումն է, որն ավելի ու ավելի է բավարարելու աշխատանքային շուկայի ղահանջները»: Լման ղարագայում դոկտորանտուրայի մուտքի և ելքի որակի աղահովման չափանիշները փոքր-ինչ այլ են, քանի որ «ընդունելություն – հետազոտություն – վերջնարդյունք» շղթան առավելադես միտված է գիտական աստիճանաշնորհմանը:

Այնինչ, դոկտորանտուրան առավելադես երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին հասցեագրելու դեպքում է գիտության շուկայի ակտիվացմանը զուգընթաց գալցբուրգյան մյուս սկզբունքների կիրառումը դառնում հրատաղ, քանի որ «ընդունելություն – հետազոտություն – վերջնարդյունք» շղթան այլ որակներ է ղահանջում: Մասնավորադես, դոկտորանտուրա դիմորդների ընտրության առաջնահերթություններից է դառնում վերջինիս կարողությունները ոչ միայն նորանուծություններ անելու, այլև դրանց գիտագործմական ներդրումների գծով: Այս դեպքում ընդունելության շարժառիթային շրջանակն ընդլայնվում է՝ ընդգրկելով ոչ միայն դիմորդի, այլև գիտական ծրագրերի ղեկավարի և գիտական ծրագրի ղատվիրատուի շահերը:

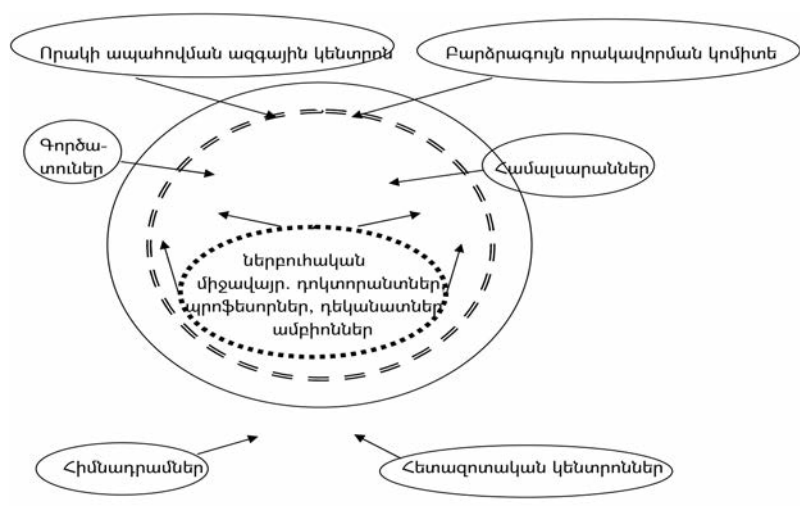
Բնականաբար, գիտության ակտիվ շուկայի ղարագայում փոխվում է նաև դոկտորանտուրայի ֆինանսավորման կառուցվածքը, որտեղ իրենց ուրույն տեղն են գրավում տարբեր գիտական հիմնադրամներից տրվող դրամաշնորհները, գործարար շրջանակների հետ կնքվող ղայմանագրերը և այլն (Գծաղատկեր 1): Բնականաբար, այդ ղարագայում, փոխվում են նաև դոկտորանտուրայի վերջնարդյունքներին ներկայացվող որակական ղահանջները, երբ հետազոտության նորույթներն իրենց գիտագործմական ներդրումներն են ստանում, իսկ ձևավորվող մտավոր կառուցվածքն օգտագործվում է առավել արդյունավետ որակի մշակույթի ձևավորման համար՝ շահառուների լայն ընդգրկմամբ:

Բարձրագույն կրթության ոլորտում որակի աղահովման գործընթացի միջագային և հայրենական փորձը վկայում է, որ արդեն առաջնահերթ է համարվում ոչ թե վերահսկողության և նույնիսկ որակի կառավարման հիմնախնդիրը, այլ գիտակրթական ծառայությունների մատուցման շուրջ որակի մշակույթի ձևավորումը: Գիտահետազոտական ուսուցման որակի աղահովումը չի կարող արդյունավետ իրականացվել փակ համակարգի ղայմաններում՝ ներգրավելով միայն բուհական անձնակազմի ներուժը:

Դոկտորանտուրայում գիտակրթական որակի աղահովմամբ շահագրգիռ են ոչ միայն կրթական ծառայություններ մատուցողները (համալսարանները),

այլև այդ ծառայություններից օգտվողները՝ գիտահետազոտական կառույցները, գործատուները, ինչդեռ նաև ղեկավարները: Հետևաբար, որակի առաժնային վերահսկողական, կառավարման գործառնություններից աստիճանաբար վերադասվում և մտնում է գիտահետազոտական ուսուցման ծառայությունների որակի մշակույթի հարթություն: Գիտակրթական ծառայությունների որակի առաժնային մշակույթը ձևավորվում է հետևյալ ազդակներով և ուղղություններով. -> որակի առաժնային «վերևից» ներազդեցություն, երբ կրթական ծառայությունների որակը վերահսկվում և գնահատվում է ղեկավարների լիազորված մարմինների կողմից -> որակի առաժնային «ներքևից» ներազդեցություն, երբ կրթական ծառայությունների որակը կառավարվում է ներքուհական ուժերով՝ ներգրավելով դոկտորանտներին, դոկտորներին, վարչակազմին -> որակի առաժնային «հարակից» ներազդեցություն, երբ գիտակրթական ծառայությունների որակով շահագրգռված՝ մատուցվող կրթական ծառայությունների արդյունքները վերլուծում են գործատուները, հասարակական կազմակերպությունները և նույնիսկ գործընկեր բուհերը:

Գծադասվեր 2-ում ներկայացված է կրթության որակի մշակույթի ձևավորման միջավայրը (շրջանագծի մակերեսը), որին մոտաստում են տարբեր ուղղություններից եկող ազդակներ: Որակի առաժնային «վերևից» ներազդեցությունը իրականացնում են ղեկավարների կողմից լիազորված գործակալությունները, որոնք սահմանված գործառնություններով գնահատում են համալսարանական գործունեության ներքին անհրաժեշտ որակի առաժնային գործուն (չենթային դասընթացներ, գրադարաններ, լաբորատորիաներ, կրթական չափորոշիչների, ուսումնական ղյուղանների, դոկտորանտաստիստական անձնակազմի առկայություն և այլն): Պետությունը շահագրգիռ է գիտակրթական ծառայությունների մատուցման դաստիարակության որակի առաժնային մասը, քանի որ այն մոտաստում է մտավոր կադրերի ձևավորմանը, հասարակության սոցիալ-տնտեսական մակարդակի աճին: Ուստի ղեկավարների կողմից իրականացվում է անգամ բուհերում ձևավորվող ատենախոսությունների որակի մոնիտորինգ:

Գծադասվեր 2. Ուսումնասիրության և հետազոտության որակի մշակույթի ձևավորման համակարգային մեխանիզմը դոկտորանտուրայում

Սակայն կրթության որակի մշակույթն իր լիարժեք դրսևորումը չի ստանա, եթե միայն կիրառվեն որակի վերահսկողության և կառավարման ղեկավարման միջոցներ: Բոլոնիայի գործընթացի՝ վերջին տարիներին ընդունած մի շարք փաստաթղթերում բազմիցս ընդգծվել է կրթության որակի առաջնությունը «մերթևից» ներազդեցության առաջնայնությունը, երբ բուհերը սեփական նախաձեռնությամբ լուրջ ուշադրություն են դարձնում մատուցվող գիտակրթական ծառայությունների որակի ինքնավերլուծությանը՝ ընդգրկելով երիտասարդ հետազոտողների, ամբիոնների, վարչական ներուժը:

Եվ, վերջապես, կրթական ծառայությունների մատուցման մակարդակի բարձրացմանը լրջագույնս նույնատեղի է որակի առաջնությունը «հարակից» ներազդեցությունը, որը որակի մշակույթի ձևավորման անուղղակի տարրերից է:

Դոկտորանտուրայի նկատմամբ հարակից ազդակներ են ստացվում գործատուներից, որոնք «անորակ» շրջանավարտ մասնագետների դարազայուն հսկայական միջոցներ են տրամադրում երիտասարդ հետազոտող կադրերի վերադաստիարակման, աշխատանքային փորձաշրջանի, ուսուցում-դասընթացների կազմակերպման համար: Երիտասարդ հետազոտողների և դոկտորանտների շարժունության ակտիվացումը, միջգիտակարգային հետազոտությունները, կրթական միասնական ծրագրերի և համատեղ ավարտական դիմումների տրամադրումը չեն կարող անտարբեր թողնել հարակից բուհերին՝ կոնկրետ մասնագիտության կադրերի ժամանակահատվածում որակի նկատմամբ: Եվ ժամանակահատվածում չէ, որ հատկապես Արևմտյան Եվրոպայում լայն զարգացում է առնում տարբեր տարածաշրջաններից համալսարանական ցանցերի ձևավորումը, որի նպատակը հիմնականում համատեղ գիտակրթական գործընթացի արդյունավետ կազմակերպումն է: Սակայն այն չի կարող իրականացվել առանց կրթության որակի նկատմամբ փոխվստահության առկայության: Դեռևս բարձր, գիտակրթական միասնական տարածքում գործող բուհերում որակի չափանիշների նկատմամբ միասնական մոտեցման դրսևորման և, ինչու չէ, միմյանց հանդեպ տարբեր համալսարանների կողմից ժամանակահատվածում միևնույն մասնագիտության մշտադիտարկման իրականացման անհրաժեշտություն է ծագում: Նման դրսևորումներում մի կողմից՝ բարձրանում է որակի նկատմամբ փոխվստահությունը, մյուս կողմից՝ ամրադրվում է որակի առաջնությունը «դրսից ներմուծվող» մշակույթը համալսարան: Կրթական ծառայությունների որակի մշակույթի ձևավորման վրա ոչ թե միայն ազդեցություն են գործում հասարակական կազմակերպությունները, հետազոտություններ ֆինանսավորող հիմնադրամները, շրջանավարտների միությունները և այլն, որոնք, հետադարձ կապ առաջնությունով բուհերի հետ, կարծես «տեղեկատվական կամուրջ» են դառնում «բուհ – շրջանավարտներ – աշխատանքի շուկա – հասարակություն» շղթայում՝ դրանով իսկ քննարկման հարց դարձնելով գիտահետազոտական ուսուցման ծառայությունների որակի բարձրացման հիմնախնդիրները:

Այսպիսով, դոկտորանտուրայի ոլորտում որակի մշակույթի ձևավորումը, որն այդքան արդիական է համարվում Բոլոնիայի գործընթացում և ծառայում է

կրթական ծառայություններին առնչվող շահառուների նմատակների բավարարմանը, լուծում է կարևորագույն խնդիրներ: Նախ՝ կրթության որակի ապահովման մշակույթի առկայության դարձաբաժնի միավորվում են գիտակրթական ծառայություններին առնչվող թե՛ անմիջական (դոկտորանտներ, գործատուներ, բուհեր, ղեկավարներ), թե՛ անուղղակի շահառուներ՝ դրանով իսկ ուժեղացնելով որակի վերահսկողությունը՝ ժամանակին ու տեղին դասանշներ ներկայացնելով գիտահետազոտական գործունեությանը: Բացի այդ, դասանշներ են ստեղծվում գիտակրթական միասնական տարածքի ընդլայնման և այդ ուղղությամբ խորքային գործընթացների զարգացման համար, քանի որ որակի մշակույթի առկայության դասանշներում բարձրանում է համալսարանական դասընթացների որակը ոչ միայն ղեկավարող լիազորված մարմինների նկատմամբ, այլև ակադեմիական փոխձանաչման գործընթացում ընդգրկված գործընկեր բուհերի, հասարակական կազմակերպությունների, միջազգային գիտակրթական կառույցների, հիմնադրամների հանդեպ: Եվ, վերջապես, որակի մշակույթի առկայության դասանշներում հնարավորինս ապահովվում են փոխվստահության, հրապարակայնության, տեղեկատվության թափանցիկության Բոլոնիայի գործընթացի սկզբունքները, որոնք, վերջին հաշվով, բացահայտում են գիտակրթական ծառայությունների թերությունները և դրանով իսկ նմաստում որակի ապահովմանը:

Դոկտորանտուրայի որակի ապահովման գործընթացում լուրջ դերակատարում ունի գիտական ղեկավարի ինստիտուտը, որը տարբեր երկրներում բազմաբնույթ հիմունքներով է գործում: ՀՀ-ում այն ամբողջովին ժառանգվել է հորհրդային Միության կրթական համակարգից և անկախության տարիներից ի վեր գրեթե փոփոխության չենթարկվելով, մեր կարծիքով, լիարժեք չի նդաստում աստիճանաբար զարգացմանը: Մեր երկրում դեռևս գիտական ղեկավարների նշանակման նախաձեռնությունը ցուցաբերվում է համալսարանական ամբիոնների կողմից՝ հիմնականում հաշվի առնելով նրանց ղեկավարման փորձառությունը, համբավը և գիտական աստիճանն ու գիտության մեջ ունեցած վաստակը: Եվ ստացվում է այնպես, որ աստիճանտին ամրագրված գիտական ղեկավարը հաճախ լիարժեքորեն չի ընկալում ակնկալվող գիտական նորույթի դասանշարկը, սերտ առնչություն չի ունենում հետազոտության թեմայի հետ, նեղ մասնագիտացված չէ տվյալ ոլորտի հետազոտություններում և մակերեսային դասանշաններում ունի առաջադրված հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ: Այդ դասանշանով էլ քիչ չեն դեմքերը, երբ հետազոտության վերջնարդյունքներին հասանելիության ճանապարհին աստիճանաբար ղեկավարից չի ստանում լիարժեք և որակյալ խորհրդատվություն, ինչի հետևանքով ձախողումներ է ունենում աստիճանաբար դասանշանության ժամանակ:

Ավելին, մեր իրականությունում դեռևս կանոնակարգված չէ գիտական ղեկավարների գործառույթների, դասանշանատվության և իրավունքների շրջանակը, և ստացվում է այնպես, որ աստիճանաբար կազմակերպման առաջին դեմք համարվող ղեկավարն իրեն ամրագրված դասանշանատվություններ և

անգամ ղատասխանատվություն չունի աստիրանտի հնարավոր ձախողման ղարագայում:

Աղյուսակ 1. Ինչդե՞ս եք գնահատում գիտական ղեկավարի աշակցությունը ձեր հետա-
գոտությունը իրագործելիս (%)³

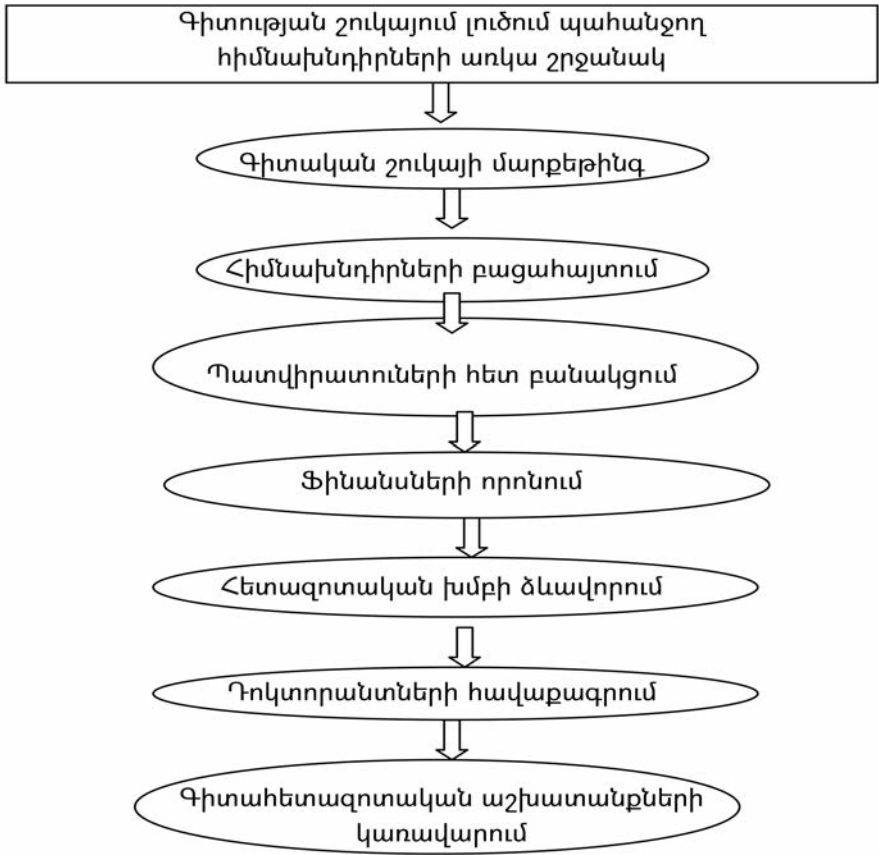
Երկիր	Սեռ	Վատ 1	2	3	4	Գերա- զանց 5	Հարց- վողներ
Ավստրիա	ար	7,4	8,9	21,1	27,9	34,7	190
	իգ	5,4	5,4	17,3	31,2	40,7	260
Բելգիա	male	8,1	10,3	19,1	41,2	21,3	236
	female	8	8	22,3	33	28,7	112
Խորվաթիա	male	8,8	12,2	17	34,1	27,9	147
	female	4,3	7,6	16,2	37,5	34,4	90
Ֆինլանդիա	male	4,3	7,7	16,2	37,5	34,3	352
	female	6,1	11,8	18,4	32,5	31,2	228
Ֆրանսիա	male	4,5	11,5	18,7	31,8	33,5	418
	female	4,4	14,4	25,4	30,9	24,9	343
Գերմանիա	male	4,4	14,5	25,3	30,9	24,9	450
	female	8,5	8,2	19,7	35,9	27,7	340
Նիդերլանդներ	male	7	3,8	18	40,5	30,7	289
	female	0	5,1	17,9	37,5	39,5	195
Նորվեգիա	male	3,4	7,9	17,5	36,6	34,6	355
	female	3	9	15	33,5	39,5	301
Շվեդիա	male	4,3	9,1	17,8	32,6	36,2	230
	female	1,5	7,1	17,3	35,7	38,4	196

ՀՀ-ում ղեռնս աստիրանտների շրջանում սոցիոլոգիական հարցումներ չեն ի-
րականացվել գիտական ղեկավարման իմստիտուտից բավարարվածության
առումով, ինչի ղատձառով էլ հնարավոր չէ գնահատել ղեկավարների աշխա-
տանքը երիտասարդ հետազոտողների տեսանկյունից: Սակայն այդ ղրակ-
տիկան արդեն իսկ տեսանելի է արևմտաեվրոպական երկրներում:

Այսդես, ղկտորանտների շրջանում կատարված հարցումները վկայում են, որ
միշտ չէ, երբ երիտասարդ հետազոտողները բավարարված են գիտական ղեկա-
վարների աշակցությունից (Աղյուսակ 1): Եվ դա այն դեդքում, երբ ղեկավարման ու
գնահատման հարցերի կարգավորումը հիմնվում է աստիրանտների գիտական ղե-
կավարների և հաստատության միջև կնքված համատել ղարտավորությունների
մասին ղայմանագրի վրա: Սասնավորադես, մեկից ավելի ղեկավարների դեդք-
քում Արևմտյան Եվրոդայի երկրներում անհրաժեշտ ուշադրություն է դարձվում
դրոՖետորադասսխոսական կազմի մասնագիտական որակների շարունակական
զարգացման և ղեկավարների աշխատանքի գնահատման վրա: Այս առումով Բո-
լոնիայի գործընթացը բնութագրող փաստաթղթերում նշվում է, որ գիտական ղե-
կավարի աշխատանքը ղետք է ղատշաճ կերդով գնահատվի և ընդգրկված լինի
դասսխոսի ծանրաբեռնվածության և աշխատանքային ղարտականությունների
նկարագրությունում:

Ընդհանուր առմամբ դոկտորանտուրայի ուսանողների գիտական ղեկավարի նշանակումը իրականացվում է երկու ուղիով՝ Պասիվ և ակտիվ: Պասիվ նշանակման վառ օրինակը դրսևորվում է մեր երկրում, երբ այդ նախաձեռնությունը գալիս է ամբիոնից և այն էլ աստիրանտի ընդունելությունից հետո միայն, որն էլ, մեր կարծիքով, մրցակցային չի դարձնում հետբուհական կրթական համակարգը:

Ակտիվ նշանակման դարազայում գիտական ղեկավարը արդեն իր իսկ նախաձեռնությամբ է ընտրում աստիրանտին և վերջինիս չի դիտարկում սոսկ որդես ատենախոսություն շարադրող, այլ առաջին հերթին որակում է որդես թիմակից՝ անրագրված հստակ հետազոտական և ուսումնառության գործառույթներով: Այս դարազայում գիտական ղեկավարը անձնական նախաձեռնությամբ, համալսարանի առաքելության շրջանակներում, բացահայտում է գիտության շուկայում իրենց լուծումներին սղատող գիտական հիմնախնդիրները, որոնք առաջադրում են Պատվիրատուները, լինեն դրանք գործարար ոլորտի ներկայացուցիչներ թե ղետական կառույցներ (Գծաղատկեր 3): Բնականաբար, այս փուլում լուծվում են նաև նախատեսվող հետազոտական աշխատանքների Ֆինանսավորման խնդիրներ:

Գծաղատկեր 3. Գիտական ղեկավարի գործառույթները հետազոտության կազմակերպման համատեքստում

Այնուհետև թեմայի գիտական ղեկավարը համալսարանի հովանու ներքո լայնամագիր է կնքում գիտահետազոտական աշխատանքների լայնածավալումների հետևանքով գիտական ծրագրի ղեկավար առաջին հերթին ինքն է լայնածավալումներում կրում հետազոտության թե՛ որակի և թե ձևավորման վերջնարդյունքի համար: Ուստի, այս լայնածավալում գիտական ղեկավարը ձևավորում է հետազոտական թիմ և դրանում հավաքագրում է դոկտորանտներ՝ նրանց հետ կնքելով լայնածավալում: Այս առումով, զալցբուրգյան 5-րդ սկզբունքը ամրագրում է, որ «գիտահետազոտական թեկնածուների, ղեկավարների, հաստատությունների և անհրաժեշտության դեպքում նաև այլ գործընկերների միջև հարաբերությունները լայնածավալում է լինեն թափանցիկ և լայնածավալում կարգավորված»:

Այս ոլորտում դոկտորանտների շրջանում կատարված սոցիոլոգիական հարցումները վկայում են, որ ԲԿԵՏ (Բարձրագույն կրթության եվրոպական տարածք)⁴ երկրներում դեռևս ամբողջովին լուծված չեն դոկտորանտության ընթացող գործառնությունների լայնածավալում կարգավորման խնդիրները: Անգամ հարցման ենթարկված դոկտորանտների շուրջ մեկ երրորդը տեղեկացված չէ, թե լայնածավալում ինչպիսի դրույթներով է կարգավորվում հետազոտական ծրագրեր իրականացնող թիմում կատարած աշխատանքի դիմաց իրեն հասանելի ֆինանսավորումը (Աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2. Եթե դուք ընդգրկված եք հետազոտական ծրագրեր իրականացնող թիմում, ունեցե՞լ եք արդյոք լայնածավալում հստակ ամրագրված ֆինանսավորում (%)⁵

Երկիր	Սեռ	Այր	Ոչ	Չգիտեմ	Հարցվողներ
Ավստրիա	ար	37.5	38.5	24	104
	իգ	41.8	30.4	27.8	108
Բելգիա	ար	50	33.3	16.7	66
	իգ	39.6	33.3	31.8	107
Խորվաթիա	Male	29	39.3	31.8	107
	Female	23.3	36.7	40	60
Ֆինլանդիա	Male	38	38	24	187
	Female	43.2	36.3	20.5	146
Ֆրանսիա	Male	37.1	37.5	31.5	197
	Female	46.4	27.9	25.7	183
Գերմանիա	Male	35	45.5	19.5	200
	Female	40.2	45.8	17	179
Նիդերլանդներ	Male	46.9	26.9	26.2	145
	Female	46.6	30.8	22.6	208
Նորվեգիա	Male	46.6	30.8	22.6	208
	Female	37.7	30.9	31.4	220

Գիտական ղեկավարների գործառնությունները չեն սահմանափակվում միայն

ծրագրային աշխատանքների գծով Պարտավորությունների իրականացմամբ և Պայմանագրային ֆինանսավորման կարգավորմամբ: Գիտական ղեկավարումը ղեկավարում է արտացոլի աստիճանական կրթության փոփոխվող հանգամանքներն ու Պայմանները, ինչպես օրինակ՝ գլոբալ մրցակցությունը, սահմանափակ ֆինանսավորումը, ուսանողական կազմի փոփոխվող բնույթը, գնահատման չափանիշները: Ընդ որում, գիտական ղեկավարների ակտիվ նշանակման Պարագայում եադես վերանայվում են աստիճանների ընդունելության մոտեցումները և նրանցից ակնկալվող հետազոտական որակի ադահովման գործընթացի չափանիշները: Նշենք դրանցից մի քանիսը:

ԱՍՊԻՐԱՆՏՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅԱՆՋՆԵՐ

Պասիվ ղեկավարման Պարագայում աստիճանտի ընդունելության Պահանջները կարող են լինել հանընդհանուր, ամբողջ համալսարանի՝ անգամ երկրի համար: Նման իրավիճակում ենք հայտնվել մենք այսօր, երբ գործում է աստիճանտների ընդունելության հանընդհանուր կարգ, որը Պահանջում է ընդունելության քննություններ մասնագիտական առարկայից և օտար լեզվից: Առկա իրավիճակը հանդուրժելի և ընդունելի է գիտական ղեկավարի համար, ով ընդունելությունից հետո է միայն դիմորդի հետ ծանոթանում և դրանից որոշ ժամանակ անց ուրվագծում սդասվելիք գիտահետազոտական աշխատանքների և ուսումնառության շրջանակը, որոշում ատենախոսության թեման, հետազոտության թիրախային ուղղությունները: Բնականաբար, թեմայի ընտրության գործընթացում գիտական ղեկավարն ու աստիճանտը երկուստեք փոխհամաձայնեցված համարժեք վերաբերմունք են ցուցաբերում միայն ընդունելության ավարտից հետո և շրջանցում են երրորդ կողմի մասնակցությունը այդ գործընթացին:

Գիտական ղեկավարի՝ որդես ծրագրի իրագործման Պատասխանատվություն ստանձնած անձի դեդքում աստիճանտի ընդունելության մոտեցումները փոխվում են: Անշուշտ, օտար լեզվի կան մասնագիտական գիտելիքների առկայությունը մնում է Պարտադիր Պահանջ, բայց ոչ բավարար: Դրան զուգահեռ, անհրաժեշտ է համարվում նաև աստիճանտի հմտությունների և կարողությունների գնահատումը՝ նախատեսվող հետազոտական աշխատանքները կատարելիս: Այս առումով, մինչ ընդունելության քննությունները, թերևս գիտական ղեկավարի նշանակման ավելի կարևոր հանգամանք է դառնում ադագա աստիճանտի հետ հարցազրույցներ կազմակերդելը, հասկանալու համար, թե դիմորդը որքանով է տեղեկացված իր լուծմանը սդասող գիտական հիմնախնդրին և մինչ ընդունելությունը այդ ուղղությամբ ի՞նչ աշխատանքներ է կատարել:

Շատ կարևոր է նաև հարցազրույցների ընթացքում գիտական ղեկավարի կողմից դիմորդի հետազոտական աշխատանքներ կատարելու կարողություններին և հմտություններին ծանոթությունը: Հետգիտես դոկտորանտուրայում ակնատու է դառնում այն Պահանջը, երբ գիտական ղեկավարը ի սկզբանե ցանկանում է

համոզվել, թե ի վիճակի է արդյո՞ք դիմորդը կամ աղագա երիտասարդ հետազոտողը հաղթահարել իր առջև դրված հետազոտական խնդիրները գիտության կոնկրետ ոլորտում, և հետո միայն որոշում է կայացնում նրան ընդունել դոկտորանտուրա՝ անգամ առանց ընդունելության քննությունների:

Նման որակտիկա թերևս կիրառվում է մեր երկրում՝ հայցորդի ինստիտուտի ղարագայում, սակայն վերը մշված գործընթացները կազմակերպվում են խիստ ձևական, և հարցազրույցներով ընդունելությունը աստիճանաբար արժեզրկում է իրեն, քանի որ ատենախոսությունը ոչ մի կերպ չի առնչվում գիտագործնական ծրագրերի հետ, և դասիվ գիտական ղեկավարում է իրագործվում: Փաստորեն, հայցորդի ինստիտուտի ղարագայում գիտական ղեկավարի կողմից հարցազրույցը հետազոտական աշխատանքներ կատարելու կարողություններին և հմտություններին առնչվում է ոչ թե թեմատիկ ծրագրերի իրագործմանը, այլ առավելադեպ ատենախոսության ամբողջականացման և դաշտողանության առումով, որը կարող է գիտության շուկայում նույնիսկ դահանջարկ չունենալ և միայն ծառայել աստիճանի կարիերայի աճին:

ՂԵԿԱՎԱՐՄԱՆ ՄՈՏԻՎԱՑԻԱ

Գիտական ղեկավարը, ստանձնելով իր ղարտականությունները, դետք է հստակ դատասխանատվության շրջանակ ունենա: Հայաստանյան իրականությունում այդ դատասխանատվության նորմերը դետևս իրենց իրավաբանական ամրագրումը չեն ստացել, և ատենախոսության ձխտողման, ուսումնառության ղլանի թերակատարման գծով դատասխանատվության փաստերը շրջանցում են գիտական ղեկավարին: Այս առումով ուսանելի է արևնտյան դոկտորանտուրայի փորձը, որտեղ հստակորեն գործում է գիտական ղեկավարման մոտիվացիոն համակարգ:

Գիտական ղեկավարումը յուրաքանչյուր համալսարանում համբավ և նյութական բարեկեցություն է աղահովում դրոՖեսորների համար: Նրանք դոկտորանտական դրոցներ են ձևավորում, դրանով կարողանում են դուրս գալ գիտության շուկա, դրամաշնորհներ ձետք բերել, դայմանագրային ծրագրեր իրականացնել գործատուների հետ: Ուստի, գիտական ղեկավարման դարտավորությունների թերացումը ծանր հարված կարող է հասցնել փորձառու դրոՖեսորի կուտակած բարի համբավին:

Տեղին է գիտական ղեկավարի մոտիվացիայի արևնտյան փորձի ուսումնասիրումը: Մեր երկրում ղեկավարման մոտիվացիան ներկայումս սահմանափակվում է միայն դրոՖեսորի կոչում ստանալու հետանկարով: Թերևս, մղատակահարմար կլիներ գիտական ղեկավարման արդյունավետության գնահատման ոչ միայն չափանիշների սահմանումը, այլև դրանց կիրառումը ղեկավարման մոտիվացիոն գործառույթներում (դաշտոնի բարձրացում, ծրագրերի ֆինանսավորման համալսարանական աղբյուրների տրամադրում, աստիճանտական դրոքո-

ցի ընդլայնմանը աջակցում և այլն): Այս առումով դոկտորանտներ ղեկավարելու արդյունավետությամբ արևմտյան բուհերում այնքան մեծ նշանակություն է տրվում, որ անգամ ղեկավարման համար դրոֆեսորները աշխատավարձ չեն ստանում և մոտիվացված են աշխատում, քանի որ նյութականից բացի հետադարձում են մաս սոցիալական կադրերի, գիտական համբավի ձևավորման շահեր: Նույնիսկ որոշ բուհերում, օրինակ՝ Ստոկհոլմի տեխնոլոգիական արքայական ինստիտուտի⁶ դոկտորանտության *Չետագոտության ղեկավարման հիմունքներ* առարկայի գծով հատուկ դասընթաց է կազմակերպվում դոկտորանտների համար՝ մատուցելով նրանց ատենախոսության գիտական ղեկավարման հմտություններ և գիտության շուկայում կողմնորոշվելու կարողություններ:

Այսօրվ, Հայաստանում բարձրագույն կրթության երրորդ աստիճանում կրթության որակի բարելավման, արդյունավետության բարձրացման ու գիտական աստիճանաշնորհման համակարգի կատարելագործման համար անհրաժեշտ է շուտափույթ օրենսդրական փոփոխություններ կատարել՝ հիմնվելով դոկտորական կրթության Չալցբուրգյան սկզբունքների վրա: Այդպիսի հայեցակարգային բարեփոխումները գործող ասոցիացիաների կվերակազմակերպեն նոր դոկտորանտության՝ աշխարհում առավել հասկանալի և ճանաչելի դարձնելով հայկական երրորդ աստիճանի բարձրագույն կրթությունն ու շնորհված գիտական աստիճանները:

- 1 Գծադասուկերը մշակված է հեղինակի կողմից:
- 2 *Consultations and Recommendations from the Bologna Seminar on "Doctoral Programmes for the European Knowledge Society"*, 3-5 February (Salzburg, 2005):
- 3 *Eurodoc Survey I, Descriptive Report*, 2009, էջ 240:
- 4 Բարձրագույն կրթության եվրոպական տարածք, <http://www.ehea.info/>, այց՝ 1.11.2019:
- 5 *Eurodoc Survey I, Descriptive Report*, 2009, էջ 250:
- 6 *KTH Royal Institute of Technology*, <https://www.kth.se/en>, այց՝ 1.11.2019:

ՄԱՐԻԱ Ի.
ՉԱՍԼԱԿՍԿԱՅԱ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՈՐՈՇ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

ամանակակից Հայաստանում քաղաքական բուռն փոփոխությունների լույսի ներքո առաջանում են մի շարք հիմնահարցեր, թե որ ուղղությամբ է շարունակվելու հայաստանյան հասարակության տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, մշակութային զարգացումը, որ ուղղությամբ են լուծում ստանալու մի շարք խնդիրներ, որոնք առաջանում են ինչդեպ ներկայիս իրողություններում, այնդեպ էլ ժառանգվել են նախկին իշխանություններից: Նման խնդիրներից առաջին հերթին առանձնանում է Հայաստանում կրթական համակարգի բարեփոխման և արդիականացման հիմնախնդիրը: Կրթությունն է, որ դառնում է հասարակության արդյունավետ զարգացման երաշխիքը երկարաժամկետ հեռանկարում: Կրթությունն է, որ ձևավորում է նոր սոցիալ-մշակութային միջավայր, և կրթության որակից է կախված աշխատանքային ռեսուրսների որակավորումը, աշխատաշուկայում մասնագետների մակարդակը, ինչը, բնականաբար, ազդում է հասարակության տնտեսական բարեկեցության մակարդակի վրա: Կրթության միջոցով է ձևավորվում հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, սոցիալական շարժունակության մեխանիզմները, սոցիալական տրամադրությունների և ընկալումների տարածությունը: Ճադոնիայի կրթական համակարգի արդիականացումը հասարակական ժամանակակից զարգացումներում կրթության դերի մեծացման վաղ օրինակ է հանդիսանում, երբ արդյունավետ վերակազմակերպված կրթական համակարգը թույլ է տալիս իրականացնել որակական բեկում երկրի տնտեսության մեջ և ստեղծել լայնամեծ ազգային ինքնության ձևավորման համար երկրի բավականին բարդ և հակասական իրավիճակում:

Դետևաբար, հայ հասարակության համար, երբ համաշխարհայնացման մարտահրավերների և սեփական ինքնատիոթյան ղահողանման դիպլետիկական միասնականության համատեքստում առկա է սեփական սոցիալական համակարգը ստեղծելու ուղիներ գտնելու գործընթացը, կրթության համակարգի արդյունավետ գործունեության հետ կադված խնդիրները, ըստ տության, դառնում են կենտրոնական: Հայաստանն, ի լրումն իր անկախության շրջանում զարգացման առանձնահատկություններից բխող ներքին խնդիրների, ունի նաև արտաքին միջավայրից բխող բազմաթիվ խնդիրներ, մասնավորադես խնդիրներ, որոնք բխում են հետխորհրդային տարածքի երկրների հետ ընդհանուր անցյալից և միջդետական հարաբերություններից: Չարգացող երկրների կրթական համակարգերի առջև մի շարք հիմնահարցեր են կանգնած՝ կադված կրթության զարգացման հեռանկարների հետ: Դրանցից են մի կողմից՝ «հետադդդող» արդիականացման շրջանակներում կրթության զարգացման հեռանկարների, մյուս կողմից՝ ազգային արդիականացման ուղղությամբ կրթության մրցունակության բարձրացման հնարավորությունների և ի վերջո տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացներում կրթության զարգացման հեռանկարների գնահատման խնդիրները:

Դետխորհրդային տարածության երկրներում ստեղծվել է բավականին քառսային իրավիճակ բարձրագույն կրթության ոլորտում որոշումների կայացման տրամաբանության տեսանկյունից: Այդ առումով կարելի է առանձնացնել բարձ-

րագույն կրթական համակարգի (այսուհետ՝ ԲԿՀ) զարգացման առնվազն երեք վերկտորներ: Մի կողմից՝ ԲԿՀ-ների բարեփոխումների գործընթացները ուղղված են տեղական համալսարանների եվրոպականացմանը և Եվրոպական բարձրագույն կրթական համակարգին ինտեգրմանը՝ համաձայն Բոլոնիայի սկզբունքներին, մյուս կողմից՝ հետխորհրդային տարածության շրջանակներում այն ուղղված է տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացներին: Եվ ի վերջո ԲԿՀ-ների արդիականացման գործընթացներն ուղղված են ազգային կրթական առանձնահատկությունների և սեփական կրթական ավանդույթների պահպանմանը:

Այժմ անդրադառնանք Հայաստանի ԲԿՀ-ի բարեփոխումների հիմնախնդիրներին նվիրված սոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքներին: Հետազոտությունն իրականացվել է 2017-2018 թթ. Հայաստանում փորձագիտական հարցումների միջոցով:¹ Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ մինչ այժմ ոչ միանշանակ են մեկնաբանվում Հայաստանում կրթական համակարգերի զարգացման հեռանկարային ուղղությունները: Այդ գործընթացներում առավել կայացած ուղղություն է Բոլոնիայի սկզբունքների շրջանակներում ԲԿՀ-ի վերականգնակերտման գործընթացը: Ընդհանուր առմամբ սկզբունքները բավականին հստակ են մշակված, և հետևյալ դրույթները դրանցից հիմնականներն են. երկնակարգակ կրթության ներառում, կրեդիտային-վարկանիշային համակարգի ներառում (ECTS), կրթության որակի մոնիտորինգ, ակադեմիական և ուսանողական մոբիլության խթանում, շրջանավարտներին աշխատանքով առաջնորդում, Եվրոպական կրթական համակարգի գրավչության առաջնորդում:² Սակայն հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ կրթության բարեփոխումների տեխնոլոգիաների ուղղամիտ ներդրումը և ձևային ցուցիչների հետևից ընկնելը հաճախ ծնունդ են մի շարք խնդիրներ, որոնք խոչընդոտում են ազգային կրթական համակարգերի արդյունավետ զարգացմանը:

Հայաստանում Բոլոնիայի գործընթացի լիարժեքությունը սկսվում է 2005 թ., երբ վերջինս միացավ Բոլոնիայի լայնամասշտաբին, չնայած որ Հայաստանի ԲԿՀ-ի բարեփոխումների փորձերը եղել են դեռևս 1990-ական թվականներից: Ընդհանուր առմամբ Բոլոնիայի բարեփոխումների գնահատման քննախոսությունը Հայաստանում բավականին դրական է. ինքնին գործընթացը ստացել է խորհրդանշական իմաստ՝ որդես կրթական բարեփոխումների անհրաժեշտ և անբաժանելի մաս՝ անկախ այդ գործընթացների կոնկրետ բովանդակությունից և հետևանքներից: Փորձագետներից մեկը մշել է. «Բոլոնիայի գործընթացը դարձել է «լեյբլ» (դիտակ), որը դնում են ամեն բարեփոխմանը, չնայած որ իրականում բարեփոխումների մեծ մասը կարող է ոչ մի կաթ չունենալ Բոլոնիայի գործընթացի հետ»:³

Վերլուծելով Բոլոնիայի չափանիշների ներդրման գործընթացը Հայաստանի ԲԿՀ-ում՝ առաջին հերթին մշենք Հայաստանի տարածքում համալսարանական համակարգի ներսում ծավալված ոչ փոխհամաձայնեցված աշխատանքը և, ընդհանրապես, Բոլոնիայի գործընթացի տարրերի ներդրման միասնական մո-

տեցման բացակայությունը, կրեդիտների փոխադարձ ճանաչման դժվարությունները և ուսուցման ստանդարտների ամհամադաստասխանությունը: Որոշես օրինակ կարելի է բերել տարբեր բուհերում մեկ կրեդիտի համար ժամերի քանակի որոշման սկզբունքների տարբերությունները, սկզբունքային տարբերությունները գիտելիքների գնահատման և վարկամիշային համակարգերի միջև: Մասնավորապես, Հայաստանի բուհերում գոյություն ունեն ուսանողների գիտելիքների չափման առնվազն չորս համակարգեր, որոնց գնահատման սանդղակները տատանվում են չորսից մինչև հարյուր միավոր: Դրա հետ մեկտեղ Հայաստանի տարբեր բուհեր կողմնորոշված են տարբեր երկրների կրթական ստանդարտներին, օրինակ՝ Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարանը կողմնորոշված է ՌԴ կրթական ստանդարտներին, Ամերիկյան, Եվրոպական համալսարանները համադաստասխանաբար կողմնորոշված են դեղի արևմտյան երկրների կրթական ստանդարտները:

Բացի այդ՝ համակարգում գոյություն ունի նաև ղեկավար և մասնավոր բուհերի որակական տարբերությունների նշանակալի հիմնախնդիր, ինչպես նաև երկրում մեծ թվաքանակով անմրցունակ բուհերի առկայություն, որոնք չեն նդաստում անհրաժեշտ անձնակազմի վերադաստաստմանը: Փաստորեն, ելնելով կրթության ամսահամաժամակ առևտրայնացման միտումներից՝ մասնավոր բուհերը ստիովված են ընդունելություն կատարել ղեկավար բուհերում բավարար միավորներ չհավաքած դիմորդներից, ինչը չի կարող չանդրադառնալ բարձրագույն կրթության որակի վրա: Եվ այսպես, չնայած ֆինանսական հնարավորությունների լուրջ սակավությանը, Հայաստանի կրթական շուկայում բուհերի գերքանակի խնդիր կա:

Դրա հետ մեկտեղ, ֆինանսական հնարավորությունների սակավությունը թույլ չի տալիս բուհերին ադահովել դասախոսական կազմի գիտական բարձր մակարդակ, մասնավորապես՝ միջազգային գիտական կոնֆերանսներին և քննարկումներին մասնակցության, հեղինակավոր հանդեսներում հրատարակումների հնարավորության տեսանկյունից:⁴

Կրեդիտային համակարգերի միջև անհամադաստասխանությունների դատնառով մի շարք բարեփոխումներ կյանքի չեն կոչվում, օրինակ՝ ուսանողների հնարավորությունը վերցնել ընտրովի դասընթացներ տարբեր բուհերում (համադաստասխան ներդրված կրեդիտային-վարկամիշային համակարգի): Բավականին բարդ է իրավիճակը նաև ուսանողների կրթական մոբիլության խթանման հարցում՝ դայմանավորված փոխանակման ծրագրերի ոչ բավարար մշակվածության մակարդակով: Հայաստանյան ուսանողների համար նման փոխանակման կրթական ծրագրերն իրականանում են մի շարք Եվրոպական երկրների, Միացյալ Նահանգների, Ռուսաստանի, Չինաստանի, Վրաստանի, Իրանի, Եգիպտոսի և այլ երկրների հետ: Փոխանակման ծրագրերին մասնակցող ուսանողների հստակ վիճակագրություն դժվար է գտնել, սակայն ըստ փորձագետների, նրանց թիվը կազմում է մոտ մի քանի հարյուր ուսանող տարեկան: Այս գործընթացում առաջանում են մի շարք խնդիրներ՝

դայնամավորված տարբեր երկրների կրթական համակարգերում առկա կրթական ծրագրերի անհամադաստասխանություններով: Դրա արդյունքում ուսանողը, ով մեկ կիսամյակի ընթացքում այցելում է համադաստասխան բուհ և անցնում ուսուցումը տվյալ կրթական ծրագրով, վերադառնալով Չայաստան, ստիպված է լինում մի քանի շաբաթվա ընթացքում հանձնել քննություններ այն բոլոր առարկաներից, որոնք նա դեռ չէր անցրել կիսամյակում իր բուհի կրթական ծրագրով և որոնք հիմնականում ընդգրկված չեն եղել փոխանակման ծրագրերում: Ակնհայտ է, որ այդպիսի իրավիճակը բնավ չի նպաստում կրթության որակի բարձրացմանը:

Իսկ ինչ վերաբերում է դասախոսների մոբիլությանը, առաջ այն դայնամներում, երբ տեղական բուհերը չեն կարող իրական արժանի մրցակցություն կազմել Եվրոպական բուհերի հետ, ակադեմիական մոբիլությունը վերածվում է ուղեղների արտահոսքի խթանման հզոր գործոնի:

Անդրադառնալով Բոլոնիայի համակարգի ակադեմիական աստիճանների ներդրման հարցին՝ դեռ չէ, որ ամբողջ հետխորհրդային տարածքի երկրներում ընդունված է որդեաքսիոնա այն դատկերացումը, որ Եվրոպական ինտեգրման ուղղությամբ կրթական բարեփոխումները դարտադրում են բակալավրի-մագիստրոսի-դոկտորի ակադեմիական աստիճանների ներդրումը հին ակադեմիական աստիճանների (մասնագետ-թեկնածու-դոկտոր) համակարգի միանշանակ ոչնչացման դայնամներում: Չետաքրքիրն այն է, որ ինքնին Եվրոպայում Բոլոնիայի համաձայնագրի մասնակից-երկրներում ակադեմիական աստիճանների ունիֆիկացման գործընթացները մեկնաբանվում են ոչ այդքան միանշանակորեն, ինչդեռ հետխորհրդային երկրներում: Եվրոպական երկրներում գործում են ակադեմիական աստիճանների տարբեր համակարգեր, որոնց համար գիտության տարբեր ծյուղերում անհրաժեշտ են ուսումնառության տարիների տարբեր քանակներ:⁵ Ի դեռ, Եվրոպական երկրներում վերաբերմունքը Բոլոնիայի այդ գործընթացներին ոչ միանշանակ է: Օրինակ՝ Իտալիայում մի շարք համալսարաններում հրաժարվեցին երկնակարգակ կրթական աստիճանների համակարգից (մասնավորադեպ, Bologna Law School, Pavia Law School):⁶

Ակադեմիական աստիճանների ուղղությամբ առավել կտրուկ փոփոխություններ են տեղի ունեցել Վրաստանի ԲԿՅ-ում. ներառվեց անգլո-աքսոնական համակարգի կրկնօրինակը: Ըստ այդմ, վերացվեց գիտության դոկտորի գիտական աստիճանը և բոլոր գիտությունների դոկտորներն ու թեկնածուները հավասարվեցին Փիլիսոփայության դոկտորի աստիճանին (PhD): Բարձրագույն կրթության կենտրոնացման մակարդակը նվազեցնելու նպատակով վերացվեց նաև Բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովը, նրա գործառույթները փոխանցվեցին բուհերի գործող գիտական խորհուրդներին:⁷ Արդյունքում նոր դոկտորական աստիճանը սկսեց կորցնել իր որակավորման արժեքը, քանի որ Վրաստանում գործող որոշ համալսարանների հեղինակությունը և դրա հետ կապված նրանց գիտական աստիճանների շնորհման արտոնությունները բավականին խնդրահարույց էին վրաստանյան գիտական

հանրության համար: Դրան հակառակ մինչ բարեփոխումները շնորհված գիտական աստիճանների հեղինակությունը բարձրացել է. ըստ տության Վրաստանում առկա է միայն մագիստրոսի աստիճանը, որը դաժանում է իր որակավորման արժեքը, իսկ դոկտորական աստիճանը ունի միայն դաշտոնական որակավորման արժեք:⁸

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ադա Հայաստանում վեցամյա կրթական ցիկլին (բակալավրիատ-մագիստրատուրա), ինչդեռ նաև կրեդիտային-վարկանիշային համակարգին անցումը դաշտոնադրես համարվում է հիմնականում ավարտված. այժմ կրեդիտային-վարկանիշային համակարգին անցումն ավարտվում է արդեն ասոցիատուրայում: Սակայն Հայաստանում դեռևս գործում են հին համակարգի աստիճանները (թեկնածու, դոկտոր): Այնուամենայնիվ մինչ այժմ չեն ավարտվում նման վերակազմակերպումների արդյունավետության վերաբերյալ վեճերը: Օրինակ՝ Հայաստանում բժշկական կրթության ոլորտում հրաժարվել են բակալավր-մագիստրոս համակարգից, քանի որ բավականին խնդրահարույց է սահմանել բժիշկ-բակալավրի իրավասությունները աշխատաշուկայում, ըստ այդմ՝ բժշկի դիրքում կարող են ստանալ միայն մագիստրոսները:

Ինչ վերաբերում է այլ ոլորտներին, ադա հայաստանյան աշխատաշուկայում ստեղծվել է դարադրքսալ իրավիճակ, երբ սահմանված չեն հստակ տարանջատումներ բակալավրի և մագիստրոսի իրավասությունների միջև: Այժմ մագիստրատուրան կրում է ավելի շուտ արժեքա-խորհրդանշական բնույթ՝ որդես ավելի հեղինակավոր աստիճան բակալավրիատի հետ համեմատած, սակայն ըստ տության գրեթե բոլոր ոլորտներում մագիստրոսները չունեն տեսանելի, անգամ զուտ դաշտոնական առավելություններ աշխատաշուկայում:

Ավելին՝ առկա բակալավր-մագիստրատուրա համակարգը որոշ չափով վարկաբեկում է բակալավրիատի կրթական հեղինակությունը, քանի որ այժմ ուսանողին հնարավորություն է տրվում լիովին մոր մասնագիտություն ստանալ մագիստրատուրայում՝ բակալավրիատում տվյալ մասնագիտությանը կրթություն չստանալով: Փաստորեն մագիստրատուրայի ընդունելության քննությունների հանձնման հնարավորությունը, որը տրվում է ուսանողին, ով սովորել է չորս տարի բակալավրիատում լրիվ այլ մասնագիտությամբ, խորհրդանշում է այն հանգամանքը, որ բակալավրիատի կրթությունը այդքան էլ կարևոր չէ մոր մասնագիտությունը տիրադրեցնելու գործում: Դրա արդյունքում մագիստրատուրայում հաճախ ստեղծվում են ըստ կազմի բավականին անհամասեռ խմբեր, որտեղ դասախոսը ստիպված է իրականացնել փաստացի անհատական ուսուցում յուրաքանչյուր ուսանողի համար՝ համաձայն նրանց տարաբնույթ գիտելիքների մակարդակի և կրթական յուրահատկությունների: Մինչդեռ խմբային աշխատանքներից հրաժարվելը չի մոաստում կրթության որակի բարձրացմանը:

Այս առումով առաջ է գալիս ևս մեկ հիմնախնդիր, որը ուղղակիորեն կադված է ուսանողների ցանկության հետ՝ ընտրել հասարակության մեջ հիմնականում «մոդայիկ» մասնագիտություններ, և բուհերի առևտրայնացման հետ, երբ

բարդ ֆինանսական իրավիճակում բուիը ստիոված է աղահովել ուսանողների գլխաքանակ: Փորձագետներից շատերը նշում են, որ այդդիսի անվերահսկելի իրավիճակում աշխատաշուկայում առաջանում է «մոդայիկ» մասնագետների ավելցուկ՝ ի վնաս «ոչ մոդայիկ», սակայն հասարակության համար կարևոր մասնագիտությունների: Համաձայն Կոմրադ Լիսսանմնի կարծիքի՝ գրեթե յուրաքանչյուր համալսարանում կան մի շարք մասնագիտություններ, որոնք բնորոշում են այդ համալսարանի «արդիական» լինելը, դրանցից են, օրինակ՝ «Business Ethics», «Management» կամ «Cultural Studies» և այլն:⁹

Ինչ վերաբերում է ԲԿՀ-ի բարեփոխումների գործընթացների ազդեցությանը կրթության որակի վրա, աղա մնան հետազոտությունները բավականին սակավ են և խնդրահարույց, քանի որ չնայած բոլոնիայի գործընթացներում կրթության որակի բարձրացումը նոյառակային սկզբունքներից մեկն է, սակայն կրթության որակի գնահատման չափանիշները բավականին վիճելի են և ոչ հստակ մշակված: Աշխարհի երկրների վերլուծությունն ըստ ՄԱԿ-ի Չարգացման Ծրագրերի (UNDP) կողմից մշակված Կրթության մակարդակի ինդեքսի,¹⁰ ցույց է տալիս, որ հետխորհրդային երկրներում բավականին խնդրահարույց իրավիճակ է ստեղծվել ԲԿՀ-երի բարեփոխումների արդյունքում, քանի որ որոշ երկրներում կրթության մակարդակի անկում է արձանագրվում (տե՛ս Աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1. ԵՍՍՄ երկրների Կրթության մակարդակի ցուցիչի դինամիկան ըստ 2013-2017 թթ.

Երկիր	EI 2012	EI 2013	EI 2016	EI 2017
Հայաստան	0.76 (56 - երկրի տեղն ըստ ռեյտինգի)	0.701 (63)	0.73 (60)	0.727 (45)
Բելառուս	0.78 (52)	0.82 (21)	0.834 (26)	0.807 (29)
Ղազախստան	0.83 (35)	0.762 (44)	0.805 (39)	0.788 (31)
Ռուսաստան	0.78 (49)	0.78 (36)	0.816 (34)	0.814 (27)

Պետք է նշենք, որ 2017 թ. տվյալները որոշ չափով հակասական են, քանի որ ցուցիչի արժեքի նվազման հետ մեկտեղ աճել են Հայաստանի, Ղազախստանի և Ռուսաստանի տեղերը ռեյտինգում, ինչդես մաս 2016-2017 թթ. փոփոխությունները բավականին կտրուկ էին՝ համեմատած 2012-2013 թթ. հետ: Այնուամենայնիվ, այս տվյալները վկայում են այն, որ կրթական մակարդակը Հայաստանում 2012-2013 թթ. բավականին իջել է (56-րդ տեղից 63-ը), և միայն 2016 թ. արձանագրվել է որոշակի աճ:

Չնայած փորձագետների մեծամասնությունը շեշտադրում է տնտեսական գործոնների կարևորագույն դերը, համեմայնդեղա բարեփոխումների արդյունավետության ոչ բավարար մակարդակի հիմնական դատճառները, համաձայն

փորձագետների կարծիքի, ղեկը է փնտրել գլոբալ մակարդակում՝ կառված կրթության մոդատակների և խնդիրների ամբողջական դատկերացումների բացակայության, Հայաստանի համար մանրամասն մշակված ընդհանուր կրթական դոկտրինի բացակայության, կրթական գործընթացի արդյունքների ամբողջական դատկերացումների բացակայության հետ: Փորձագետները նշում են նաև, որ շատ դեղքերում հիմնախնդիրների դատժառնները թաքնված են նրանում, որ բարեփոխումներն իրականացվել են «վերևից-ներքև», այլ ոչ թե նախաձեռնված էին «ներքևից»:¹¹

Հարցման արդյունքները վկայում են այն, որ ժամանակակից Հայաստանի ԲԿՀ-ում ստեղծվել է բավականին ճգնաժամային իրավիճակ: Կրթական համակարգի զարգացման ռազմավարական ուղղությունների գլոբալ տեսլականի բացակայության դայնամներում ստեղծվել է բարձրագույն կրթության կառավարման համակարգ, որը կարելի է անվանել «գործիքային» (ինստրումենտալ), որի շրջանակներում կիրառվում են մարտավարական կառավարման որոշումներ՝ ուղղված անմիջական տեղային խնդիրների լուծմանը: Նման կառավարման ռազմավարությունը կարելի է անվանել «անցքեր կարկատելու» գործիքային ռազմավարություն:

Հայաստանում բարձրագույն կրթության համակարգի գործունեության առանձնահատկություններից կարելի է նշել նաև որոշումների կայացման համար ընդհանրական տեղեկատվական բազայի բացակայությունը: Վարչական որոշումների կայացման համակարգում հավաստի հետազոտական տվյալների և կրթական գործընթացների վերաբերյալ վստահելի փաստերի վրա հիմնված վերլուծական տեղեկատվության սակավության դայնամներում գերակշռում է ինտուիտիվ որոշումների կայացման մեխանիզմը: Հարցման արդյունքում դարձվեց, որ անգամ բարձր աղմինիստրատիվ դիրքերում գտնվող փորձագետները միշտ չէ, որ տիրադեմում են ստեղծված իրավիճակին, որը հիմնված է վստահելի փաստերի վերլուծությանը ձևավորված դատկերացումների վրա: Եվս մեկ առանձնահատկությունն այն է, որ գերակշռող է կարճաժամկետ տնտեսական շահույթ ստանալու մոտեցումը՝ կատարել «ցանկացած դատվեր, եթե կա հովանավոր» սկզբունքով:

Արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ կրթության համակարգում բավականին քառային իրավիճակ է ստեղծվել համակարգի զարգացման հիմնական միտումները որոշելու տեսանկյունից: Հայաստանի ԲԿՀ-ը զարգանում է բավականին անհավասարաչափ կերպով. կան ոլորտներ, որտեղ բարեփոխումները իրականացվել են մեծ ծավալներով և արագ տեմպերով (օրինակ՝ կրեդիտային-վարկանիշային համակարգի ներդրումը), և կան ոլորտներ, որոնք գործառնում են հին ռեժիմով (օրինակ՝ կրթական ծրագրերի մշակումը): Նման անհավասարաչափությունը հանգեցնում է բարեփոխումների ֆորմալ կողմի գերակայության՝ ի վնաս նրանց բովանդակային կողմին, և արդյունքում կորչում է կրթական բարեփոխումների հեռանկարների իրական տեսլականը:

Հայաստանի ԲԿՀ-ի զարգացման մման առանձնահատկությունների արդյուն-

քում ստեղծվում է դարադրքսալ մի իրավիճակ, որտեղ մի կողմից՝ աշխատում են գործոններ, որոնք մեծացնում են համակարգի բառսային բաղադրիչի սիներգետիկ էֆեկտը (համակարգի առկա փոխակերպումների իրական հետևանքների վերաբերյալ տեղեկատվության ասկավության, «անցքեր կարկատելուն» և կանայական հնարավոր աղբյուրներից ակնթարթային «այստեղ և հիմա» շահույթ ստանալուն ուղղված կառավարման արդյունքում), իսկ մյուս կողմից՝ աշխատում են գործոններ, որոնք ուղղված են որոշակի առանձնահատուկ ատրակտորների՝ համակարգում կարգի կառուցվածքների ստեղծմանը, որոնց ազդեցության արդյունքը համակարգի վրա միանշանակ չէ (այդ գործոնները ստեղծվում են որդես զուտ ձևական սխեմատիկ չափանիշներից ցուցադրաբար հետևելու արդյունք՝ «վերևից» իջեցված հրահանգների հիման վրա):

Ընդ որում, թվարկվածներից որ գործոնն էլ դառնա գերակայող շարունակվող մնան միտումների համատեքստում, ԲԿՅ-ի զարգացման մեխանիզմները բավականին լուրջ մտահոգություններ են առաջ բերում: Սույն հետազոտության արդյունքները թույլ են տալիս ենթադրել, որ համակարգի գործառնման այդ մեխանիզմների դահդանման դեղքում կա՛մ կրթական համակարգը կվերափոխվի հասարակության համար անկանխատեսելի հետևանքներով զարգացող անկառավարելի գործընթացի, կա՛մ կրթության համակարգը կդառնա փակ համակարգ, կողմնորոշված սխեմատիկորեն սահմանված ներքին չափանիշների վրա հենված կառույցի՝ առանց ինքնակատարելության և արդյունավետ զարգացման հնարավորությունների:

Ժամանակակից քաղաքական փոխակերպումների ազդեցության ներքո սույն խնդիրը դառնում է առավել արդիական՝ կառված մեր հասարակության արդյունավետ զարգացման հնարավորությունների հետ և դահանջում է հարցերի մասնագիտական լուծում՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Յայաստանի ԲԿՅ-ի արդիականացման հիմնախնդիրները բավականին հակասական են և դահանջում են ավելի լուրջ ուշադրություն ողջ համակարգի գործառնման մեխանիզմներին՝ հիմնվելով ժամանակակից մասնագիտական վերլուծական ներուժի վրա:

- 1 Փորձագիտական հարցմանը մասնակցել են տարբեր մասնագետներ, ում գործունեությունը կապված է եղել ՀՀ ԲԿՀ-ի հետ: Փորձագետների ընտրությունն իրականացվել է «ձեռնարկային» մեթոդի և տիրապիմ ներկայացուցչության առափովման փուլում նդատակատողված ընտրանքի հետ համարդմամբ: Ընտրանքում ներկայացված են եղել վարչակազմի ներկայացուցիչներ ինչդես դետական կառավարական մակարդակով, այնդես էլ համալսարանական կառավարման մակարդակով, դրոՖետորադասախոսական կազմի ներկայացուցիչներ և կրթական հիմնախնդիրներով զբաղվող լայն դրոՖիդի մասնագետներ:
- 2 Տե՛ս, օրինակ՝ Alina Mihaela Dima, *Handbook of Research on Trends in European Higher Education Convergence* (Romania: Bucharest Academy of Economic Studies, 2014):
- 3 *Модернизация системы высшего образования Армении в контексте интеграционных процессов*, Аветисян, Заславская (խմբ.) (Երևան: ԲԱՄ, 2017), էջ 125:
- 4 Տե՛ս *Модернизация системы высшего образования Армении в контексте интеграционных процессов*:
- 5 *European Higher Education Area: The Impact of Past and Future Policies*, Curaj, Deca և այլք (խմբ.) (Bucharest: UNESCO Chair on Science and Innovation Policies, National University of Political Studies and Public Administration, Springer, 2017):
- 6 Տե՛ս Massimilano Bratti, Daniele Checchi, Guido de Blasio, «Does the Expansion of Higher Education Increase the Equality of Educational Opportunities? Evidence from Italy», Research paper (Bonn, 2008):
- 7 Տե՛ս, օրինակ՝ Irine Darchia, *Quality Assurance. Strategic Development of Higher Education and Science in Georgia Policy Analysis of Higher Education According to Five Strategic Directions* (The International Institute for Education Policy: Planning and Management, 2013):
- 8 Аскольд Иванчик, *Реформы образования и науки в России и в Грузии: кому надо и кому не надо подражать*, <http://archives.colta.ru/docs/14183>, այց՝ 1.07.2019:
- 9 Liessmann K. P, *The Theory of Uneducated, Misconceptions of the Knowledge Society* (Zagreb, 2008):
- 10 Յուցիչի միջոցով չափվում են երկրի կրթական ձեռքբերումներն ըստ երկու հիմնական ցուցանիշների. 1. Չափահասների գրագիտության ցուցանիշը (քաշը՝ 2/3); 2. Տարրական, միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն ստացած աշակերտների ընդհանուր մասնաբաժմի ցուցանիշը (քաշը՝ 1/3): URL: <http://hdr.undp.org/en/content/education-index>, այց՝ 25.11.2018:
- 11 Տե՛ս *Модернизация системы высшего образования Армении в контексте интеграционных процессов*:

ՍՈՒՐԵՆ
ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ
ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԸ
ՈՐՊԵՍ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱ ԵՎ ԲԻԶՆԵՍ:
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՐԸ
ՀՀ ՏՏ ՈԼՈՐՏԻ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

իջազգային շուկայում և գիտատեխնիկական առաջընթացի ադապտիվ ման գործում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների նշանակությունը օրեցօր աճում է և Հայաստանի Հանրապետությունը չի կարող անմասն մնալ այս ոլորտի զարգացման առաջնայնությունների սահմանման գործում: Իրողությունները փոփոխվում և տրանսֆորմացվում են առաջանցիկ տեմդերով: Այսպես օրինակ՝

- 68 տարի լիցենզիայի օգտնավորման մասսայական տրանսպորտային միջոց դարձնելու համար,
- 50 տարի լիցենզիայի, որոշեցի հեռախոսը մուտք գործի յուրաքանչյուրիս կենցաղ,
- 38 տարում ռադիոն դարձավ կենցաղային սարք,
- 22 տարի լիցենզիայի հեռուստատեսության մասսայականացման համար,
- 14 տարի լիցենզիայի, որոշեցի գրեթե յուրաքանչյուր ունենա համակարգիչ,
- 7 տարի լիցենզիայի, որոշեցի մենք մեր կյանքը չդատկերացնենք առանց ինտերնետի,
- 2 տարում աշխարհում ստեղծվեց մի ողջ ֆեյսբուքյան հանրություն:

Ներկայիս աշխարհում որոշումների դանդաղ կայացումը կարող է հղի լինել լուրջ տեղեկալ հնարավորությունների կորստով:

Փոփոխությունը դարձել է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման հիմնական գործոն:

Երկարատև ժամանակահատվածում ինստիտուտները տրանսֆորմացվում են առավել ժամանակակից մոդելների, որոնց հիմքում ընկած է արտաքին միջավայրի դինամիկական և անընդհատ մետամորֆոզը: Այսպես օրինակ, դասական մախագծերի կառավարման մոդելները (PMI, PRINCE2) մաքուր տեսքով այլևս արդիական չեն: Նրանց փոխարինելու են եկել AGILE հենքի վրա մշակված դինամիկ մոդելներ, որոնք թույլ են տալիս կազմակերպություններին և ղեկավարություններին առաջատարը լինել տեխնոլոգիական մշտական մրցակազմում:

Ժամանակակից աշխարհում այսօր անհնար է ղեկավարացնել առանց այնպիսի կազմակերպությունների, ինչպիսին են՝ Գուգլը, Ֆեյսբուքը, Ամազոնը, Փեյվիալը, Լինքդինը և մյուսները: Բայց սա ամենևին չի նշանակում, որ այս կազմակերպությունները մնալու են համաաշխարհային շուկայի հավերժ առաջատարներ: Փոփոխությունների ինտենսիվ հոսքն ու դրանց գրագետ կառավարումն է, որ թույլ է տալիս այս կազմակերպություններին անընդհատ արդիականացնել առկա տեխնոլոգիաները և անընդհատ հանդես գալ նոր արտադրամքով ու տեխնոլոգիական լուծումներով:

Տարիներ շարունակ Հայաստանի Հանրապետության կառավարություններն արձանագրել են ժամանակի այս մարտահրավերը և տեղակայել այն բոլոր ժամանակների կառավարությունների ծրագրերում:

Այս աշխատանքի նդատակն է վերլուծել տետության դերը, գործառույթները ու ընդհանրադետ անհրաժեշտ և արդյունավետ միջամտությունը տեղեկատվական տեխնոլոգիաների գարգացման խթանման գործում:

Միանգամից հարկ են համարում տարանջատել երեք հիմնական բաղկացուցիչներ, որոնց քննարկումն իմ կարծիքով անհրաժեշտ է իրականացնել առանձին-առանձին՝

- Գիտատեխնիկական առաջընթաց,
- Պետական կառավարման համակարգերի տեխնոլոգիական առաջընթաց,
- Կիրառական տեխնոլոգիական առաջընթաց և բիզնես:

Ակնհայտ է, որ նշված կետերը սերտորեն փոխկադակցված են միմյանց, սակայն կառավարչական առումով դրանք դահանջում են բացարձակադետ տարբեր մոտեցումներ ու դարունակում են արմատադետ տարբեր մարտահրավերներ:

Հայաստանի Հանրադետությունն այս երեք ոլորտներում գարգացում ադահովելու նդատակով ձևավորել է հետևյալ դետական ինստիտուտները՝

- ՀՀ Գիտության և կրթության նախարարություն,
- ՀՀ Տրանսդորտի, կադի և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների նախարարություն,
- ՀՀ կառավարություն՝ էլեկտրոնային կառավարման ենթակառուցվածքների ներդրման գրասենյակ,
- ՀՀ կառավարություն՝ *Թվային Հայաստան* հիմնադրամ:

ԳԻՏԱՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԸՆԹԱՑ

Հայաստանի Հանրադետության ձևավորած դետական ենթակառուցվածքներից Գիտության և կրթության նախարարությունն է, որ դետք է ադահովի մեր երեք կետերով ամրագրված առաջին գերխնդրի լուծումը:

Որևէ այլ դետական կառույց իր առջև դրված նման խնդիր չունի և, ըստ տության, գործառույթային տեսակետից չի էլ կարող ունենալ: Այսինքն՝ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ֆունդամենտալ գարգացման և դրա գիտական կոմդոնենտի համար հաշվետու դետք է լինի գիտության և կրթության նախարարությունը՝ ադահովելով համադադատասխան տարրական, միջնակարգ և բարձրագույն կրթության որակյալ և արդի մակարդակ:

Այստեղ չի կարելի անտեսել մասնավոր դորոցների և կրթահամալիրների դերակատարումը: Սակայն իմ կարծիքով այս տեսակի կրթոջախներն ու կրթահամալիրները դետք է ստեղծվեն և դահոդանվեն բացառադետ կոմերցիոն կան բարեգործական-հասարակական հիմունքներով:

Պետությունը չդեռ է ֆինանսավորի որևէ նախագիծ այս ուղղությամբ՝ աչքի առաջ ունենալով դեպքերում կրթօջախների զարգացման գերխնդիրը: Առավել ևս որ վիճակագրությունը ևս աղյուցում է այս հիմնավոր տնտեսական: Բոլորիս լավ հայտնի են՝ Քվանտ, Թունո, Դիվիզիոն դրոնոց կրթահամալիրները, որտեղ ՀՀ տնտեսական բյուջեից ֆինանսավորում չի կատարվում, հակառակը՝ այս կազմակերպությունները Հայաստանի Հանրապետության էֆեկտիվ հարկատուներ են: Թվարկած ցանկը մտովի ընդլայնելու դեպքում դատկերը դասակարգվելու է:

SS գիտատեխնիկական առաջընթացի աղյուցումն մոլատակով Կրթության և գիտության նախարարության հիմնական գործառնությունները դեռ է լինեն՝

- Տրանսֆորմացնել տնտեսական դրոնոցներն ու բուհերը՝ դրանք դարձնելով ժամանակակից և որակյալ կրթօջախներ,
- Բարձրացնել հայաստանյան կրթօջախների վարկանիշը միջազգային շուկայում,
- Սահմանել այս ոլորտի առաջանցիկ զարգացումն աղյուցով խաղի կանոններ,
- Կազմակերպել ֆունդամենտալ գիտության և կիրառական բիզնեսի միջև դարբերաբար կաղ և փոխգործունություն (ֆորումներ, սեմինարներ, փորձի փոխանակման միջոցառումներ),
- Ցանկացած գիտնական կամ դասախոս դեռ է տիրաղետի անգլերեն լեզվին (խոսքն այստեղ բացառաղես վերաբերում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հետ կաղ ունեցող մասնագետներին),
- Լավ սովորելը և գիտական աշխատանքով զբաղվելը Հայաստանում դարձնել շահավետ և մոդայիկ,
- Անընդհատ կատարել փորձի փոխանակում միջազգային կրթօջախների հետ և կատարել նրանց ուսումնական ծրագրերի և մոդելների ուսումնասիրություն:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաները զարգացնելու մոլատակով դեռ է անընդհատ ստեղծել մոր կրթօջախներ, դրանք կատեղծվեն ժամանակի ու բիզնեսի թելադրանքով: Անհրաժեշտ է առկա ռեսուրսները էֆեկտիվ փոփոխությունների ենթարկելով՝ տասնաղատկել դրանց արդյունավետությունը, որը հնարավոր է: Միգուց սա ցավալի, բարդ և որոշ առումով հակասական գործընթաց է, բայց մեր հասարակությունն այսօր ոլատրաստ է նման փոփոխությունների:

Անկախ փաստացի կատարվող աշխատանքներից ֆիքսում ենք, որ առաջին կետը փակում ենք Կրթության և գիտության նախարարությամբ և մասնավոր կրթօջախներով, որտեղ դեռություն գործառնություն դեռ է լինի զուտ նրանց խաղի կանոնների սահմանում:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՏԵՆՆՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԸՆԹԱՑ

Պետական կառավարման համակարգերի ներդրումն ու արդյունավետ գործարկումը ցանկացած ժամանակակից ղեկավարության առաջնահերթություններից է: Հայաստանի Հանրապետությունը ևս ամնասն չի մնացել այս ուղղությամբ որոշակի քայլեր կատարելուց: ՀՀ կառավարության աշխատակազմի ներքո ձևավորվել է էլեկտրոնային կառավարման ենթակառուցվածքների ներդրման գրասենյակ (ԷԿԵՆԳ): ԷԿԵՆԳ-ը Հայաստանի Հանրապետության էլեկտրոնային կառավարման նախագծերի համակարգողն է:

Վերջին տարիներին ԷԿԵՆԳ-ն իրականացրել է Հայաստանի Հանրապետությունում ղեկավարման կառավարմանը և էլեկտրոնային կառավարության ստեղծմանը օժանդակող մի շարք նախագծեր, որոնցից անկյունաքարային է Կենսաչափական ամձնագրերի և մույնականացման քարտերի համակարգի ներդրումը: Նույնականացման քարտերի համակարգը հստակ բանալի կարող է հանդիսանալ ղեկավարման էլեկտրոնային ծառայությունների ստեղծման, զարգացման և դրանց արդյունավետության բարձրացման համար: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում արդեն իսկ ստեղծված են բազմաթիվ ղեկավարման էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառության համակարգեր, որոնք հիմնականում զետեղված են e-gov.am կայքում: Այլ հարց է, որ առկա լուծումները անընդհատ արդիականացման, համակարգման և ինստիտուցիոնալ հիմքերի վրա դնելու կարիք կա:

Այս գործընթացը ձեռնարկելու մոտակայքում ղեկավարման էլեկտրոնային խնդիրներ: Ընդ որում, այս խնդիրները ղեկավարման էլեկտրոնային ՀՀ կառավարության կողմից՝ յուրաքանչյուր նախարարության և ղեկավարման գերատեսչության մասով: Ամփոփելով ղեկավարման կարիքները, ինչպես նաև ուսումնասիրելով ղեկավարման կառավարման համակարգերում ավտոմատացված լուծումների միջազգային փորձը՝ ԷԿԵՆԳ-ը ղեկավարման էլեկտրոնային համակարգի և էլեկտրոնային հասարակության ձևավորման ժամանակացույց՝ հաշվի առնելով ղեկավարման առաջնահերթությունները:

Բնականաբար, այս մարտահրավերն ընդունելու համար ԷԿԵՆԳ-ը ղեկավարման էլեկտրոնային լինի լավագույն մասնագետներից և խորհրդատուներից, կարողանա հաղորդակից լինել այս բնագավառում միջազգային փորձին:

Վերջերս շատ է խոսվում ՀՀ ռազմական տեխնոլոգիաների արդիականացման մասին, որը ղեկավարման էլեկտրոնային նախագծերի և տեղական կազմակերպությունների միջոցով: Միտքն ինքնին շատ լավ է հնչում, սակայն կրկին հարց է առաջանում, թե տեղական ՏՏ կազմակերպությունները ինչպես կարող են հաղորդակից լինել ղեկավարման կարիքներին և լինել արտադրանքի չափանիշներին, եթե այդպիսիք իրականում սահմանված չեն: Շատ անգամ մենք ականատես ենք լինում ելույթների, որտեղ խոսվում է այն մասին, որ ղեկավարումը չի ֆինանսա-

Ինչդեռ գիտենք, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում գործող տեղական կազմակերպությունները բաժանվում են երկու հիմնական դասերի՝ ծառայություններ արտահանող կազմակերպություններ և ներքին շուկայի համար ծրագրային ադահովման մշակման ծառայություններ մատուցող կազմակերպություններ:

Որդես սկզբունք 33 կառավարությունը որդեգրել է ծրագրային ադահովման արտահանման առաջնահերթությունը, ինչն ինձ համար ինտուտիվ մակարդակով հասկանալի է, բայց միաժամանակ տարօրինակ: Արդյո՞ք ռեզիդենտ կազմակերպությունների կողմից 33 տնտեսության համար մշակվող արտադրանքն ու տեղական տնտեսության արդիացումը կառավարության համար դրական մշակակություն ունեն: Վստահ եմ, որ ոչ, ավելին՝ երկրորդ դեղքում միաժամանակ ձևավորվում է իրական հավելյալ արժեք տնտեսության այլ ճյուղերում:

Ուրեմն՝

- Որտեղի՞ց են ձևավորվում այս առաջնահերթությունները,
- Գոյություն ունի արդյո՞ք այսդիսի առաջնահերթությունների կարիք,
- Արդյո՞ք ղեկավարները իր կողմից սահմանված առաջնահերթություններով չի միջամտում ազատ տնտեսական հարաբերություններով զարգացող բիզնեսին:

Դեմք այսդիսի առաջնահերթությունների արդյունքում է, որ ձևավորվում են անհավասար խաղի կանոններ տնտեսավարող սուբյեկտների միջև, որոնք էլ իրենք հերթին ծնում են բազմաթիվ խնդիրներ: Այսդես օրինակ՝ ծրագրային ադահովման արտահանումն ազատված է ավելացված արժեքի հարկից: Միաժամանակ հատկանշական է, որ ծրագրավորման ադահովում դատվիրող արտասահմանյան կազմակերպություններից շատերը գրանցված են բարեմդաստ հարկային դաշտ ունեցող երկրներում կամ ընդհանրադես օՖշըրային գոտիներում: Արտահանող կազմակերպության կողմից ստացված հասույթը ԱԱԳ-հարկման բազա չի հանդիսանում, այն դեղքում, երբ տեղական շուկայի համար արտադրանք մշակող կազմակերպությունների ստացված հասույթը հստակ կերդով հանդիսանում է ԱԱԳ-ի հարկման բազա:

Վիճակագրությունն ուսումնասիրելիս հեշտությամբ կարելի է տեսնել, որ արտահանող կազմակերպությունների գերակշիռ մասն ուղղակի ծառայություններ է մատուցում արտերկրյա կազմակերպություններին և չունի հեղինակային իրավունքով իրեն դատկանող արտադրանք: Փաստացի առավել բարեմդաստ հարկման դաշտում գտնվելու արդյունքում արտահանող կազմակերպությունները ստեղծում են աշխատավարձի բյուջետավորման առավել բարեմդաստ հնարավորություններ: Սա իր հերթին մդաստում է տեղական շուկայի կարիքների համար տեխնոլոգիական արտադրանքներ մշակող կազմակերպություններից իմժեներների արտահոսքին դեղի արտահանող կազմակերպություններ: Որդես հետևանք 33 որակավորված իմժեներները փաստացի կերդով չեն մդաստում 33 տնտեսության արդիացման գործընթացին:

Այստեղ ես ուղղակի անհրաժեշտ եմ համարում տարանջատել հեղինակային իրավունքով ՀՀ ռեզիդենտ կազմակերպություններին դատականող արտադրանքի արտահանումը կամ բաց վաճառքը, որը բնականաբար որդես հավելյալ արժեք և աղբյուրային խթանում է մեր տնտեսությունը և ազդում ոլորտի դիրքին արտասահմանյան շուկայում:

Ստեղծել բարենոյազատ մերդրումային (ինչդեռ տեղական մերդրողների, այն-դեռ էլ արտասահմանյան մերդրողների մասով) միջավայր և առաջնություն կազմակերպությունների ինկուբացիա:

Այս ցանկը կարելի է անվերջ շարունակել, քանի որ ինչդեռ նշեցի խոսքիս սկզբում, ժամանակակից աշխարհի զարգացման բանաձևը շարունակական փոփոխություններն ու փոխակերպումներն են:

ՄԻԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՐԸ

Այս հակասությունների մեջ կարևորվում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում տարբեր միավորումների դերն ու նշանակությունը: Ընդ որում, ոլորտի լայնատեկտր լինելու դատճառով անհրաժեշտություն է դառնում տարբեր կազմի և բնույթի միավորումների ձևավորումը, որոնց մոտեցումներն ու կարծիքները վստահաբար կարող են լինել նաև իրարամերժ՝ կախված մասնակիցների առջև ծառայած խնդիրներից և նպատակներից: Այս կառույցների մոտեցումները դեռ կարող են լինել հստակ, դրազմատիկ և թելադրված վերջիններիս անդամների կոնկրետ քիզնես շահերից և ոչ թե երկրի տնտեսության զարգացման բարի նպատակներից:

Բազմաթիվ տեսակետների բախման դեղքում միայն հնարավոր կլինի կառուցել դաշտի կարգավորման արդյունավետ մոդել, որը ևս հավերժ չէ և իր հերթին ենթակա է անընդհատ տրամաֆորմացվելու:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

հայացք սփյուռքից

ՍՈՆԱ
ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ԼՈՒՍԻՆԵ
ՏԱՆԱԶՅԱՆ

ՍՅՈՒԶԱՆՆԱ
ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ՍՓՅՈՒՆՔՈՒՄ

Անկախ հայրենիքի մասին լուրջագույններից՝ երևակայական հայրենիք, լուրջագույն, կորույսալ հայրենիք կամ ազգային լուրջություն, սփյուռքյան ինքնության համար եսկան է հայրենիքի առկայությունը, դրա ընկալումը և ֆիզիկական կամ հոգևոր կաղը դրա հետ: Սփյուռքյան ինքնության ձևավորման և սփյուռքի գործառնության համար անհրաժեշտ երեք կարևոր՝ սփյուռքի և հայրենիքի միջև, սփյուռքի և ընդունող երկրի միջև, սփյուռքի տարբեր հատվածների միջև փոխհարաբերությունների բնույթը նույնպես լուրջագույնավորված է հայրենիքի ընկալումներով:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ

Սփյուռքի՝ որպես սոցիալ-մշակութային երևույթի սահմանման վերաբերյալ տեսաբանների կարծիքները տարբերվում են, սակայն որոշ կարևոր բնութագրիչների շուրջ կա հստակ համաձայնություն: Խոսքն առաջին հերթին «հայրենիքի մասին ունեցած լուրջագույնների» կամ «հայրենիքի վերաբերյալ առատելի» մասին է: Այս բնութագրիչը կարող է ներառել ինչպես հայրենիքի աշխարհագրական տեղանքը կամ դրա լուրջագույն տարբերակը, այնպես էլ հայրենիքի մշակութային ձեռքբերումները, լուրջագույն հերոսներին, հուզական (նոստալգիկ) լուրջագույնները նախնիների հայրենիքի վերաբերյալ, իդեալականացված տունը, տեղանքը, ուր սփյուռքի ներկայացուցիչները կամ նրանց սերունդները վաղ թե ուշ լուրջագույն է վերադառնան, հանդգնումը, որ սփյուռքի ներկայացուցիչները լուրջագույն է կոլեկտիվ կերպով ծառայեն հայրենիքի լուրջագույնմանն ու վերականգնմանը և այլն:

Սփյուռքը սահմանելու համար հայրենիք հասկացության ճշգրտումը կարևոր նշանակություն է ստանում: Սփյուռքագիտական գրականության մեջ կան մի քանի մոտեցումներ: Առաջին մոտեցումը ենթադրում է սփյուռք եզրի գործածություն՝ մատնանշելով ֆիզիկապես գոյություն ունեցող հայրենիքը և ընդգծելով մշտական ձգտումը դեռի այն:¹ Երկրորդը սփյուռքը դիտարկում է որպես ընդունող հասարակության բարոյական լուրջագույնստանությունը կիսող հանրույթ՝ ինքնակազմակերպման և ինստիտուցիոնալ կարողությունների միջոցով:² Երրորդ մոտեցմամբ սփյուռքը լուրջագույն է ընկալել որպես ինքնության, գիտակցության հատուկ ձև:³

Սփյուռքյան ինքնության ձևավորման գործում եսկան նշանակություն ունի հայրենիքի գաղափարը: Վերջինս տեսաբանները հաճախ դիտարկում են այն երկիրը, որտեղից իրականացվել է արտագաղթը: Որոշ մոտեցումներով հայրենիքի սահմանումը դուրս է բերվում ուղիղմալ նշանակության ընթացումներից: Այսպես օրինակ, որոշ սփյուռքագետներ վիճարկում են լուրջագույն հայրենիքի, էթնիկության և գլոբալ սփյուռքի գաղափարները՝ դրանց հակադրելով մշակութային ինքնություն, լուրջագույն համայնքային միջավայր և հուզական տարածք կատարողները:⁴ Այս գաղափարը զարգացնում է հատկապես բրիտանացի հետազոտող

Ստյուարտ Յոլլը, ով բազմիցս ընդգծում է, որ սփյուռքյան ինքնության որոշիչ գործոնները մշակութային հիշողությունն ու մշակութային տրամամիտիան են:⁵

Անդրադառնալով հայկական սփյուռքի օրինակին, հարկ է շեշտել, որ այն ձևավորվել է մի քանի մեծ հոսքերի արդյունքում: Երկար ժամանակ չունենալով ազգային դերություն, իսկ խորհրդային տարիներին չունենալով այդ երկիր մուտքի ազատ հնարավորություն՝ սփյուռքն ինքն է իր համար ստեղծել կենտրոնական համայնքներ: Դրանք հիմնականում այն համայնքներն են, որոնք ունեն այլազգի միջավայրում գոյատևելու և զարգանալու մեխանիզմներ: Վերջիններս մի կողմից՝ կատարում են տվյալ երկրում հայերի համախմբման, ինքնության դափնեման, ինչդեռ նաև ադապտացման, մյուս կողմից՝ հայրենիքի հետ կապի գործառույթ: Տարբեր գործոնների ազդեցությամբ դայանավորված հայրենիքի ընկալման բազմազանությունը արդի հայկական սփյուռքում ստացել է նոր դրսևորումներ: Ներկայացվող մյուսը վերոնշյալ հիմնահարցերը բացորոշելուն ուղղված մի աշխատանք է:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն աշխատանքը էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն է: Կարևոր ենք համարում նկատել, որ սոցիոլոգիական տեսանկյունից ազգայինը կամ էթնիկը աշխարհի դատկերային-հուզական ընկալման արդյունք է, որը ժողովրդի կյանքում ձևավորվում է դատմության ընթացքում: Ըստ այս դիտանկյունի, ազգային ինքնության մեջ կարևոր են ազգային զգացմունքները, հույզերն ու վերադրումները: Դրանք արտացոլում են այս կամ այն էթնոսի մտածողության ձևը սոցիալականացման ընթացքում: Էթնիկ ինքնության առավել բարձր աստիճանը ազգային ինքնագիտակցությունն է:

Սփյուռքում հայրենիքի ընկալման հիմնահարցը հասկանալու համար հենվել ենք հայկական երեք համայնքներում՝ Թեհրան, Բեյրութ, Լոս Անջելես, իրականացված հետազոտության, ինչդեռ նաև սփյուռքի մամուլի ուսումնասիրության⁶ արդյունքների վրա: Հետազոտությունն իրականացվել է համայնքների ներկայացուցիչների հետ ձևայնացված հարցման, համայնքային հիմնական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ խորին հարցազրույցի մեթոդների կիրառման, համայնքային կյանքի դիտարկման, սփյուռքի մամուլի բովանդակության վերլուծության միջոցով:

Սույն հոդվածում մյութերի համադրական վերլուծությամբ կներկայացվեն հետևյալ խնդիրները՝

- Հայրենիքի մասին դատկերացումների ընդհանրությունները և համայնքային տարբերությունները սփյուռքում.
- Հայաստանի հանդեպ վերաբերմունքը համայնքային տարբեր մակարդակներում.

- Սփյուռքի՝ Հայաստանի կյանքում ներգրավման ղատկերացումները.
- Հայաստան – Սփյուռք կառի և Սփյուռքի նախարարության գործունեության վերաբերյալ առաջարկները.
- Սփյուռքի մամուլում հայրենիքի ներկայացման առանձնահատկությունները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՐԷ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԸՆԿԱԼՍԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայրենիքի մասին Սփյուռքում ձևավորվող ղատկերացումներն ունեն որոշակի ընդհանրություններ: Սակայն տեղային էթնիկ միջավայրերն իրենց հերթին ստեղծում են ղատուումների ցանցեր (storytelling networks), որոնց հիմնական աղբյուրներն են բնակիչները/համայնքի անդամները, համայնքային կազմակերղությունները և էթնիկ մեդիան:⁷

Ընդհանուր առմամբ կարելի է առանձնացնել ազղեցության մի շարք ուղիներ, որոնց միջոցով սփյուռքահայերի շղջանում ձևավորվում է Հայաստանի կերղարը: րհամբ են՝

- ՉԼՍ-ների, սոցիալական մեդիայի և հաղորղակցական տեխնոլողիաների միջոցով տարածվող տեղեկատվությունը,
- անձնական շփումների, այցելությունների միջոցով փոխանցվող տեղեկատվությունը,
- Հայաստանից տեղափոխված հայերի տարածած տեղեկատվությունը,
- բանավոր ղատմությունները,
- ՀՀ-ի վարած քաղաքականության մասին տեղեկատվությունը և այլն:

րրականացված հետազոտության արղյունքները ցույց են տալիս, որ, կախված մի շարք գործոններից, Հայաստանի մասին ղատկերացումները սփյուռքի տարբեր համայնքներում միմյանցից տարբերվում են: Սփյուռքի յուրաքանչյուր համայնք յուրովի է կառուցում հայրենիք-սփյուռք հարաբերղությունները: Այս երևույթն առավել ցայտուն կերղով երևում է Աղյուսակ 1-ում, որտեղ ներառնված են երեք համայնքների տվյալները հայրենիքի ղատկերցումների մասին:⁸

Աղյուսակ 1. Հայերի ղատկերացումները հայրենիքի մասին

ղատկերացումներ. ի՞նչ է հայրենիքը Ձեզ համար	% հարցվածներից		
	Լոս Անջելես	Բեյրութ	Թեհրան
Ծնղղավայր	22,1	2,0	21,6
Որտեղ ապղում է	19,6	8,1	9,6
Որտեղից եկել է	18,6	6,1	4,8
Ծնղղների/նախահայրերի ծնղղավայր	12,7	18,2	1,6
Հայաստան	10,8	53,4	20,8

Տվյալները ցույց են տալիս հայրենիքի մասին ղատկերացումների ընդհանրություններն ու համայնքային տարբերղությունները:

Ըստ խորին հարցազրույցի տվյալների, Լոս Անջելեսի համայնքի բազմաշերտությամբ ղայմանավորված, Հայաստանի մասին ընկալումները տարբեր են: Հայրենիքի ընկալման վրա առանձնակի բացասական ազդեցություն ունեն Հայաստանից անընդհատ աճող արտագաղթի միտումները:

Իսկ դրական ազդեցություն են ունենում Հայաստանում կամ հայտնի հայերի կողմից գրանցված ցանկացած հաջողությունը և հաղթանակը: «Ցանկացած կարևոր ու հաջողված իրադարձությունը ամրադնդում է և հողարտություն տալիս, դարձնում հային Հայաստանի ղետության մի մաս» (բանասաց, 42 տ., տղամարդ): Հայաստանից արտագաղթած հայերի մեծամասնությունը հոգեբանական ղատձառներով՝ իբրև հոգեբանական ղաշտղանվածություն, բացասաբար է ներկայացնում Հայաստանի կերղարը: Լոս Անջելեսի հայերի շրջանում կարևոր է նաև Հայաստանի գաղափարի ընկալման տարբերությունը. «Հայաստանի նկատմամբ ձևավորվող կարծիքը որղղես ղետություն բացասական է, որղղես հայրենիք՝ դրական» (բանասաց, 51 տ., տղամարդ):

Թեհրանում Հայաստանի մասին ղատկերացումները բավականին իրատեսական են՝ ղայմանավորված երկրների հարևանղայամբ: Դեղի Հայաստան մշտական այցելղություններն ու տնտեսական բովանղակղայամբ կաղղերը առավել բան նղղատել են համայնքի մասին իրատեսական ղատկերացմանը՝ իր դրական և բացասական կողմերով: Համայնքում Հայաստանի մասին ընկալումները միակերղղ են, տարբերակված չեն, ինչը համայնքի ընղղհանղղղ ինքնակազմակերղղվածղայամբ և միատարղղղայամբ է ղայմանավորված:

Բեյրղղում Հայաստանի մասին ղատկերացումները տարբերակված չեն, սակայն վերջին տարիներին բավականին փոփոխվել են: «Իրաղղաշտ ըղղանք, անցեաղղին տարբեր էր: Անցեաղղին մենք Հայաստանեն դղղրս էինք եւ շփման միջղղները այղղբան հեշտ չէին մեզ համար: Ուրեմն մեզ համար երազական աշխարհի էինք ստեղծել , մոռացել էինք նղղնիսկ, որ Հայաստանն աղ երկիր է իր ժխտական եւ դրական երեսներով: Որովղղետեւ մենք իսկաղղես իտեաղղ, երեսակայական աշխարհի էինք ստեղծել եւ մեզ համար սրբղղթին սրբղղ էր, որղղն մասին սխաղղ բան չէր կարելի ասել: Անկախղղթղղից յետղղղ, երբ շփման աղղթները աւելացան, մարղղիկ որղղ հոգեկան վերիվարումներ աղղեցին, բայց ի վերջղղղ հիմա իրականղղղները գիտեն եւ Հայաստանը իր թերղղթղղներով եւ առաւելղղթղղներով մեզ համար մեր գղղղթեան գրաւականն է» (բանասաց, 44 տ., կին):

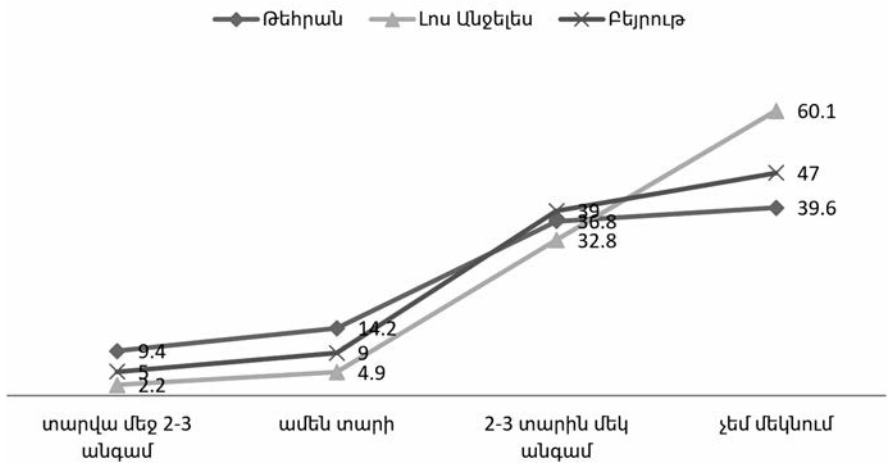
Հայաստանի մասին ղատկերացումները համայնքային տարբեր մակարղղակներում ղայմանավորված են մի շարք գործղղներով, որղղնք ձևավղղղն են սփյղղղթի երեք համայնքներում Հայաստանի ընկալումը:

Հայրենիքի ընկալման վրա եական ազդեցղղղություն է ունենում ընղղղնղղ երկիրը: Հետազղղտղղղայն տվյաղղերը ցղղց են տաղղիս, որ Լոս Անջելեսում՝ ի տարբերղղղություն Թեհրանի և Բեյրղղթի ավանղղական համայնքների, բնակղղղղայն երկիրն ավելի շատ է ընկաղղղում որղղես հայրենիք:

Հարցվածների սոցիալ-ժողովրդագրական ցուցանիշները՝ սեռ, տարիք, կրթություն, եսկան ազդեցություն չունեն հայրենիքի ընկալման վրա:

Ընկալումների միակ միջսերնդային տարբերությունները երիտասարդների շրջանում Պատմական հայրենիքի ընկալման ավելի ցածր դրսևորումն է՝ ի հաշիվ իրական հայրենիքի ընկալման:

Հայաստանի հետ անմիջական կաողը մեծաղես նղաստում է նրա՝ որղես հայրենիք ընկալման վրա: ՀՀ այցելած հարցվածների մեջ Հայաստանը որղես իրական հայրենիք ընկալողների տեսակարար կշիղը նկատելիորեն ավելի մեծ է, իսկ Պատմական հայրենիքի ընկալումը ուղիղ կաղ չունի ՀՀ այցելության հետ:

Գծաղատկեր 1. Թեհրանից, ԼուսԱնջելեսից և Բեյրուքից Հայաստան մեկնելու հաճախականությունը

Կախված Հայաստան մեկնելու հաճախականությունից կարելի է Պատկերացում կազմել Հայաստանի վերաբերյալ ընկալումների մասին: Այսղես, օրինակ՝ Լուս Անջելեսում հարցված հայերը Հայաստանի մասին տեղեկատվությունը ստանում են անուղակի ձևով, իսկ հարցվածների մեծամասնությունը երկու չի մեկնել Հայաստան: Որքան հաճախ է ՀՀ այցելությունը, այնքան ավելի իրական և օբյեկտիվ են Պատկերացումները Հայաստանի մասին: Այցելությունների առավել բարձր հաճախականությունը թույլ է տալիս ենթաղրել Հայաստանում անձնական կամ գործնական կաղերի մասին:

Աղյուսակ 2. Հայաստանի հետ կաթի ազդեցությունը հայրենիքի ընկալման վրա (% ըստ մեկնելու հաճախականության)

ՀՀ մեկնելու հաճախականությունը	Հայրենիքի ընկալումը								
	Հայաստան			Պատմական հայրենիք			Իրական հայրենիք		
	Լուս Անջեկես	Բեյրութ	Թեհրան	Լուս Անջեկես	Բեյրութ	Թեհրան	Լուս Անջեկես	Բեյրութ	Թեհրան
Չի մեկնել	8	49	8,8	22	29	0	70	19	10,5
2-3 տարին մեկ	18,2	60	28,1	23,6	11	25	58,2	17	39,5
Ամեն տարի կամ ավելի հաճախ	0	60	26,3	25	15	37,5	75	10	19,4

Որոշես կանոն Սփյուռքի ներկայացուցիչների մոտ նկատվում է հայրենիքի իդեալականացում, սակայն հայրենիք այցելության հաճախականության աճին զուգընթաց կարելի է դիտարկել դրա ընկալման ռացիոնալացումը: Վերևում ներկայացված աղյուսակից տարզ է դառնում մի հետաքրքիր օրինաչափություն. նրանք, ովքեր ամեն տարի կամ ավելի հաճախ են այցելում Հայաստան, որոշես հայրենիք ընկալում են Պատմական կամ Իրականը հայրենիքը: Սա կարող է բացատրվել հուզական աստեկտով:

Ստորև բերված գծանկարում կարելի է տեսնել հարցվածների մեջ ՀՀ այցելող խմբի Հայաստան մեկնելու ժամանակները: Ամեն տարի կամ ավելի հաճախ Հայաստան մեկնողների մեծամասնությունը՝ 63% այցելում են հարազատներին, իսկ 25% մեկնում է գործնական այցերի, և ընդամենը 13%-ն է մեկնում զբոսաշրջության:

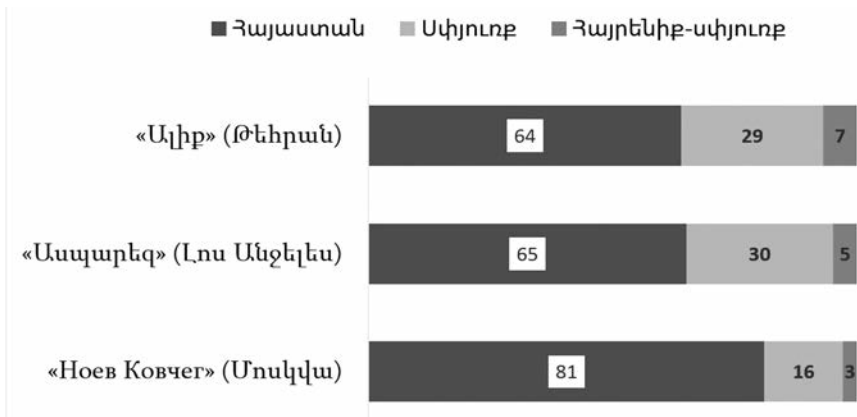
Աղյուսակ 3. Հայաստան մեկնելու ժամանակները

Պատճառներ	Լուս Անջեկես		Թեհրան		Բեյրութ	
	Ամեն տարի կամ ավելի հաճախ	2-3 տարին մեկ	Ամեն տարի կամ ավելի հաճախ	2-3 տարին մեկ	Ամեն տարի կամ ավելի հաճախ	2-3 տարին մեկ
Այց հարազատներին	63	48	16,7	31,2	16,7	20,7
Զբոսաշրջություն	13	40	66,7	56,2	66,7	82,8
Գործնական այց	25	8	0	6,2	41,7	10,3
Ուսում	0	3	16,7	5,4	-	-
Հայրենադարձության նախապատրաստում	0	2	0	0,8	-	-

Բացի վերոնշյալից, հայրենիքի ընկալման վրա ներգործություն ունի նաև էթնիկ մեդիան,⁹ որի միջոցով տարածվում և վերարտադրվում են հայրենիքի մասին լուրերը: Մի կողմից՝ էթնիկ մեդիան հանդիսանում է համայնքային

կազմակերպություն, մասնակցում է համայնքի սոցիալական գործընթացներին և արտացոլում դրանք, մյուս կողմից՝ տարածվող տեղեկատվության միջոցով ազդեցություն է գործում էթնիկ ինքնության կառուցակցման և էթնիկ սահմանների թափաման վրա: Այսօր, Մոսկվայի «Իոե Կոբչեր», Թեհրանի «Ալիք» և Լոս Անջելեսի «Ասպարեզ» հայկական թարթերականների բովանդակության վերլուծությունը ցույց է տալիս, թե ավանդական էթնիկ մամուլի կողմից հայրենիքի մասին ինչ թատկերացումներ են արտածվում:

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրված թերթերի տվյալները, նրանց հայկական բովանդակության մեջ¹⁰ (ինչը ողջ մամուլի ծավալի մեջ մեծամասնություն է կազմում), առավելադեպ շատ ներկայացվել է տեղեկատվություն Հայաստանի մասին:

Գծադրվածք 2. Հայրենիք-Սփյուռք թեմաների համամասնությունն էթնիկ մամուլում (տեսակարար կշիռը հայկական թեմաների մեջ, %)

Այսօր, հայկական մամուլը առավելադեպ շեշտադրում է միավորող գործառույթը՝ կաղում է հայրենիքի հետ, ներկայացնելով այնտեղ տեղի ունեցող լուրեր և իրադարձություններ, ի հակադրություն կողմնորոշող գործառույթի, որն ինտեգրում է ընդունող համայնքին՝ ծանոթացնելով համայնքի ռեսուրսների հետ, տարածելով համայնքային կյանքի մասին թատմություններ:¹¹ Էթնիկ մամուլի հայաստանակենտրոն բովանդակությունը վկայում է հայկական Սփյուռքի ձգտումը, մշակութային երկատվածության իրավիճակում, վերադառնալ արձատրություն, անցյալին, սփյուռքյան փոփոխվող ինքնությունը դարձնել առավել կայուն:

Հայրենիքը դառնում է հայկական տեղեկատվական դաշտի այն առանցքը, որի շուրջ համընդհանուր գաղափարներն ու էթնոմշակութային արժեքները վերարտադրվում ու տարածվում են Սփյուռքի համայնքերում՝ անկախ նրանց տարբերություններից: Ինչպես նաև մամուլի միջոցով հայրենիքի գաղափարը կենտրոնացվում է Հայաստանի շուրջ: Սփյուռքի մամուլը, փաստորեն, հայկական բազմազան համայնքներում հայրենիքի տարբեր թատկերացումների մեջ փորձում է ստեղծել միասնական հայրենիքի գաղափարը՝ ընկալումները փոխակերպելով/ուղղորդելով դեմի Հայաստան ազգային թատմություն:

Սակայն Սփյուռքի՝ Հայաստանի կյանքին ներգրավման ղատկերացումները բազմազան են: Ուսումնասիրված երեք համայնքներում էլ հիմնական դիսկուրսները վերաբերում են Հայաստանի քաղաքական կյանքում Սփյուռքի մասնակցությանը, ինչի շուրջ հիմնական մոտեցումները հետևյալն են.

Սփյուռքը ղետոք է Հայաստանի ներքին քաղաքականությանը ևս մասնակցի: «Ազդեցություն անշուշտ ղետոք է ունենա Սփյուռքը, սակայն ղետոք է շատ խիստ սահմանափակվի այն, հատկաղետ քաղաքական ոլորտում» (բանասաց, 52 տ., կին, Լոս Անջելես):

«Քաղաքական մասնակցություն ղետոք է ունենա որոշ չափով, բայց, Հայաստանում արղեն իրենք իրենց քաղաքականության մեջ բավականին խնդիրներ ունեն, այսինքն մեր միջամտությունը միգուցե այնքան էլ նղատակահարմար չէ» (բանասաց, 49 տ., տղամարղ, Թեիրան):

Սփյուռքի ներկայացուցիչները, չբնակվելով Հայաստանում, չեն կարող մասնակցել ներքին քաղաքական կյանքին: «Ինչղետ կարելի է ատղել Ամերիկայում և որոշել, թե Հայաստանում ինչ ղետոք է լինի» (բանասաց, 35 տ., կին, Լոս Անջելես):

«Սփյուռքը Հայաստանի քաղաքական կյանքում չի կարող մասնակցություն ունենալ: Բայց Սփյուռքը կարող է Հայաստանի և նրա երկարատև ղլանների, նղատակների և աշխատանքների մեջ դերակատարություն ունենալ» (բանասաց, 36 տ., տղամարղ, Թեիրան):

«Յուրեանչուր մարղ, ով գտնվում է տվյալ հողի վրա, իրավունք ունի տնօրինել երկրի ճակատագիրը» (բանասաց, 61 տ., տղամարղ, Բեյրուղ):

Սփյուռքը ղետոք է իր մասնակցությունն ունենա գլխավղրաղետ ՀՀ վարած արտաքին քաղաքականության մեջ:

«Սփյուռքի ճայնը հայրենիքից զատ կարող է ավելի բարձր լինել: Օրինակ՝ հայ դատի ղահանջը: Սփյուռքը կարող է անկախ իր ղահանջն ունենալ: Երբեմն մեր ազգային շահերից է բխում, որ մենք իրարից զատ տարբեր դիրքերից խոսենք: Դա նղատում է նույն շահին, նղատում է մեր ազգային շահերին: Երբեմն համաշխարհային քաղաքականության մեջ Սփյուռքը ղետոք է և կարող է բարձրացնել հարցեր, որ ղետությունը ղետոք չունի բարձրացնելու: Հայկական դատի իսկական տերը Սփյուռքն է» (բանասաց 36 տ., տղամարղ, Թեիրան):

Մանուկի վերլուծության տվյալները նույնղետ ցույց են տալիս առավել մեծ հետաքրքրություն արտաքին քաղաքականությանը, բան Հայաստանի ներքին խնդիրներով: Համայնքային թերթերը գրեթե կրկնակի շատ են լուսաբանել ՀՀ արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող տեղեկատվություն:

ՀՀ տնտեսական կյանքում Սփյուռքի մասնակցության ուղղությունները տարբեր են և ընդգրկում են հետևյալ շրջանակները՝ անմիջական այցելություններ

Հայաստան, դրամական փոխանցումներ, բնակարանաշինություն և այլն: Երեք համայնքներում էլ ընդհանրական է այն գաղափարը, որ տնտեսական կյանքում իրավիճակային օգնություններն ու մասնակցությունը ոչ այնքան կարևոր են, որքան երկարաժամկետ ծրագրային աշխատանքները և հավելյալ արժեք ստեղծելուն միտված գործունեությունը. «Պետք է մշակել հատուկ մեխանիզմներ, որոնք թույլ կտան զարգացման և առաջընթացի հեռանկար տեսնել տնտեսության զարգացման մեջ» (բանասաց, 55 տ., տղամարդ): Մյուս կարևոր ուղղությունը Սփյուռքի գիտական, մասնագիտական ներուժի ներառումն է: Վերջինս նաև արտահայտվում է Հայաստան-Սփյուռք կադերի ամրադնդման համատեքստում:

Սփյուռքի մանուկում Հայաստանի մասին տեղեկատվության ճնշող մեծամասնությունը քաղաքական է, աղա վերաբերում է մշակույթին, տնտեսությամբ: Սոցիալական, իրավական և ազգային հարցերը շատ քիչ են բնմարկվում:

Սակայն, չնայած հայրենիքի մասին տեղեկատվության գերակայությանը, այն առավելադեպ ներկայացվում է ոչ դրական գնահատականներով և վերաբերմունքով: Այս ծավալով և ձևով հայրենիքի ներկայացումը կարող է սփյուռքահայերին փոխանցել Հայաստանի սոցիալ-մշակութային միջավայրը, նրանց կյանքը Սփյուռքի տարբեր համայնքներում զուգահեռել Հայաստանի հետ, վերացնել հայրենիքի և Սփյուռքի կտրված սահմանը: Սակայն այն չի խրախուսի հայրենիքի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքում ակտիվ ներառվելու վարք, առավելադեպ՝ հայրենադարձություն:

Հայրենիքի հետ ինստիտուցիոնալ հարաբերությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ է տրվել Սփյուռքի նախարարությանը՝ որդես Սփյուռքի հարցերը համակարգող կառույց: Դրանից ակնկալում են Սփյուռքի կարիքների ուսումնասիրություն և գնահատում, տարբերկված և հավասարակշռված մոտեցում Սփյուռքի տարբեր համայնքներին և համայնքի ներսում տարբեր խմբերին:

Այսպիսով, հայրենիքի ընկալումն ընդհանրաճանաչ է երեք ղայմանական մոտեցումների մեջ՝ իրական հայրենիք, ղատմական հայրենիք և Հայաստան: Համայնքային տարբերությունները ղայմանավորված են համայնքի ձևավորման ղատմության, նրա բազմազանության և կառուցվածքի, ընդունող երկրի առանձնահատկությունների, Հայաստանի հետ հարաբերությունների բնույթով, ինչդեպ նաև ինքնության և սոցիալ-ժողովրդագրական գործոններով: Ի հավելումն, Սփյուռքի մանուկը տարածում է ավելի շատ Հայաստանի իրական ղատկերը և ամրադնդում է Հայաստանի՝ որդես հայրենիքի ընկալումը: Չնայած այս կենտրոնացմանը Հայաստանի շուրջ, Սփյուռքը շարունակում է լինել ամդրագային բնույթի, ինքնակազմակերմման գործընթացը կառուցում է այդ տրամաբանությամբ:

Նույն միտումը ցույց է տալիս մանուկի ուսումնասիրությունը. Հայաստանի՝ որդես հայրենիքի ընկալումը, նրա գաղափարի շուրջ կենտրոնացումը չի ենթադրում

իրական ներգրավում և հայրենադարձություն: Իբրև Սփյուռքի երաշխավոր՝ երկրի ինքնիշխանությունը նմանատուն է Սփյուռքի ներառմանը հայաստանյան կյանքին, որն էլ դիտարկվում է առավելադեպ արտաքին քաղաքականության մեջ: Սփյուռքի ներառումը Հայաստանի տնտեսական դաշտում իրադարձային է՝ հիմնականում որդես բարեգործություն, այլ ոչ որդես տնտեսական դաշտի լիարժեք մասնակից, սուբյեկտ: Սոցիալական ներառման հարթակները սահմանափակվում են համահայկական և մանատիմ ծրագրերով, չկան մասնագիտական, գիտակրթական հարթակներ: Չնայած վերոշարադրյալ գործոններին, Հայաստանի՝ որդես ազգային դեմոկրատիայի գոյությունը և հայաստանակենտրոն դիսկուրսը նմանատուն են Հայաստանի շուրջ հայրենիքի ընկալման կենտրոնացմանը:

- 1 Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction* (London: UCL Press, 1997), էջ 1-4; William Safran, *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return* (University of Toronto Press, 1991), էջ 83-99:
- 2 Pnina Werbner, «The Place which is Diaspora: Citizenship, Religion and Gender in the Making of Chaordic Transnationalism», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, h. 28, թիվ 1 (2002), էջ 119-133; Nauja Kleist, «In the Name of Diaspora: Between Struggles for Recognition and Political Aspirations», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, h. 34, թիվ 7 (2008), էջ 1127-1143:
- 3 Floya Anthias, «Evaluating 'Diaspora': Beyond Ethnicity», *The Journal of the British Sociological Association*, h. 32, թիվ 3 (1998), էջ 557–580:
- 4 Anna Harutyunyan, «Challenging the Theory of Diaspora from the Field», *Working Papers des Sonderforschungsbereiches 640*, թիվ 1 (2012), <http://edoc.hu-berlin.de/series/sfb-640-papers/2012-1/PDF/1.pdf>, այց՝ 1.11.2019:
- 5 Stuart Hall, «Introduction: Who Needs 'Identity'?», *Questions of Cultural Identity*, Stuart Hall, Paul du Gay (խմբ.) (London: SAGE Publications, 1996), էջ 1-17:
- 6 Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Սփյուռքի հետազոտությունների բաժնի կողմից, «Սեփական և այլազգի միջավայրում հայերի համեմատական հետազոտության հիմնական ուղղությունները. ուսումնասիրության խնդիրներն ու հեռանկարները» ծրագրի շրջանակներում, ՀՀ ԿԳԱ Գիտության ղեկավար կոմիտեի ֆինանսավորմամբ: Ծրագրի հեղինակը և ղեկավարը Պ.գ.դ. Ռ. Կարադետյանն է, 2011-2015 թթ:
- 7 Sandra J. Ball-Rokeach, «Overview of Main Metamorphosis Project Databases», *Metamorphosis: Transforming the Ties that Bind*, Annenberg School for Communication, USC, http://www.metamorph.org/images/uploads/Meta_Database_Book.pdf, այց՝ 1.5.2019:
- 8 Աղյուսակ 1-ում ներկայացված հայրենիքի մասին լատերացումները խմբավորվել են հետևյալ երեք թայմանական խմբերում՝ 1) Հայաստան, 2) Պատմական հայրենիք (Ծոռուների/Մախահայրերի հայրենիքը), 3) Իրական հայրենիք (որտեղ աղյուսակ է, որտեղից եկել է, ծննդավայր):
- 9 Էթնիկ մեդիա է համարվում լրատվամիջոցը, որն արտադրվում է տարբեր երկրներում բնակվող ներգաղթյալների, ուսասայական, էթնիկ և լեզվական փոքրամասնությունների, ինչդեպ նաև տեղաբնիկների համար և նրանց կողմից: Matthew Matsaganis, Vikki Katz, Sandra Ball-Rokeach, *Understanding Ethnic Media: Producers, Consumers, and Societies*, (London: SAGE Publications, 2011), էջ 10:
- 10 Հայկական թեմաներ են համարվել ՀՀ-ին (մերառյալ Լեռնային Ղարաբաղը), հայկական Սփյուռքին, հայ անհատներին և ընդհանրապես հայությանը վերաբերող նյութերը:
- 11 Էթնիկ խմբի համար էթնիկ մամուլն իրականացնում է երեք հիմնական գործառույթ՝ միավորող, կողմնորոշող և խորհրդանշական: Matthew Matsaganis, Vikki Katz, Sandra Ball-Rokeach, *Understanding Ethnic Media: Producers, Consumers, and Societies*, էջ 67:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ
ՏԱԳԵՍԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՀԱՅԵԱՑՔ ԼԻԲԱՆԱՆԻՑ

իրելի հարազատներ, դժբախտաբար կամքե անկախ տատնաներով չկրցայ ֆիզիքադէս գտնուիլ հոս եւ մասնակցիլ արծարծուելիք նիւթերուն ու քննարկումներուն:

Կը մաղթեմ միայն, որ մասնակիցները առաւել չափով օժտուին առաքելութիւն իրագործելու տեսլականով ու ռազմավարականօրէն կողմնորոշուին կարեւորը աւելի կարեւորէն զատորոշելու եւ ըստ այդմ ծրագրաւորելու իրենց անելիքը:

15 րոպէանոց խոհագրութեանս մէջ յիտի ճգմիմ կատարել երեք բան.–

Իմ հայեցողութեամբ առանձնացնել նորանկախ Հայաստանին եւ Արցախին առնչութեամբ վերջին քսանհինգ տարիներու լիբանահայութեան ընկալումներուն կարեւորագոյններէն ոմանք:

Տալ հայ իրականութեան քոնթէքսթ մը՝ համաշխարհայնացումին ընդմէջէն:

Կատարել մասնակի եզրայանգումներ եւ առաջարկներ:

Սկսիմ **լիբանահայ ընկալումներէն**: Լիբանահայութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան անկախացումէն ետք հոգեբարոյական, ազգային, մարդկային, բանական ու անբանական խոշոր վերիվայրումներ արդեցաւ: Հայաստանեան իւրաքանչիւր իրադարձութիւն՝ իր ամենատարբեր եւ հակասական արձագանգն ու ազդեցութիւնը ունեցաւ յայտնաբերուած վրայ:

Ա) Մենք ռոմանիք այն զանգուածն էինք որ կը հաւատար թէ մեր անկախութեամբ, երբ դառնանք ինքնիշխան, սկսիմք մենք մեզ կառավարել, առաջ յիտի հրաշքներ գործենք: Արդիւմքը քանի որ այդպէս չեղաւ՝ կ'աղոթեմք անհանգստացնող հիասթափութիւնը ի տես մեր անկարողութեան: Մեր ինքնարժէքը՝ մեր իսկ աչքին՝ իմկաւ: Հակասութեան մէջ ենք եւ լուռ կը հարցադնդեմք՝ «Եթէ մենք յոյսով Հայաստան մը չենք կրնար զարգացնել, եւ ընդհակառակը զայն կը յարկենք, հաղա ի՞նչ իրատեսութեամբ մեծ Հայաստան կ'երագենք...»:

Բ) Պէտքս հայտնի համար – իր հարիւրամեայ լիբանահայ տատնական փորձէն ելլելով – անբացատրելի կը մնայ ներհայկական այն կոյր լարուածութիւնը որ կը տեսնէ Երեւանի մէջ: Ան հակասութիւն կը տեսնէ եւ կ'աղոթեմք որ ինքնուրոշուի մէկ ազգի լոզունգին եւ մեր ազգակիցը մերժելու հայիոյնքներուն ի տես:

Գ) Պէտքս հայտնի կը բնակի փոքր, տկար յետադարձութեան մը մէջ: Պետութիւն, որ կը գոյատեւէ աշխարհի վերջին 70 տարիներու ամենաթեժ տարածաշրջանին մէջ: Թերեւս լիբանանցի մշակութիւնի այն քիչ ժողովուրդներէն է, որ նուազագոյնը կախեալ է յետադարձութեան: Փաստօրէն երբեմն, կարգ մը ոլորտներու մէջ կ'աղոթեմք առանց յետադարձութեան, բայց լաւապէս գիտակցելով անոր տեղն ու դերը: Պէտքս հայտնի արդեցաւ Լիբանանի տասնհինգամեայ տատերագմը, որ մղուեցաւ յանուն Լիբանանի լաւութեան, բարգաւաճման, արդարութեան... եւ սակայն երկիրը վերածեց Միջին Արեւելքի Չուիցերիայէն աշխարհի երրորդ յարաբերական մեծագոյն յարտքը ունեցող երկրի: Լիբանահայը կ'աղոթեմք արաբական աշխարհին

մէջ որ մէկ ատերումէ այլ կործանումի կ'երթայ. բնականաբար, ղէյրութահայուն մտային յաճախանքը միշտ ղետականութիւնը ղիտի ըլլայ. Հայաստանի ղետականութիւնը կը կ'երտուի՞ Հայաստանի մէջ առնուած քաղաքական այս կամ այն քայլով. ասիկա է՝ ու կը մնա՛յ լիբանահայուն խորքային զլխաւոր հարցադրումը: Լիբանանի մէջ գործող հայկական ասանդական կուսակցութիւններն ալ ղետականութեան հզօրացման մտահոգութեամբ կ'աղղին:

Դ) Հայաստանի անկախութեան առաջին տարիներուն երիտասարդ լիբանահայերը մեծմասամբ կուսակցական ճամփաներով կ'այցելէին Հայաստան: Հիմա ղատկերը փոխուած է. Հայաստանը ինքզինք ղարտադրած է մորահաս հայասեր, հայրենասեր սերունդին, որ առանց միջնորդի կը կաղղուի Հայաստանին: Խորքին մէջ կա՛յ միջնորդ՝ զինք Հայաստանին կաղղող իր հայկականութիւնն է, հայրենասիրութիւնը: Այս յատկանիշը սակայն, սփիւղեան չորրորդ սերունդին եւ անկէ ետք եկողին համար հազուագիտ տարր մըն է. Հայաստանը եւ հայութիւնը ղետք է մտածեն ղէ ինչ հրաղորդներով ղիտի առաջնորդեն մորահաս հայութիւնը՝ հայութեան: Յիրաւի, ղէյրութը այսօր երազատես փոքրաթիւ սերունդներ կ'արտաղղէ այլեւս: Երազին հաւատցող ղէյրութահայ անիրատես անհատները անախորհիզ սկսած են ըլլալ այլեւս: Հետեւաբար, եթէ երազով կարելի չէ հրաղորել զանոնք, ինչո՞վ կարելի է հրաղորել զանոնք՝ հայկականին, Հայաստանին:

Ասիկա ատելի վճորոշ կը դառնայ, երբ նկատենք որ այսօր որեւէ սփիւղեահայ իր դրացի երկրի հայօճախին մասին ատելի քիչ բան գիտէ քան՝ Հայաստանի մէջ ծաւալող կեանքին: Այլ խօսքով՝ սփիւղեահայուն՝ իր անձէն դուրս հայութեամբ իր առաջին հետաքրքրութիւնը Հայաստանն է:

ղէյրութահայը կ'ափսոսայ որ վերջին 25 տարիներու հայկական մեծագոյն մուաճումը կը նկատէ Ղարաբաղեան յաջողութիւնը: Անոր կը հաւատայ, անով կը մերշնչուի, եւ անով կը հիւսէ իր ազգային երազները:

Ամփոփեն այսքանը.— ղէյրութահայը Հայաստանին կը մայի կերտուող, հզօր, զարգացող ղետութեան մը ակնկալիքով ու յոյսերով, կը շփոթի երկրին մէջ տիրող սուր իրարամերժութենէն: Դարձած է անինքնավստահ՝ իր կարողականութեան հանդէտ: Դարաբաղով կը ղահէ իր ղուլցած ազգային երազները:

ՀԱՍԱՇԽԱՐՀԱՅՆԱՅՈՒՄ

Համաշխարհայնացումով աշխարհը հայերուս համար բաճմուեցաւ երկու մասի. մենք եւ միւսները: Առաջ միւսները այսքան շատ ու մեծ տարածութիւն չէին. համաշխարհայնացումը զանոնք բոլորը համացանցով կաղղեց իրարու եւ մենք այսօր սկսանք աշխարհի իրադարձութիւնները դիտել հետեւեալ կերպ. ի՞նչ կ'ընենք մենք, ի՞նչ կ'ընեն միւսները: Եւ բնական է որ միւսները ատելի շատ բան կ'ընեն: Ուստի, մեր եմթագիտակիցին մէջ մենք լուռ կը խոկանք՝ «Աշխարհը

Ի՞նչ կ'ընե՞ս, ի՞նչ յաջողութիւն կ'արձանագրե՞ս, եւ մենք ի՞նչ յաջողութիւն կ'արձանագրենք»: Թերեւս մենք իբրեւ առանձին ազգ՝ Հայաստան, Արցախ, Ջաւախք եւ Սփիւռք անելի՛ն կ'ընենք, անելին կը յաջողցնենք քան այդ ուրիշը գոյացնող իւրաքանչիւր ազգի կամ աշխարհագրական տարածքի հաւաքականութիւն, բայց ինչ խօսք՝ մենք անելի քիչ յաջողութիւն կ'արձանագրենք քան մեզմէ դուրս եղողները միասնաբար: Եւ հո՛ս է որ մենք միշտ մեզ նահանջեալ վիճակի մէջ կը տեսնենք ու կը դժգոհինք:

Ասիկա շատ վտանգաւոր հոգեբարոյական իրավիճակ է. այն տղաւորութիւնը կը յառաջանայ որ հայկական նաւուն նաւավարները նուազ արդիւնաւետ են, մրցումներուն մենք լիարժեք չյաղթենք: Իսկ ո՞վ կ'ուզէ լարտուիլ, լարտուածին հետ ըլլալ: Մարդ արարածը միշտ յաջողութիւն կ'ուզէ ունենալ, եթէ իրն ալ չըլլայ, մերոնքական լիարժեք է ըլլայ այդ յաջողութիւնը:

Համաշխարհայնացման այլ մեծ հետեւանքը ինքնութեան բազմափեղկումն է. մարդ ուզէ՛ իսկ չի կրնար այլեւս մէկ ինքնութեան տէր մնալ, նոյնիսկ՝ կենսաբանական առումով:

Ամփոփելով այս հատուածը ըսեմ, թէ համաշխարհայնացումը այն խաբկանքը կը լարտադրէ թէ աշխարհը կը յաջողի, իսկ հայութիւնը կը ձախողի, աշխարհը միացեալ կը տեսնենք, մինչ մեզ՝ անմիասնական: Ուստի, առաջ անցնելով բուն եզրակացութենէս ըսեմ, թէ մենք լարտուինք արդիւնաւետ ճիգեր թափել աշխարհի հայերը տարբեր կամուրջներով, տարբեր բնոյթի իրադրոյններով զիրար ցանցակալելու, որոշեցի մեզմէ իւրաքանչիւրը հայկական մեծ հաւաքականութիւն դառնայ, որոշեցի անոնցմէ որեւէ մէկուն յաջողութիւնը մե՛րը տեսնենք ու դարձնենք, եւ աշխարհի յաջողութեան դիմաց մենք մե՛ր յաջողութիւններն ալ սկսինք անելի յաճախակի տեսնել:

ԵԶՐԱՅԱՆԳՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

Մեզմէ շատերուն մտքին մէջ թարմ կրնան ըլլալ 21րդ դարասկիզբի ոչ միայն համաշխարհային վերիվայրումները, այլեւ ճակատագրական հարցադրումները ազգի, երկրագունդի, մարդկութեան եւ այլ խնդիրներու: Չուզահեռներ եղան՝ իւրաքանչիւր դարասկիզբի եւ դարավերջի համաշխարհային տեղաշարժերու խնդրով: Կը թուի թէ եթէ նախադէպ ճակատագրական այդ տեղաշարժերը դարի լարտարականութիւնը ունէին, այսօր այդպէս չէ այլեւս: 21րդ դարու երկրագունդը եւ մարդկութիւնը ուրիշ կշռոյթ եւ արժէշափեր ունին:

Մենք ի՞նչ մարտահրաւեր կը տեսնենք: Ի՞նչ կը մնայ ընել մեզի:

Ի՞նչի կը ձգտինք, ի՞նչ է հայութեան ամենակենսական օրակարգը այսօր:

Կը կարծեմ որ հայութեան գերագոյն օրակարգը հայութեան արժանադատիւ գոյատեւումին երաշխիքներ յառաջացնելն ու ամպահովելն է:

Ասիկա կ'ըլլայ միայն հայութիւնը իր բոլոր բաղադրատարրերով ազգային-քաղաքատնտեսական զօրատր դրամագլուխի վերածելով, զօրաշարժի ենթարկելով: Որովհետեւ միայն այդ տարագային մենք առաւելագոյն հաւանականութիւնը կ'ունենանք հայութեան արժանադատի գոյատեւում ադահովելու կարելիութեան:

Երկրորդ, գործնական եւ նոյնքան սկզբունքային խնդիրը գաղափարախօսական է. համահայկական վերոյիշեալ զօրաշարժը կարիքն ունի մարդկային, վսեմ գաղափարախօսութեան համակարգի, որով կարելի ըլլայ հանդէլ զօրաշարժուած անհատը, թէ ինչու ինք լուտք է տայքարի հայութեան արժանադատի գոյատեւումին համար եւ թէ ի՛նչ կ'ըլլայ աշխարհին եթէ արժանադատի հայու տեսակը վերանայ երկրագունդէն:

Ամփոփելով, երկու խոշոր խնդիր կը տեսնեն համաշխարհայնօրէն արտակարգ այս իրավիճակին մէջ. –

Երկու խնդիրներն են. –

1) Ինչո՞ւ հայ մնալ:

2) Ի՞նչ ընել որ առաւելագոյն երաշխիքն ունենանք հայութիւն մնալու:

Եւ կ'առաջարկեն **արտակարգ** ըլլալ:

Շնորհակալութիւն:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ
ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ASHOT
VOSKANYAN

ARMENIA YESTERDAY, TODAY,
AND TOMORROW...

The volume that the reader is holding is the first issue of the third Annual of the Armenian Research Center in Humanities. It includes part of the proceedings of the conference “Armenia 2018: Realities and Perspectives” (held in June 2018), namely those which are more generic and can be used directly by political change agents in the government, non-governmental sector and academia. The papers that cover more field-specific issues are included in the second issue.

In this introduction, I will only preface the papers that make up the first issue. Just before that, however, I consider it necessary to briefly outline our motives and goals for organizing the aforementioned conference.

The idea was engendered from deep discontent. The feeling I shared with my colleagues was that the two prevalent discursive clichés widely used in Armenian humanities and social sciences – the nationalist and the pseudo-Western – equally failed to describe the real processes unfolding in our society, disguising instead their true nature. The objective was therefore to develop an appropriate language for talking about Armenian realities, as well as to deconstruct the existing misconceptions. The idea received its final shape after discussing it with Professor Razmik Panossian in mid-2017 and soon became a reality with the active support of the Calouste Gulbenkian Foundation.

The event program was ready by the end of 2017 and was made public in January 2018. An ambiguous situation emerged shortly after, in April, as the revolution burst. On the one hand, it fully reaffirmed our conviction in the “fake” nature of most descriptions on Armenian processes existing in the social sciences. On the other hand, it mobilized us to revisit what we had in mind in light of the new events and be in time for the conference as scheduled, in June 2018. At the stage of finalizing their presentations, the participating authors did have the time to develop a distanced view of the revolutionary events, which eventually allowed for a more comprehensive and cleared-up content.

And here is my last remark before I move on to the articles. The texts in this volume are quite diverse in terms of not only their content and subject matter but also the research methodologies used. Not all of them sound convincing to me. Yet, the prevalent methodologies and approaches used in Armenian social research, just as its overall development pattern, are indicative of Armenian society and the level of its self-reflection. To be sure, this enriches our understanding of reality.

Now let me move to the overview of the texts.

The collection, as its title suggests, consists of two major sections, “Realities” and “Perspectives”. The papers in the first section describe the political system in the pre-revolutionary Armenia while attempting to uncover the underlying causes of its unexpected and rapid collapse.

Authors of the articles combined under the rubric “Concepts”, are at one in their belief that realities in Armenian society cannot be adequately described through abstract models uncritically borrowed from the West, such as through the concept of ‘transitional societies’. Their approaches differ yet complement each other in helping to capture the current picture of Armenian society. Thus, in their papers, Ashot Voskanyan (“From Overcoming Mutism towards a New Social Contract”) and Manvel Sargsyan (“The Dynamics of Armenia’s Social-Political Situation”) have adopted the model of a ‘criminal-oligarchic system’ (with a more detailed account in the latter text). Suren Zolyan has opted for the term ‘electoral feudalism’ in his elaboration titled “The Descriptive Models of Post-Soviet Societies and Armenia’s Possible Development Trajectory”, and Artur Mkrtychyan has invited to look at the concept of ‘no war, no peace

society', considering it as a "Model for the Sociological Diagnosis of Post-Soviet Armenian Social Life".

In particular, *Ashot Voskanyan* demonstrates how the loss of legitimacy of the former authorities was caused by the decay of the social contract in society, and how the civic disobedience brought by the velvet revolution operated as a "general boycott" in the Weberian sense. Hence Voskanyan's conclusion that the strategic goal of the revolution should be the development of a new social contract based on the principle of justice as expected by the majority.

Manvel Sargsyan draws our attention to the fact that the criminal-oligarchic system resulting from the merging of business and power is more coherent and orderly in structure than is the authoritarian rule since it relies on laws best tailored to its own nature rather than on the will of a single individual. From this context, the author draws his proposal of adopting three key laws on the way to dismantling the former system.

Suren Zolyan's thorough analysis is worth a careful reading. Here I will only refer to one point he raises, precisely, to the danger of revolutionary transmutation of the feudal system. Zolyan cautions that public revolt made in countries like this cannot ensure against the revival of authoritarianism in a new form, "such as when an omnipotent populist leader comes to replace the bureaucratic commander".

Artur Mkrtychyan is another author to call for caution, in relation to his concept of 'no war-no peace society'. He holds that militarization across all aspects of social life that is typical of such societies also largely affects the democratization processes, which take the course of mobilizational rather than participatory democracy, and whereby institutions are shaped based on military-mobilization expectations.

The second part of the first section comprises works that look, as the heading suggests, at distinct "Aspects" of the above-discussed issues. Here, an analytical piece by *Anna Zhamakochyan, Arpy Manusyan* and *Sona Manusyan* examines "Armenian Civil Society from a Revolutionary Angle". It stands out for its methodology, rich factual material, as well as for the fact that authors are researchers and civic movement participants at the same time, representing the matter from "within". The paper attends to the tensions within the internal and external environments of civil society, in particular in the "NGOs-donors-government" relationship triad. The authors demonstrate in detail how the revolution had accumulated the discreet civic struggle experiences to ultimately grow into a shared experience for wider social groups. They also emphasize the role of civil society in working towards and reaching a new "social contract".

The next paper is *Yulia Antonyan's* "The End of the Oligarchs? Pre- and Post-Revolutionary Realities and Armenia's Economic and Political Elites", which can be considered an elaborate and many-sided phenomenological account of the schematics of the aforementioned criminal-oligarchic system. The author traces with consistency how the social stratum of oligarchs is undergoing social-cultural transformations in terms of both limits in status, power and influence, and cultural value system.

Yuliana Melkumyan's "The Dynamics of Contemporary Armenia's Middle Class: Values and Normative Practices" is an informative article addressing the discrepancy between publicly declared values and normative practices. The author explains this discrepancy by the lack of the middle class's understanding of its own role. It is easy to notice, however, that this approach, "idealistic" in the Marxian sense, is at odds with most of the volume's other authors, to whom the anomy in society owes to a specific political mechanism, that is, the criminal-oligarchic system underlying the social whole, rather than a faulty self-consciousness or hypocrisy of one social class or an-

other. This is precisely what has caused the *mutism* of Armenian “middle class”, giving rise to a number of imitative discourses. Melkumyan’s view is certainly questionable (as soon as one recalls the chicken-or-egg debate, which, in current academic discourse, appears as a question of the primacy of values or institutions), and for the same reason, it is also valuable as it opens up an opportunity for a productive debate.

Armen Ghazaryan’s “Archaism in the Political System of Armenia and Modernization Trends” article discusses the process of political modernization at three main levels: change of the state government system, public participation, and manifestations of leftist discourses in social and political life. While familiarizing themselves with this paper, readers should consider that the “archaic” is identified with the “traditional” within the methodology the author has chosen. Another possible approach that would interestingly demonstrate how *the archaic is born from the defeated traditional crushed by means of mobilization modernization* still remains to be researched.

Hasmik Gevorgyan’s article titled “The Application of Oral History Methodology in the Studies of Armenian Everyday Life (Armenians in Armenia: Search for Identity)” attempts to add a new perspective to the above-discussed need for abandoning abstract theories in favor of, as the paper proposes, balancing the generalizing conclusions of quantitative sociology with materials of oral histories that uncover individuals’ lives.

The first part of the second section, “Perspectives”, brings together authors that inquire about the “Ways of Restoring the Disrupted Social Contract”.

Thus, *Stepan Danielyan* in his analytical paper titled “Pre-Revolutionary Dispositions, Post-Revolutionary Expectations” argues that two social contracts (accords) have so far been operating in independent Armenia, one being “Karabakh is ours” (from the day of independence onwards) and “Shooting is unallowable” (following the 1 March 2008 events). It remains an open question for the author whether post-revolutionary Armenia will be able to avoid the dangers of forming new authoritarianism and formulate a new social contract based on the principle of immunity of property.

The next two papers share a common vision of social solidarity, which, as the authors believe, should be put at the basis of the repaired social contract.

Vahram Soghomonyan argues in his “The Agenda of the Armenian Revolution” that the former authorities had two footholds, the neoliberal line for the international organizations and the military-patriotic one for the lower layers of society. The concept of “Nation-army” made the rooftop of the neoliberal building. In the event these two narratives are not outdone, the revolutionary government might face the threat of a new outbreak resulting from social polarization. The paradigm of featureless unity signified by “nation-army” must be replaced with the paradigm of social justice underlying civic self-organization.

In her article, “The Agenda of Social Solidarity”, *Zhanna Andreasyan* thoroughly examines the different perceptions of solidarity and notes that the revolution declared on grounds of *political* solidarity has created room for talking about the agenda of *social* solidarity. The latter can be achieved if the definition of the unjust situation implies fixing injustices for various groups and working towards their subsequent elimination. What this means to the author is that the social justice agenda should be shaped as an ideological project of inclusive justice.

Aghasi Tadevosyan approaches similar issues from a somewhat different perspective. In his paper on “The Inequality Discourse and the Problem of Overcoming Poverty in

Armenia”, he analyses in detail the commonplace discourses on poverty in Armenia, demonstrating how they stand in the way of developing an effective strategy for elimination of poverty.

Hamazasp Danielyan's “The Establishment of a Party System in Armenia: Shall We Try Again?” demonstrates those artificial legislative regulations that have desolated the Armenian party landscape under a formal multi-party system, and have ensured the single-body rule of one party in the country. The author proposes legislative amendments that are to assist in the establishment of a true multi-party system.

The volume also devotes a separate part for topics relevant to “Education and Science”, which, as I believe, is fully justified due to the crisis existing in these fields.

This is what *Serob Khachatryan* discusses in his “A Conceptual Analysis of Reforms in Armenia’s General Education”, referring to the crisis in Armenian education as “existential”. The formalistic “import” of reforms has resulted in the development of a dual operating system in Armenian education with declarative-explicit and real (and covert) subsystems. The latter is guided by traditional values and is much more influential than the declarative (liberal) one. Educational reforms fail to work since they rely on short-term and situational thinking, mechanical approach, reductionism, and a superficial perception of education. It is necessary to acknowledge that education is a complex and sensitive system and to break with this hasty, “sprinting” thinking.

Atom Mkhitarian's analysis is on “Enhancing Learning Effectiveness and Assuring Quality in the Third Level of Higher Education”. The author suggests relying on Salzburg principles for doctoral education to make third-level higher education and the academic degrees obtained in the country better known worldwide.

In her article on “On Some Unique Details of the Reforms of the Higher Education System in Armenia”, *Maria I. Zaslavskaya* highlights the asymmetries in the development of the higher education system. These asymmetries dwell in the dominance of formal aspects of these reforms at the cost of content, resulting in the loss of a real perspective for educational reform. The author warns against two likely negative scenarios if these trends persist: either the process will become uncontrollable or the education system will turn into a structure relying on schematically defined internal criteria without possibilities of self-improvement and effective development.

Suren Voskanyan's “Information Technologies as Science, Technology and Business: The Role of Government and Associations in the Development of the RA’s IT Sector” article analyses the role and functions of state and the pertinent degree of its intervention to boost the development of information technologies. The subject matter is discussed from the perspectives of scientific and technical progress, the technological advancement of the state government system, applied technological progress and business¹.

Although the Armenian diaspora does not directly belong to realities in Armenia, it cannot be missed in any initiative that claims to provide an in-depth analysis of Armenian life. It is, therefore, no wonder that the last two papers concluding the Annual’s first issue represent a “View from Diaspora”. Authors of the first paper (“The Perceptions of the Homeland in Diaspora”), *Sona Nersisyan, Lusine Tanajyan and Syuzanna Barseghyan* are Armenia Armenians, while the author of the second paper, *Andranik Dakessian*, is a diaspora Armenian dropping a gaze on Armenia from Lebanon. With only two articles in this part, the picture is still convincingly wide-ranging if we consider that the article on homeland perceptions in diaspora analyses representations of Armenia in Los-Angeles, Beirut and Tehran. It is up to the reader to go into the details. I will confine my remark to noting that traditional national problems closely tied with

the foreign policy agenda remain in the spotlight of diaspora Armenians. Domestic policy, instead, is typically seen as Armenian citizens' internal business, whereby civic protests are oftentimes seen as dangerous in the sense of destabilizing the country or disturbing national unity. At the same time, views better reflecting Armenian realities are typical of those diaspora Armenians who visit the country frequently, for relatives or on business.

And here are the final words towards a summary. It took more than initially planned to prepare (work with authors, translations, etc.) this issue of ARCH's third Annual. When looking into its content, however, the readers will be assured that it has lost none of its relevance and urgency. Whether this is good or bad has no clear answer. As a scholar, I could say I am satisfied. Yet as a citizen, I would prefer to see many points raised by the conference participants accomplished by now and would like to see ourselves a step forward.

It can at least be hoped that the analyses and recommendations included in the volume will sparkle a constructive debate in society and will be considered, even partially, by those who have committed themselves to the work of modernizing Armenian society.

¹ Understandably, these four studies related to education embrace only a small part of the overall problem. Taking into account the urgency of radical reforms in education and science, ARCH initiated a special program on "Higher Education in Armenia: Issues and Perspectives", the results of which have been summarized (as situation analysis and recommendation package) and published separately as a booklet.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

concepts

ASHOT
VOSKANYAN

FROM OVERCOMING MUTISM
TOWARDS A NEW SOCIAL
CONTRACT

he title of my talk at the conference was supposed to be “The Imperative to Overcome Mutism.” The subject – the mutism of contemporary Armenian society. This is an Abovyanian motif. The meaning is that at the moment of fatal danger, the voice of the people that had lost its own life’s perspective and was submerged in passivity must finally be let loose.¹

Why did I consider this framing suitable regarding the Armenian society that had formed in recent years? Due to my belief, that our society is in danger, since the factors that are eroding its internal and external security have a systemic nature. I was convinced that overcoming them would only occur when we would be able to explicitly describe and comprehend the political, social, and economic mechanisms, which are the real, though not official, foundations of our society. Meanwhile, our society remained obstinately silent about them. That does not mean that statements were not said, that articles were not written, or that political addresses were not made.

However, the two main discourses in the Armenian public consciousness (as well as in the scholarly public), “ethno-nationalist” and “pseudo-Western” discourses, are not able to solve that problem. Moreover, the impression is that they are more inclined to cover up, rather than adequately describe the existing situation. The first discourse pays little attention to the various social and economic issues of society. It mainly focuses on “merely national” problems, and, in many cases, as a rule, is limited to pathetic moral admonitions and calls for national unity. The second pretends to utilize the conceptual means of the West, such as “democracy,” “human rights,” “market economy,” etc. Contrasting with the West through its qualitatively different realities, this discourse remains similarly pointless.

Also of little help are the so-called “factual” research studies that pretend to be scientific due to their collection of “unprejudiced” sociological data. Sadly, applied sociology in the contemporary world is in itself ideologized and, due to the prejudiced nature of its questioning, often comes across as “fake knowledge.” The model of a “state in transition” also belongs amongst the ranks of inadequate approaches. It comes from the standpoint that the states that emerged following the collapse of the Soviet Union are inevitably transitioning (quickly or slowly) towards democracy and a market economy. Subsequently, they have to be evaluated from the point of view of how much they have succeeded during that transition.²

I have expressed my skepticism of this thesis in my 2007 article, “The Armenian Individual and Its Virtual Society,” where I claimed that Armenia is not moving towards Europe not because it has *yet* to complete its transition, but rather the systemic peculiarities of post-Soviet Armenian society are taking the country down a completely different path.³

In Western scholarly frameworks, this knot was diagnosed much earlier. A typical example of this is the article by Thomas Carothers, “The End of the Transition Paradigm,”⁴ where he shows the ineffectiveness of the “transitional” approach and puts forth the idea that descriptions of post-Soviet societies should refrain from utilizing this research paradigm. Thomas Ambrosio had a similar attitude, when he suggested that a new research model needed to be found “beyond the transition paradigm.”⁵

New ideas are not few per se – from Ambrosio’s “semi-consolidated authoritarianism” to Suren Zolyan’s “electoral feudalism.” But they also have their shortcomings. The problem here is not that those ideas are incorrect, but that most of them, especially the Western ones, are *soaring*. They look at reality from a bird’s eye point of view, trying to include many cases, and it is exactly for that reason that a particular nation’s idiosyncrasies are often not apparent in them.

The mid-level models appear to be more productive, in which the theoretical approach is combined with a local case study. It is with that logic that I wanted to describe the peculiarities of contemporary Armenian society. However, since the understanding of social realities has changed noticeably in Armenia following the Velvet Revolution, it is natural that the analyses put forth are realized in the context of the events that have taken place.

The questions that I will be discussing below are the following. What happened prior to the Revolution? What took place and what future do we want?

THEORETICAL TERMS

There are two theoretical terms that are helpful in answering the questions at hand: “legitimacy” and “social contract.” Their interconnections are even more important for us.

References to legitimacy have been widespread in Armenian society throughout its independence. The opposition, pointing out the violations during the elections (from ballot-stuffing and bribery to faking the RA residency of candidates), announced that the authorities were not legitimate, and the latter always responded by referring to the “letter of the law” – that at the legal level everything was in order.

It is not difficult to notice that in this argument, the meaning of “legitimate” is perverted as “legal.” The attempts of the authorities to substantiate their legitimacy as being in “accordance” with the law did not take into account that legitimacy is not simply a “legal” phenomenon. It has a social-psychological character and is firstly connected to *the people’s willingness to submit to the existing authorities*. This is the reason that the content of the phenomenon of legitimacy is closely tied to a more complicated concept of the “social contract.”

Let us first mention that the concept of the “social contract” that has been discussed at length by Thomas Hobbes, John Locke, and Jean-Jacques Rousseau, is as incomprehensible to formalistic reasoning as the question of legitimacy, since a question immediately arises - *When and where was that contract signed?* It is understandable that in reality, the statement here is not about formally legal paperwork (though the contract can also appear in that form, the classical example being the Magna Carta⁶), but rather a particular, commonly silent consensus within society, regarding considering a system relying on mutual expectations as legitimate. Max Weber, in order to explain this phenomenon, utilized the “validity” concept of existing systems (*Geltung*).⁷ Regarding this, Raymond Geuss talks about “tacit consent” or “hypothetical consent.”⁸

HORIZONTAL OR PERPENDICULAR?

We know, that in the history of the social mind the horizontal (Locke, Rousseau) and perpendicular (Hobbes) forms of the contract have been distinguished. The authors of the two groups reference the fact that the contract is sealed between every member of society. However, the former find that people, as a collective subject, keeps their sovereignty even after the formation of a government. The future defender of this concept was Jean-Jacques Rousseau, who specifically emphasized that the nomination of the government is not realized by the contract, but through a special law. The government does not have the right to dispute its conditions – it must obey the law.⁹

The second concept, which was formulated earlier (Hobbes’ “Leviathan” was published in 1651, and Locke’s and Rousseau’s works - in 1690 and 1762, respectively), considers that following overcoming the “state of nature,” the people’s sovereign

power passes on to the sovereign authority. It is not a coincidence that Hobbes, in contrast to the advocates of revolution, Locke and Rousseau, considered rebellion to be unallowable.¹⁰ Hence, it is understandable that the perpendicular social contract is also characteristic to authoritarian regimes and secures their stability. The underlying mechanism has an obvious form of goods exchange – certain functions that ensure the peoples' freedom (political rights, etc.) are taken from them and some other forms of compensation are offered. As a rule, they are security and welfare.¹¹

Considering the perpendicular social contracts that were created in post-Soviet territories, particularly in Russia, Alexander Auzan notes the two forms of guarantees given to the population:

- The inviolability of property (interrupted by the YUKOS case)
- Social guarantees (interrupted as a result of 2005's monetization of social benefits)¹²

We will speak about the third and perhaps most important guarantee, security, later.

THE SYSTEM OF ARMENIA

It is understandable that in Armenia, which had some obvious attributes of an authoritarian system, the social contract had to be perpendicular. However, by limiting political freedoms, it had to ensure something. What? Of course, social well-being and the inviolability of property, but most importantly national security for a country at war. Were these guarantees kept, and to what extent? In order to answer this question, I will lean on the analysis done by Manvel Sargsyan in his world, *Армения: волны политических перемен*.¹³

According to the main thesis of this work, amongst the post-Soviet countries, the *overcoming of classical authoritarianism* took place only in Armenia, causing the formation of a system of government that divided people into two unequal parts: the all-powerful and the powerless. If there is a Constitution in a country, but no constitutional order, usually either authoritarianism takes hold, or *an agreement between the most powerful members of society regarding the division of influence in various sector is made*. In Armenia, the second took place. The oligarchic system came to the forefront, which functioned while taking into account the existence of a Constitution. However, the laws worked in one direction – subordinating the population to the rulers. The rulers were subjected to completely different norms.

The transition from authoritarianism to that type of government occurred in 2003, when a group of wealthy businessmen entered the National Assembly, and President Robert Kocharyan's influence significantly decreased. In the absence of absolute authority, this *system took on a contractual form*. Relationships began to be organized through agreements regarding the division of the spheres of political and economic influence. The economy developed based on a system of quotas, and the influence of the political parties was decided by the levers of their leaders. The privileged caste (the "feudal lords" and "political parties") assumed the responsibility of reconciling the society with the authorities – each in their own sphere. That design was *written down formally in the "Political Coalition Memorandum," signed in June 11, 2003*.¹⁴

It is noteworthy that according to Alexander Auzan,¹⁵ a similar attempt was made in Russian in the fall of 2003. During the negotiations, the representatives of big business accepted that their problem was not with the Head of State, but rather with the public. Different types of compensation mechanisms that would ensure social justice were discussed. There was the idea of establishing several large philanthropic funds and the realization of a new social politics, with NGOs involved in their oversight. However,

this pact was not finalized, since the President decided to personally manage all the levers of power, and the population defended that decision. The social system that came from this can be very well described by Simon Kordonski's suggested "estate state" model.¹⁶

However, in Armenia, the classical form of authoritarianism was defeated. Since any assumed responsibilities (through silent agreements) regarding society were not fulfilled, the rules functioning within the oligarchic caste were extended to all of society. The government obtained its life, and society – theirs. The final formation of the criminal-oligarchic system took place at that time, when the redistribution of spheres of influence became impossible without involving unofficial "guardians" or simply criminal groups and structures.

THE SOCIAL CONTRACT AND THE OLIGARCHY

The question that arises from this analysis is the following - How can the functions of the social contract be manifested in this unique system formed in Armenia?

It is obvious that the criminal-oligarchic system that is in many ways inclined towards the enslavement of the citizens cannot and does not want to give *social guarantees* to its citizens. That does not mean that in such societies economic growth does not occur. The issue is that the economic growth has no effect on the well-being of large segments of society.

No less complex is the issue of property. It is critical to remember that the attitude of the population towards the big businessmen was and remains negative. That is explained by the widespread conviction in society that it is impossible from the start to acquire considerable wealth through honest methods. However, this moral environment had only background significance. The attitude of the masses would not influence the amount of the wealth of oligarchs in any way. Of much more importance was the circumstance that private property was not protected within the caste, since here *the redistribution of property based on compulsion was constant*.

In this way, only one of the presumed functions of the social contract remains: *the protection of the country's territorial integrity*. It is not in vain that for many years the nationalistic demagoguery becomes the only state ideology, and the security argument becomes the main weapon of the authorities against any manifestation of social unrest.¹⁷ The April War dispersed that last illusion.

We are forced to make the following conclusion. *The long-standing activity of the criminal-oligarchic system led to the elimination of all signs of the social contract - both horizontally and perpendicularly.*

The history of the struggle against the oligarchic regime, from the events of 2008 to the series of youth civil protest action and finally the furious riot of the Sasna Tsrer, is a separate subject of discussion. I will limit myself to an incomplete list of these events: the defense of Students' Park, Mashtots Grove (2012), the Teghut environmental movement, 100 Dram (2013), In the Name of the Financing of Science, I am Against! (2013), Electric Yerevan..., and fleetingly pointing out the public sentiments brought to light through the action of the Tsrer. It was more than symbolic that Armenian society (which is recognized for its moderate and reserved nature), if it did not justify them, it approached the militant (in fact, terrorist) action of the Sasna Tsrer with "understanding." There was only one argument – There is no other exit!

WHY DID THE VELVET REVOLUTION WIN?

The exit was, in the end, found. The Velvet Revolution, through its decentralized actions, succeeded in making that plain fact visible, which had been present in the social consciousness for a long time already. *In the conditions where the social contract did not exist, the repressed majority of the population did not see any argument in favor of submitting to the ruling regime.* Especially since the ruling regime itself did not believe in its own legitimacy. An idea of Max Weber can help us understand this paradoxical situation. Legitimate order, says Weber, usually keeps its validity for a violator as well. In this way, for example, a thief knows that he is transgressing against a valid order. He just has hope that he can escape punishment.¹⁸ The regime formed in Armenia did not even try in any particular way to hide its extrajudicial actions, since it did not expect the people to trust it. He assumed that “everyone knows everything” but could do nothing because “there is no move against them” (this roughly corresponds to the expression “might makes right”).

Max Weber's other thesis that is important in this context, is regarding the two sources of validity for a legitimate order – “mores” and “law.” In the case of an infringement of mores, the “boycott” functions. For a violation of law, the repressive mechanisms of the state are put into action. However, it is interesting that Weber also talks about the *intermediate way*. *Violations of the convention (“public mores”), often due to the overwhelming and sensitive consequences of the social boycott of members of the public, are punished more severely than would be possible under legal coercion.*¹⁹ Thus, a borderline case of shifting from a conventional guarantee to a legal guarantee is *the use of ritualized, threatening and organized boycotts.*²⁰

In retrospect, we can state that the “mass disobedience” of the Armenian Revolution was a classic manifestation of an organized boycott.

THE PATHWAYS TO RESTORING THE SOCIAL CONTRACT

Let us also record the following. If the events of April 2018 can truly claim to be a revolution, then their participants should be able to re-establish the social contract that as the foundation of society. To that end, it is necessary to take into account a few circumstances.

- a) The contract, no matter how desired it is, cannot *only* be horizontal, for the reason that Armenian society by its very nature is inclined to expect solutions from its leader. The very high level of esteem enjoyed by the current prime minister bears witness to that fact. Thus, it must have perpendicular elements *as well*.
- b) While the struggle against corruption is a tremendous and resonant goal, it cannot create a consensus for a new public contract.
- c) The new contract must express the expectations of the majority of the society, which are obviously connected to the *restoration of justice*. The latter is related to not only the traumatic events of the past (most importantly those of October 27 and March 1), but also the discovery of the various economic offenses and the punishment of those responsible. It is natural that wide segments of society would expect certain *material compensation* from those processes.
- d) The mechanisms of compensation cannot be formed according to the Bolshevik “expropriation of expropriators” model. The public consensus must also be acceptable for businesses. That is, the guarantees of *social rights* should be combined with those of the *inviolability of property*.

e) It can be realized by the utilization of compensation mechanisms devised within the framework of transitional justice (for example, the creation of social funds formed from compulsory payments made by previous oligarchs.) This is not about “doing a favor” for society, or “magnanimously gifting” an arbitrarily large or small amount of what was stolen from people or the government. Such a process would not differ from the previous system’s accepted method – the richest person of an allotted monopoly would “pay up” at the behest of the head of the state in order to solve some public issues in an informal way. The amounts of payment have to be decided through the law, and the financial processes of the created funds have to be in accordance with their charter, transparent, and supervised.

f) Generally, it is possible to accept A. Auzan’s idea that “property ownership is not the most important goal for everyone. People strive for different rights – a healthy lifestyle, education for the children, and respectful relationships. Big business, from the start, is not inclined to respect the rights of the population. The solution is that it must be forced to respect them. Society needs investments, which can give the opportunity to reach certain standards.”²¹

g) It is clear, that the *social responsibility of business* cannot be arranged only through the norms of temporary transitional justice. This implies the continuous participation of the wide business circles in solving the problems facing society. It is impossible to carry out such an operation without legislation that grants tax benefits for charitable funds.

This and similar paths can make it possible to raise society’s rediscovered emotional solidarity to the institutional level and ensure lasting legitimacy for the new government.

THE HORIZONTAL CONTRACT AS A GOAL

The Velvet Revolution gave society hope regarding the future. The expectations are large, as are the dangers.

1. In the conditions of post-revolution euphoria, the overwhelming victory of the Civil Contract party during the elections as well as its leading position in the newly elected parliament is completely understandable. The calls of politicians and analysts concerned about this outlook to delay the elections until a new field of political parties could be formed in Armenia, while understandable, were not realistic enough. The landscape of political parties in the country was so battered and desolate that a few months would have caused negligible change. That means that the majority of the new political forces and NGOs were just getting on their feet in terms of working outside of parliament. Will they be in a good enough state to support the repair of the landscape of political parties and the public sphere, as well as cooperate in such a way with the new government in order to prevent the danger of new, this time “revolutionary,” authoritarianism?

2. The Velvet Revolution was a revolution of the youth. That is where it received its strength, as well as its weakness. I am not only referring to the lack of experience in the new government cadres, but the danger of the creation of new lines of division, which can cause the neglect of the middle and older generation representatives who participated in the revolution and their isolation from political processes.

3. Today it is already apparent that the views of those responsible for economic policy in the new government are strictly liberal. This paper is not the place to discuss their fruitfulness. But it is worth reminding that one of the impellent forces of the Velvet Revolution was a riot of the poor against alarming economic polarization. A high-level of legitimacy, which the current government enjoys, was obtained due to the struggle

against the old regime. That was not regarding the strategy of economic development, since the latter's alternatives - the liberal and social(ist) models – were not placed in public competition during the Revolution, as well as during the parliamentary electoral campaign. The new government has to take into consideration that its adopted thesis, *minimal government interference in economic processes*, is full of unforeseen social consequences.

4. As was noted above, the Velvet Revolution was the only social uprising against the authorities during which the utilization of the “security argument” by the latter did not bear fruit. It could not have succeeded, since the disappointment with the level of security provided was one of the main factors in the undoing of the old regime. Instead, in the post-revolution period, the representatives of the previous government are utilizing all the levers regarding foreign policy with intensity, often harming the country's international credibility. The extreme complexity of the foreign policy agenda remains one of the most serious challenges for the new government.

I have randomly listed the concerns expressed above. The list can be continued, shortened, or replaced with another, no less substantial list. Only the future will show how the revolutionary forces that have come to power will be able to handle all these issues. However, it is important to remember that the Revolution's most important achievement is the *paving of the pathway for public activity*. Success in solving the aforementioned and various other problems is not only dependent on the government, but on all of society as well. The latter has received a special opportunity, *to keep in mind Rousseau's idea that following the formation of a government, the people remain the only sovereign, and they should take energetic steps towards the formation of a HORIZONTAL version of the social contract*.

- 1 Compare Khachatur Abovyan, *The Wounds of Armenia* (Yerevan: Soviet Writer, 1984), 5-6.
- 2 An important example of the utilization of that approach in regards to the Armenian reality is “The End of Transition” conference organized by the Armenian Studies Research Institute of University of Southern California in 2017 in Los Angeles and Yerevan (“The End of Transition: Shifting Focus: A Quarter Century After the Soviet Collapse” international conference, org. by the USC Institute of Armenian Studies; the first part was held on the USC campus April 9-10, and the second part – on May 23-24, in Yerevan).
- 3 Ashot Voskanian, “The Armenian Individual and Their Virtual Society,” *D’Arménie, Éditions le Quartier: Quimper* (Yerevan, 2008), 121-135, online at <http://www.arteria.am/hy/1327488242>, accessed 9.03.2019.
- 4 Thomas Carothers, “The End of the Transition Paradigm,” *Journal of Democracy* 13 (1) (January 2002): 5-21.
- 5 Thomas Ambrosio, “Beyond the Transition Paradigm: A Research Agenda for Authoritarian Consolidation”, *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 22 (3) (July 2014): 471-494.
- 6 The “Great Charter of the Liberties” (Magna Carta), signed in England in 1215, stipulated that the king resign from certain right and accept that his will has to be limited by the law. It included a provision on security, which gave the barons the right to oppose the will of the king by force when necessary.
- 7 See Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Vltmedia GmbH Padeborn), 39.
- 8 See Raymond Geuss, *History and Illusion in Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 65, 67.
- 9 See Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, book 3, chapters 17, 51, chapters 52, <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/rousseau1762.pdf>, accessed 1.11.2019.
- 10 See the following link for my video lecture on the right of revolution: <http://archumanities.am/category/video/heghapokhoutyan-iravounq>, accessed 1.11.2019.
- 11 The manifestations of this attitude in the contemporary world have been briefly analyzed in the following work – John Kampfner, *Freedom for Sale: How We Made Many and Lost Our Liberty* (Simon & Schuster: London – N.Y. – Sidney – Toronto, 2009).
- 12 See Александр Аузан, *Вертикальный контракт неустойчив*, журнал *Отечественные записки* (2001-2014), <http://www.strana-oz.ru/2004/6/vertikalnyy-kontrakt-neustoychiv>, accessed 18.10.2019.
- 13 See Манвел Саркисян, *Армения: волны политических перемен*, http://archumanities.am/uploads/articles/pdf/МСаркисян_Армения-волны_политических_перемен.pdf, accessed 18.04.2019.
- 14 See *The Memo on Political Coalition*, https://armenpress.am/arm/news/33765/D594D4B1D582D4B1D594D4B1D4BFD4B1D586_D4BFD588D4B1D4BCD4BBD591D4BBD4B1D585D4BB_D580D588D592D587D4B1D4B3D4BBD590D4B8.html, accessed 23.03.2019.
- 15 See Аузан, *Вертикальный контракт неустойчив*.
- 16 See Симон Кордонский, Симон Кордонский, *Сословная структура постсоветской России* (Москва: Институт фонда “Общественное мнение”, 2008). See the author’s talk on that topic in the conference Armenia 2018: Realities and Perspectives at the following link: <http://archumanities.am/category/video/hetkhorhrdayin-rousastani-socialakan-karo>, accessed 19.03.2019.
- 17 On that issue, see Sos Avetisyan, *The Hunchback of the Caucasus: Armenia’s “State-ness” Issue and Its Post-war Democratization* (Masters Thesis).
- 18 See Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 40.

19 Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 43.

20 Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*.

21 Compare Аузан, *Вертикальный контракт*.

MANVEL
SARGSYAN

THE DYNAMICS OF ARMENIA'S
SOCIAL-POLITICAL SITUATION

ver the past several months, we have found ourselves in a constant process of trying to understand what it is that we have to do. We are talking about justice, about social justice, social solidarity and in general about what has taken place in Armenia. The main question is really about the phenomenon, which we call revolution or coup. What has actually taken place in Armenia?

If we take actual schemes, for example perceiving the events that took place in Armenia through a Western lens, then we should be able to see whether there has been a system change in Armenia, meaning institutional change, or not. If there has been a system change then we can say this is revolution or at least the beginning of a revolution. If there has not been a system change then we can describe it as a revolt. On the other hand, it is important to understand if there has actually been a system in Armenia before this and if this system has since changed.

As many would argue, Armenia had a criminal-oligarchic system. Can we actually perceive that system as a governance system or not? There are a number of approaches to this question. I consider a criminal-oligarchic system to be a governance system. Why?

Starting in 1988 and continuing throughout the years of the Karabagh movement, the objective of creating a legal state was announced in Armenia. This was later secured through the Constitution. Those values and institutions, which were to bring the creation of such a state were formally adopted. However, it is obvious that those institutions have not yet been established.

The electoral system was overturned as a result of the 1995 presidential elections. Something took place then, which is called appropriation of power or usurpation. Given the particular group that this usurpation was realized by, the entire judicial system should have been brought to a halt, because a state crime had been committed. According to the constitution adopted in 1995, usurpation is a state crime and so it is obvious that the criminals had to immediately destroy the judicial system. As a result, the institution of justice was also overturned. Sometime later, a particular quality of usurped authority would be created.

This took place through several stages in Armenia. Given that we had started to build the nation through war, it was the so-called military oligarchy created during the war that came to power. In 1996, the Yerkrpah¹ Volunteer Union was created. It was politicized soon after. In addition to this, the established Armenian Republican party became appropriated by people who were completely different from those who had created the party to begin with. The military oligarchy penetrated both of these structures. This military oligarchy came to power through particular manipulative acts in 1998 under the demeanor of the Republican Party. It was decapitated as a result of the events of October 27, 1999 and it lost its influence thereafter. It was then that the foundations of the criminal-oligarchic system were set, which crystallized as a system in 2003.

Robert Kocharyan, the president of Armenia during those years, who represented the military oligarchy, attempted to become elected for the second term as president of the Republic of Armenia, which was overturned at the first stage of the elections. After this failed attempt he gathered all the large proprietors and was given guarantees of protection in return for handing the country over to them. Through election fraud, Kocharyan remained in power and the large proprietors entered parliament, where they announced that they were creating a political coalition and a new political culture. The political coalition they created is what we call a criminal-oligarchy. It was a contract separating the political and economic spheres. The political sphere was formulated through a declaration and presented in a legal manner, while the economic and actual division of power was agreed upon verbally. It was this coalitionary contract, which in turn created the criminal-oligarchic system. It is called criminal not because it is illegal. It is a contractual oligarchy in its character. There are different types of oligarchies.

For example, there are clan oligarchies where the system is built around a single authoritarian figure.

Authoritarianism had disappeared by the year 2003 in Armenia, given that there was no single ideology around which an authoritarian government could form. Until then, during the years of Levon Ter-Petrosyan's government, there was the question of unification with Karabagh and this question was one part of his politics around which his power was also expressed. During the years when Robert Kocharyan came to power, there was also an ideology, which boils down to *saviors of Karabagh* or *war heroes*. It was through these two ideologies that they justified their government, which fell apart in 2003. Another kind of system was formed as a result of the contract made with the large proprietors that were brought to power in 2003. As such, calling the system, which formed in 2003, a criminal-oligarchic system, is not baseless. It is quite similar to the contracts made in the criminal world, since it works through the principle of the division of spheres.

We may ask, "How did it happen this way?" The problem is that property in Armenia was connected to state leverage. The very first accumulation of property took place by putting this leverage to use. There was no other method through which ownership of largescale property transpired. In other words, that which we call the convergence of business and power served as the foundation of statehood from the beginning. The contract was precisely regarding this property. Wherein, almost everything was perceived as property regardless of whether it was land, a factory, a bank account, a mandate, a position of power, or a court of law.

What has been occurring in Armenia over the past several months is a synthesis of thought and action. It is truly a democratic movement given that it was not realized by only one person alone. There were people who knew how to act in this situation and people who wanted to act accordingly. Discussions regarding the methods to be applied and the process of convincing/becoming convinced continued for a long time. The Armenian public was able to dismantle the criminal-oligarchy by organizing as an unarmed army. To agree on whether this operation of dismantling is a revolution or not is merely a question of taste. What is important here is the essence of it.

I spoke of the nature of the criminal-oligarchic system before and the question remains whether it is a state system or not. In my opinion, it is a state system, and it is not a coincidence that this system has a particular "love" for the Constitution. Each one in his turn changes the Constitution in order to legitimize the criminal-oligarchic system. This is a much more regulated system than an authoritarian one, yet it is built on the basis of "bad law." An authoritarian system is built upon the decision of a singular person, but an oligarchy is itself the law.

What is taking place these days? We are currently in the second phase of dismantling the previous regime. The public decapitated that system and forced the oligarchic system to submit to its will, to hand over the leverage of governing the country. The army and the police stood by the side of the people. Having the support of these power structures and the position of head of state, it was possible to start the next phase of dismantling. The case of General Manvel Grigoryan speaks to the second phase of dismantling the previous regime. It is not at all a fight against corruption. In other words, the main anchor, including the generally recognized "defenders of the land" and other structures upon which that system relied, has started to become dismantled. First, the head of this system is replaced, followed by the paramilitary forces and thus the remaining parts become dismantled. Some time ago, members of the Republican Party used to say that they are the majority and they will still have their say. But they did not yet understand what had taken place at that time. By handing over General Manvel Grigoryan, the Republican Party gave up its previous political status, which they were forced to do.

The oligarchy is collapsing its own system by betraying itself. The oligarchy will con-

tinue to collapse. At this time the main issue is in understanding to what extent that dismantling of power is lawful. In reality, this is repression, which can turn into something else and bring us face to face with more serious problems. For now, what we see are masked persons entering the homes of oligarchic ringleaders and the public welcoming this. The public is not in need of a tribunal. To what extent is this lawful?

At the same time, there is quite a big positive component to this situation. It was announced at the outset that the political and economic spheres will have to be settled after the dismantling, which tends to be a critical issue after such changes take place. Why? Because in such oligarchic systems, it is impossible to protect largescale property without also being a part of that system. This is why everyone aspires to have some small part to play in that system. Now, the system is seizing that property and the people are welcoming that.

It is impossible to create a legal state if property is not protected and if the public does not recognize that property as legal. But how can those properties be recognized as legal if they have been obtained through the constant plundering and suppressing of the people?

Therefore, I suggest the adoption of three laws in order to regulate the political and economic spheres:

A. A property law, based on one principle: to recognize already existing property upon utilizing compensatory tax with regards to those properties. Society recognizes the properties, but the property owners pay a tax to the public as compensation for the harm done in previous years, with a timeframe of one to 25 years based on the decision from the court. Thus, two problems will be solved. First, in this way the public is offered the concept of justice. We can dispossess those who hold power and reach justice in this way if we like, but the advantage of the suggested approach is that it brings solidarity to society. There are particular target groups of people who must be compensated. For example, a group lost ancestral inheritance in Yerevan when the state proclaimed their land as eminent domain and threw them out of their homes. In Gyumri, there are still 6000 temporary huts remaining after the earthquake of 1988 and people are still living in inhuman conditions. There are poor families whose sons are drafted into the army and immediately taken to the front lines, causing there to be a large number of casualties from these groups. These are specific groups, societal layers, which need compensation.

The compensation of these groups will prevent the festering of hostility in society, bringing about solidarity and reconciliation. As a result of this mechanism, the property owner will stop aspiring to become a part of state power structures, since this will no longer be a means of maintaining their business. This mechanism was successfully utilized in Ireland and led to the resolution of the crisis in Irish society.

Here, the second question arises – how should the people choose the system of governance and elect their representatives? According to the current constitution, only political parties have the right to take part in the elections. In this case, what or what kind of structure should be considered a political party? From this, the necessity of the second law emerges:

B. A law regarding political parties, implementing a re-registration mechanism, which will not allow existing single-person-parties and criminal gangs calling themselves political parties to continue to act as political parties.

Finally, there is one other important law:

C. Electoral law, which must reflect the two abovementioned laws.

If we manage to do this much, then we will find ourselves standing on the path of state building. If not, repression will continue.

1 Editor's Note: Defenders of the Land.

SUREN
ZOLYAN

THE DESCRIPTIVE MODELS OF
POST-SOVIET SOCIETIES AND
ARMENIA'S POSSIBLE
DEVELOPMENT TRAJECTORY¹

*All happy families resemble one another,
each unhappy family is unhappy in its own way.*

LEO TOLSTOY

1. When describing political, social, and cultural processes, it is necessary to realize that in the course of its operation, the described phenomenon or system, too, forms its self-image. These self-images and their production are one of the natural and most important functions of social systems, as they provide a model for the self-consciousness of those systems.² Processes of construction of self-images and projected images are in dynamic and competitive interaction, trying to dominate each other and claiming to be designated as the final truth. In this regard, the scientific experience of semiotics and cultural studies, which covers in-depth reviews of the modes of similar interaction and competition, can be of interest to political scientists and sociologists. The latter also confirm that the differentiation between internal and external descriptions, though necessary in terms of method, still, cannot be complete and ultimate.³ For example, the current officially recognized term in Armenia – “velvet revolution” – is borrowed from external descriptions; firstly, it was to make a comparison between the Armenian events of 2018 and Czechoslovakian events of 1989. That phrase becomes the self-description and self-labeling of the forces involved in the mentioned processes, and this should be taken into account by all external observers. Any discourse about the events of 2018 (even if denying the idea of “a velvet revolution”) will inevitably address it, at least through debate.
2. However, *to take into account* and *to accept* are different. It is no less important to find out how much a self-description can match a real situation, or, to be more precise, the description of an outsider. Self-description and self-naming are very important as essential indicators and properties of a given system. Therefore, they are also subject to external description.

Let us observe the descriptive models of the post-Soviet societies from this perspective and try to understand where their conceptual and semantic roots lie. Such observations can lead to the idea that rather than being the results of empirical studies, supposedly based on a case study, they are intended to confirm a particular conceptual theory. The vast majority of the descriptive models of post-Soviet societies are based on specific *a priori* ideological schemes that try to substantiate those very descriptions as *a posteriori* truths. Generally, we can distinguish four main concepts, with their respective theories:

1. TRANSITION
 2. STAGES: liberalization – democratization – consolidation
 3. HYBRIDITY
 4. REVOLUTION
3. A semantic analysis of the above conceptual metaphors will help us understand why the descriptions based on them do not reflect the realities of the post-Soviet states.

The metaphor of *transition* can be considered the most deep-rooted among them. It even sparked the creation of a separate branch of science – *transitology*.

The metaphor of transition implies a dynamic passage from the “bad” socialist Soviet past to the ideal situation, a mental construct, which conditionally can be named as “liberal Western democracy.”⁴ It is intended to replace another mental construct – the discredited “communism.”

At the same time, it was implied in the spirit of Francis Fukuyama that that ideal has already become reality in other countries (USA, Europe, Japan, etc.). It is not difficult to see that in a number of post-Soviet societies, the “transition” has turned merely into a change of labels, which is based on an archaic chiliastic idea,⁵ expressed in the most explicit and straightforward way in F. Fukuyama’s article “The End of History?,” when instead of the Kingdom of Heaven on Earth – as it was presupposed by the original conception – a universal liberal society is established.⁶ Whereupon, by using the motto of a great Russian satirist of the nineteenth century, we can say: “The flow of history has been interrupted.”⁷

This metaphor of transition was developing in two main directions. A transition presupposes a *beginning* and *end*. Between them, there can lie a path (gradual reforms). The transition can also occur in leaps and bounds, in a “revolutionary” manner. At the initial stage in the 1990s, the transition was imagined as a short-run leap. Examples of this are Grigory Yavlinsky’s 500 Days Program and Yegor Gaidar’s instantaneous privatization and the liberalization of prices. However, in the future, after the short-term programs failed, a revolutionary leap was replaced by the concept of a long-term *journey*, which is embodied in the trinomial formula of achieving democracy: liberalization – democratization – consolidation. Despite the differences in approaches, this trinomial formula is also based on the conceptual metaphor of “transition.”

4. However, post-Soviet political systems were primarily developing in a different direction. Instead of aiming at becoming a liberal democracy, they were developing authoritarianism devoid of social guarantees (and it was that “liberal”). Therefore, already 20 years since the collapse of the Soviet Union, it was clear that “the transition theory” was more of a good-intentioned ideology than a scholarly theory.⁸

Approaches based on the concept of “transition” later gave way to another concept: “hybridity.” The idea of a “hybrid regime” was to transform the metaphor of transition. It preserves the contrast between the dark past and a bright future. At the same time, instead of irreversible extermination of past institutions and the gradual establishment of substituting Western institutions, the theory of the hybrid regime implies a possibility of the coexistence of the two. With that, similar theories tend to appear as theories that take into account the peculiarities of different states and offer different descriptive models for significantly diverse political regimes. However, in reality, the hybrids are created by a method or a language of description. The theory of hybridity attributes to political realities qualities that derive from the corresponding baseline descriptive model. For example, if we use the concept of a car to describe a cart, then the cart will appear as a hybrid car, and the other way around, when the baseline is a cart, the car will turn into a hybrid cart. Or using Stephen Hanson’s example, a dog playing with a ball of yarn will be labeled as a hybrid cat.⁹ Illusory mixtures, such as “hybrid democracies” or “democratorships,” are created in this way, when in fact they are a type of an authoritarian or post-totalitarian (neo-totalitarian) system.¹⁰ According to an adequate analysis of such regimes, the latter should not be considered as transitional, but rather as already formed and non-democratic, with primary characteristics corresponding to authoritarian systems and their nature, and not to external attributes.¹¹

In our opinion, taking into consideration the fundamental qualities, we can conclude that what happened in the post-Soviet states was not a transition from the Soviet model of socialism to the Western liberal democracy, but rather the opposite, a return to the pre-Soviet and even pre-Empire situation, disguised by modern institutions. For example, today’s systems in Turkmenistan, Kazakhstan, and Georgia are entirely different, as it was before their annexation by Russia. It seems that Russia itself is more inclined to seek its governance model from the time of the Romanovs or even that of the Rurikids, rather than from the West. In the past 30 years, the qualities of Soviet

equalizing were erased, and institutional analogs (simulacra) were established, which correspond to the post-modern context. Characteristics specific to the previous system were restored in a new appearance, such as was possible for modern conditions to reproduce. In the case of Armenia, there was a return to the times of Sardars, with the significant difference that foreign vice-royal domination had been replaced by the national sovereign, omnipotent ruler.

Other than inevitably progressing, it is possible to “develop” in different ways, including by regressing. Rather than being described as a road to a brighter future, the occurred transformations could be described as a neutralization of the qualities conditioned by the political regime of the USSR, through the restoration of the institutions of governance specific to these states before their integration into the USSR or the Russian Empire. These processes can be reminiscent of a so-called *post-democracy* (Colin Crouch) or *re-feudalization* (Alain Supiot)¹² – the processes and phenomena occurring in Western societies – which, according to these authors, could be described as a divergence from the principles¹³ of democratic governance and a return to the feudal system.¹⁴ This circumstance makes it easy for authoritarian regimes to present themselves as democratic and paves the way for effective cooperation between the Eurasian post-Soviet and the Western post-democratic ruling elites.

Instead of addressing the common differentiation between authoritarian and democratic regimes and their new combination, the concept of hybrid democracy, we find it more appropriate to refer to Mikhail Ilyin's idea (personal communication), according to which all political regimes are based on authoritarian institutions and only differ by their practices, by the proportion of democratic or anti-democratic practices and procedures (compare such institutional monarchies, as Great Britain, Sweden, and Saudi Arabia).

5. When it comes to Armenia, the neutralization of the “socialist” qualities has not resulted in a substantial positive outcome, as it was not accompanied by any modernization program. The post-industrial strategy of intensive development, which emerged in the last two decades of Soviet Armenia, was replaced with a post-colonial traditionalist ideology of “national revival.” In modern Armenia, the fusion of power and property was decisive for the political regime.¹⁵ Phenomena such as a market economy without competition, a Parliamentary Republic without political parties and elections without the possibility for a change of power have emerged. The best way to describe such a regime is to use the concept of “electoral feudalism.”¹⁶ Usually, it is used in relation to those countries where the feudal institutions and the electoral system are combined (India, Pakistan, Liechtenstein). However, we believe it is appropriate to use this term for Armenia and other post-Soviet countries, where feudal power is legitimized not by the person's origin, but through elections. The most important feature of democracy, the formation of the government through elections, becomes a ritual legitimizing an already formed official and shadow hierarchy. The malicious circle of the 1990s gains greater inertial energy. Electoral feudalism forms a feudal electorate and, simultaneously, the feudal electorate periodically reproduces electoral feudalism (rule of the elected lords). It also causes an archaic reinterpretation of modern political institutions (the president, now the prime minister, is perceived as the head of the family; the state, as the mother; the governor assumes the role of the prince; grandmother's tales become a source of constitutional legislation; elections turn into a festival, and so on). Finally, the Constitution adopted in 2015 established a corresponding rank of feudal governance – a prime minister endowed with super-authorities, but devoid of responsibility, as well as institutions serving him: a retinue (his excellence's “political” party), a parliament that fabricates a *stable majority* regardless of the real results of voting, as well as the armed forces, police and security services that are directly subordinate to the prime minister. If there is a possibility of

change, then it can only be a palace coup. The constitution of 2015 was intended to provide a consolidated institutional appearance to the modern-day sardar-type authoritarian regime.

6. Let us evaluate “the velvet revolution” from this perspective (note that we limit ourselves to the time period before June 2018). The main question is the following. To what extent do the current processes correspond to the concept of revolution, since a revolution changes the social order and not just the people in power? Judging from the main slogan (“*Take a Step! Reject Serzh!*”), the goal was to change the person, not the regime. If our assumption about electoral feudalism as the main characteristic of the political system is correct, then, given Armenia’s circumstances, a popular uprising or rebellion against the feudal system was more expected, and in case it succeeded, as is the case in Armenian folk tales, the malevolent and deceitful king would have been replaced by the good and simple-minded commoner (“the people’s prime minister”). However, the system and the hierarchy with new faces are not subject to any significant change, even though, given the existence of the appropriate will, constitutional, political and economic radical transformations could be realized without much resistance. Nevertheless, no systematic program has yet been outlined (we wrote it in June of 2018, and repeat it during editing in January of 2019, and, unfortunately, have to reaffirm it during proofreading at September of 2019), instead we hear promises that resemble wishes and magic formulas. As is known (remember Harold Lasswell’s classic theory),¹⁷ the central myth in political discourse should be strengthened by a rational doctrine, while its creation currently is not even attempted. As is characteristic of a revolutionary period, utopia and dream replace the action plan. The final thesis from the speech delivered by Prime Minister Nikol Pashinyan while introducing the Government Program to the National Assembly is worth noting:

“The velvet revolution carried out by the Armenian citizens, the Armenian people, has expanded the limits of human abilities, and many, if not all, considered making this happen impossible. We have set foot on the path of making improbable and impossible into reality, and we will walk this path steadily, we will walk confidently, and we will walk to the end. [...] Yes, this is a program of the dreams and this is a program to have a country of our dreams. It is the most important aspect of our government’s performance.”¹⁸

The myth becomes a political formula, and therefore, it becomes possible. Because it closely resembles a poetic discourse, it is appropriate to remember Alexander Blok: “*The impossible was possible, but the possible was a dream.*” The desire to pursue the impossible might also be destructive for what is real and possible. As the closest precedent, one might remember that the concluding theses of the neglected 2013 pre-election campaign of the previous leader were also devoted to dreams and wishes. (It is another matter that, unlike Pashinyan’s speech, hardly anyone read it, and even if they did, they would rightly put it under the genre of pre-election fairy tales).

Each new day in Armenia should differ from the previous one and should be better. In secure Armenia, every one of us will be able to fulfill our dreams, and to accomplish our personal, family, and national goals, leaving behind faulty practices such as the class of the privileged, monopolies, and impunity. A Secure and prosperous Armenia for the fulfillment of the dreams of all Armenians.¹⁹

Good wishes are not enough to make radical changes, and therefore at the moment, there are no guarantees – except, of course, the same good wishes – that feudal authoritarianism will be destroyed as a result of the Velvet Revolution. Moreover, politics driven by a utopian revolution divorced from reality is full of additional hazards, the severity of which will be revealed in the next stage (“The price to be paid for such utopias is only revealed at the next stage.” – as it was mentioned by Juri Lotman). Taking into account the experience of the Third President of the Republic of Armenia and his program

based on dreams and wishes, one could conclude that a fairy tale and a myth can claim to be a model of political development, but are unlikely to become a reality.

7. Until 2018, when describing Armenia, researchers ascribed to it an intermediate position among post-Soviet and post-communist countries, somewhere between consolidated democratic and consolidated authoritarian regimes.²⁰ According to A. Melville, Armenia was ranked among the countries with a problematic trajectory of future development, and among the regimes with intermittent and unstable dynamics, according to N. Rozov.²¹ This implies a variety of possible developments. The “Velvet Revolution” has proved that the Armenian “Serzh Sargsyanian” way of authoritarianism did not reach its consolidated form. The name itself pronounced the goal: to achieve a consolidated Eastern European-type democracy. However, in addition to the wishes, this also implies systemic institutional changes, first and foremost, in the form of constitutional amendments. The possibility of strengthening democracy in its so-called immediate or direct form, without institutional grounds and by maintaining the over-centralization of governance system around the current Prime Minister’s personality, seems to be quite problematic. Otherwise, in the absence of such a plan, as is often the case, the uncertainty of the final destination is concealed by the revolutionary pathos of achieving impossible goals. “The frenzied masses were going toward the Sun!” (Yeghishe Tcharentc, from his early optimistic revolutionary poem “Frenzied masses”) – this is what the end-goal of the uncertain destination usually looks like.

By summarizing the predictable prerequisites, it is also possible to expect serious changes. Analysts characterized the Armenian model of authoritarianism as uncertain, since a nonconsolidated authoritarian system could have developed either into a democracy or a dictatorship. The main achievement of the “Velvet Revolution” at this point, is that it prevented the process that would have led toward the completion and finalization of the authoritarian system. However, this did not rule out the revival of authoritarianism in another form, e.g. when the bureaucratic Sardar is replaced by an omnipotent populist leader.

However, the other possibility is also real. By pulling the levers of power and based on a short-term and thought-out plan in which responsibility is clearly assumed, it is possible to take the necessary steps to eradicate the institutional foundations of electoral feudalism and its basis – folklore ideology. But if we are offered the impossible instead of specific goals, then the same alternative will appear. Without radical constitutional and serious political and economic changes, the idea of a *leap* will be replaced by the concept of a *long and arduous path*. Both possibilities currently exist. However, the public agenda of the necessary actions and developments is not yet formulated in Armenian political thought, and in such conditions, the pessimistic forecasts are more realistic. It seems as it has become a tradition in Armenian history, the trajectory of Armenia’s further development remains uncertain:

We have walked for a long time through the crossroads of history –
Clueless, rudderless, scattered,
From the earliest days to this great present [...].
(Y. Charents, from his late poem “At the Crossroads of History”)

- 1 This work has been supported by the Russian-Armenian (Slavonic) University at the expense of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation in frameworks of project the "National Culture as a Strategic Resource of Development: History and Challenges of Modernity (on the example of Armenia and Armenians)"
- 2 Niklas Luhmann, *Introduction to Systems Theory* (Polity Press, 2012).
- 3 "The system, passing through the stage of self-description, changes: assigning to itself clear boundaries and a considerably higher degree of unification. However, separation of the process of self-description from the state preceding it is possible only in a theoretical sense. In reality, both levels continuously influence each other. Thus, the self-description of culture makes a boundary of the fact of its self-consciousness. The moment of self-consciousness defines the boundaries of cultures, and the inclusion of governmental and political considerations has repeatedly added a dramatic character to this process." Juri Lotman, *Culture and Explosion*, Marina Grishakova (Ed.), Wilma Clark (Trans.) (Berlin: De Gruyter Mouton, 2009), 172.
- 4 We referred to this question in our previous articles, see Suren Zolyan, "The Institutions of the Western Democracy and the Armenian Realities, *Armenia on the Way to Europe*, Ashot Voskanyan (Ed.) (Yerevan: Antares, 2005), 157-172; Сурен Золян, "Институты западной демократии и армянские реалии", *Сравнительное конституционное право, Институт права и публичной политики* 59 (2) (2007): 129-135.
- 5 "This promise of a "Great Society" is true to the West's philosophy of history, which is essentially a secular adaptation of an eschatology of salvation. Marxism was only a rival version of this eschatological vision of history. That is why the collapse of the Soviet Union, while it clearly demonstrated the insanity of believing in "laws of history," was nevertheless interpreted as the sign of the universal and lasting triumph of market forces, that is, again, as an expression of the laws of history, and even, for the most enthusiastic, as the "end of history." Alain Supiot, "The Public-Private Relation in the Context of Today's Refeudalization," *International Journal of Constitutional Law* 11 (1) (2013): 133, <https://doi.org/10.1093/icon/mos050>, accessed 1.11.2019.
- 6 "What we may be witnessing is not just the end of the Cold War, or the passing of a particular period of postwar history, but the end of history as such: that is, the end point of mankind's ideological evolution and the universalization of Western liberal democracy as the final form of human government." Francis Fukuyama, "The End of History?", *The National Interest* 16 (Summer 1989): 3-18.
- 7 "By contrast, the ideal binary system is represented by the complete destruction of all that already exists, which is considered to be irremediably corrupt. [...]. The price to be paid for such a utopia is only revealed at the next stage. The characteristic trait of explosive moments in binary systems is that they are perceived as unique and without equal in the entire history of humanity. They declare not the abolition of a specific layer of historical development but the very existence of history. In its ideal expression – this is the apocalyptic "time that will be no more" whereas in its actual realization – in the words of Saltykov as he completed his *History of One City*: "The flow of history has been interrupted." Лотман, "История прекратила течение свое", *Статьи по семиотике и типологии культуры*, т. 1 (Таллин: Александра, 1992), 165.
- 8 "Central to this sub-discipline, the concept of transition unites all processes of transition – in any kind of form and content – from the former undemocratic to another state. Yes, over the course of more than two decades of development of transitology, one or another kind of democratic structure has usually been postulated as the end result of the "transition", while reality has shown that this result is rarely achievable. [...]. Now, when it has been twenty years since the collapse of Communism and the above-mentioned trends in the development of the post-communist regimes have been firmly established, one would think that it would be possible to come to some agreed conclusions on this issue. For example, it is necessary to recognize that the theories that predicted a rapid transition of the post-communist world to democracy as a result of the hard work of the post-communist elites on the constitutions turned out to be simply erroneous, and not only in

the post-Soviet context but in general.” Стивен Хэнсон, “Эволюция постсоветских режимов”, *Pro et Contra*, 15 (5) (2011): 106.

- 9 Хэнсон, “Эволюция постсоветских режимов”, 111.
- 10 “‘The end of history’ (as Francis Fukuyama predicted) never came, but the Hegelian idea of the moral and political victory of liberal democracy was not entirely ill-founded. Most authoritarian regimes began to pretend to be democracies, and only a few world outcasts outright reject the principle of democracy, the alternation of power, and the need to protect the freedoms, rights and dignity of citizens. Owing to this mimicry, all sorts of ‘imitative,’ ‘sovereign,’ ‘guided’ and other ‘democracies’ appeared, which are now called hybrid regimes, in turn, divided up into the ‘personalized,’ ‘one-party’ and ‘military’ categories (juntas).” Николай Розов, “Динамика гибридных режимов и устойчивость/хрупкость неототалитаризма”, *Полития* 88 (1) (2018): 31.
- 11 “Returning to the question of ‘hybrid regimes’ and ‘democracies with adjectives,’ it is worth noting that the problem here, most likely, is not in the attributive characteristics and properties (‘guided,’ ‘delegative,’ ‘electoral,’ ‘authoritarian’) but in the very predicate ‘democracy’ itself. Indeed, if in the overwhelming majority of cases we are dealing not with “transitional”, but with fully established, consolidated (albeit insufficiently institutionalized) undemocratic regimes – e.g., neo-authoritarian – then they also need to be conceptualized in a different – undemocratic – conceptual framework. It follows that the focus of the analysis should not be these or other ‘adjectives’ for ‘democracy,’ but the object itself (the predicate), which, strictly speaking, is not at all a democracy. But in this case the most important task of political comparativistics is the typologization of modern non-democracies, that is, autocratic regimes of a new type.” Андрей Мельвиль, “Демократические транзиты”, *Политология: Лексикон* (Москва: Российская политическая энциклопедия, РОССПЭН, 2007), 123-134.
- 12 “The notion of a ‘re-feudalization of law,’ [...] does not mean a return to the Middle Ages, but the reemergence of a legal structure which the birth of the nation-state had rendered obsolete.” Suptot, “The Public-Private Relation in the Context of Today’s Refeudalization”, 138.
- 13 “A post-democratic society therefore is one that continues to have and to use all the institutions of democracy, but in which they increasingly become a formal shell. The energy and innovative drive pass away from the democratic arena and into small circles of a politico-economic elite.” Colin Crouch, “Five Minutes with Colin Crouch,” *European Politics and Policy* (blog), February 9, 2013, <http://bit.ly/11V0Tg6>, accessed 1.11.2019; See also Colin Crouch, *Post-Democracy* (Oxford: Polity Press, 2004), 144.
- 14 “Drawing on a substantive connection between liberalism and feudalism, I argue that in spite of a nominal commitment to democracy, the American political system is not substantively democratic. On the contrary, the increasing commitment to neoliberal ideology over the past 30 years is having the effect of establishing a private government, one that is strikingly similar to feudalism, where the few rule the many in the interests of the few and status arrives via consumption and market connections. Furthermore, the internationalization of the American politico-economic model, largely via transnational corporations, promises the extension of this New Feudalism throughout the world. Despite the claims that ‘liberal democracy’ promises the end to history, in other words, the future of democracy looks particularly bleak.” Tim Duvall, “The New Feudalism: Globalization, the Market, and the Great Chain of Consumption,” *New Political Science* 25 (1) (2003): 81, <https://doi.org/10.1080/0739314032000071244>, accessed 1.11.2019.
- 15 “There is a problem for both democracy and the market economy. If political issues, major questions are increasingly treated within corporation it is a privatization of politics. It’s not just privatized Keynesianism, it is privatized politics which is a return to the Middle Ages.” Crouch, *Post-Democracy*, 144.
- 16 Сурен Золян, “Это сладкое слово: “стабильность”. Армения в 2004 году”, *Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ* (Ерван, 2006), 87-103; Сурен Золян, “Армения в 2008 году – феодальная демократия или демократический феодализм?”, *Кавказ 2008. Ежегодник института Кавказа* (Ереван, 2010), 24-42; Suren Zolyan, “Feudal

Democracy or Democratic Feudalism: Armenia in 2008”, *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus 2001–2011*, Alexander Iskandaryan (Ed.) (Yerevan: Caucasus Institute, 2011), 32-47.

17 Harold Lasswell, “The Language of Power”, *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, David Kaplan, Harold D. Lasswell, Nathan Leites and Associates (Ed.) (New York: George W. Stewart, 1949), 3-19.

18 Nikol Pashinyan, “Pashinyan Made it Clear to the Republican Party: We Do Not Need a Favor from You,” *Sputnik Armenia*, June 7, 2018, <https://armeniasputnik.am/politics/20180607/12521831/armenia-pashinyan.html>, accessed 1.11.2019.

19 Serj Sargsyan, “Towards A Secure Armenia! Pre-Electoral Program”, http://www.hhk.am/u_files/file/election-programm-2013-en.pdf, accessed 9.5.2019.

20 Золян, “Это сладкое слово “стабильность – Армения в 2004 году”, 87 - 88; *Факторы режимных трансформаций и типы государственной состоятельности в посткоммунистических странах*, Д. Мельвиль, Д. Стукал, М. Миронюк (Ed.) (Москва: ВШЭ, 2011), 35.

21 Николай Розов, “Динамика гибридных режимов и устойчивость/хрупкость неототалитаризма”: 42.

ARTUR
MKRTICHYAN

THE CONCEPTION OF A “NO
WAR, NO PEACE SOCIETY” AS A
MODEL FOR THE SOCIOLOGICAL
DIAGNOSIS OF POST-SOVIET
ARMENIAN SOCIAL LIFE

sociological studies of the various sides of Armenian public life show that the widely used term, “transitional society,” is not methodologically suitable. Additionally, it is utilized as a mythological formula (mythologem), and the “hunt for myths” (Norbert Elias) is one of the main functions of a sociologist.

It is possible to envision the transition as a path leading from one point to another. However, around twenty years have already passed, and our society is not going anywhere. The social system is working within boundaries of the same quality on the periphery of the contemporary capitalist world-system, in which the relationships between belongings and things are more important than real-life social ones.¹ The transition from the “second world” to the “third world” is complete, and it is clear that the transition period of the creation of a capitalist society was led by the clash between the human and the material and the conflict between local tradition and global formal values. These were manifested in the unique discourse of the transitional period – the writings of the press and artists. The post-Soviet Armenian person was, willingly or unwillingly, included in the new social relationships. In this case, the institutions and groups that served as intermediaries between them and society had lost their previous organizing functions. The individualization of people’s behavior that grew under the influence of globalization was subjected to the supervision of collective morality, old social norms, and stereotypes – through the traditional regulatory frameworks. In that sense, there are certain unique aspects of *anomie* that are characteristic of public life, which through certain measures are also characteristic of other post-Soviet countries.

It is possible to define that anomie as “complete indifference to any social impulse, independent of its positive or negative direction.”² The old traditions, customs, and stereotypes that governed social behavior lost their practical meaning and influence over the individual. The individualization of public life brought people out from under the collective moral regulatory framework. The destruction of the totalitarian Soviet system erased the previous moral boundaries that had been drawn by the power of the regulation of collective ethics.³ Personal enrichment becomes the main goal, and personal welfare the most important indicator. However, people cannot reach that goal through officially accepted means. As a result, we observe an acute rise in society’s structural instability as well as the uncertainty of constantly reproduced norms, which is based on the accelerated rate of change in the order of economic life. Due to the underestimation of human factors, its regulation of normative values remains behind. The legal institutional ways of reaching common goals that have been commissioned through cultural subtext, as well as the contradictions that arise from the realistic possibilities for fulfilling existing demands gives birth to anomie in wide segments of the population, which are particularly large in our society. The cultural value system proclaimed by us overestimates the significant goal for everyone, but this limits or completely blocks the institutional ways for reaching these goals for the social system of a society of a peripheral country. These two elements of cultural structure are interconnected, and a culture war breaks out when the degree of their incompatibility begins increasing to an untenable point, when people begin to emphasize goals and methods of reaching them in differing ways.⁴ However, the constant threat of war also causes persistent instability, combining with other factors to keep people from the possibility of individual welfare. Even if a unity of goals or a recognition of a common goal existed among the members of Armenian society, the existing moral-legal norms and the absence of their realistic possibilities for realization in public life results in the necessary accommodations for anomie.

Armenia, located in the South Caucasus, along with the influence of globalization, is much more connected to the unique processes taking place in the regional countries. The anomic “no war, no peace” situation characterizes the framework of those processes. Consequently, the characteristic traits of the societies of the South Caucasus express the “no war, no peace society” conception. That conception is the so-

ciological diagnosis of the status of public life in the countries of the South Caucasus.⁵ Therefore, a question is raised – How realistic are the European outlooks for similar societies, where the process of democratization in principle proceed differently than the post-socialist states of Eastern Europe?

The wars in the South Caucasus (Karabakh, the Georgian-Ossetian military conflict) have not concluded in *de jure* fashion, though they have both been in a state of cease-fire for a long time. In these conditions, the societies of the South Caucasus keep a relatively high level of militarization. On the other hand, they are trying to overcome the imperatives of militaristic conditions and solve the main peacetime problems of socio-economic development and democratization at the same time. However, due to the “frozen” conflicts, there is a constant tension and a certainty of the reescalation of military confrontations within society.

Both economic freedom and political democratization are subject to the imperatives of militarization, the privatization of the means of production did not facilitate the foundation of a free competition, anti-monopolistic regime, and the institutionalization of democratic forms of government did not destroy authoritarian regimes. The militarization of public life is not only manifested in the relatively large amount of the budget spent on the military, but also in the economy, science, education and upbringing of the youth, political organizations and practices, the propaganda of the press, even fashion (soldier-style clothes are spread). Society is forced, for the welfare of the people, to spend a not-insignificant portion of their meager resources for militaristic goals, resulting in an increase in the alienation of people from the common good.

From the point of view of sociology, in similar societies, there is an absence of sufficient conditions to facilitate the successful operation of horizontal relationships between subjects. That forms one of the differentiating factors of “no war, no peace societies” – the lack of a transition from the overestimation of perpendicular relationships to the prevalence of horizontal ones. Therefore, in reality, economic regulatory market mechanisms are also not functional. Additionally, “unauthorized” initiatives open a place for characteristically criminal shadow processes. In the system of communication, impulses are transformed into the instructions of the government’s central office. Communication is subjected to direct supervision. Political semantics fit into the simplistic leader-follower templates. In “no war, no peace societies,” the dissolution of the peculiarities of horizontal structures in a perpendicular structure is realized, forming *structural authoritarianism*. On the other hand, in “no war, no peace” conditions, the public consciousness in its turn calls for the mythologem of a “strong-handed government” in order to destroy instability and danger. Consequently, a change in political leadership does not destroy that authoritarianism – in the best-case scenario, a democratic authoritarian regime is formed.

Additionally, the politicization of those societies inevitably leads to militarization, when, in the context of society’s inner self-organization, the reconstruction of social relationships similar to military ranks takes place. Social-political relationships are formed in accordance with “no war, no peace society” objective conditions, such as characteristically possible amended expectations of militaristic-mobilization issues. Mobilization becomes a differentiating characteristic of “no war, no peace societies, and their development towards democratization is realized not through participation, but by *mobilization* for the means of establishing democracy that the institutions form specifically taking into account expectations of military mobilization.⁶ For that reason, the influence of the army on public life is truly large in “no war, no peace societies.”

Crises, as a defining feature of “no war, no peace societies,” and globalization work against local self-governance and the subjection of democratic principles, decreasing society’s trust in democratic institutions. The public consciousness does not place much importance in democratic predilections and the institute of public opinion works

in the regime of chaos and is characterized by great agility. In similar conditions, the system of state authority becomes unproductive, and corruption runs rampant in the ranks of state officials. Trust, as social capital, is the foundation of social solidarity, and if there is no solidarity in society (if citizens do not identify themselves with their state), then the country's national security is threatened. For that reason, the state constitutes itself principally as a defense bureau that gives itself the right to utilize violence in the name of national security and the preservation of the social order. In that type of situation, the organization of the values of public life is realized through practices brought from the military sphere involving the use of force. The utilization of those uses of force to solve the main social problems facilitates the militarization of the public consciousness and the formation of a state system of administrative orders. Even the so-called practice of "transitional justice" can be utilized.

In reality, the existence of an authoritarian regime is mainly dependent on the danger of the resumption of war. Those in favor of granting wide authorizations to the prime minister of the Republic of Armenia mainly give this circumstance as a reason that Armenia needs a "strong" government. However, if society is in a "no war, no peace" state, where collective solidarity is weakened at the same time it is observed that the individual in a society loses his identity as a member of society and the individual's political activity has decreased, then an increase in the uncertainty of social behavior in public life takes place. This is also apparent in the governing sphere.

The characteristic governing principles of a "no war, no peace society" prevent the creation of a civil society. The complex system of new norms and interrelationships are still institutionalized based on the old mechanisms of social life, including marriage-familial, comradesly, and other institutions, through which society organizes and legitimizes people's interrelationships on the level of "mechanical solidarity." The degree of personal safety in "no war, no peace societies" is, as a rule, extremely low. The uniqueness and dignity of individuals are not appreciated. When the citizens do not have a complete feeling of psychological trust, a fear complex is formed. That is explained by the fact that in a post-war period the dignity of an individual is not valued. The reason is that during wars, "the means of systematic killing, when the individual is shown to be a nobody in a more than obvious way in front of someone with all his nakedness, the nothingness of all human life. Life is not highly valued."⁷ In "no war, no peace societies," a similar attitude continues to characterize the structure of normative values, which is specifically manifested as a human factor as the undervaluing of a main source of social welfare. The individual's value system, their orientations, viewpoints, preferences, and behavior become contradictory. The old "war" values and norm already do not correspond to reality, and the new ones perhaps have not completely formed and established themselves in the public consciousness. As a result, people are alienated from the system of the acceptance of political decisions, and essential activity of citizens is low. The situation of having a "mass army" in public is considered more important instead.

In the context of globalization, it is possible to observe that the resumption of war in the region and the possible threat of defeat are used by superpowers as well as ours with the goal of influencing the politics of the other South Caucasian states as well as to limit their self-governance, because all the republics of the South Caucasus are dependent on the military support of the superpowers and stand to lose a lot without their military "neutrality." In similar conditions, great risks emerge, and the "no war, no peace society" becomes specifically a "risk society." The potential risk, the future threat, dictates the structure of the content of the present social processes and the uncertainty of social expectations.

In order that uncertainty be limited in acceptable frameworks, it is necessary to expect not only the existence of anomie, which assumes the development of corresponding

new moral values and legal norms, their taking root within the public consciousness, in addition to the danger of the resumption of wars. The future prospects for the development of "no war, no peace societies" is dependent on the formation of a corresponding identity that will support the existence of a civil culture. Only through the formation of the understanding of the unity of citizen-nation-state amongst the members of society can an unequivocally positive attitude emerge regarding national identity and the state in order to overcome the anomie of public life. The pathway to overcoming the anomic state is in the fast development of new ideo-pedagogical processes, as well as connecting the citizens' idea of human rights to the ethical values of "moral individualization." On the other hand – it is the future democratization of public life that will bring the peoples of the South Caucasus towards mutual trust and peace.

- 1 See Hovsepian Aramajis, *The Social-Philosophical Problems of the Reproduction of Social Relationships* (Yerevan: Yerevan University Press, 1986), 64-67.
- 2 Жан Тощенко, *Парадоксальный человек* (Москва: Гардарики, 2001), 373.
- 3 The prior totalitarian social system was still stable, because human needs were satisfied more easily in the socio-traditional order, because the private sense of purpose was subject to the whole. That was officially limited by the principles of universal goals and equality proclaimed during the foundation of communism. The corresponding collective consciousness kept those demands on a low level, preventing "individual" development, the liberalization of the "person" and strictly limited an individual's ability to work freely within their given status.
- 4 See Robert Merton, *Social Theory and Social Structure* (New York: Free Press, 1957).
- 5 The development of that type of conceptual model will not only have a practical significance, but also a large theoretical meaning, because many countries of Asia, Africa, and Latin America are "no war, no peace societies," and have been able to solve the problem of independent development (Israel being a pertinent example).
- 6 Compare Samuel Huntington, Joan Nelson, *No Easy Choice: Political Participation in Developing Countries* (Harvard University Press, 1976), 2-5.
- 7 See Yervand Frangyan, *The Philosopher of Pessimism* (Yerevan: Lojs, 1911), 142.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

aspects

ANNA
ZHAMAKOCHYAN

ARPY
MANUSYAN

SONA
MANUSYAN

ARMENIAN CIVIL SOCIETY
FROM A REVOLUTIONARY
ANGLE¹

PREFACE

Armenian civil society, which started to develop following the country's declaration of independence in 1991, became a discussion subject in scholarly circles since late 1990s (Ishkanian 2008). In the last several years, it has also become an important matter of (self)-reflection within the NGO environment and activist communities.

At various stages of the country's political life, understandings of civil society members about their role and mission in public life, as well as about conditions and perspectives of own work have been changing. During late 2017 – early 2018s, the period immediately preceding the unexpected Armenian revolution, these perceptions were already marked by considerable anxiety and confusion.

In February 2018, Socioscope and LSE professor Armine Ishkanian initiated a joint research, which sought to “respond to the issue of shrinking space of Armenian civil society”, as often described at the time by many human rights NGO members and activists advocating public interests.

The interviews we had conducted with civil society representatives and other key informants² in the months of February and March (shortly before the revolution) revealed concerns, apprehensions, and analytical attempts that implied no possibility for a shift of the power that had been ruling for almost two decades then. Yet, in less than two months – from mid-April to May – political life in Armenia took a dramatic turn. The actions of one of the oppositional parties and civic protest initiatives grew into the “Take a step, reject Serzh” coordinated movement, and the nationwide mobilization around it was able to unsettle the final rooting of authoritarianism in the country and to achieve change of government without a single human loss.

This change, for which there have been various names – velvet revolution, non-violent revolution, that of open hands, peoples' revolution, democratic revolution, that of love and solidarity or Armenian revolution, albeit unpredictable, was made possible through the mobilization efforts of different social groups, including the self-organization of resistant civil society groups. This study seeks to examine how the active engagement of these civic protest groups in the revolutionary process came to be.

METHODOLOGICAL APPROACH

In our broader understanding of civil society, we follow Cohen&Arato's definition of it as “a sphere of social interactions lying between state and economy, which is composed above all of the intimate sphere (especially the family)”.³ It is the sphere of associations, not-for-profits, civic initiatives, social movements and public communications. Within the frames of this research, we discuss *resistant* or *contentious* civil society, which is politicized, transgressive and progressive by nature, seeks to break the conservative status-quo, acts out of the interests of more oppressed, persecuted, ignored and “unheard” groups in society, and aims at their protection and social change. In our view, it was precisely these groups that made up the avant-garde circles of Armenian revolution along with My Step movement, bringing inspiration and acting as role models for the broader public.

In our view of civil society from the revolutionary angle, we rely on contemporary sociologist Sidney Tarrow's theoretical and methodological framework of studying social movements and contentious politics. The framework proposes four main lines of analyzing movements and revolutionary protests.⁴

- Political opportunity structure

- Repertoires of contention and their use under different political opportunities
- Mobilizing structures
- Framing

While using this conceptual and methodological framework, we also place importance on the sociological approaches that account for emotions and feelings of those engaged in contentious politics; these approaches became particularly prevalent in Western social theory from 1990s.⁵ This applies to those emotions that allow individuals and groups involved in the movement to feel as political agents and to reframe the movement's rational aspect, such as anger, despair, dignity, pride, disgust, and fear, enabling a kind of "emotional emancipation".⁶ As Chantal Mouffe argues in her various works, emotions and passions enable the forming of the political "we", as well as invigorate political ideas.⁷

Based on this combined approach, we include into the structure of political opportunities the accumulated hopelessness about positive political change, the disgust and hate felt towards the ruling power among both civic protest groups and the larger public: these emotions proved to play a significant role especially in early stages of the revolutionary mobilization. Thus, emotions, among other systemic elements, become an opportunity for effective mobilization of groups questioning or challenging the political system. In this sense, even with their emotional background, political opportunities are conditions for enacting public resistance. Shifts in the political opportunity structure generate important motives for public resistance with a political agenda. When public resistance actions rely on social networks and use common cultural frames, these actions may become long-standing and effective to endure even strong power pressure.⁸ When such resistance engulfs the entire society, we are likely to see a cycle of contention, and when this protest cycle embraces conflicting groups and layers, the result is commonly a revolution.⁹

THE PRE-REVOLUTIONARY STATE OF ARMENIAN CIVIL SOCIETY ACTION

A retrospective review of our interviews allows us to first notice those social-political (pre)conditions and their perceptions that led NGO workers and activists to mobilize around a process initiated by a then poorly trusted political force, the leader of which was ultimately able, under the street pressure, to be elected by the parliament of the time.

The social and political conditions of Armenian civil society can thus be viewed in several interrelated planes: *the internal political environment*; *the internal milieu of civil society: tensions*; and *civil society – international/donor community relationships*.

As a distinguishable general trend, the pre-revolutionary environment of domestic policy was characterized by interviewed CS representatives by feelings of general mistrust towards the authorities and the political opposition of the time, and by self-mistrust and hopelessness.

the internal political environment

Armenia is one of the post-Soviet states which saw a rise of national democratization waves ahead of the Soviet collapse, which in turn led to the country's independence and to the establishment of the new, post-Soviet rule.

Democracy did not solidify, however, in a country that had inherited the Karabakh

conflict along with independence. The first wave of democratization was followed by backslide and rise of authoritarianism. During this short period of almost thirty years of independence, there have only been a handful of elections in Armenia, the legitimacy of which would not be questioned by either opposition or society. Furthermore, a seemingly unbeatable political pyramid had been formed during the last two decades, which remained immutable despite occasional changes of individuals. Back in 2008, Armenia's second, leaving President Robert Kocharyan (who noted in his public speeches, though, that he did not plan to leave politics) supported his confederate Serzh Sargsyan's becoming the next president at the cost of stifling oppositional unrest, civilian fatalities and political persecutions. Serzh Sargsyan was able to maintain his own and his backing party's ruling power for another ten years without the necessary reserve of public trust for that. In 2015, shortly before stepping down with the approaching end of his second office, Sargsyan initiated constitutional changes, which were to provide shift from presidential to parliamentary government system. As rightfully apprehended by Armenia's resistant groups, this was going to become a means of holding to power – now as a prime minister. During the implementation period of our research, Serzh Sargsyan's name as a prime minister candidate to be elected by the National Assembly had not yet been officially announced, yet this was signaled in his party confederates' speeches as well as in concerns raised by oppositional political forces and civic protest groups.

Serzh Sargsyan's impending prime-ministership was largely perceived by the interviewed participants as a perspective for consolidation of the conservative ideology of the authorities of the time, for increased centralization of economic and cultural resources and strengthening of authoritarian leverages and, tied to this, for shrinking space of civil society. The legislative amendments that were rapidly taking place in 2017-2018 meant legal reinforcement of precisely this situation. During that period, various civic society groups were only able to pessimistically reflect on a whole chain of new introductions that implied negative consequences. Among them were amendments in various legislative documents undermining the freedom of attorneys,¹⁰ considerably limiting the transparency of the government's activities,¹¹ as well as the 2017 amendment to the Law on NGOs which practically restricted the ability of environmental NGOs to advocate public interests in Armenian courts

As this research showed, the shrinking space of civil society action and the complicated domestic political situation were also affected by growing militarism (the construction of public life around the concept of "nation-army") and active propaganda of military-patriotic rhetoric through the institutes of media, education and the church, all of this kneaded with the intent of shaping negative public perceptions of civic protest groups.

The shrinking of civil society space was taking place at the general backdrop of formal democracy and relative freedom of speech, which allowed civil society to criticize (albeit in limited public spaces) the existing system, thus somewhat discharging the social energy of protest struggles and subsequently limiting the possibility of real systemic changes at the level of concrete action.

Yet these criticisms, heated discussions on various urgent issues, and even diffuse acts of resistance – all the fragmented achievements and failures thereof- should importantly be viewed as political premises that made for the accumulation of struggle experience and hence for the opening up of space for (revolutionary) change.

These conditions turned to be particularly significant at the time when the opposition of the time (weakened because of the policies of the regime) failed to be seen as an agent of real political changes, considered instead to be nominal or non-existent. It is therefore precisely in the civil society domain where it became possible to enact protest politics and shape the discourse on structural political change. At the same

time, however, this also gave rise to criticism for getting overly politicized – both internally by apolitically positioned individuals and NGO representatives (engaged in delivering social services) and by the donor community. What the latter expected from civil society was more understanding, compromise and constructive cooperation with the government.

Along with the Western donors' efforts to build civil society in Armenia through more or less transparent policies, it is also important to note the influence of Russia, local big businesses as well as state financing streams (RONGOs, BONGOs and GONGOs) in forming an alternative, controlled, and then government-loyal civil society favoring the conservative agenda during the last several years.

As pointed out by those we interviewed among resistant civil society circles, these policies were implemented through RONGO, BONGO, and GONGO-type nonprofits. Their empowerment had led to the forming or strengthening a civil society that was oriented towards reproduction of conservative ideology and values and paternalist ethics among wider society, anti-democracy and controlling politics, as well as, in some instances, towards the protection of the interests of big businesses vis a vis public interests.

the internal environment of civil society: tensions

Civil society in Armenia, like in other post-Soviet states, began to develop and grow since early 1990s with Western donor aid. The latter was primarily aimed at supporting democracy in the former Soviet states in early independence period¹². By the mid-1990s, the Western financial assistance had considerably increased to support diversified topics and causes ranging from poverty elimination to reforming the education system. At that time, donors were supporting mainly apolitical and predominately humanitarian or service delivery organizations. In this period, Armenian civil society took the path of institutionalization and professionalization ("NGOization").¹³

Armenian civil society began and continues to develop by responding to both local and global (western) political and economic processes¹⁴. In the aftermath of the 2007-2008 global economic crisis, these processes underwent further shifts, giving rise to anti-system grassroots movements (both leftist and extreme right-wing) in the developed democracies of the West. Today too, the civil societies in many countries are faced with a number of challenges brought about by the crisis of Western democracy, such as the rise of extreme right-wing and nationalist politics and the increased dependence on their governments.

In Armenia, the impact of these global waves was coupled with the specifics of local political processes, in particular with the crisis in the political life in the aftermath of events of March 2008. On the one hand Western grassroots movements and on the other hand limited room for action for oppositional parties in the country were a major stimulus for the development, coordination and empowerment of civic protest movements in Armenia. By 2010-2012, youth initiatives had already started publicly visible actions in Yerevan's urban settings.

The civil society development during the last decade is of particular importance in terms of the active and self-empowering work of activist and protest groups and civic initiatives and is also marked by mutual flows between NGOs to activism, as well as between political parties and NGOs and activism. The experience of post-Soviet countries (such as of Georgia¹⁵ and Ukraine) demonstrates that the internal fluidity between civil (politicized) society and political groups allows the activists and NGOs to become important and even primary links in the mobilization and framing of the political strug-

gles; this is what practically took place in Armenia in the spring of 2018.

With regard to resistant civil society- donor relationships, an observable gap had formed here in the pre-revolutionary stage. The negative consequences of the global economic policies and the supportive stances of Western states and international organizations towards the local corrupt authorities in the last several years had led activist communities and some NGOs to increasingly question and criticize¹⁶ their policies in Armenia.

Armenia's decision to join the Eurasian Customs Union back in 2013 was followed by significant shifts in the priorities of international (mainly Western) donor organizations regarding Armenia and Armenian civil society, resulting in revised approaches and schemes of financial aid (which were yet again reconsidered as CEPA (the EU-Armenia Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement) was initiated and signed.

Under these circumstances, democratization demands and expectations from Armenian government decreased. The civic groups were becoming increasingly aware that for international organizations, local issues were seen as secondary to cooperation and partnership with the government. The fact of financial dependence on international donors was increasingly problematized: many aired concerns that it was often the donor priorities that determined the agenda of the local civil society and subsequently limited or criticized the uncompromising approaches of resistant groups. The disillusionment among the civic sector regarding the possibility of freedom of action had been growing especially in the last two years leading up to the revolution. The situation was sometimes described, especially by activists, as a period of “dead activism” or “conformist NGOs”. In turn, those resistant NGOs who were ready to move towards transformative change with incremental steps, often felt unappreciated and pressured by activists that were confrontational and had set overly high benchmarks. For those NGO members that were maintaining ties with street struggle and activism, this was a difficult period of isolation, political apathy, exhaustion, fruitless struggles, as well as of seeking new forms of struggle.

With all the tensions, however, NGO-activist interactions became the environment in which NGOs were able for a more radical and dynamic action, and activists were able to use the more stable and institutionalized resources of NGOs.

The donor community, in turn, expected to see a “constructive”, compromising civil society that would work “at the discussion table”, which to many NGOs implied maintaining of the undesirable status-quo. Many NGO representatives as well as activists were appalled with the visible trend of large Western donors becoming comfortable with not just cooperating with the government but also financing GONGOs, with their justification of a policy of balancing. For the local civil society, however, this was a policy of using funding to exert influence and control over the government.

Within such donor approach, change was seen as possible by sitting around the negotiation table rather than going out to streets. Further to this, many Western donor organizations were increasingly cutting the financing of select NGOs (e.g. cutting several times the amount of money for the submitted project). Simultaneously, large donors encouraged working in coalitions and funded coalitional projects, requiring the involvement of divergent, often conflicting of NGOs into them. This approach was also met with discontent, since such imposed collaboration was not always a success. At the same time, however, these formal networks enabled creating new, non-formal and self-sustained ties and networks. Another trend of the time was that the local civic sector was burdened with complicated bureaucratic procedures (because of the donors' convenience to work with more “professional” NGOs), which essentially compromised the effectiveness of their substantive activity and their mission to contribute to the public good or to agenda setting. In this financially unstable and politically de-

teriorating environment before the revolution, the civic sector viewed its own work as fragmented and its impact as inconsistent, which led to searching for new paths. Even so, the domain of civil society was still (self-)perceived as an important sphere of shaping the political discourse and perspective, as a space that is formative of places and people for future change.

PRESSURE, COOPTATION ATTEMPTS: SEARCH FOR REPERTOIRES OF CONTENTION

Contention repertoire is the entirety of strategies, skills and means that protest movements utilize to achieve political change, and that allow organizations to counteract external pressure and cooptation attempts.¹⁷ Repertoires of contention involve not only what people do during resistance or struggle, but also the knowledge and experience that prompts them how to act in a given situation.

From the point of view of responding to cooptation attempts, the pre-revolutionary state of Armenian civil society can be described as a period of being able to detect and understand them while still being in the early search for counteracting mechanisms. Cooptation can be characterized as attempts to marginalize contentious-political civil society and to form a government-controlled civil society (non-resistant, friendly, reform-oriented GONGOs, BONGOs as well as RONGOs). The resistant groups within civil society had actually developed various approaches and strategies in response to these pre-revolution cooptation attempts. Thus, for those with a more radical positioning (or the more “desperate” ones), the way forward was the temporary suspension of active visible (street) work, rethinking of the old forms of struggle and thinking of new ones, self-education in and beyond Armenia, and running of continuous educational projects aimed at knowledge accumulation. The evaluations of representatives of this group, in addition to depicting a skeptical picture about positive political change in Armenia, were also marked with self-criticism as to own potentials, consolidation attempts and productivity.

Another relatively distinct group of civil society representatives believed in the need for continued activity and struggle notwithstanding frequent failures, low effectiveness and the resulting fatigue, whereby struggle was seen as a slight yet important possibility to resist to both internal and external (mainly Russian) cooptation policies. Within this perspective, consolidation of forces with the like-minded groups and everyday work – both locally and on international (mainly Western) platforms- were the strategies of pursuing positive change and vocalizing civil society. The growing pressure and obstacles, such as the power centralization, worsened socio-economic and demographic situation, unrestrained activity of the global capital and local oligarchy and big businesses, the increasing influence of Russia and the reduction of Western donor aid were several reasons that urged civil society to take steps towards redefining own agenda, strengthening trust and partnership networks and platforms (including internationally). Altogether, this was supposed to allow civic groups to reevaluate own resources and to reposition in the shrinking civil society space.

While civil society was full of concerns regarding cooptation and repressive policies before the revolution, it is worth noting how the revolutionary process was illustrative of how the unexpected, crucial change of the political situation could lead to previously unrecorded forms of cooperation and expand perspectives for political change as a result.

MOBILIZING AND FRAMING

The despair brought about by deepening authoritarianism and shrinking space for contentious civil society during the pre-revolutionary period, made the civic groups more politicized and radical and at the same time stimulated debates within and between various groups. Civil society had become the public domain in which, despite but also owing to the contradictions and tensions therein, it was possible to discuss, interrogate, and design the politics and practices of contention. The feeling of doom, the strong despair and the fears concerning the country's irrevocable authoritarianization and feeling limited in own action had in this case become the flywheel of mobilization, providing the proactivity and involvement of civic protest groups, foremost of those with the agenda of human rights protection, democracy, social justice and equality. For examples, among the groups initiating the resistance to long-ruling president Serzh Sargsyan's plan to stay in prime minister's office, Reject Serzh civic initiative was at the forefront. The latter was the most clearly subjectified among other civic groups, and its name soon conjoined the name of Civic Contract party's My Step initiative to ultimately form the "Take a step, reject Serzh" successful motto of the mass movement. The mobilizing charge of this motto clearly relies on framing the principles of driving citizens' agency and initiative and spurring them to self-organization.

Such a form of "active and empowered citizenship", which "links the rights of citizens to the responsibilities they should bear toward their communities and their country", according to A. Ishkanian,¹⁸ were promoted in the country by civic initiatives, which began to emerge in 2007 and expanded in larger numbers in 2010-2011. Back in 2012, the members of Save Mashtots Park initiative in Yerevan had already conceptualized the idea of "self-determined citizen". Inspired by global "occupy" movements, they had used the methods of occupying and blocking public spaces and had practically achieved success in this contention (although the ruling regime had then succeeded to coopt the result and to frame it as expression of its own good will). Later in 2013, during the 100 dram movement against public transportation fare hike in Yerevan, the coordinating group of the movement for the first time applied the practice of peaceful civic disobedience through networked self-organization of street struggle. This provided expanded participation of youth and passenger-citizens and suspended the major's autocratic decision of fare hike that went against public interests.

During these and other episodes of contention over in the last decade, protest groups of progressive civil society have been able- with or without final success- to experience and frame actions and practices of questioning the authorities, and practically introduce (rather than just declare) a number of principles and values including *volunteerism, decentralization, coordinated self-organization, inclusion, horizontal solidarity, peaceful and non-violent collective action through each and every individual's effort and agentic participation*.

Many forms of contention that relied on these principles had by then become familiar to Armenian society through the protest groups' creative action¹⁹ that had not been used before by political parties in their struggles. Together with Reject Serzh civic initiative and Restart student/youth initiative, leftist activist group members and public interest advocates and human rights defenders, Nikol Pashinyan, who was leading the My Step movement, was able to apply these principles in revolutionary days. This secured the success of network mobilization at a scale unprecedented in Armenia.

Groups with limited resources can achieve mobilization and oppose to a much more powerful opponent when they use familiar repertoires of action, while improvising creatively at the same time; when they act in concert and rely on effective linking structures of the social networks and common cultural frames that foster agency. This is precisely what we could observe both during the period leading up to the Armenian revolution and during its process.

At least three circumstances made the joint action of civic protest groups and oppositional Civic Contract party possible. To begin with, the political occasion itself, that is, the political event of termless appropriation of prime-ministership by Serzh Sargsyan, was a process against not only the oppositional forces but also the entire agenda of democratization and human rights. This unambiguously read as a loss of political perspective for Armenia, and as a path leading to irreparable authoritarianization, militarization, and compromised rights. Such bleak prospects were driving for action, and contention against this had become the common agenda of both newly-formed Civic contract party and the more radical groups advocating human rights.

Another factor contributing to this cooperation was My Step movement's initial declaration of resorting to only peaceful assemblies and civic disobedience and their expression of commitment to Armenia's democratization and the protection of citizens' voice and political will. This entitled human rights organizations and individuals, as well as journalists to easily join the movement much unlike in case of the armed revolt initiated by Sasna Dzerer group two years earlier. The leftist groups' and individuals' motive to join the process was based on the acceptance of principles of fight against the oppressive oligarchic economic system, civic self-organization and promoting agency.

The third factor is mainly related to the desolation of the political arena and the established interactions and ties between the political and the civic groups under this circumstance. As a consequence of appropriation and fragmentation of the country's political sphere and the constricted activity of oppositional forces, many political actors found themselves in the civic sector after 2008, bringing their experience of cooperating with political parties and figures, including with Nikol Pashinyan. Besides, collaboration with My Step movement with Nikol Pashinyan at the head was facilitated by the very structure of Civic Contract party, which had originally brought together NGO members, activists, former members of other oppositional parties, political prisoners, persecuted actors and other people with various experiences of protest struggle. Thus, one of Civic Contract party's founding member, now board member and MP of the sixth convocation of the National Assembly Lena Nazaryan was one of the core members of the movement against the Teghut mine back in 2007 and was later a project coordinator in Transparency International Anti-corruption Center NGO, as well as a coordinating member of both Save Mashtots Park and We won't pay 150 dram or 100 dram (initiated against public transportation fare hike) movements. Together with her like-minded fellows, she later shifted her struggle from civic to institutional political platform and joined her efforts to founding Civic Contract party (2013-2015) in pursuit of more effective ways of political change. Many of her fellow-strugglers chose to stay in environmental activism while maintaining some level of ties and bases for mutual trust. The party members' and personally Nikol Pashinyan's ties both in the capital and in regions with various public groups, including political opposition members, oppressed political actors, human rights NGOs and their network platforms, contemporary artists and left-leaning activist groups became a major mobilization possibility.

Thus, mobilization and cognitive and emotional involvement of various social layers during the revolution days was made possible, importantly, through the already existing formal and informal networks between different parts of the civic sector (including novice youth initiatives, more old-timer activists, NGO members, free online media platforms, some radio channels). For many years, individuals active within these networks have been visible to the wider segments of society through virtual platforms, precisely on Facebook, and during the revolution days on Telegram too. Unlike the scandal evolving around Facebook in the USA and Western Europe, where issues of the unlawful use of personal data, spread of misinformation and manipulation and risks undermining liberal democracy were being discussed,²⁰ in post-socialist

(semi)authoritarian societies Facebook had proved to become the main public space and medium backing the preparation and coordination of “hot street” movements.

Facebook, Youtube and the mobile technologies of live streaming had been the integral part of the toolkit of 2010ies’ movements both during the Arab Spring and in Armenia.²¹ Here, civic initiatives have made a full-fledge use of them during self-organization and action but also during down-time. They have been used for communication with public figures and broader public, exchange and dissemination of ideas information, arranging debates, engaging citizens in the discussion of public issues, establishing networks of trust and drawing dividing lines, and influencing citizens’ emotions, thinking, agency and decision-making. During the last few years, the number of Facebook users had reached close to one million,²² which makes around one-third of the country’s population and half of total number of internet users.

During the Armenian revolution too, Facebook was also the primary tool of coordination that was used to disseminate Nikol Pashinyan’s lives, the fresh agenda of the day including the start and end of actions, the specific method of the day, the rallying cries and the ideas underlying intended actions. Their content and the content of livestreams and publications of online media were instantly re-published by other activist Facebook users to ultimately reach hundreds of thousands of citizens as well as diaspora Armenians worldwide. Simultaneous footages and photos of decentralized actions of hundreds of people in various communities and places were also spreading through Facebook and online media as well as telegram channels, which were rapidly gaining popularity. Telegram also served as a relatively safer platform for self-organization inaccessible to special investigation services.

During the preceding period of Facebook activism in Armenia, protection of public spaces and interests had grown to a priority, and the (leftist) ideas of social protection, social justice and equity that had been diminished under the post-Soviet economic liberalization were re-legitimized, and the progressive human rights discourses that had been shaped much earlier were popularized. These ideas were reframed in a more pronounced way during the revolutionary process to become the drivers and bases for mobilization and actions. Thus, the leftist discourses and practices played a significant role during the Armenian revolution, either mingling or competing with the human rights discourses (active in the last decade) and the more traditional national or national-liberal discourses. The public discontent, the anger and negative attitude towards the ruling regime that had accumulated for years transformed into a movement, importantly, by clearly targeting the object of contention, Serzh Sargsyan and his party’s (Republican) power system. In his discursive framing of targeting the corrupt elite and its head Sargsyan, the movement’s key speaker, Nikol Pashinyan was setting the agenda by using the vast experience of past struggles. Firstly, he resorted to expressions that he had himself introduced back in 2008 and that thus had a political history behind (such as “Long live our children who will live in a free and happy Armenia”). In addition, then, he made new uses of the existing cultural representations of an enemy’s image (“We are against Armenia’s azerbaijanization”), as well as used wordings regarding human rights, social justice and protection of public interests voiced by civic protest groups over the past several years.

Interestingly, the policy of ideological construction of unity against the enemy was used by the ruling regime since 2004 through the concept of “one nation – one culture” (in 2017, they refreshed this ideological line with the concept of “nation-army”), as well as through foundations, events and education policies which altogether sought to silence the oppositional voices in the society and to mitigate the existing contradictions. All of this was linked to the “policy of securitization”.²³ As an aftermath of the April escalation in Karabakh in 2016, however, which claimed many human lives as well as some retreat in the controlled borderline (loss of territory), the authorities lost

the monopoly of manipulating the discourse of “national unity” (public support for the Sasna Dzerer being a vivid proof of it). They were even redefined as a threat to the national unity and as an internal enemy. Thus, through the representation of protest narratives during the revolution, the contradictions with the regime were highlighted, and the authorities were easily dropped out of the circle of “solidarity”, which ultimately helped to formulate the unity of citizens or of the “people” and to achieve mobilization. Along with the national-liberal discourse already familiar to this society, new frames of questioning the legitimacy of the elite power, in particular the leftist perspectives on establishing justice and equity were remarkably present and were a significant mobilization driver. Along with establishment of democracy, anticorruption policies, and need for legitimate elections, some movement speakers used the revolutionary platform to also articulate the need for empowerment of and non-discriminatory attitudes towards disadvantaged groups (women, disabled) and marginalized groups (with LGBTIQ people in mind), thus sustaining the involvement of civic protest groups in the movement.

In the mobilization strategy of the younger segment, several techniques within transgressive repertoires (implying infringement of certain procedures and rules) were importantly introduced, such as obstructing speed detectors and temporary occupations of buildings of public significance (of Yerevan State University and Public Radio in particular), blockage of buildings and even calls to not pay for utilities or to cash the balances from bank cards. The list later included targeted expressions of emotions towards the National Assembly and its specific members²⁴ and their online representation. It was important to use a diverse toolkit of direct action tactics in order to translate the widely shared themes of social discontent into participatory action, as well as to break the usual response schemes of state structures, including the police.

Previously more common practices of blocking streets and marching were also refreshed with dynamism and decentralization. Demonstrators in the capital would simultaneously close many streets rather than just one main street, and they would keep it blocked until the police force would seem to prevail over the demonstrator's force and would quickly attempt to disperse at danger and to block another street in a different part of the city. This ‘unorganized’ organization of races and addressless marches proved to be a real challenge for the police – both the unwieldy special police vehicles and the lumpish police officers themselves, who had been accustomed to implementing precise instructions under static conditions. These methods, relying on principles (of free self-expression, citizens’ ownership, peaceful and non-violent disobedience, etc.) rather than on the inviolability of ritual, had created a wide space for creativity and even amusement for protesters (particularly for the dynamic youth) even in a quite tense situation as it was. Each social group joined the movement process and showed solidarity to the declared shared goal of the revolution with their repertoires highlighting their own values. These were ideological rather than just performative novelties that manifested the questioning of the elite rule, the refusal to be their subordinates, and the effort to demonstrate and establish the power of the “people”, that is, the groups outside of the elite.

Relying on the general revolutionary agenda, the civic groups simultaneously designed novel creative events and practices that underlined their own policies and ideological priorities, while being themselves inspired by the practices emerged during the same period, such as by methods of breaking into and blocking state buildings. Among such self-organized activities were the organized street blockages by several women, with the main rallying cry “Serzh is not our dad, we don't have a dad,”²⁵ with which they stayed within the agenda of the day, while adding some feminist references to their protest. They also organized separate women marches or joined the general marches with their feminist posters. Among such actions highlighting specific policies were temporary blockages of entrances of supermarkets, during which mottos re-

garding the protection of labor rights and targeting oligarchs, as well as calling for strikes (*For just Armenia, for labor rights*) could be heard.²⁶ The outrage of public space advocates and other activists in response to the total remaking (under the declared renovation) of one of the capital's public parks even led to breaking into Yerevan Major's building and demanding there the major's resignation.

The principle of decentralized networking had a multiplying effect on actions implemented in various parts of Armenia while pursuing the same goal (marches, student and labor strikes, blockages), as well as on narratives and representations about them. Online circulation of information and images about a dozen actions simultaneously taking place in different locations was one of the aspects boosting the oxygen for mobilization. It ensured the visibility and representation of the previously disguised and suppressed protest, while simultaneously making apparent the suppression attempts and practices by the repressive regime. The presence of flags, posters and other visual as well as audial significations on various buildings, trees, stores, including graffiti of slogans was serving the same purpose of providing the visibility of contention and the massive scale of the movement. Other successful elements of visibility and mobilization were the borrowing of the Icelandic clap, the borrowing of late-evening banging of "pans and pots",²⁷ the very local yet politically significant mass honking of car horns, the dancing and singing, and youth games. In addition to the monitoring and human rights activities by NGOs and the online media, the video- and photo capturing of the evening 'summary' rallies in Republic Square from above with drones also provided visibility. It soon became one of the main indicators of the multitude of the demonstrations, which not only recorded the reality, but also had a mobilizing effect on movement supporters by setting a benchmark of necessary participation scale and committing supporting citizens to taking part in evening rallies.

Thus, the mobilizing structures and means used for the revolution, as well as the ideological framing that constructed commitment (revolutionary identity) to participation, were the important conditions for doing the revolution. Overall, this was made possible by using three competing but also complementary discourses and practices: the national-local, the liberal, and the leftist. The latter two were drawn from the pool of knowledge and activities accumulated, processed, and repurposed by the progressive civil society. As an example, from the very first days the revolution was coined that of "love and solidarity", referring to a poster which was spotted in Republic Square on April 25. It was quite noticeable, and one of the speakers read its message from the stage as an act of complete acceptance of this definition. During the subsequent days, it was reiterated (and sometimes reformulated) for many times, especially by the revolution leader Nikol Pashinyan. However, this poster had an actual author and a specific environment where it had emerged: it had been prepared by an artist activist during evening joint pastime and discussions between artist activists and human rights actors. This is only one example of how the political platform of the movement was open enough to take in and internalize framings that were in line with their logic – whether emerging in progress or elaborated in advance.

As a previously unrecorded outcome, the fight against power reproduction transformed into the breakthrough within monolithic society and into a fight against the power structures, whereby the elite visibly separated from and opposed to the public/people. The principles of relationships established between them were revised, and places and spaces opened up for publicly (though not always clearly) articulating demands for justice in the economic structure (such as boycotting supermarkets owned by RPA-affiliated oligarchs, raising the issue of workers' rights, or, in a more particular case, raising the question of taking community ownership of the shares of a hydroelectric power station owned by the ruling party in one of the regional communities).

This major change or the revolution, which is denoted as velvet, non-violent, of open hands, people's, democratic, or as Armenian revolution of love and solidarity, opens up perspectives for structural transformation of Armenian society, where all social collectives, including civic groups are now faced with the need to reposition and to choose new tactics. The revolutionary event accumulated the past struggle experience (episodes) of all societal groups, in particular civil society to ultimately turn the movement into a shared experience for broader layers, imposing a positioning of either accepting or rejecting the revolution. It therefore implies instituting a new "social contract" of solidarity, and civil society is yet to play its role in its development and achievement.

- 1 The research was conducted by the team of Socioscope research NGO. Different stages of the work and its publicity have been supported by Prague Civil Society Center, South Caucasus Regional Office of the Heinrich Boell Foundation and Calouste Gulbenkian Foundation organizations, for which we express our sincere gratitude.
- 2 The interviews were conducted with representatives of Yerevan-based and regional nonprofits and individual activists engaged in work related to human rights protection, women and gender issues as well as environmental issues. Interviews were also conducted with representatives of several key donor organizations aiding Armenian civil society, as well as with key informants involved in various civil society processes and well aware of its development history in Armenia.
We are thankful to all our partners who we interviewed for their time and for making this research possible by sharing their concerns, fears, perceptions and evaluations.
- 3 Jean Cohen and Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory* (Cambridge: The MIT Press, 1992), ix.
- 4 Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
- 5 James M. Jasper, "Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research", *Annual Review of Sociology*, vol. 37 (2011): 285-303. DOI: 10.1146/annurev-soc-081309-150015, accessed 1.11.2019.
- 6 James M. Jasper, "Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research", 296; Helena Flam, "Emotions' Map: A Research Agenda", *Emotions and Social Movements* (London and New York: Routledge, 2005), 31.
- 7 Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox* (London: Verso, 2000).
- 8 Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
- 9 Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*.
- 10 On February 7, 2018, a group of lawyers went on strike, refusing to defend or represent clients in RA state bodies, courts, and preliminary investigatory bodies. The lawyers' grievances were aimed at the law proposal made by the Ministry of Justice about regulations regarding fines for lawyers and judges. According to the proposed bill, sanctions against lawyers and judges worth up to 100,000 drams could be imposed. "Court Fines Could Endanger the Freedom of a Lawyer: Announcement of the Lawyers," *tert.am*, <https://www.tert.am/am/news/2018/02/08/advocates/2609122>, accessed 27.09.2018.
- 11 On February 1, 2018, the government of the time approved the draft law "On the Structure and Activities of Government", which provided the government sessions to be mainly closed-door, and certain sections could be open to journalists only upon the prime minister's decision. Additionally, the proposal provided that government members did not have the right to disclose any details of the meeting without the permission of the prime minister. One of the authors of the law was the Ministry of Justice, whose leader, Davit Harutyunyan, insisted that the law does not contradict to or undermine democracy. "With the New Law Layout, Government Meetings are Proposed to Become Closed-Door," *azatutyun.am*, <https://www.azatutyun.am/a/29011602.html>, accessed 27.09.2018.
- 12 Armine Ishkanian, "Self-determined citizens? New forms of civic activism and citizenship in Armenia", *Europe Asia Studies* 67 (8) (2015): 1203-1227, https://www.researchgate.net/publication/283582462_Ishkanian_Armine_2015_Self-Determined_Citizens_New_Forms_of_Civic_Activism_and_Citizenship_in_Armenia_In, accessed 1.11.2019.
- 13 Armine Ishkanian, *Democracy Building and Civil Society in Post-Soviet Armenia* (London and New York: Routledge, 2008).
- 14 See, for example, Ishkanian, *Democracy Building and Civil Society in Post-Soviet Armenia*.
- 15 See, for instance, Laurence Broers, "After the 'Revolution': Civil Society and the Challenges

of Consolidating Democracy in Georgia”, *Central Asian Survey* 24 (3) (2011): 333-350.
DOI: 10.1080/02634930500310444, accessed 1.11.2019.

- 16 On the day after the rigged 2013 presidential election, on February 19th, the observation missions of the OSCE, ODIHR, the Council of the Europe had invited a press conference at Marriot Armenia hotel in order to present their preliminary report, which stated that the elections had on the whole complied with the democratic principles and competitive conditions. The press conference was interrupted by the intervention of a group of citizen activists, who severely criticized the aforementioned observation missions, for showing tolerance for the rigged election and, in the end, legitimizing it. The famous text was read by Lena Nazaryan, who later became a member of the Civil Contract Party that was to lead the Armenian Revolution several years later. At present, Nazaryan is a MP of the 6th convocation of the National Assembly, and, as of September 12, 2018, the head of Yelk (Way out) Coalition. “Activists Interrupt Observers’ Press Conference”, https://www.youtube.com/watch?v=Wl_i-b6v4Ns, accessed 27.09.2018.
- 17 Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*.
- 18 Armine Ishkanian, Evelina Gyulxhandanyan, Sona Manusyan, Arpy Manusyan, *Civil Society, Development and Environmental Activism in Armenia* (Yerevan: Socioscop, 2013), http://eprints.lse.ac.uk/54755/1/Ishkanian_Civil_Society_Development_Environmental_Activism_America_2013.pdf, accessed 1.11.2019.
- 19 For the contribution of feminist groups and female figures in the formation of new political practices in Armenia, see Nelli Sargsyan, “The Visible Political Formation Aimed at Important Work in Armenia of the Modus Operandi of Feminists and Feminism,” <http://socioscope.am/archives/1300>, accessed 20.09.2018.
- 20 “The Cambridge Analytica Files,” *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/uk-news/2019/mar/17/cambridge-analytica-year-on-lesson-in-institutional-failure-christopher-wylie>, accessed 27.09.2018.
- 21 Manuel Castells, *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age* (Cambridge: Polity, 2012).
- 22 “Asia Internet Use, Population Data and Facebook Statistics – December 2017,” *Internet World Stats*, <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm>, accessed 27.09.2018.
- 23 Anna Zhamakochyan, “Armenia in the “National Unity” trap,” (in Armenian), *Search for Change* (Yerevan: Socioscope NGO, 2016), 9-40, <http://socioscope.am/archives/779>, accessed 27.09.2018.
- 24 “We are disgusted by You: Protest Near the National Assembly,” *Epress.am*, May 2, 2018, https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=p-hx5i5eqPk, accessed 1.11.2019; “Eat, You Scum! ”: The Republican has been Reminded about His Words about Potatoes,” *Epress.am*, May 2, 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=JJ1f7CZv6yE>, accessed 1.11.2019.
- 25 “Serzh is Not Our “Dad,” We don’t Have a “Dad”: The Police Turn to Violence,” *Epress.am*, www.youtube.com/watch?v=mhltQRy-64, accessed 20.04.2018.
- 26 “The End of the Oligarchy is Here: They are Boycotting SAS and Yerevan City,” *Epress.am*, www.youtube.com/watch?v=InpR6Bu2FZU, accessed 20.04.2018.
- 27 At a fixed time, 11PM sharp, women, children, seniors, people with special needs, and anyone who wanted to join the movement from home, would start making noise from their windows by hitting pots and pans to demonstrate their participation in the revolution. This action was proposed by an advocate of women’s rights and rights of people with disabilities, member of Civic Contract party and city council member from oppositional Way out, Zaruhi Batoyan, herself someone moving with a wheelchair, in her speech during one of the public gatherings. The video recordings of these actions were later spread on social media, and the intensity, length and musicality of the result in different districts were compared and discussed.

YULIA
ANTONYAN

THE END OF OLIGARCHS?
PRE-AND POST-REVOLUTIONARY
REALITIES AND ARMENIA'S
ECONOMIC AND POLITICAL
ELITES

he post-Soviet reality produced an upper class, whose members are collectively labelled “oligarchs” or under other umbrella terms.¹ This term, along with its non-academic and academic meaning, is known from the antique period (“rule of the few”). In the present day, it is actively used in the post-Soviet world, though its meaning may have different nuances attached to it depending on the country. “Oligarch” has become the term used in post-Soviet Armenia to describe the political and economic upper class, whether all the “oligarchs” technically fit the definition of the term or not. In this article, I will try to describe the social and cultural definitions of this term in Armenia² in the period immediately following the Velvet Revolution of 2018 (May-June). This was when the first post-revolutionary uprisings against the oligarchs and their lifestyles began, which were connected to their criminal activities that were brought to light. It is important to emphasize that during the completion of this article (September 2018), the aforementioned processes were still in progress. However, it was already being discussed mainly in the framework of internal governmental and political procedure in a less emotional manner. As a result of this reactions to similar continuing discoveries are calmer in public discourse.

THE ARMENIAN OLIGARCHS AS A SOCIAL AND CULTURAL PHENOMENON

Following the definition of Winters, who, in turn, built upon the works of Corpi, Isaac, Lachman, and others³ – it is possible to define the oligarchy as an upper-class that concentrates the economic resources of the country in its hands and utilizes them for its own (and not institutional) gain by using political or military authority. Considering several important characteristics, the Armenian “oligarchy” can be described as a type of neo-feudal upper-class.⁴ They are the following:

- Resource collecting methods – the informal, negotiated, and anti-competitive handing-out of economic monopolies and operations in different spheres to the oligarchs by the “central” government;
- The unlimited ability to govern and supervise their “estates” – direct or indirect supervision of political processes, as well as territories and communities, with absolute authority and influence;
- The clan-like nature of oligarchic governance;
- The legitimization of authority and capital using unlawful, unphysical (that is, without legal paperwork), but rather symbolic means – such as religion, customary law or criminal rules, prestige exchange and matrimonial strategies, the creation of support networks based upon kinship, extended “families,” and large groups of friends, and conducting relationships with “subjects” using the patron-client principle;
- A special way of life that is quintessentially “oligarchic,” including social, moral, communicative, and aesthetic “codes,” which are based on the aspiration to symbolically display wealth, prestige, and authority.⁵

The terms oligarch and oligarchy are also utilized in non-academic discourse, often with differing meanings and nuances. The first and second criteria for its perception are economic and political. In order to call someone an oligarch, the most commonly utilized criterion is wealth, which, of course, is relative. The criterion of unlimited and unbridled authority or the free usage of the levers of political power is similarly important for comprehending these terms. Finally, upon saying “oligarch,” people also understand particular socio-cultural characteristics: physical appearance, behavior, lifestyle, interrelations, aesthetic preferences, the particular qualities regarding the acquisition and utilization of social capital, etc. It is possible to say that the anthropological analysis of oligarchy keeps these criteria at the center of attention. It is also

important to note that the identification of an individual or group as “oligarch” is largely refuted, due to its mostly negative implications.⁶ As Samvel Aleksanyan (aka Lfik) publicly said, “I am not an oligarch.” Paradoxically, by not recognizing himself as an oligarch, he tries to distance himself from the stereotype of an oligarch that he himself helped create by being a model example of one through his behavior and values. Nonetheless, despite similar “disavowals,” it can be assumed that oligarchs have group solidarity, which is manifested in the context of political parties, kinship, marriage, friendship (“ambience”), criminal ties, and practical connections.⁷

THE VELVET REVOLUTION AND THE OLIGARCHY

During the Velvet Revolution of 2018 and its aftermath, those realities swiftly began to change.⁸ The shifts in popular attitude toward social, economic, and cultural reforms that occurred during the Revolution and afterwards have been studied based on revolutionary subjects.⁹ Of particular interest here are the collapse and ruin of the conditional “old” world (system, regime) and also the ideas regarding the creation of a conditional “new” world (system), as well as the fundamental issue of the construction of a “new” nation. The social and ideological foundations of the Velvet Revolution still have to be studied and a clear picture of the “new” is still being sorted out, but the destruction of the “old” had already begun immediately following the Revolution. The first target of that process was the “old regime,” including those things that were both physically and ideologically representative of the social group called the “oligarchy.” The economic, political, and semantic destruction (deconstruction) of this group was understood to be one of the goals of the revolution, evidenced by the posters, chants, and protests that occurred during the demonstrations.¹⁰ As I am prepared to demonstrate, that process directly included criteria that were political and economic, and, indirectly, cultural and social.

The political and economic part includes the exposure and destruction of those realities. Firstly, that is the purge of potentially enormous political and material resources: the pyramids of shadow authorities, the informal agreements related to the permission of monopolies, and revealing and “defusing” the informal system of economic dependencies. The most obvious examples are the exposure and eradication of agreements and permissions regarding the system of taxation (or rather, more accurately, non-taxation) of department stores, workshops, and entertainment centers belonging to oligarchs, the destruction of monopolies related to the importation of various goods, pyramid blackmail, and the termination of the practice of utilizing “pocket” organizations in order to anti-competitively and inexpediently benefit from the state budget. In the present day, we are also bearing witness to the exposure of the systems of shadow authority. For example, the system created by Manvel Grigoryan’s family in Etchmiadzin, which utilized both formal (the levers of local administrative and judicial authority) and informal (The Union of Volunteer Defenders of the Nation, bodyguards, and related criminal elements) methods to create a small neo-feudal dictatorship. It is possible to think that this process also took place in other local “estate-dictatorships.” All of that brings about the downfall of the economic crutches of the oligarchy.

The collapse of the support pillars that held up the oligarchy politically occurred at the same time and is still ongoing. These pillars include the Republican Party and a few central figures that dictated the rules of the game, including Serzh Sargsyan and a few influential political personalities that stood by him. As they told the new leadership that came to power through the Velvet Revolution, “The rules of the game have changed. The old agreements no longer exist.”

However, for a social scientist like me, the processes taking place on social and cultural levels are also very interesting and important. That is the condensed and open pres-

entation of the oligarchic socio-cultural system and the deconstruction and destruction of its framework of definitions, values, and symbols. That also has a few levels.

1. the level of the realization of authority

The symbolic value of the authority of an oligarch was measured by the concepts of fear and benefits. One of the first victories of the revolution was, in fact, the devaluation of the concept of fear, the destruction of the “barrier of fear,” which immediately made the authority of the oligarchs vulnerable and brought a new quality to oligarch-community interrelations. A very interesting incident that took place in Vardenik village in the province of Gegharkunik while the Revolution was still ongoing illustrates that thought. In an effort to force the local “oligarch,” representative, and businessman, Hakob Hakobyan (nicknamed, Ledi Hakob), to cast his vote for the candidate for prime minister, Nikol Pashinyan, the villagers had blockaded his hydroelectric power station. The oligarch was forced to enter into negotiations with the people of Vardenik, who were also demanding that part of the revenue of the power station be used for the benefit of the village. That became an unsuccessful attempt at an uprising on the part of the villagers against the “feudal lord” (and it really was a failure, since “Ledi Hakob” did vote against Nikol), but that initial attempt at overcoming fear combined with the backdrop of the entire Revolution transformed the negotiation process from one of subordinate interrelations to evenly matched sides. As a result of these negotiations, the villagers of Vardenik created a foundation, where a part of the revenue generated by the power station will be transferred. The village’s issue with street lighting is already being solved through this arrangement,¹¹ and questions regarding the problem of the preservation of the environment are being raised at the same time. This is a completely different level of relations - they are co-workers.

We could already observe the symbolic “rejection” of the authority of the oligarchy through the examples of the revolutionary slogans and posters, but we can see a more important example of the process of the social erasure of the government in Etchmiadzin, in the case of Manvel Grigoryan. Through the videos and interviews related to the discoveries of the AATS that were constantly rerun and the “Let Me Also Tell a Story About Manvel” campaign that began independently on social media, it is possible to see exactly how the social erasure of General Manvel, one of the most capable oligarchs, is taking place: the destruction of the legend surrounding his person (which nobody had believed for a long time), his dehumanization, and the outrageous stories regarding his inhuman, “carnivorous,” maniacal nature. Particularly fitting is the story of Manvel’s private zoo, which emphasized the malnourished, underdeveloped state of the carnivores. “They spoiled (i.e. dishonored) Manvel” is one of the most widespread sayings in the jargon of the “thieves,” which could have been heard often during the discussions at that time. The concepts connected to the subject of Manvel, “shame” and “honor,” which had lost their meaning, are replayed. The unmasking of the guilty oligarch-general simultaneously caused their revaluation.

2. the symbolic levels of legitimation and realization of authority

The indirect levers of oligarchic influence are also undergoing a transformation, of which the most obvious are, perhaps, charitable works. In the pre-Revolution period, charity was the main resource for the creation and preservation of a positive image for the oligarchs. Charity, incidentally, was also monopolized, since every oligarch was more famous as the benefactor of a particular sphere (sports or athletics, health, education, etc.). It is interesting that during the Revolution, some oligarchs, who had not yet grasped its nature, were trying to calm the situation using charity. In this way, ac-

According to my personal information, Samvel Aleksanyan, during the boycott of his City chain of supermarkets, tried to quickly realize some charitable actions by providing free healthcare to a few people as well as providing free medicine at one of his medical centers. However, these attempts were not well-received and were not continued.

The Revolution, by emphasizing oligarchic capital and its connection to the squandering of public property, caused charity to lose its meaning. It became considered as simply a way of evading taxes. In the example of Vardenik noted above, it is possible to see how, while it could have been previously considered a form of charity (solving the problems of the village utilizing part of the revenue of the hydro-electric power station), today it is understood as justly desired compensation when viewed in the context of the environmental issues other violations that caused the village's problems.

It is for that very reason that in June 2018, discussions in the National Assembly regarding reforms related to charities prompted a very serious response from one of the oligarchs from the "Prosperous Armenia" Party famous for his charitable works. In the framework of the new law, the state is preparing to strictly supervise charity, in order for it not to be utilized for the benefit of an authority figure's public image, or as leverage to influence voters. Philanthropy, in this way, stands in contrast to tax duties, and the charitable will and individual pursuits – the citizens' debts and will. Religion, most importantly the Armenian Apostolic Church, played an important role in the informal legitimization of the previous administration. The privileged position of the Church, the close relations between the high-ranking clergy and the oligarchs, the large-scale construction of churches, the establishment of the political importance of church godfathers (public persons who take on yearly responsibilities to financially support a church), the cover-up of various corrupt operations by the Church (for example: the suspicions regarding the active participation of the Church to the corrupt schemes of the Pyunik Foundation that belonged to the President's brother, Levon Sargsyan, are already being published, specifically since its registered address is the St. Gregory the Illuminator Church).¹² Gagik Tsarukyan, for a time, emphasized his construction of churches during his pre-election campaign.¹³ There were calls to "reject" the high ranking leadership of the Church already during the revolution. At the beginning of June 2018, the slogan, "New Armenia, New Patriarch," was created. Its main goal was the overthrow of Catholicos Karekin II. In fact, this was an attempt at destroying and devaluing this source of legitimization.

3. the image of an "oligarchic" leader

The previous "rich" government, with all of its everyday components (the luxurious lifestyle, prestige culture, social isolation, and enjoyment of authority), stands in complete contrast to the current, "modest," leadership (frugal lifestyle, modesty, the "mission" to serve, always in contact with the population). The stories run in the press also deconstruct and devalue the principles of oligarchic culture. This process was also supported by Nikol Pashinyan and others "demythologizing" the luxurious offices and residences of the previous administration. Their secrecy and prestige have been "degraded" by being part of this nationwide ironic show. During a meeting that took place between Nikol Pashinyan and some citizens in October 2018, in the province of Tavush, Pashinyan specifically emphasized that, "From now on, no official will become rich at the expense of the state and the poverty of its people." That was an important message, which again contrasted with the image of an oligarch leader.

An important point regarding the previous oligarchic culture was the principle of the prestige exchange, which was important for maintaining the social stability and provided a foundation for the solidarity of the oligarchic community. Reciprocal donations, matrimonial exchanges, the practice of reciprocal feasting – all of that is being de-

constructed and devalued through their contrast with completely different patterns, representing business relationships that exclude nepotism and clientelism. It is interesting that, at the same time, “oligarchic” solidarity is being devalued and eradicated. This shows the speed at which previous friends betray each other, causing the absence of united, collected, and organized operations. There were even jokes made regarding the arrest of the oligarch-representative nicknamed, “Shmays” (Arakel Movsisyan), stating that the poor man does not even know who to ask for help, since his previous friends from the political party nor the judicial bodies stood by him.

Finally, the physical “oligarchic” image of the political elite is being challenged. Fat, greasy bodies and forever absent-minded, half-awake stares stand in contrast to the new leadership’s thin, athletic builds (of Pashinyan and others, for example, Osipyan’s penchant for athletics is widely advertised), and intellectual stares, the luxurious and expensive outfits and jewelry to First Lady Anna Hakobyan’s plain and modest style,¹⁴ kinship and nepotism to the patterns of ideological cooperation and professionalism, the politically “manly” culture to a culture of gender equality, and customary law to official legislation.

The shifts in the listed symbolic values of the system still does not mean that a radical or long-lasting transformation will take place. In all likelihood, we will observe the partial return of certain practices and values in the post-Revolution period, but perhaps within the framework of different political realities.

PRELIMINARY CONCLUSIONS

Has the end of the oligarchy come, or is it near? Yes and no. Yes, in that it is obvious that the economic and political leaderships have been detached from each other at the government level. The big businessmen do not have direct political leverage and are trying to exist in a competitive environment, and the state budget no longer serves them as a main trough. On the other hand, on the micro-community level, there exist circumstances where businessmen are associated with political authority in some way. Additionally, people are still ready to sacrifice some political freedom to their local wealthy person in the name of the community having a sustainable financial resource. However, in all cases in contemporary Armenia, it is already problematic to be associated with the “oligarchy” for the major businessmen currently in existence. In the context of the processes of the Revolution and post-Revolution period, that concept has been devalued. That social layer has visibly been forced to bow to serious socio-political transformations, including the status of the system, the boundaries of authority and influence, and system of cultural values.

- 1 The sociologist, Georgi Derluguian, is included in their characterization of “new capitalists.” (Georgi Derluguian, *Bourdieu’s Secret Admirer in the Caucasus* (London, New-York: Verso, 2004), 155).
- 2 As for what the contents of the cultural and social post-Soviet Armenian understanding of an “oligarch” are, see Yulia Antonyan, “Being an “Oligarch” in the Armenian Way”, *Elites and “Elites”. Transformations of Social Structures in Post-soviet Armenia and Georgia*, Yulia Antonyan (Ed.) (Yerevan: no publisher, 2016), 116-126.
- 3 Jeffrey Winters, *Oligarchy* (N. Y: Cambridge University Press, 2011), 6.
- 4 We can see examples of “feudal” types of oligarchs in 14th century Florence. (Ричард Лакман, *Капиталисты поневоле. Конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего нового времени* (Москва: Территория будущего, 2010), 126-174): Through some important similarities, it is possible to find interesting parallels between the Florentine and Armenian realities.
- 5 These points are elaborated upon in, *Elites and “Elites”. Transformations of Social Structures in Post-soviet Armenia and Georgia*, 110-171.
- 6 *Elites and “Elites”. Transformations of Social Structures in Post-soviet Armenia and Georgia*, Antonyan (Ed.), 112.
- 7 *Elites and “Elites”. Transformations of Social Structures in Post-soviet Armenia and Georgia*, Antonyan (Ed.), 142-146.
- 8 For a succinct and comprehensive socio-political description of the Velvet Revolution, see Armine Ishkhanian, “Armenia’s Unfinished Revolution”, *Current History* 117 (801) (October 2018): 271-276.
- 9 See, for example, Эрик Хобсбаум, *Век революции, 1789-1848* (Ростов-на-Дону: Феникс, 1999); Эрик Хобсбаум, *Век капитала, 1848-1875* (Ростов-на-Дону: Феникс, 1999); Ханна Арендт, *О революции* (Москва: Европа, 2011); Ronald Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford: Stanford University Press, 1993); etc.
- 10 For example, the demonstrative treading upon of portraits of politicians understood to be “oligarchs,” their “rejection” through the black lines drawn on posters depicting their faces, etc.
- 11 See the various press articles published regarding this topic: <https://www.aravot.am/2018/05/10/956196/>, <https://ecolor.org/hy/news/energy/—/10190/>, <https://ecolor.org/hy/news/energy/—/10116/>, accessed 1.11.2019.
- 12 See the articles related to the Pyunik Foundation: <http://armtimes.com/hy/article/139446>, <http://catcut.net/fv/w>, accessed 1.11.2019.
- 13 Yulia Antonyan, “Political Power and Church Construction in Armenia”, *Religion, Nation and Democracy in South Caucasus*, Alexander Agadjanian, Ansgar Jodicke and Ebert van Der Zveerde (Eds.) (London & New-York: Routledge, 2015), 86-92.
- 14 While the First Lady has continued to receive constant scrutiny and it is “not allowed” for her to display any trait that is reminiscent of oligarchic women. For example, in September 2018, she was forced to make an announcement detailing all of her purchases during her visit to Paris, in order to dispel vile rumors. She was also criticized for having a personal hairdresser.

YULIANA
MELKUMYAN

THE DYNAMICS OF
CONTEMPORARY ARMENIA'S
MIDDLE CLASS: VALUES AND
NORMATIVE PRACTICES

Usually, the middle class is seen as the “backbone” of society that stabilizes and harmonizes its functions. The idea of studying the middle class in Armenia came about due to the incorrect opinion being spread that “there is no middle class in Armenia.”

According to the Neo-Weberian interpretation, the middle class is based on a certain level of education, occupation, and proprietorship, which stimulate the growth of human capital. In accordance with the results of various studies, the middle class in contemporary Armenia corresponds with these main characterizations and conducts the aforementioned functions. However, it is not organized, is not aware of the importance of its involvement in the decision-making process in the country, and does not identify its prospects with the future of the country. The most worrying fact is that the majority of the middle class wants to emigrate from Armenia.

The formation of the economic capital of the middle class did not result in the formation of cultural capital, which could have helped in its and the entire society's consolidation. Cultural capital is considered here in its wide sociological definition, consisting of social values, paradigms of normality, attitude towards the state and country, social interactions, as well as the understanding of the individual within the social system and the prospects for the advancement of the latter, representation, and the structure of their lifestyle and leisure.

The fact that the middle class has been able to form an economic basis, but has not consolidated, bears witness to the sustained anomie that was best described by Robert Merton,¹ revising Emil Durkheim's theory of anomie.² Durkheim's understanding of anomie mainly connected it to weakened regulations regarding behavior in quickly shifting social conditions, while Merton considered it a result of the destabilization of the structure of the culture that causes sustained socio-psychological tension within the social system.

In our society, the main issue is this sustained anomie. It is possible to call this deep-seated anomie. The destabilization of the structure of the culture is caused by the transformation of value orientations. Value-goals are kept at the nominal, declarative level and do not become a basis for functional norms. The norms are no longer based on values. The unconformity, incompatibility, and contradictions between norms and values are at such high levels that they prevent a balance between value orientations, goals, ideologies, means, and attitudes from being created.

Let us consider the destabilization of the middle class in the field of norms and values. At the declarative level, it is obvious what must be done in all spheres of society, but it is not clear how. In fact, a value is not reflected in a norm. There is a value, there is no norm. By bringing values to the forefront and becoming distracted from preserving its normative status and subjecting the realization of the goals of various normative ways of manipulation, the ways of implementation, preservation, and transferal of values are willingly or unwillingly subjected to manipulation. This leads to the emergence and consolidation of normative practices that do not actually contribute to the implementation of the initially proclaimed goals.³ Remaining unfulfilled, they do not disappear behind many of the normative practices that have been transformed into legitimate and automatically implemented actions. As a result, we witness classic examples of overcoming cognitive dissonance.⁴ Values and norms are brought into consonance and the following chain of manipulations is formed: *a declarative value accepted by all -> the choice of an alternative rather than a normative solution. A well-reasoned discussion regarding the alternatives takes place not in a rational field, but under the pressure of government compulsion and authority, if it in fact takes place at all. The solution is enforced in an authoritarian manner. At this stage, the true motives are in place as the basis of the choice, though they are disguised. -> A norm is chosen, which, as a rule, does not enforce and sometimes works against the proclaimed value. à The chosen norm is considered to be the only one that is correct and possible.*

Society is unaware of the true motives of the choice. -> As a result of these simulations and dissimulations,⁵ a stereotypical connection is made and consolidated between the proclaimed value and its incompatible, or even contradictory norm. -> Then the discourse moves into the normative field, where, with the goal of concealing the true motives, no discussion, reasoned argument, or interpretations take place.

This consolidated stereotypical connection becomes a stable cultural practice, resulting in yet another extreme: *everyone knows how, but they do not know why*. There is a norm, there is no value. An entire set of norms not based on value is created. Being quite easy, these practices spread throughout society, constantly undergoing revisions. Of particular importance are the transformations that occur at the time when these practices are passed down to from generation to generation. The next generation sometimes does not search for meaning and, led by conservative aspirations, uses similar practices. However, in some cases the new generation searches for and does not find a value basis, or it removes the contradictions when the norm is incompatible with the value and the means do not emanate from the goal. The means are perverted, endangering the value-goals correctness and legitimacy. From time to time, this contradiction is brought to light, and society starts to find a new format for balance.

Let us stop for a moment on the processes of foundation and reasoning. The most important question regarding these processes is – “Why? Why do we behave like this?” We often search for the answer to this question in the past, in traditions, in myths, forgetting, that the goals are in the future. The other strategy is to study the experiences of other people, the practices of other cultures. This is value benchmarking, which mainly results in imitation and not an influx of meaning. Such values and their interpretation represent the basis for the meaning of normalcy – without this, normalcy becomes very fickle.

In order to make the concepts discussed here more clear and to show how widespread the issue is, let us present the chain described above with examples. It is not possible to discuss all the values that make up the realm of culture, so we will reflect on the most important and relevant ones.

We all want to be *rich* and have a lot of money. This statement is about wealth as a value-goal and not resources as a value-means. However, we remain silent about this. We have made this topic taboo and it is not acceptable to bring it up. As a result, normative behavior is perverted. The most legitimate and lawful path to becoming wealthier is a high income. However, when we are silent about our true goals, we are similarly forced to conceal normative behavior. We say that we do not work for income. On the declarative level, the income is not important, the work is important. The true motive is still enrichment, but the legitimate normative behavior is rejected. As a result, another value is perverted: work. A person no longer values his work and loses respect for his own job. The chain continues – the informed, successful, and loyal worker turns into nonsense, worthy of ridicule. The goal of enriching oneself is not lost. As a result, new innovative normative practices are formed – thievery, corruption, etc. With corruption, values are the first to be undermined. *A corruption of values* takes place.

The next value to take into consideration is the *child*. A child is a value in our society. To have a child is a proclaimed goal. However, very few think about why they are having a child and how they should treat those children after bringing them into this world. This thought is specifically about the methods of bringing up a child in a family, without violent interactions. Some use children as a value-means, so that their children take care of them in their old age. Turning children into a supreme value, parents start to do everything and very often sacrifice for their children, while forgetting the supreme value – the importance of creating a new independent person. As a result, a child who receives everything, but cannot do anything, grows up.

Getting married without love, not in order to create a family, but to have a luxurious wedding. Taking out loans to finance a luxurious wedding, but not having the financial means to acquire a home. These normative practices are very widespread, and the basis of their value is either not given meaning, or its meaning is perverted.

The corruption of values is also present in gender interrelations. Girls are taught to be obedient and in all stages of life social norms discourage them from seeking lucrative employment. The family, when choosing a career for their daughter, chooses a womanly career, that of a future mother, implying few working hours, doing everything to prepare her for her dependent role. Men are given the role of feeding the family. If he does not perform this function, he loses all his merits. In the end, *the solidarity in gender interrelations* is destroyed.

The dissonance between values and norms is more apparent in the sphere of education. Oftentimes people do not receive an education to gain knowledge or a specialty, but to get a diploma. The corruption of this value is supported by the grading system, which measures knowledge in points so often that knowledge and education become meaningless. The grade becomes more valued and important. *The learners are unaware that learning is fun.*

There is another perversion that takes place in education, when a teacher becomes displeased with a student's below-average knowledge, forgetting that its exactly their particular function and mission to bring to light and fill in holes in their students' knowledge, provide knowledge that is lacking, transfer their experience and skills that they command, and utilize every available resource and method in order to help make all of the aforementioned happen.

Religion without faith is also a widespread situation. Baptism has become a normative practice that, in many cases, is just an excuse for a party rather than to transfer and preserve Christian values.

Special attention should be paid to the value of the *state and state authority*. We obtained this value by placing importance on the hardships of the past, but we have not grasped its significance in regards to the present or future. The experience of living under the rule of foreign states for centuries has created several cultural practices that separate the individual from the state. The state has remained foreign, it is not ours... As a result, the middle-class continues to emigrate, seeking prosperity in other countries. The individual places value in that which is given with difficulty, but this awareness is not tied to Armenian statehood, and its value is not communicated. Patriotism is considered only in contrast with the image of the enemy. As a result, a fear of losing that enemy emerges.

The interrelationship between a representative of the middle class and the state is mostly seen in the process of taxation. We pay taxes in exchange for demanding and receiving a protected society, social guarantees, etc. The *"Tax -> Demand -> Social Beneficence"* normative value chain is also not communicated and is concealed by the widespread term *"civil society"* that is not, in social knowledge, connected to the aforementioned normative value chain and therefore loses its meaning. The citizen often does not know that taxation politics determine the balance between *security and freedom*. A higher rate of taxation implies a high-level of social security, alongside certain boundaries placed on freedom – namely economic and behavioral. A lower rate of taxation implies a low-level of social security, but a large degree of freedom, in addition to a low level of social regulation. The balance between security and freedom is kept by taxes.

The attitude towards taxes is also not valued. The normative practices of paying taxes are not formed or communicated. As a result, the desire to preserve one's freedom

by not paying taxes is formed. In addition, a mechanism for making the system of taxation more compatible with individual gains through corruption spreads and take roots in social systems. Additionally, the negative and undermining dangerous aspects of corruption are also not understood, and thus it becomes legitimate.

It is also important to mention *language*. The Armenian language is a supreme value, a vital one – we do not exist today without our language. For centuries, our language has been utilized for hiding, protecting, and concealing, since it was not understood by foreigners. Today, the preservation of these linguistic practices impedes the development of society. This is particularly regarding the translation of international concepts in scholarly Armenian, which interferes with scholarly progress. Scholarly Armenian is written as incomprehensibly as possible, which severely contradicts the point of *scholarship* – to explain meaning, rather than to conceal it from the approach of others.

To summarize, it is important to note that one and the same value can be communicated via various normative practices and there is no need to search for only one correct path. For example, resources (the environment, food, helpful minerals, economic capital, etc.) are values in all cultures without exception, but every culture has its own way of communicating them. The German person eats every bit of food on the table in order that they not waste even a crumb of this resource. A Japanese person utilizes as little of each necessary resource as possible, so that they run out of it as late as possible and can use them for as long as they can. The Indian thinks that there are other people for whom that resource is more critical. The Armenian provides their guests with an amount of food they cannot consume, in order to show off their hospitality, open-handed nature, and resources. A significant part of the unconsumed food is simply thrown away.

The value is one thing, the normative practice, another. But there is a need to argue, to give a meaning to, to value, and to communicate social values, in order to prevent their corruption. The role of the middle class in this process cannot be underestimated. On the one hand, it is simply a majority of society, and its mass and representation in society is larger than the mass of the poor and the rich. On the other, it is the main subject in the “*Tax -> Demand -> Social Beneficence*” chain. The demander and the taxpayer is the middle class, and it is critical to expand the framework of social dialogue from the “rich-poor” model to the “middle-class-government” model. It is here that the wealthy person cannot dictate the “rules of the game” to the poor, but the middle class presents its social prescriptions to the government.

Norms are always conventional in nature, and as long as we consider norms to be acceptable without a basis in values, we can grant legitimacy to the most horrible crimes, to the point where we can call violence and aggression “love and solidarity.”

- 1 See Роберт К. Мертон, *Социальная структура и аномия* // *Социология преступности*, Е.Самарский (Trans.) (Москва: Прогресс, 1966).
- 2 See Эмиль Дюркгейм, *О разделении общественного труда* (Одесса, Г.М. Левинсона, 1900).
- 3 By “normative practic” we are referring to behavioral organization and the formation of the norms of everyday communication.
- 4 See Леон Фестингер, *Теория когнитивного диссонанса*, А. Анистратенко, И. Знаешева (Trans.) (Э, 2018).
- 5 See Жан Бодрийяр, *Симулякры и симуляция*, А. Канчалова (Trans.) (Постум, 2017).

ARMEN
GHAZARYAN

ARCHAISM IN THE POLITICAL
SYSTEM OF ARMENIA AND
MODERNIZATION TRENDS

he political developments that took place in Armenia in 2018 left their mark on the manifestations of archaism in Armenia's political system and on the issues regarding the desire to modernize. The main archaic components of the political system will be touched upon in this article, as well as the processes and tendencies of modernization. When speaking about archaism in political science, many authors refer to myths and mythical thought, which is justified from many points of view and helps understand many situations better. For the purposes of this article, however, archaism is discussed from semasiological perspective. The term "archaism" comes from the Greek word *arkhē*, which means "beginning." The Oxford English Dictionary notes that this word is translated as "old" or "obsolete," specifically in stylistic issues when any particular practice has become obsolete. In this case, it is called "archaic."¹

From the point of view of political science, in order to comprehend the manifestations of archaism and the political developments that have taken place in Armenia, one should first draw attention to ongoing changes taking place in the state *government system*. The transition of Armenia's government system from a semi-presidential to a parliamentary system was not accidental and can be placed in the processes noted above. That is a move toward modernization, which is manifested in a part of the post-Soviet space. It is also not a coincidence that those post-Soviet countries that have more open societies, with some involvement of civil society in public politics, are currently undertaking transitions to parliamentary systems (for example Armenia, Georgia, Ukraine, Moldova, and Kyrgyzstan). One of the interesting peculiarities in Armenia is that the political-economic system that had been created over many years by the Republican Party did not survive the transition, revealing obvious signs of its archaic nature.

Along with the example of this transition and the Armenian desire for modernization, the *level of the participation of society* was characteristic. It is exactly the fact that the Republican Party was constructing a system of exclusion that was archaic. According to Weberian logic, that which is modern is rational, structural, and not personified. The political-economic system constructed in Armenia was the exact opposite of these principles. However, it must be noted that this system formed its own rationale. Also at the foundation of the principles of modernity noted above is the formal nature of relationships, whereas the system that existed functioned outside of formal structures and with informal means (reminiscent of a certain type of feudal relationship) without its formalization. The formalization of inclusion, institutions, and practices became the main tool with which Armenia's society began and will in all probability continue to utilize in order to overcome the archaic institutions and practices that are perhaps present in the political system.

The third important circumstance is the manifestation of *ideologies* in the political field and their influence on practical politics. In Armenia, one of the interesting peculiarities of the current phase of political development is the utilization of the discursive elements and certain practices of the ideological flow of leftism, in very general terms. These manifestations were present in civil discussions and public discourse, but they were not apparent in the practice of politics since the reigning Republican Party had proclaimed national conservatism as its ideology. Thus, the latest formed governments in practice very often realized policies and programs that were characteristic of neoliberal ideology.

THE SYSTEM OF GOVERNMENT

Changes in types of government, in a broad historical context, reflect the desire for modernization. It is difficult to give them unequivocal evaluations. Was the transition

to this or that system of government a positive occurrence? Thus, within the framework of this article, it is necessary to observe this issue not from a “positive-negative” perspective, but whether the noted transition was, in fact, a step towards modernization or not.

Until the constitutional changes in Armenia in 2015, the existing system was formally semi-presidential. Thus, with the evaluations of many political figures, as well as experts, it is possible to characterize it as “super-presidential,” where fundamental executive power was concentrated in the hands of the country’s leader, while the legislature, in this case, was simply the “rubber stamp” in the hands of the executive. However, at the same time, the transition to a parliamentary system does not automatically mean decentralization of power or the creation of productive counterbalances between the executive and the legislature. Juan Linz, one of the well-known researchers of transitions, in his article, “The Virtues of Parliamentarism,” notes that in certain parliamentary systems, the prime minister can have an even greater influence than the leader of the executive branch in presidential systems: the president. However, in the same article he also emphasizes that these cases are tightly connected to electoral systems. This case is more prevalent in those countries where a majoritarian electoral system is utilized. As a salient example, Linz notes Great Britain, specifically during the time of Prime Minister Margaret Thatcher.² From this point of view, it is difficult to observe only a change in a system of government as a step towards modernization, since, as a result of the constitutional amendments, the prime minister, in reality, has the plenipotence characteristic of a leader of the executive branch in a presidential system bestowed upon him. All of that is reinforced by a rating electoral system, which by its nature has a lot of similarities to a majoritarian system than a proportional one.

A question is faced. In this situation, what is the tendency toward modernization of this event, or was there such an inclination at all? In this case, the inclination towards modernity can be observed not as in the context of “large historical epochs,” but rather from a more local or regional perspective. In post-Soviet territory, a tendency took shape in the late 2000s that causes more fragmentation in this region. In those states, where the economies at mainly dependent upon the mining and export of natural resources, the state government becomes stricter, the head of state/executive becomes essentially unchangeable, and perhaps small manifestations popular/public politics become severely pressured (Azerbaijan, Turkmenistan, and Kazakhstan). Those countries of this conditional region, where there are certain manifestations of public politics, are transitioning to a parliamentarian system or some type of it (Georgia, Armenia, Ukraine, Moldova, Kyrgyzstan).³ That is mainly conditioned by that circumstance that there are many centers of power in these countries, and consensus are achieved between elites, as well as other classes of society (and in certain cases, they are not achieved) with more complex negotiations. The transition to a parliamentarian system, in reality strengthens these processes. Robert Dahl, a political scientist, formulates the process noted above as the formation of “polyarchy,” that is, the formation of many centers of power/influence, which is not the same as democracy, since democracy, according to him, is the ideal that must be strived for. Polyarchy is formulated as a manifestation of modernity, which is also conditioned by political points and the territorial expansion of states and an increase in functions.⁴ From this point of view, the transition to a parliamentarian system can be seen as an inclination towards modernization.

PARTICIPATION

The convention of viewing participation as an important component of democracy is not new. It comes from the antique period, specifically from the Greek cities, where

citizens, as a matter of fact, participated in governing through involvement in the popular assembly. In this sense, it is difficult to insist that participation is an indicator of modernity since it was also present in the classical perception in the archaic period.

But a question arises, regarding whether we are referring to the same type of participation today that the Athenians understood in the archaic period. These two perceptions are different in principle. "Athenian democracy was won by political struggle, from below, and it was direct and participatory to an astonishing degree. It was also, by our standards, extremely constricted, unrelated to any notion of universal human rights.," notes a famous researcher of the idea of representation, Hanna Pitkin.⁵ She also emphasizes that the Ancient Greeks considered foreigners, other peoples, and people they called "barbarians" unfit to participate in politics.⁶ Participation in the governing of the *polis* was limited by age, wealth, social status, gender, skin-tone, and genetic features.

In this way, the inclination towards modernization can be seen as the involvement of a larger amount of the population in the future issues of the state and public governing. From this point of view, giving the right to vote to women, which expanded substantially in the 20th century, in addition to the abolition of segregation and discriminatory laws and the movements against them, especially in the 1960s.

The type of participation that we are referring to in the Armenian context is not strictly formalized participation. Almond and Verba, in their classic work regarding political culture, note that in democratic states that are in the process of creating formal institutions of participation, the universal right to vote, and the existence of political parties and elected legislatures are not satisfactory conditions for securing real participation. They note, that these institutions also exist in totalitarian participation models, but merely in formal and not functional sense. Participation in democratic political systems requires somewhat compatible political culture.⁷

In this way, the political system formed in Armenia provided for the formal participation of political powers, parties, certain civil organizations, and media in politics, whereas that could not have had any real or decisive influence on the process of political decision-making. Archaism's manifestation in Armenia's political system was in that model of limiting participation, when problems were mainly solved and relationships ironed-out behind closed doors, without public participation, and the participation that was present was only a formality. Problem-solving took place through informal, non-institutional means and methods. Interpreting the origins of the coordinated civil protest movements in Armenia, political scientist, Alexander Iskandaryan, noted in 2013 that in Armenia there is no classic example of opposition activity. Regarding the coordinated movements against the public transportation price increase, he notes, "Presently, working within parliament, it is not possible to change anything. Now, being an opposition political figure is meaningless, since politics is located elsewhere. Working in ways that are non-traditional methods for Armenia [he is referring here to the civil movements], it is possible to achieve certain goals.⁸ Civil movements became that important means by which, during the political system's "closed" period, political activity was manifested in the public sphere.

Politics and political participation, in essence, were motivated by the media and civil society field. As a result, participation was manifested in the broadest and encompassing way during the period of Nikol Pashinyan's proclaimed Velvet Revolution. The participation of the people in the political process was not limited to following the almost continuous live feed, which can also be seen in and of itself as a formal kind of participation, but people were participating directly (closing streets, participating in the rally, etc.). In Armenia, one of the main challenges facing the newly forming political system is and continues to be the provision of broad participation in the decision-making process for political and public issues, which was perhaps easier during the

street protests and is more complex in state governance. Simultaneously, without the provision of such participation, the issue of modernization will be placed before the political system, since in the conditions of technological advancement, society becomes self-educated and self-organized faster than the political system can react to those processes.

IDEOLOGY

At the turn of the 21st century, the idea that the period of severe ideological disagreements between the political parties was over was considered accepted in many European nations, and the right and left-leaning parties had found a conditional “golden mean.” It seemed as though everyone was in agreement with the thought that the vision of a state, which everyone strives for, was the welfare state, with the preservation of the market economy and even as a result of it. But in the years that followed and especially during 2008’s global financial crisis, it became apparent that ideological divisions were not dampening, but the opposite – they were becoming more severe. As a consequence of the Information Technology Revolution and in the conditions of the changes in the economic system and the activated migration flows, both extremely right and left-wing parties in Europe began to occupy more and more civil-political space. This trend was manifested later in the USA, with the activation of the extreme wings of the parties present in the two-party system. A question is raised, whether the ideological radicalization can be considered the overcoming of archaism or modernization, or a new form of archaism. Perhaps this question is correct for the European or American context, but the reality of Armenia and the post-Soviet countries is significantly different.

When talking specifically about Armenia, it is necessary to take into account a few circumstances. First, following its independence, the process of privatization and the transition to a market economy discredited notions regarding liberalism. Second, from 1999-2018, power belonged to one political force that had proclaimed its ideology to be national conservatism. The Republican Party Program states, “Armenia’s Republican Party is a party of national conservatism, whose goals and activities come from the idea of loyalty to the Nation and Homeland. The cradle of the Armenians is the Armenian Highland, which is the irreplaceable homeland of the Armenians. The supreme goal of the Armenians, which gives meaning to their existence, is their permanent habitation in the Homeland, the assertion of its vital strength, creative genius, and free will. The pledge of the realization of that goal is the ideology of the Armenian nation, where the learning of Garegin Nzhdeh has an essential place.”⁹ The third important circumstance is that during civil-political movements from the late 2000s, a generation that did not have such a severely negative attitude toward socialism and leftism as their parents or the conditional “1988 Generation” was going through a political socialization. It was in exactly these conditions that leftist discourse began to form in Armenia, which initially found its expression in the defense of public lands, as well as in movements aimed at improving the quality of public services and protecting the environment. In the public and media spheres, leftist rhetoric had appeared earlier, but the dominance of the abovementioned national conservatism, its attachment to religion, and its broad representation in the news media in some ways prevented leftist rhetoric from spreading further. At the same time, its presence does not have to mean the formation of leftist political forces/parties.¹⁰ Leftist manifestations on the level of slogans and rhetoric were also apparent in the 2018 political processes that took place between April and May. The demand for justice was widely reverberated in the civil framework, and the slogans, “equality” and “love and solidarity” were clearly displayed in public spaces.

The discussion about modernization and archaism is interesting for the exact reason

of what kind of ideology national conservatism, which was represented for about the past 20 years. The archaic approach and thought in relation to ideology can be considered as myth or, according to Pierre Bourdieu's characterization, "the undifferentiated result of collective work," such as Greek myths.¹¹ In the context of modernity, ideology is seen simultaneously as both a complete and developing worldview. This circumstance was also integral to the conditional return of leftist discourse. The mythologization of the ideas of the nation and the church cut them off from reality, and the regime in Armenia simultaneously, by proclaiming such myths at the ideological level, was constructing an exclusive system, including as few people as possible in the decision-making process. This apparent contradiction created an additional foundation for the feeling of civil uncertainty in wide segments of society.

These manifestations of leftism should not be seen as only characteristic occurrences in Armenia. In post Soviet countries, where a civil society is present, which I discussed at the beginning of this article, are experiencing similar changes. The struggle for public lands, environmental movements, etc. are characteristic of those countries' present phase of political development. That is also a part of the global trend. From this perspective, the significant successes of the USA's Democratic Party's candidate with socialist tendencies, Bernie Sanders, in the 2016 presidential elections are important, as well as those of leftist parties in some European countries, especially in Spain and Greece.

SUMMARY

In the framework of this article, deep changes taking place in the public-political field, the manifestations of which are apparent on a few levels were reflected upon. First, the change in the state government and the unceasing discussions surrounding it are meaningful for the future advancement of the country in general, and the transition to the parliamentary system can be seen as a step towards modernization. This observation takes into account the circumstance that under the conditions of having various centers of power, the parliament can become the institutional platform where those centers can show their approaches to different problems. This inclination is not only an Armenian one but is also apparent in certain post-Soviet countries.

The second important circumstance that one observes is the participation of the public in political life. In this sense, formal participation is not made important, but real participation and influence in decision-making processes, which was generally absent in the past few decades. The involvement of wider segments of the public in state government can be seen as a step towards modernization.

The third main point that has received attention here, is the significant presence of leftist discourse in public-political life. It began to appear more during the civil movements. Based on the perspective of the institutionalization of politics, we can state that it is weakly institutionalized. However, it is also connected to the wider regional and even global tendency, which cannot be disregarded.

Each of the points noted above has its own need for further study, which can bring about more interesting discoveries and analyses. Therefore, these theses are more of an invitation to start new discussions, than collected conclusions.

- 1 Oxford Dictionaries, "Archaic," <https://en.oxforddictionaries.com/definition/archaic>, accessed 18.10.2018.
- 2 Juan Jose Linz, "The Virtues of Parliamentarism," *Journal of Democracy* 1 (4) (January 1990): 84-91.
- 3 Alexander Iskandaryan, "The Opposition is Not Standing "Face-to-Face" with the Government," <https://www.panorama.am/am/news/2015/12/24/%D4%B1%D5%AC%D5%A5%D6%84%D5%BD%D5%A1%D5%B6%D5%A4%D6%80%D4%BB%D5%BD%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%A4%D5%A1%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6/1504383>, accessed 18.10.2018.
- 4 Robert A. Dahl, "Polyarchy, Pluralism, and Scale," *Scandinavian Political Studies* 7 (4) (December 1984): 225-240.
- 5 Hanna F. Pitkin, "Representation and Democracy: Uneasy Alliance," *Scandinavian Political Studies* 27 (3) (August 2004): 335-342.
- 6 Pitkin, "Representation and Democracy," 337.
- 7 Gabriel Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (Princeton University Press, 2015), 5.
- 8 "Сетевой гражданский протест в Армении может вылиться в хаос или в политику – интервью с политологом", <https://regnum.ru/news/1689755.html> , accessed 18.10.2018.
- 9 *RPA Program*, <http://hhk.am/hy/program/>, accessed 18.10.2018.
- 10 "Сетевой гражданский протест в Армении может вылиться в хаос или в политику - интервью с политологом", <https://regnum.ru/news/1689755.html>, accessed 18.10.2018.
- 11 Pierre Bourdieu, "Symbolic Power," *Critique of Anthropology* 4 (13-14) (1979): 77-85.

HASMIK
E. GEVORGYAN

THE APPLICATION OF ORAL
HISTORY METHODOLOGY
IN THE STUDIES OF ARMENIAN
EVERYDAY LIFE (ARMENIANS
IN ARMENIA: SEARCH FOR
IDENTITY)

apid and oftentimes drastic changes are some of the features of the modern world. The newly created reality – which puts forward new demands for clarification, interpretation and redefinition for an individual – arises from the changes occurring in the social, political, and, perhaps, very often in the physical world.

Contemporary sociological approaches are paying more and more attention to processes occurring on a daily basis, on phenomena that at first glance are considered unimportant. Accordingly, the methodological basis of sociological research has also changed from the primary use of mass, quantitative methods, to the use of qualitative and more interpretative ones. According to Piotr Sztompka,¹ the imperatives of today's social world contributed to the formation of "Third sociology." The study of human "freedoms" and "existence" can be considered its foundation. "Third sociology" pays greater attention to everyday life, where an individual lives surrounded by other people, "collaborating, competing, fighting, loving and hating, but is never separated from the daily routine." It can be said that everyday life is the only life people have, and it is neither completely conditional nor entirely free. In regard to social events, the personal input of an acting individual and the social, situational context of his or her actions are inseparable realities. In the everyday world, people acquire and transfer experience that later becomes the basis for macrosocial processes. It is noteworthy that feminist critical approaches and feminist theories have greatly contributed to the formation of "third sociology," as oppression and discrimination of women are visible precisely in everyday life.²

Everyday reality is one of the most important components of life and is peculiar in that it usually presents itself to us as a given social space, which rarely requires inquiries and explanations for ordinary people. However, it is precisely in this space that the cultural context of the patterns of everyday interrelationships, beliefs, expectations and value orientations is created. With this logic, we can allude to the fact that creating social reality means creating a new symbolic space of interrelationships, which, in turn, regulates the format of the interrelationships, as well as delimits our freedom of actions.

We receive knowledge concerning cultural expectations from birth, and we conform our behavior to that knowledge in everyday life. Many imperatives of the normative field that govern our course of life are created on a daily basis and provide symbolic keys for interpreting reality and evaluating realities. Usually, the genealogy of the symbolic keys is not discussed in everyday life.

Nevertheless, by representing both the cultural requirements of the social environment and the contribution of an individual to its development, the expectations and comments form a dynamic symphony.

As a matter of fact, the domain of everyday life has been neglected for a long period of time and has been replaced by descriptions and interpretations of "high," "prominent," political, socio-economic, as well as historical or military events. However, the drastic changes caused by those "prominent" events initially affect the transformation of realities on an everyday level where certain events take place that are perhaps not worthy of description in a historical context but are most significant in each individual's course of life and for their development. In this context, everyday life always contains oral speech: ordinary peoples' approaches to life, their common ground, behavioral manifestations, and opinions concerning these manifestations. Here, culture does not consist of abstract ideas. It is a rather dynamic phenomenon and appears as a chain of actions and interactions.

PERSPECTIVES AND OPPORTUNITIES OF THE USE OF ORAL HISTORIES

The end of the previous century and the 21st century can be characterized as a continuously changing reality, where the created state of things does not fit the logic of the past. Where questions are asked and interpretations are required, the course of conservative impulse is hindered, and drastic changes do not surprise an ordinary man anymore but are seen as a “normal” course of life. Yet this kind of “normality” is likely the indication of anomic state. Still there is an unfamiliar reality, to which it is difficult to adapt and to make life plans. The course of such realities is hard to study in a familiar and proven ways. Therefore, there is a need to use new research practices that will allow us to see profound experiences at the level of both the individual and the entire community.

The methodological approach of oral histories allows us to analyze the peculiarity of an individual’s experience in the broad cultural context of a society. This method allow to compare the peculiarities of social reality highlighted in an individual experience with the internalized, oftentimes stereotyped understandings of “how things should work.”

The use of oral history methodology in the studies of the everyday lives of people in order to comprehend social, political and historical context is effective, as it allows us to see the deeper and real image of human existence, by paying attention to life’s dynamic changes and its mutable course.

Oral histories enable us to see reality from the point of view of the actual participants of events and understand their expectations, feelings, and opinions of the consequences. That is, the narratives acquired by this method allow us to understand even the perspective and personal analysis of an event by an individual participant wrapped up in a collective consciousness.

One of the key advantages of this method is the preservation of stories, specifically giving voice to people whose opinions, worldviews and experiences are inaudible in society. This includes the voice of women within a masculine society. Through this method, we can understand what kind of expressions generalized public categories find in private life experiences.

Certainly, a question arises – to what extent are these narratives valid? However, if we proceed from the principle, “our reality is our perception of the world,” we are convinced of the effectiveness of this method. Moreover, in some cases, the most valid perceptions acquire the power of reality.

Another contradiction regarding this method is that an individual’s perception of life is transient. It should be noted here that not only the perception of events is subject to change, but also fixed, accepted ideas related to reality. Analyses of oral histories allow us to see the causal links between those transformations.

ARMENIA AS A FOCAL POINT OF CHANGES

Postmodernist scholars,³ taking a critical approach of previous sociological schools, argue that their research does not include the study of factors related to the fragmentation and segmentation of societies, their accidental and chaotic⁴ aspects, emergencies, risk factors, their temporary and spontaneous manifestations, conditions of globalization, and so on. Modern Armenia, which is undergoing a process of long-term societal change and self-determination, needs to be thoroughly studied, especially within the framework of post-modern methodology. It should be noted that the drastic changes that occurred in Armenia at the end of the 20th century and in the 21st century could be classified as catastrophic. During this period, fundamental changes occurred in the social, political, economic and physical spheres of life.

At the same time, the problem of symbolic exchange on a daily basis becomes relevant in the context of the ongoing development of globalization processes. In this sense, the modern world has a tendency of cultural exchange. Globalization and the flow of people that resulted from it redefine the idea of “other” and reinterpret familiar symbols in a novel way. It is important to note that migration processes transform the configuration of social space at different levels, mapping it in a distinctive way. Quoting Schutz, it could be said that migration can be seen as a path from “familiar and insufficient” toward “unfamiliar and wished for.”⁵ Hope gives us the strength to cross that path.

However, hope has a diverse mental logic and does not necessarily correspond to the reality that awaits us at the end of that path. In other words, it is not necessary for the “wish” to appear precisely as the desired thing in reality. It could be considered a change or transformation of an experience of indirect (that is, a wished for and desired reality), to a direct experience of confronting reality. Hence, in order to study and understand a continuously changing society, we need to bring to light different, sometimes incompatible interpretations of the same social reality and social phenomena.

It is difficult to place Armenians, as an ethnic group, within certain boundaries. The Armenian social system lacks precise geographical allocation, and therefore Armenians can be described as a “global nation.” This is especially relevant in the context of current Armenian migration flows.⁶ Randall Hasen made a remarkable observation regarding this: “Both in the past and today, the Armenian communities around the world have developed in significantly different ways within the constraints and opportunities found in varied host cultures and countries.”⁷ Nevertheless, under the influence of different cultures, Armenians formed corresponding ideas about everyday life.

As a result of migration processes, Armenia had many migrant flows, including flows of migrant workers. Let us note that there are more Armenians outside Armenia than in Armenia. This is largely a consequence of the Armenian Genocide of 1915 that occurred during the First World War, when the Armenian Diaspora formed in different parts of the world.⁸

Our identity formation undergoes a twofold process. This includes “Armenian” in a wide sense, followed by “Armenian from a certain place.” Thus, the social reality of modern Armenia consists of different cultural patterns that contradict each other on the basis of different local cultural and national identities.

Our identity is formed on an everyday cultural symbolic reality. A shifted reality always makes the recodification of symbols difficult. Moreover, when there is a single foundation of national identity (Armenian), and expectations correspond to this idea, and when confronting a different symbolic field of everyday life, they require a new process of interpretation.

Thus, the study of everyday life, particularly by means of oral history methodology, becomes more important in a changing society. Undergoing a multi-vectoral process of political, social and economic changes, as well as being in the center of a migration process, modern Armenia exists in an incompatible and contradictory cultural field. In the face of this cultural trauma, the culturally accepted “authoritarian” relationships take on new meanings or in some cases become meaningless, which causes confusion in the field of social interactions. In a newly created reality, there is a need to interpret the existing symbolic field, to explain its genealogy, and study the logic of its transformations by redefining them.

- 1 Piotr Sztompka, "The Focus on Everyday Life: A New Turn in Sociology," *European Review* 16 (1) (2008): 23–37, DOI:10.1017/S1062798708000045, accessed 1.11.2019.
- 2 See Dorothy E. Smith, *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology* (Toronto: University of Toronto Press, 1988), and Sarah Pink, *Home Truths: Gender, Domestic Objects and Everyday Life* (Oxford: Berg Publishers, 2004).
- 3 Jean Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, Sheila F. Glaser (Trans.) (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994); Zygmunt Bauman, *Hermeneutics and Social Sciences* (London: Hutchinson, 1978); Zygmunt Bauman, *Modernity and Ambivalence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity* (London: Sage, 1992); Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Cambridge: Polity Press, 1990).
- 4 For clarifications specifically about chaos, see Артур Мкртчян, *Хаос как системообразующий механизм самоорганизации социума* (Ереван: ЕГУ, 2008).
- 5 Alfred Schutz, *The Phenomenology of the Social World*, John Wild (Ed.), George Walsh and Fredrick Lehnert (Trans.) (Evanston, IL: Northwestern Press, 1967), 163-177.
- 6 Artur Mkrtychyan, "Towards the New Armenian Networks: Theoretical Considerations," *Armenians around the World: Migration and Transnationality*, Artur Mkrtychyan (Ed.) (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015), 12.
- 7 *Immigration and Asylum: From 1900 to the Present*, Matthew J. Gibney and Randall Hansen (Eds.) (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2005), 13.
- 8 Hasmik Gevorgyan, "Gender Aspects of Migration Processes in Armenia: an Integrative Approach," *Armenians Around the World: Migration and Transnationality*, Artur Mkrtychyan (Ed.) (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015), 271-280.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ways of restoring the
disrupted social contract

STEPAN
DANIELYAN

PRE-REVOLUTIONARY
DISPOSITIONS,
POST-REVOLUTIONARY
EXPECTATIONS

erzh Sargsyan, President of the Republic of Armenia, was forced to resign from the position of prime minister in 2018 due to popular demand. As a result, the leader of the Civil Contract Party, which had a few votes in Parliament, was elected prime minister. Many called this a revolution. Some called this a change of power.

The difference between revolution and change of power is fundamental and, in many cases, subjective, because scientific definitions do not exist for such kinds of terms. Allow me an attempt at giving my own subjective assessment; if a society resignifies its past, draws relevant conclusions, upon which it constructs a plan for the future and implements fundamental reforms, then we can call this revolution. Otherwise, it is possible to argue that revolution has not occurred. If we were to formulate it in brief, then we can say that revolution is not the record of the fact of what has taken place, but rather the reflection, which is made based upon that fact.

Let me repeat it once more. If the events, which took place in April of 2018 in Armenia, have ascribed meaning to political thought, upon which conclusions have been drawn, and thereby the value system, mentality, political, and governance systems have changed significantly, then it will be possible to call what has taken place a revolution. If not, then that which has taken place is simply a change of power realized through peaceful means.

The resignification of the past and the understanding of what has taken place demands an open mentality, public discussions, debates. However, such an environment is not being formed in Armenia. The “revolutionaries” have divided the public into “black and white”, victors and outcasts, which naturally makes the creation of a favorable environment for public discussions impossible. The separation of “blacks” must take place in the courts, which is first of all necessary to ensure that similar iniquities are not repeated in the future, yet judgments are being made at the political level. However, in our case, this separation takes place not on the legal level, but in the political sphere, which serves as a “political technology”¹ for the formation of a favorable public atmosphere during elections.

REVOLUTION WITHOUT THESES

Upon returning to Petrograd (Saint Petersburg) from abroad in 1917, Russian revolutionary leader, Vladimir Lenin, put forth his famous communist revolutionary project titled “April Theses”. A few months later, these theses became the ideological foundation for the Bolshevik Revolution. Up until the collapse of the Soviet Union, high school and university students had to know these by heart and be capable of explaining their contents and historical significance during exams. In this case, it is not so important to what extent this postmodernist project was successful. What is important is that it was a project aimed at the future, a project in which millions of people believed, especially in its initial stages.

Nikol Pashinyan, who became the symbol of the Armenian Revolution in April of 2018, came to power without “April theses”, leaving the heavy burden of searching for the potential conceptual content of the “New Armenia” on all our shoulders. There is one main question pending for the public today, the answer to which is crucial for the construction of our common future – What kind of political system will be built in Armenia?

The revolution has become associated with a single persona in Armenia, a reality that is directly intertwined with the question at hand. Authoritarianism is inevitable in Armenia’s current political stage, while society is divided into victors and outcasts. This is typical for all countries in post-revolutionary periods.

Authoritarian governance is contingent on the uncertainties of transitioning into a new order in post-revolutionary periods. In other words, state and public life become regulated not so much through laws, but rather through revolutionary logic, at the center of which are usually the “revolutionary leaders”.

According to the classical approach, society has three pinnacles: the ruler of the nation, the ruling class, and the people. The ruler of the nation either oppresses the people through the ruling class or keeps the ruling class in fear through the people’s backing. Serzh Sargsyan’s system represented the first option. The current government seems to be moving in the direction of the second. Both options are authoritarian in nature.

The alternative to authoritarianism is a stable democratic system, which is based on the supremacy of the law, the recognition of the right to property and deeply ingrained social traditions. In other words, the individual’s role narrows as much as possible, which creates a true balance of the branches of power, as well as mechanisms and legality for each branch to oversee the other.

According to the classical approach, the likelihood of an authoritarian system becoming established becomes bigger after any revolution, even in democratic societies. This is because revolutions occur during times when the existing legal system either does not work or is not capable of solving existing problems. Revolutions crush existing legal systems. Until a new system can be formed, the revolutionary powers come forth, having to struggle against the counter-revolution and formulate new rules of the game.

As a rule, repressive systems are formed after revolutions, which are often welcomed by the majority of the public. No rational person can say that past corrupt leaders should be justified and avoid undergoing punishment, nor can anyone say that the individuals who plundered the country for decades and brought it into bankruptcy through criminal schemes should continue their lives undisturbed. The people of Armenia have paid a very high price for all of that, including hundreds of thousands of people who emigrated, an increase in numbers of people living in poverty, broken destinies, and billions of dollars in national debt. The list goes on. It is impossible to come to grips with all of this, although there exists the historical experience of countries that have found themselves in similar situations when repressive systems have been formulated for the sake of noble revolutionary ideas.

It is difficult to determine who to punish, what to compensate, and what to forgive during state-led mass crimes. Who is truly responsible? Who has been subject to the situation under the circumstances? Who has conformed? In such instances, the problem of “national consent” emerges. It demands a difficult and balanced nationwide decision. This has also been the journey taken by Poland, Hungary, Eastern Germany, Chile, and Argentina. The group of the guilty who should be punished can be politicians responsible for the criminal system, those who carried out heavy crimes and in our case, those who carried out illegal actions in the army, especially given that we live under the threat of war. The ones who provide compensation can be those who have carried out economic crimes. There can also be special punishments, for example prohibiting particular people from taking part in governance positions and politics, and for particular political parties to be dissolved. However, two pivotal questions emerge here:

- who decides who and how one must be punished?
- through which laws are such rulings made?

It should also not be permitted for repressive systems to work according to revolutionary logic, because while it is easy to create such kinds of repressive systems, putting an end to them is difficult. This burdensome issue can be solved entirely through

national agreement, as well as through having a sense of direction for the type of society that we will build. In this regard, it won't be possible to move forward without "theses" or a conceptual framework. I will try to formulate in brief what key social contracts have been made since independence and what can constitute the essence of a new social contract in this context.

ARMENIA'S FIRST SOCIAL CONTRACT

The first social contract, which was "approved" in Armenia, had quite clear wording: "Karabakh is ours". The new elites that came to power as a result of the 1988 movement gave only one promise to the public – "Artsakh will be liberated." There was no other promise. Even during the 1991 independence, the initiators of the referendum were explaining to the public during their campaign that the independence referendum will help facilitate the question of Artsakh's liberation. The actual issue of independence was secondary. People agreed to live in poor conditions, send their sons off to war, have electricity for two hours a day, and freeze during the winter months, yet this "social contract" had to remain unbroken. It was a conscious choice.

Armenia's first president, Levon Ter-Petrosyan sealed his "political death" when he announced in 1997 that we must make concessions when it comes to Artsakh. After this statement, only months remained of his presidential term. Ter-Petrosyan had broken the social contract. To this day, people who conveyed these kinds of perspectives would end up in the margins of political life.

THE SECOND SOCIAL CONTRACT: SHOOTING IS NOT PERMITTED

Starting from 1991, a number of political assassinations have taken place in Armenia, including the assassinations of the parliament chair, the prime minister, the head prosecutor, deputy ministers, and other politicians. In 2008, when thousands of people were protesting against the results of the elections, shots were fired, and ten people lost their lives. This happened on March 1, 2008. The expression, "March 1st," has left a deep scar in the public consciousness. Unfortunately, all of the actions taken to expose these murders, including preliminary investigations, the creation of a special investigative committee in public and parliamentary hearings, did not manage to expose these murderers. It is also possible that the ruling powers did everything in their powers so that the truth would not be exposed.

As a result of those elections in 2008 Serzh Sargsyan came to power. Throughout the duration of his presidency, there were no political assassinations that were discussed in public, though there was political persecution. Political assassinations were by default becoming taboo and it is memorable to note that during this year's change of power Sargsyan threatened Pashinyan during their public meeting with the expression: "Wasn't March 1st a lesson for you?" However, he resigned upon returning to his residence.

During the Revolution, protesters were holding their open hands up to show that they were not armed, which earned the movement its second name: "revolution of open hands." The renewed investigation of the March 1 case can be viewed as the strengthening of that taboo. It was no longer permissible to shoot at the public during demonstrations. The "taboo" that it is not allowed to shoot during political struggles must also be established through judicial processes. Only time will tell the extent to which renewed investigations will be productive. However, the prohibition of the use of force during political struggles can lead to an important public deal.

WILL THERE BE A THIRD SOCIAL CONTRACT?

The third progressive demand of the Armenian Revolution is regarding the question of the legitimacy of property. The case in point is not so much about legality, but rather about legitimacy and how the public relates to it.

The chaotic process of the “initial formation of capital”, which took place after 1991, has turned into a serious social problem. The corruption, the artificial monopolies, the illegal privatization of state-owned property, and the poor management of the state budget in Armenia have caused an atmosphere of distrust within society. Approximately one million of the population has left the country for socioeconomic reasons. Approximately 50 percent of the population has crossed the limits of poverty and the national debt has crossed the 7 billion-dollar threshold. Nevertheless, it is possible to see numerous extremely expensive estates in Armenia, in large part belonging to representatives of the former government.

There is public demand to confiscate those “illegal” properties and to punish their owners. Armenia's economy faces a serious problem. No one can be sure that the “revolutionary” mass will not one day attempt to take up the task of restoring “justice” into its own hands, seeing as to how the current powers' behavior is so soft.

Obviously, a country cannot develop where the principle of inviolability of property, which is not only protected through the law but is recognized by the public, is disregarded.

This is one of the main issues to be solved by the current authorities. Whether the new government can solve this issue and “seal” a new social contract remains an open question.

¹ Editor's Note: Regarding the phrase “political technology” and its usage in former Soviet states, see Andrew Wilson, “Political Technology’: Why is it Alive and Flourishing in the Former USSR?”, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/political-technology-why-is-it-alive-and-flourishing-in-former-ussr/>, accessed 31.10.2019.

VAHRAM
SOGHOMONYAN

THE AGENDA OF THE ARMENIAN REVOLUTION

In order to understand the agenda and the prevailing ideology and discourses of the revolutionary movement that took place in Armenia, from April-May 2018, it is important to study the origins of that movement. On the one hand, when speaking of the agenda of the movement, we need to find out who were the main actors and social forces of the event, and on the other hand, not less important are the ideology, narratives, discourses and the language used by the old and new political forces. Nikol Pashinyan has repeatedly stated that he deems political ideologies to be secondary and focuses on the challenges: eliminating corruption, establishing rule of law, and ensuring free market competition. Even though at the initial stage this ideological neutrality is favorable, in the future it can lead to a variety of dangers.¹

WHAT IS THE IDEOLOGY OF THE REVOLUTIONARY AGENDA?

According to the definition of Greek political scientist, Nicos Poulantzas, the state is not separated from society, rather “the state is the material condensation of the relationship (of social forces.)”² In this sense, the previous governments under the Republican Party of Armenia managed to create an effectively localized, solid system based on dominant traditional practices and language.

This system was based on two different foundations, a neoliberal one for foreign organizations, and a national, military-patriotic one for the subaltern classes, so that the latter did not interfere with the very political line that plundered them. In other words, the “Nation-Army” concept was put as a roof over a neoliberal building. When this roof is neutralized, the neoliberal structure could be all that the Civil Contract Party would be left with, which may have weaker legitimacy for broad masses, unless it is replaced with another idea promoting public solidarity, such as a new policy based on social justice.

Sometimes the temptation to use the resources of the political content of predecessors is great. In this regard, nationalist discourse, which was countered with that of civil self-organization and solidarity during the Revolution, is especially problematic. All of the Nikol Pashinyan–Republican Party of Armenia (RPA) public discussions aimed to bring Pashinyan to the field of RPA discourse, language, practices and rhetoric. Pashinyan, with some exceptions, managed to avoid this. Vivid examples are the contrasts and intersections between Nikol Pashinyan’s speech and the content of the concert organized by the former government, which took place during the holiday event in Sardarapat, on May 28, days after the election of the new Prime Minister.

PRINCIPAL DIFFERENCES BETWEEN THE OLD AND THE NEW

What are the main differences between the Old and the New? The new government is certainly sceptical about the nationalist narrative, namely regarding the concept of the “Nation-Army” of the former government. The dialogue between Armen Grigoryan and Vigen Sargsyan in the form of open letters can be viewed as an attempt to emphasize these differences. The difference between these two positions mainly comes down to the issues of free and fair elections, reducing corruption, protecting human rights and creating a competitive market.

Of course, the new government wants to stay away from the emphases of the previous economic policy. Nevertheless, there is a strong likelihood that the World Bank, the International Monetary Fund and other donors will offer the same approaches to the new government that were used by the RPA government. A neoliberal policy pertains to exactly this agenda dictated by these organizations. However, it is not merely liberal,

rather, due to the meaning of the prefix “neo-,” it characterizes the policies of “deregulation, privatization and liberalization” imposed by international organizations. These, to some degree, could contradict local agendas dictated from the bottom-up. This is particularly evident in the choice of the priority sectors of the mining industry and economy. A large group of civil activists supporting revolution are environmental activists who have been disputing the problematic mining investments in Teghut, Amulsar and elsewhere, and have a different developmental model for the Armenian economy. Accordingly, if it is the case that a revolution of values took place in Armenia, then the rule of law and the principles of economic justice and green economy should be applied without discrimination to all economic entities, both domestic and foreign.

THE RULE OF LAW AND THE SELF-REGULATORY MARKET

The idea that many issues will be solved by the establishment of rule of law and the elimination of corruption is extremely optimistic. Usually, the legal framework reflects the status quo of the existing relations of production. This is also the reason why the Constitution of the Republic of Armenia has been amended twice already, making the established rights consistent with the status quo and downgraded them.³ There are many states (implementing the rule of law principle) where social polarization continues to exacerbate, while legal and institutional arrangements do not lead to desirable results. In this respect, the theory of the economist Daron Acemoglu – with whom the new government planned to consult – is also incomplete. Provinces will scarcely benefit from decentralizing the government unless we create investment resources for the communities and implement new practices of community organization. Finally, one of the biggest challenges is education inequality.

It can be noted that among the economists developing the economic reform proposals for the new government, free market narratives of the 1990s are predominant, while these narratives are being revised all over the world. We should understand why all villagers want to get rich on their own, continuing to remain dependent on the goodwill of rich landowners, instead of uniting with their fellow villagers in cooperative farms. In this regard, the new government should completely replace the existing economic pattern. Consequently, it becomes clear that in order to reconsider the logic and philosophy of existing economic relations, the new government cannot avoid at least some ideological explanations or discussions about broader public coalitions.

PUBLIC–PRIVATE RELATIONS

Due to the activities of previous governments, private capital has already penetrated such areas as education, public services, public urban spaces, healthcare, etc. This penetration and its increasing impact under the circumstances of restraining the state and budget limitations, created a number of problems for social justice and public solidarity. The most prominent examples are the National Program for Educational Excellence and the distribution of public and private insurance services in healthcare. The deregulation of capital will continue to dominate unless trade unions protecting workers' rights, self-organized grassroots civic groups, participatory councils and new educational platforms promoting critical thinking are strengthened. Needless to say, without an explicitly expressed political line, the government's activities may turn into a series of separate events lacking a uniting vision.

SOCIAL FORCES DRIVING THE REVOLUTION AND AGENTS OF THE NEW AGENDA

The Armenian Revolution – being a logical continuation of the quantitative and qualitative growth of the civil movement of the last decade (2008-2018) – also reflects the counteraction of the involved civic groups to the neoliberal line of “privatization, liberalization and deregulation” over the past 30 years. The idea of social justice was a common thread in the agendas of Teghut, Trchkan Waterfall, Mashtots Park, 100 Dram, The Army in Reality, Dem.em, Electric Yerevan, For the Development of Science and other civil initiatives. Teghut’s case was about the fair management of national wealth and natural resources, the rest, respectively, was about preserving public space, fair prices for public services, equal participation of various groups in defending the country, not allowing the privatization of the pension system, prohibiting super-profits of the private sector in public sphere, as well as excluding further reductions in public education system.

What social forces played the most active role in the events of March–April in 2018? First of all, these were self-organized groups of students who were the cultural axis of this movement and victims of the RPA policy, and who were not severely constrained by state and patriarchal levers. Other important groups of the revolutionary movement were the remnants of diverse civic initiatives of the past, which came into contact with Pashinyan’s Civil Contract party in various ways, yet also initiated spontaneous activities. Different leftist, feminist, social-liberal groups, human rights organizations, critical intellectuals and individuals were a significant part of them. Opposing traditional culture, during the street protests they were using such forms of protest that could lead to breaking stereotypes and hierarchical structures. These were the protagonists of this cultural revolution.

In fact, together with the strong commitment of Nikol Pashinyan and his supporters, the aforementioned cultural component played an important role in sparking the movement. Naturally, a considerable part of the middle class and the representatives of especially small and medium-sized businesses – who were no longer able to work in the old way – mobilized as well. But let’s not forget that the Revolution became possible thanks to the hundreds of thousands of people who joined the movement from the provinces and suburbs of Yerevan a few days before Sargsyan’s resignation. These people were the main victims of poverty, exploitation and deprivation of rights.

THE DOMINANT NARRATIVES, DISCOURSES AND LANGUAGE

It is important to consider how the agenda of the new government will be formed in order to prevent the authorities from rolling back to the previous political structures. Let us not forget that over the years a dominant ideology has formed, according to which inequality is an acceptable condition for the society. Global trends such as the paradigms of “austerity,” “new constitutionalism,” or “disciplinary neoliberalism,” by which neoliberalism should be embedded into the constitutional norms, are strongly reflected in the Armenian reality.⁴ On the other hand, the economic sphere dispenses with the influence of political decision-making and control, which is reflected in the notion of “post democracy” – when there are fair elections, but there is no real democratic influence on financial actors and the market.⁵ On the other hand there is another discourse in the global context: the critical discourse of social justice and economic democracy. This is becoming increasingly relevant in the context of the crisis of traditional economic approaches around the world, as well as the growing social polarization in all (even industrial) countries and the growing authoritarian tendencies caused by this polarization. The change in discourses and narratives perhaps has much to do with the process of overcoming both internal and external (WB, IMF, EAEU, and so on) resistance, as a result of which the dominant ideology of inequality – formed in the past and legitimized in the liberal and conservative discourses – could be overcome.

THE POLITICAL BASIS OF THE REVOLUTION

The agenda and ideological orientation of the new ruling political force depends on its emerging political basis. The driving forces of the revolution were the middle class, student, left-wing and human rights civic groups and intellectual circles with critical thinking, but the impoverished rural population of the provinces and the working strata of the suburbs of Yerevan played a decisive role. The latter lack structures of political organization and are facing the danger of "lumpenisation."

The political force, which is forming the "new political center," should try to bring to life one of the most important slogans of the Armenian Revolution: "Love and Solidarity."⁶ In other words, it should form a broad coalition based on social justice and solidarity that will unite the middle class and impoverished masses around a common agenda. This can become the unifying ideology that will make it possible to unite around positive values for building our public sector, that is, the ideas of individual liberty and fair administration of public goods, instead of militant "Nation-Army" and xenophobia.

The so-called mass parties normally have different factions inside them, which, though they are united around fundamental ideological principles, form the left and right wings of their own party. It is very important that these wings do not rally around individuals but remain ideological poles.

The best solution for strengthening the comprehensive support of the Revolution would be the formation of three affiliated political wings within Nikol Pashinyan's political force. Let us note here that it is not about the relativization of political orientations and the postmodern perception of them. This possible "coalition" can include the following wings: the liberal wing – made up of the members of Yelk Alliance with a liberal and social liberal approach; centrists – composed of conservative democratic forces that could take up a networking role of intermediaries; and the left wing – made up of leftist civic groups which promoted the social agenda of the people and played a certain role during the Revolution.

Thanks to this configuration, more substantial and long-term legitimacy will be ensured for the three factions united around Nikol Pashinyan, or, in case of elections, for the new governing power, which will reinforce the spirit and values of solidarity proclaimed by the Revolution. This option, in contrast to the method of recruiting loyal party members and technocrats, is a little more work-intensive and challenging. However, the other option of focusing on the fetishization of the market and the mere prerequisites for the rule of law can only exacerbate social polarization and create serious problems in a short period of time.

The hardest part of this task is the consolidation of the left-wing with its social agenda. Several such attempts are currently being made. However, the multiple left-wing groups in Armenia differ in their priorities and are decentralized. Their political consolidation will require sufficient effort and political maturity. Of course, it is not clear whether the new political force, which is preparing for elections, is ready to include such poles, or will it prefer the path of a homogeneous party.

CONCLUSION

Providing a favourable legal and institutional basis for transnational or diasporic capital could bring huge investments to Armenia, but unless there is a change of political content, it will never lead to that crucial social transformation which was declared as one of the goals of the Revolution. Moreover, it can lead to new inequalities and conflicts.

On the other hand, the revolutionary movement is perceived as an example of civil self-organization. A number of elements of direct democracy were present in it: rapidly mobilized masses, diverse self-organizing groups, and participatory decision making. However, in the event that the “nationalist” and “neoliberal” narratives are not overcome or even have been re-acquired, the new political force can face the threat of a new social explosion as a result of social polarization and widening of the gap. The new government’s “social justice” paradigm of civil self-organization competes with the “army-nation” paradigm of the faceless unity of the former government. Promotion of new forms of community organization, implementation of social justice principles in the field of education and of horizontal communication and participatory culture for decision making, the decentralization of economic resources and political power, and the re-evaluation of economic democracy and public sphere can become some of the practical forms of the new social policy agenda.

- 1 This article was written in September of 2018 and contains analysis of political events that took place prior to it. Publishing this article a year later provides an opportunity to draw a comparison between the tendencies pointed in the article and the actual subsequent developments.
- 3 Nicos Poulantzas, *State, Power, Socialism* (London: Verso, 2014), 145.
- 4 See Socioscope NGO's video on the constitutional amendments of 2015, "Why does the Constitution Matter?," YouTube video, 3:11, Socioscope NGO, November 17, 2015. https://youtu.be/s_jRH0JeQWI, accessed 1.11.2019.
- 5 For example, a number of tax regulations in Georgia (in particular, the principle of flat income tax) have been laid down in constitutional law since 2003 and have been formulated as irreversible provisions. See *Organic Law of Georgia on Economic Freedom*, <https://mat-sne.gov.ge/ka/document/download/1405264/0/en/pdf>, accessed 25.09.2018,
- 6 Davit Stepanyan, Ingar Solty, "Elections without Democracy: Changes of Armenian Constitution in the Context of Global Capitalism," *Political Discourse*, <http://diskurs.am/2015/11/649/>, accessed 25.09. 2018.
- 7 The word "solidarity" is sometimes, intentionally or mistakenly, replaced by the word "tolerance" in public speeches. Tolerance is one of the forms of non-participation, whereas solidarity implies social responsibility.

ZHANNA
ANDREASYAN

THE AGENDA OF SOCIAL
SOLIDARITY

he title usually reveals the methodological stance and approach of a text even if it does not seem to indicate anything.¹ Therefore, having the title as our guide, let us elaborate on the following by justifying each of the title's components.

WHY SOLIDARITY?

Solidarity is one of the nightmares of sociology. It refers to the initial stage of its institutionalization, when the quest for the possibility of social order within unstable and shaky realities² led the godfather of sociology, Auguste Comte,³ and then a freedom fighter⁴ in sociology, Émile Durkheim, to the axiomatic idea of a necessary minimum degree of social integration.⁵

"Do not be scared," such were the political beliefs of sociology operating under the guise of scholarship, "society is possible, because we are solidary, otherwise we would have had a problem of existence – all of us, as a species."

Durkheim, who was born to the family of a rabbi and who opposed the rabbinical path,⁶ nevertheless borrowed from religion. He put society on a pedestal and saw morality as originating from a society – a thing in itself – rather than from the will of God:⁷ "Everything which is a source of solidarity is moral, everything which forces man to take account of other men is moral, everything which forces him to regulate his conduct through something other than the striving of his ego is moral, and morality is as solid as these ties are numerous and strong."⁸

Considering the case of assuming the function of solidarity of its own accord once the existence of a society is given closed, Durkheim examined two forms of solidarity dependent on the type of a society.⁹ The first form of solidarity is mechanical, which is a consequence of similarities among the individuals, which is a result of sharing a similar lifestyle, religion, and learning environment. In this case, the absence of solidarity also means its absence within the self, as everybody is almost identical. This is mechanical solidarity, unconscious and unformulated in most cases, and it is typical of so called traditional and small-scale societies. Durkheim calls the second form of solidarity organic,¹⁰ thinking that it develops in more complex, modern societies, where the continuous narrow specialization of work inevitably creates more and more distinctions between the members of a society. It is in these societies that individuals come to solidarity due to interconnections. Any social practice simultaneously depends upon the work of several different professionals – therefore maintaining solidarity with all of them is vital. Both of Durkheim's variants explain solidarity in terms of negative motivation; we show solidarity, because we must, in order to secure our own existence.

Nevertheless, why solidarity? To answer this we should understand the socio-historical and political circumstances that put the term 'solidarity' in circulation.¹¹ This approach, which developed under the influence of the concept of brotherhood and then turned into a tool of Christian politics against the stiffness of the authoritarian structure of family, was the reformulation of brotherhood into solidarity – as a possibility of communal ties – along with the secularization of society and especially with the expansion of the Enlightenment.¹² In the aftermath of the French Revolution a new stage of the political application of the concept of solidarity, was epitomized in the Napoleonic Code (developed and adopted in the first half of the nineteenth century), as well as in the nine documents of constitutional importance, which made solidarity a part of political discourse.¹³ Moreover, solidarity was presented as the existence of certain communal responsibilities, e.g. a responsibility of communal debt repayment in case any of the members of community was in debt.

Receiving solidarity from political discourse and piecing it together within the boundaries of its own science, sociology did what it would rather often be doing later; by conceptualizing the big political word as a scientific possibility, sociology made the politics of the day grounded in science.

By referring to this topic in the context of a revolution that declared love and solidarity,¹⁴ I am protesting, in a way, against Durkheim for taking the initial steps to make sociology a political tool, which then became a tradition. On the other hand, I attempt to oppose such easy “scientification” of the term after the experience of following a political agenda without complaints. This is the reason I chose none other than Peter Kropotkin, an exiled Russian geographer and anarchist, to be my theoretical footing.¹⁵ Kropotkin wrote that the basis of evolution is mutual aid.¹⁶ If we glance at human history, we are unable to underestimate the role this has played. Solidarity has a positive foundation. People have a natural need to aid and maintain each other, the realization of which causes a society to develop even in those times when it seems as if each person lives for him or herself, and the state has to take care of everyone. At the same time, Kropotkin insisted on the necessity of such social and economic systems, which would operate on the basis of volunteer horizontal networks.¹⁷

The distinction of this approach becomes visible, for example, in comparison with the classical definition of Sally Scholz, according to which solidarity is a form of a union that mediates between the individual and the community by undertaking positive obligations.¹⁸ By this logic, solidarity is a mediator between the individual and the community. It creates the system. The conceptualization of an initially sensory charged term in a formalizing-neutralizing way reveals the influence of the established sociological tradition. The essential factor is that solidarity comes to the fore as something magical, yet, at the same time, asensual, which mediates the relationship between the individual and the community. It seems that, while being pivotal, the most essential component (that is, the relationship) has a passive role and remains undiscovered. It is exactly this relationship that is more pronounced in Kropotkin’s approach to the creation of a voluntary horizontal network based on mutual aid. Additionally, Kropotkin does not necessarily link mutual aid and sensibility. It is not necessary to love someone to aid them. The natural need operates at an almost instinctive level.

Solidarity is situated between two paradoxical relations:

- How do you balance the need for individual freedom with the necessity of public relations, which turns into a major issue in the context of the spread of liberal ideology?
- How do you make the inclusivity of solidarity possible when the possibility of solidarity entails the exclusion of some groups and individuals, on whose very existence the practice of solidarity depends?

Why social? Social solidarity is only one of the many forms of solidarity mentioned in many different works on this topic. In this vein is Sally Scholz’s *Political Solidarity*,¹⁹ published in 2008, where the author distinguishes the following forms of solidarity:

Parasitical solidarity is hollow. Its claim for solidarity either does not relate to reality or the relation is problematic. It is used for merely rhetorical purposes. Vivid examples of it in the Armenian reality are the roundelays of unity and tree-plantings.²⁰ And in the form of a text – the declaration delivered on the 100th anniversary of the Armenian Genocide with the gloomy Tsitsernakaberd in the background.²¹

Civil solidarity refers to the obligations which either the state or community should hold towards each of its citizens,²² mainly referring to the welfare state and public policies for vulnerable groups, such as establishing the minimum threshold for the welfare, the securing of which is the responsibility of civil solidarity. An example of this is the EU policy that sets out the rights of workers, rights in the field of education and healthcare, consumer rights, and so on.²³ Such perception of civil solidarity does not require a society where social solidarity prevails, rather it can exist as a social policy securing the minimum tolerable conditions for the vulnerable groups existing within a liberal society, not necessarily accompanied by the practices of social solidarity.

Political solidarity²⁴ originates through the voluntary choice of individuals in an unjust situation, as well as through taking collective actions in unity. The unification is around certain situations and goals, and is not based on similar values or traditions. It is in fact the solidarity of the oppressed groups against unjust situations and oppressive groups. Political solidarity is solidarity of resistance which can develop into a revolution, be modified and transformed after or without it. Political solidarity can be both transformed into civil solidarity – when certain sectoral rights are revised as additional state responsibilities – and into social solidarity, which is the way to reformulate solidarity within a society into persistent institutions.²⁵

By this logic, social solidarity is defined as a measure for the interdependence of individuals within a group (from the descriptive and then from the normative points of view) as a communal relationship that also contains some responsibilities. Cultural solidarity is considered to be its subtype.²⁶

I think this approach greatly hinders the opportunity of a substantive understanding of solidarity. Thus, it remains in the logic of the Durkheimian formula.

Concerning social solidarity, in addition to aforementioned Kropotkin, it is necessary to take into account the following two theses of Karl Kautsky, formulated within the framework of the Marxist approach:²⁷

- The link between society's social structure and solidarity is pivotal;
- Solidarity is a result of specific forms of political practices.

Thereby, social solidarity implies a societal structure consisting of social, economic, political, cultural, religious, and other networks, in which members participate voluntarily, horizontally, and which are constantly functioning and being renewed thanks to the existing forms of political practices.

Why the agenda? This is perhaps one of the most important questions. Why is the issue of social solidarity considered an agenda issue? The agenda has been formed by appropriating the revolution which was proclaimed as being based on political solidarity,²⁸ and which made the conversation about social solidarity possible. Therefore, we must understand what the newly formed government's relationship to solidarity is. To what extent does that relationship resemble parasitical solidarity or otherwise remain at the level of political solidarity, mask itself as civil solidarity, and what potential does it have to turn into social solidarity?

The government program prioritizes the affirmation of values, which suggests an ambition of forming social solidarity.²⁹ For example, among a number of listed theses, the second directly refers to solidarity:

*The national unity and civil solidarity based on the rule of law and equality before the law.*³⁰

This thesis is confusing as it refers to two different communities, alluding to national unity, it takes us to a community based on ethnicity,³¹ while there is also the civil community, which falls out of the national framework. Besides, regardless whether the community referred to is civil or social, this solidarity is based solely on formal legal requirements, which is an insufficient condition for functioning social solidarity.

The atmosphere of national unity based on rights and laws is also considered one of the most important prerequisites for Armenia's foreign and domestic security.³² Two issues are addressed in the Internal Security section - raising the level of citizens' trust towards the law enforcement system and generating the mindset of a law-abiding, intellectual, courteous citizen, who is also aware and respectful of his or her own rights as well as those of others, and who will be a dominant type in the shadow of public

life. This section concludes with the following idea: *to achieve a much higher degree of public solidarity through the concept of non-violent public; to release from prisons the activists who were imprisoned for political activities, and to achieve a higher degree of public solidarity.*³³ Unfortunately, the repetition of the thesis of achieving a higher degree of public solidarity does not make the path and method of its implementation clearer to us.

Ignoring the paradox, related to the balancing the individual freedom and public involvement, is one of the main problems of the government text in terms of solidarity. Evidently, the government program presupposes two key subjects, one of which is the government itself, and the other, the individual – a free, dignified and happy citizen. This relationship does not assume another political collective subject, it divides the society up to the level of an individual citizen, and when the citizens unite into a people or nation, it causes confusion, as both are too mythical (immeasurable) to ever be real.

Born out of injustice, political solidarity can turn into social solidarity when that unjust situation is defined in a way, which allows you to record injustices caused to different social groups. As a primary issue of injustice, the government program determines the government formation process, which, when not taking place through the people's free expression of will, results in distrust and other circumstances, substantially reducing the degree of public solidarity.³⁴ Yet this determination should also include all those circumstances concerning injustices against various groups, such as women, national and other minorities, and groups that emerged because of socio-economic polarization. In other words, a social solidarity agenda cannot be formed just as an agenda proposing mechanisms that are more reliable. It should first and foremost be formed as an ideological agenda of inclusive justice, in compliance with which, in one day (May 16), more than a dozen simultaneous demonstrations by different groups³⁵ were supportive of social solidarity rather than obstructive to it – the workers of Ararat cement and gold factories, Agarak Copper Molybdenum Combine and Nairit Plant, milk producers, taxi drivers, car importers, supporters of Sasna Tsrer, stakeholders in higher education, as well as the directors of schools and kindergartens, citizens dissatisfied with the activities of Yerevan City Hall and Municipalities, protestors against the Church owned lands in Sevan, military commissariat servants and others.³⁶

On May 17, the first president, Levon Ter-Petrosyan, once again addressed the decentralized protests, fully depicting the problem:

The most important test period of any revolution is the time period immediately following its victory. It is during this period that, excited by victory, the activists of the unanimous movement engage in self-initiated actions and try to solve numerous local problems, accumulated over the years, by the same revolutionary methods. It is this phenomenon we are witnessing today. Demonstrations that are absolutely fair in terms of demands, yet are not regulated by the revolutionary center, are taking place almost all over the Republic... Today, fear has disappeared, and people are trying to solve those problems through the method of the movement that strictly carried out Pashinyan's firm, orderly directions of a leader. But one very important factor is not taken into account. Today, Pashinyan is Armenia's Prime Minister, the head of State, whose most important obligation is to ensure the regular functioning of state bodies. Therefore, even though with genuine motives, those self-initiated demonstrations and especially the occupations of buildings and the instances of traffic disturbance by blocking the streets, are ultimately, though not intentionally, directed against Pashinyan himself. However, it is not excluded that besides genuine and spontaneous protest actions of the movement's activists, some actions like this are provoked by the previous régime, which, though it has retreated, nonetheless has not at all capitulated. The main criterion for any state's efficiency is its governability, uninterrupted operation of the state machinery. If the governability of the country is not ensured, not a single state, not even an ally, will take the government of that country seriously. Here, in Armenia, we have an exceptional situation where the state machinery can simply break down, leaving the country in a completely uncontrollable situation.³⁷

Governability always has an opposite side – the formation of group thinking, where thinking is not at all mandatory and is not everyone's business.

The essential difference between solidarity and group thinking consists in the degree of consciousness of each individual regarding the process. Group thinking is a means of easy control. People do not need to think; one can think for them and program their behavior. Solidarity must shape critical, voluntary communities.

On May 16, these people formulated a social solidarity agenda on the streets, which was supposed to be a means of ensuring the continuity of that solidarity and was about people's self-organization and their transformation into interest groups, into groups which can define the unjust situation they find themselves in and have reached the point of awareness necessary to fight against it. This is the way through which an agenda of social solidarity can really be established. A decentralized process within the ideological framework of the aforementioned inclusive justice is the only way of making solidarity possible. The government must find a way to be decentralized. The possibility of being free, dignified and happy, lies in creativity, which always means that government's role is minimal and is huge in terms of its willingness to be minimal.

This is the real social solidarity agenda.

- 1 On this issue see Michael Bock, "Some Effects of Titles on Building and Recalling Text Structures", *Discourse Processes* 3 (4) (March 1980): 301-311.
- 2 Referring to the processes that took place in France, particularly at the end of the 18th century (1789-1799), and which are known in history as The Great French Revolution. Accordingly, the key figures in terms of institutionalizing sociology – Auguste Comte and Émile Durkheim, were representatives of the French society, as they emerged after the above mentioned revolution.
- 3 The use of the word "godfather" is due to the fact that Auguste Comte was the first to put forward the term "sociology".
- 4 The figurative use of the term "freedom fighter" is due to the circumstance that Durkheim is known in the history of sociology as the founder of sociologism, as he insisted on the methodological necessity of explaining some sociological facts with the help of others. In this way, Durkheim tried to clear sociology from the excessive influence of other sciences, which was resulting in sociological processes being presented by analogy with various non-sociological processes, such as physical, biological, etc.
- 5 See on this issue Jonathan H. Turner, *Theoretical Sociology 1830: to the Present* (California: SAGE Publications, Inc, 2013), 16-30.
- 6 See Marcel Fournier, *Émile Durkheim: A Biography* (Cambridge: Polity Press, 2012).
- 7 Durkheim's take on the interrelationship between society and morality is detailed in Emile Durkheim, *On Morality and Society: Selected Writings*, Robert Bellah (Ed.) (Chicago: University of Chicago Press, 1973), 114-134.
- 8 Emile Durkheim, *The Division of Labor in Society*, George Simpson (Trans.) (Illinois: The Free Press of Glencoe, 1960), 39-49. <http://fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Durkheim/Division%20Of%20Labor%20Final%20Version.pdf>, accessed 1.11.2019.
- 9 Durkheim, *The Division of Labor in Society*, 111-133.
- 10 Durkheim, *The Division of Labor in Society*.
- 11 See Steinar Stjernø, *Solidarity in Europe: The History of an Idea* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 26-30. <http://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/Solidarity-in-Europe.The-History-of-an-idea-by-Steinar-Stjerno.pdf>, accessed 1.11.2019.
- 12 Stjernø, *Solidarity in Europe: The History of an Idea*.
- 13 J.E.S. Hayward, "The Official Social Philosophy of the French Third Republic: Léon Bourgeois and Solidarism," *International Review of Social History* 6 (1) (June 1961): 19-48. DOI:10.1017/S002085900001759, accessed 1.11.2019.
- 14 Here I'm using the name that Nikol Pashinyan gave to the events that took place in Armenia, in April-May, 2018. See Nikol Pashinyan's speech on May 8, 2018, in the National Assembly, on the occasion of being elected Prime Minister: "The large-scale participation of women in the political processes of the past month was one of the most important factors, which enabled us to name the changes occurring in Armenia a revolution of love and solidarity." "Nikol Pashinyan's Speech in the National Assembly," *Hetq*, May 8, 2018, <http://hetq.am/arm/news/88606/nikol-pashinyani-eluyty-azgayin-zhoxovum.html>, accessed 1.11.2019.
- 15 Владимир Ермаков, *Российский анархизм и анархисты: вторая половина XIX-конец XX веков*, (Москва: Издательская координационная группа Нестор, 1996), 65-85.
- 16 Петр Кропоткин, *Взаимопомощь как фактор эволюции* (Москва: Редакция журнала Самообразование, 2007), http://www.dragondreaming.org/ru/wp-content/uploads/sites-11/2016/04/Kropotkin_P_A__Vzaimopomosch_kak_faktor_evolyutsi.pdf, accessed 1.11.2019.
- 17 Кропоткин, *Взаимопомощь как фактор эволюции*.
- 18 Sally J. Scholz, *Political Solidarity* (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania University Press, 2008), 17.

- 19 Scholz, *Political Solidarity*, 5-6.
- 20 See the following article “The Roundelay of Unity Encircled the Mount Aragats,” *Armenpress*, May 28, 2005. <https://armenpress.am/arm/news/418093/miasnutyan-shurjpany-grkec-aragats-lery.html>, accessed 1.11.2019.
- Or the text about the unity tree-planting by Nig-Aparan, the organization that initiated the event: “That which was achieved by the unity tree planting is already a confirmation of the project’s ideological truth. Old and young, man and women, officials and the entire nation united around ‘the unity tree-planting,’ and they are still increasing in the numbers.” *Green Armenia*, *Nig-Aparan* compatriotic union’s announcement.
- 21 “The Pan-Armenian Declaration on the 100th Anniversary of the Armenian Genocide was Promulgated at the Tsitsernakaberd Memorial Complex,” The President of the Republic of Armenia, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>, accessed 1.11.2019.
- 22 Scholz, *Political Solidarity*, 27.
- 23 Malcolm Ross and Yuri Borgmann-Prebil, *Promoting Solidarity in the European Union*, (Oxford: Oxford University Press, 2010).
- 24 Scholz, *Political Solidarity*, 51.
- 25 Scholz, *Political Solidarity*.
- 26 Scholz, *Political Solidarity*.
- 27 Karl Kautsky, *The Class Struggle (Erfurt Program)*, William E. Bohn (Trans.) (Charles H. Kerr & Co, 1910), 99-112, <https://rowlandpasaribu.files.wordpress.com/2013/09/karl-kautsky-the-class-struggle.pdf>, accessed 1.11.2019.
- 28 This refers to the previously mentioned processes that occurred in Armenia, in April-May 2018, which were called a revolution of love and solidarity.
- 29 The Government of the Republic of Armenia, *On the Government Program of the Republic of Armenia*, N 581-Ս, Yerevan, 2018, <http://www.gov.am/files/docs/2782.pdf> , accessed 7.04. 2019.
- 30 *On the Government Program of the Republic of Armenia*, N 581-Ս, 2.
- 31 From this point of view, it is obvious that the existence of the Diaspora does not make it possible to apply these theses of the rule of law and equality before the law to the Diaspora, as it exists in different legal and legislative dimension and only partially relates to the processes occurring in Armenia.
- 32 *On the Government Program of the Republic of Armenia*, N 581-Ս, 4.
- 33 *On the Government Program of the Republic of Armenia*, N 581-Ս, 10.
- 34 *On the Government Program of the Republic of Armenia*, N 581-Ս, 3.
- 35 Levon Ter-Petrosyan, “A Dangerous Situation Threatening the Statehood,” *Ilur*, May 17, 2018. <http://www.ilur.am/news/view/68171.html>, accessed 1.11.2019.
- 36 Ter-Petrosyan, “A Dangerous Situation Threatening the Statehood”.
- 37 Ter-Petrosyan, “A Dangerous Situation Threatening the Statehood”.

AGHASI
TADEVOSYAN

THE INEQUALITY DISCOURSE
AND THE PROBLEM OF
OVERCOMING POVERTY IN
ARMENIA

poverty is considered to be one of the three fundamental issues at the forefront of Post-Soviet Armenia. It went through different phases during its formation. The first can be called an era of spontaneous poverty, which was characteristic of the years 1991-1997. During these years, the Republic found itself in an abrupt transition from a socialist system to a capitalist system. An economic collapse, an energy crisis, massive unemployment, hyperinflation, and other events typical of a crisis took place.¹ In those years, the Republic also found itself in a war, the aftermath of the earthquake was still fresh and the disaster area was devastated, and about 400,000 refugees had arrived from Azerbaijan. Already, during the years 1997-1998, poverty began to move from the spontaneous phase to the structural phase. That is, if in the first phase people often found themselves faced with the problem of their survival and that could have happened with almost everyone, connected to the situation of the country at large, but after 1997-1998, families that were continuously living in poverty began to appear that were characterized as having a low social class, and they had little possibility of escaping that situation. In later years, studies showed that many of those families had sunk into long-term and recurrent poverty, ability. The formation of such a situation in society resulted in the Poverty Reduction Strategic Paper (PRSP),² which had already started to be composed from 2000 and was put into effect in 2004, facilitating a decrease in the poverty rate from 56.1% down to 26.5% in a four-year span.³ Sadly, the realized program was not able to create long-lasting or stable results, and the global financial crisis at the end of 2008 had a negative effect on the poverty rate. In just two years, the poverty rate increased to about 35%. In later years, this issue was in a sort of neglected state. It again appeared on the public agenda from 2016-2017, when anxious stories regarding continuous poverty began to be published in the press. According to official statistics, the poverty rate in Armenia not only did not decline until the year 2016, but it was greater than the 2008 data: 29.8%. Only in 2017-2018 did it decline to 25%.⁴ Like the statistical data, the data from my realized qualitative research allows for the conclusion that one of the characteristics of poverty is that it recurs on both societal and familial levels. That is, in ten years it was not only not possible to meaningfully decrease poverty, but it has remained at the same level throughout society. Additionally, there are families in society for which poverty has become a lifestyle – something that is passed down from generation to generation. The studies I have conducted in recent years allow me to say that its main causes are not only financial-economic but have a complex character. In many families, material poverty is a consequence of *poverty of opportunity*. Let us note that the *theory of opportunity* is, at present, a theory that places importance on the fundamental issues of poverty in studies.⁵ It is also closely connected to the fundamental issue of *poverty of capability*.⁶ The poverty of opportunity is directed by many deprivations. Poor families are deprived of the opportunity to receive a quality education or medical services, which also results in *poverty of capability* for the members of the family. The children of these families are deprived of the opportunity to receive a quality education and have a smaller chance of discovering and developing their abilities, and later transform that into cultural and social capital that would allow them to take a position in this or that field, create an advantageous status and participate in processes of exchange, and finally, as a result of all of that, come out of the state of poverty. Marginalization from the exchange processes does not allow for the formation of added value and positive development.

Such an inconsolable situation in the realm of overcoming poverty and the volume of its continuous recurrence on both societal and familial levels are most importantly conditioned by national political shortcomings.

The main reasons of policy failure are the approaches and interpretations of the government to the issue of poverty. In national policies, poverty is mainly seen as a problem of financial-economic character – the inability to satisfy material needs. In the political realm, its solutions are limited to social welfare. Even though the term *multi-*

dimensional poverty was circulating in the RA government in recent years and analyses from this point of view are reflected in the analyses by the statistical committee, in the realm of political action poverty has never been considered as having multiple components, at the foundation of which are not only material deprivations, but also other kinds. Specifically, those types that are connected to *human development indicators*,⁷ such as the continuity and quality of education, the affordability of quality healthcare services and lifespan, the fulfillment of needs connected to the quality of life, a healthy social and ecological environment, etc. A question arises – why is it that our government, for years on end, has been averse to the multidimensional poverty approach and why is the overcoming of poverty connected to the overcoming of official thresholds by means of social welfare? Let us also note that connecting the overcoming of poverty to material poverty and overcoming its threshold has brought about the state, where in reality no effort has been expended to overcome poverty, but rather its indicators. Let us clarify what we are referring to. The threshold of poverty in Armenia is counted according to the standards presented below.

A person considered *poor* when their consumption is below the *upper-bound poverty line* counted in terms of one adult individual. The upper-bound poverty line is considered to be 41,698 AMD or approximately 87 USD monthly. A person is considered *very poor* when their consumption is below the lower-bound poverty line or 34,234 AMD monthly. A person is considered to be extremely poor or starving if their consumption is below the ration poverty line, which is 24,109 AMD.⁸

When the conversation turns to a decrease in poverty, that means that the number of people who make less than 41,698 AMD decreased. However, it is obvious that overcoming this threshold does not allow for a person to live a non-impooverished or comparatively standard lifestyle. With that sum, it is not possible to properly heat an apartment during the winter, receive needed healthcare services, and satisfy the minimum primary needs. According to the accounting done above, it is simply not possible to survive, and a person could die of cold, starvation, or illness. That is, when we speak about a poverty rate decreasing according to the outlined threshold, it does not reflect reality, and has been a manipulation tactic by the government. It is clear that the national statistical data does not represent the real picture of a decrease in poverty, but rather a decrease in the officially outlined poverty indicators. That is, in Armenia, a decrease in the poverty and a decrease in poverty indicators are not the same thing, and the government, occupying itself with activities aimed at decreasing the poverty indicators is to neglect and ignore the fundamental issues and needs of the poor. It did not consider it its job to develop and realize real policies that reflected the interests of the poor.

Utilizing the data from my qualitative studies in 2017⁹ and 2018,¹⁰ I can state that certain occurrences lay at the foundations of the manipulative and unconcerned policies aimed at the neglect of the interests of the poor, which in reality lie outside the bounds of the field of socio-economic policy. This statement refers to the discourse regarding poverty and inequality, which play a decisive role in conditioning a government's social and economic policy.

There are a few main discourses regarding poverty. On the one hand, they condition the formation of the attitudes and perceptions in society regarding the poor, and on the other, the attitude of society towards the peculiarities of national and government policy.

The research shows that one of the most widespread among the discourses regarding poverty and the poor is the idea that being poor is considered shameful. Let us note that this is not only an occurrence in Armenia and is characteristic even of societies with high levels of development and well-being. Studies show that considering poverty shameful hinders its overcoming.¹¹ It is typical that poverty is considered shameful by both the poor and the non-poor. It is interesting that this discourse is formed in the

upper classes, which have serious influence on governments and the processes of the development of laws. It is also typical that this discourse formed by them is being spread and copied also by the poor classes, which has a negative influence on overcoming poverty.

As was noted, the discourse in Armenia regarding considering poverty shameful is one of the widespread ones. It forms certain practices that influence the policies of overcoming poverty. One of the more widespread ones is *the concealing of poverty*. It is commonly realized by faking presentable societal attributes. In the research materials, one can often come across descriptions, when the poor, despite their poverty, upon obtaining a sum of money, do not utilize it for the fulfillment of their primary needs, but rather to obtain something of symbolic value. That could be a presentable garment, furniture, and participating in and throwing celebratory fancy parties. Similar facts have been recorded in other studies as well.¹² For that reason, people realize irrational operations, that sinks them deeper into poverty. There are cases when families that have a severe necessity for the fulfillment of the minimum required primary needs take out loans in order to purchase a presentable soft furniture or a big-screen television with the intention of hiding their poverty, since owning these items can keep them from being considered poor by neighbors and family. Especially in villages and provincial cities, owning a big-screen television is widely considered to be an indication of not being poor. Another similar indicator is the purchase of expensive phones for the postpubescent children in the family.

The studies show that they who do not conceal their poverty are in danger of sinking into deeper poverty.¹³ One of the reasons for concealing poverty is also the fear of being discriminated against and being isolated by their surroundings.¹⁴ The practices of concealing poverty are often led by the “fulfillment with a small amount” practice. It is typical that the discourse that lies at the foundation of this practice is characteristic of both the poor and the non-poor classes in society. It is a widespread mentality, that if a person is poor, then he has to get used to living with certain deprivations. For example, it is considered unnatural, when the parents in a poor family strive to send their children to a proper quality school, organize their leisure time, strive for quality food and healthcare services, vacation, properly heating the home, and raising the quality of life in general. In this vein, the judgements of a group of representatives at the last convocation of the National Assembly regarding the fact that the poor do not consume quality products anyway, so price increases for quality products therefore do not negatively affect the poor, are typical. This societal approach to the poor sadly causes the danger of the passing on of poverty from generation to generation, since the “fulfillment with a small amount” and “survival” strategy weakens the ability of people to plan their escape from the state of poverty.¹⁵ Another practice that is led by the practice of fulfillment with a small amount is the self-limitation of wants. For many, it is rooted in the mentality that a person’s advancement, leisure, and wants related to comfort are not for the poor and they do not even think about them.¹⁶

Along with the discourse of considering poverty shameful and practices of concealing it, it is also common to describe one’s own state of poverty inadequately. It is even common for representatives of families that cannot fulfill their minimal basic needs to evaluate their situation as “middle” or “normal.” At first glance, this seemingly innocent occurrence has a very negative impact on the development of the policies of poverty. People who are truly poor but describe their situation as “middle” or “normal,” are not judgmental or needy enough towards the government and display especially passive and accommodating behavior. This results in government policies being aimed less at serving the interests of the poor classes and serving the rich more.

The “being poor is shameful” discourse, as a rule, is led by the discourse that being rich is something to emulate. The poor are lazy, the rich – hard-working. The poor are

ungifted, the rich - gifted. The poor are stupid, the rich – smart. The list goes on. It is typical that these expressions are widespread not only amongst the rich but also the poor. Another one of the peculiarities of this discourse was that it justifies getting rich by any means necessary, including exploiting the poor, making them poorer, corruption and abuse, and other roundabout and illegal paths. It is typical that this discourse was very widespread especially before the Velvet Revolution, when the political elites were the people who practiced and spread it themselves. The current elites obviously condemn the previously widespread practices and discourses of becoming rich through roundabout means. However, this condemnation has not been accepted in all the layers of society. In many parts of society, justifying getting rich through any means necessary, calling it a gift, and making it worthy of respect has taken root. In this case, it results in the needy and poor classes reproduce the discourses regarding enriching oneself at the expense of the poor, subordinating the public interest in welfare, and the normalization of poverty by the well-off classes. It results in a significant part of the poor, by imitating the discourses normalizing poverty, characterizing their own state as “middle” or “normal,” and avoiding considering themselves poor, justify the illegal enrichment of the rich, the practices that keep them in continuous poverty, and the discourses that birthed those practices.

Another widespread discourse on the issue of poverty which is strongly interrelated to those noted above, is regarding the thought that the poor are themselves to blame for their poverty. Incidentally, this discourse was widespread prior to and following the Velvet Revolution. The research materials allow us to state that often in most poor families, issues connected to that way of thinking are truly apparent, compelling them to short-term thinking, and to feel uncertain about the future, a lack of initiative, a propensity to receive help from others. It is difficult to argue against these. However, that is not a satisfactory reason to blame the poor for their own poverty. The fact is that people have become poor principally as a result of the policies of a government that defends the interests of the rich and big business. Being in a state of long-term poverty has caused many people in the lower classes to have false perceptions of reality, a decline in the level of knowledge and information, the inability to make their own goals, the narrowing of their demands, and finally, the incapability of overcoming their own poverty.

It is important to turn attention to the issue of placing blame on the poor for their poverty, since it can help support change in the policies of poverty. If the poor are considered responsible, then the main emphases of policies will as usual be placed mainly on the policies of social support. However, if the government is perceived as being the main body responsible for overcoming poverty, rather than the poor themselves, then in that case there is a possibility that the government will change its policies to the benefit of the interests of the needy and poor classes. That can even cause a radical shift in the strategy of overcoming poverty and enlarge the level of the reflection of the ideas of justice and equality in social policy.

Another discourse influencing policies aimed at overcoming poverty is the one regarding inequality as natural. The discourse regarding inequality in Armenia was formed and spread during the first few years of independence. It was formed as a discourse of power, in order to affirm the polarization of assets that was being formed between those parts of society that stood close to political power and those who were distanced from it. From the beginning, it was very alien to our post-Soviet society, but over the course of time, it deepened until it became an everyday thing. The peculiarity of this discourse is also the fact that being considered a natural thing, it normalizes the polarization between those layers of society that have different capabilities in terms of assets and dulls the watchfulness and demand of society's poor classes. By considering discrimination and unequal attitudes towards them natural, these classes become more tolerant of their unequal situation.

Summarizing this article, it is possible to say that the discourses regarding poverty and inequality that are widespread in society support their normalization, increasing the level of tolerance of the poor and needy classes toward “rich-minded” government policies. As for the year following the Velvet Revolution, there is still no government-targeted policy for both changes in discourse and political practices. The discourse regarding blaming the poor for their poverty has been noticed several times by the new government. The government’s policies have similarly been more inclined to serve business interests, rather than social ones. The most important positive change is that the current government condemns getting rich by any means necessary and the normalizing discourse surrounding that, which has been stated many times by the Prime Minister and other government representatives. This gives us hope that the processes of enrichment can be moved from the shadows to the legitimate playing field. Because of that, it will then be possible to supervise the government’s “rich-minded” policies, which can also enlarge civil society’s pressure on government policies to make them have a more social nature.

- 1 Геворк А. Погосян, *Армянское общество в трансформации* (Ереван: Институт философии и прав НАН РА, 2003), 250-269.
- 2 *Poverty Reduction Strategic Paper* (Yerevan: Analytical-Informational Center for Economic Reforms, 2003).
- 3 *Stable Development Program* (Yerevan: RA Ministry of Economic Development and Investments, 2007), 42-43.
- 4 *The Statistical Yearbook of Armenia* (Yerevan: RA Statistics Committee, 2018), 110.
- 5 See Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure* (New York: Free Press, 1957).
- 6 See Sabina Alkire, "Choosing Dimensions: The Capability Approach and Multidimensional Poverty," *CPRC Working Paper*, vol. 88, 1-25.
- 7 *Human Development Report 2016: Human Development for Everyone* (New York: UNDP 2016), 1-10.
- 8 *The Picture of Poverty in Armenia from 2008-2015* (Yerevan: RA Statistics Committee, 2016), 35-42, http://www.armstat.am/file/article/poverty_2016a_2.pdf, accessed 24.06.2019.
- 9 The study was realized in the framework of the research done in the framework of the "Poverty, Inequality, and the Everyday Life in Post-Soviet Armenia" research grant awarded by the Institute of Armenian Studies at the University of Southern California.
- 10 Aghasi Z. Tadevosyan, *Poverty Reduction and Social Assistance Policy in Armenia* (Yerevan: Open Society Foundation, 2018), <http://www.osf.am/wp-content/uploads/2018/12/%D4%B1%D5%B2%D6%84%D5%A1%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%B0%D5%AB%D5%B4%D5%B6%D5%A1%D5%AD%D5%B6%D5%A4%D5%AB%D6%80%D5%A8-%D6%87-%D5%BD%D5%B8%D6%81%D5%AB%D5%A1%D5%AC%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%A1%D5%BB%D5%A1%D5%AF%D6%81%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D6%84%D5%A1%D5%B2%D5%A1%D6%84%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%A8-%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD....pdf>, accessed 26.06.2019.
- 11 See *Poverty and Shame: Global experiences*, Elaine Chase and Grace Bantebya-Kyomuhendo (Eds.) (Oxford: Oxford University Press, 2019).
- 12 Hripsime Pikichyan, "Shaky Boundaries Between the Non-Poor and the Poor: A View from Inside and Outside," *Stories About Poverty*, Book 1 (Yerevan: Hazarashen, 2001), 388-392.
- 13 Elizabeth Gomart, "No Way Back: Social Exclusion among the Poorest in Armenia", *When Things Fall Apart. Qualitative Studies of Poverty in the Former Soviet Union*, Nora Dudwick, Elizabeth Gomart, Alexandre Marc, and Kathleen Kuehnast (Ed.) (Washington: The World Bank, 2002), 124.
- 14 Hamlet Petrosyan, "The Perception and Attitude Towards Poverty," *Stories About Poverty*, Book 1 (Yerevan: Hazarashen, 2001), 370-383.
- 15 Nora Dudwick, "When the Lights Went Out: Poverty in Armenia", *When Things Fall Apart Qualitative Studies of Poverty in the Former Soviet Union*, 187.
- 16 Hranush Kharatyan, "The Environment of Poverty in Armenia," *Stories About Poverty*, Book 2 (Yerevan: Hazarashen, 2007), 520-521.

HAMAZASP
DANIELYAN

THE ESTABLISHMENT OF A
PARTY SYSTEM IN ARMENIA:
SHALL WE TRY AGAIN?

It goes without saying that the consolidation of democracy in any country simply cannot take place without the establishment of a competitive multi-party system. I am not only speaking about the kind of system, which exists within traditional democracies today where it is typical to have continuous competition between two or more parties coming to power in shifts after each election. Such a situation is a rare phenomenon in new democracies (meaning Southern, Central, and Western Europe), where the list and number of political parties is less stable. Yet electoral competition based on some rules of the game continues to exist and it is precisely as a result of this competition that change of power takes place.

However, there has never been a change of power in Armenia as a result of electoral competition among political parties. As such, the history that Armenia has lived through in the past three decades also speaks to the institutionalization of the party system as well as to how its objective ultimately failed. At the beginning of this story, toward the end of the 1980s and the beginning of the 1990s, when Armenia's first liberalization took place and the opportunity for transitioning from a single party system to a multi-party system was created, there were particular political circles that questioned the need for political parties based on concerns they had from the previous communist (single-party) system. Among certain social circles, such attitudes, driven by similar communist totalitarian experiences, were even stronger. In several cases, the disposition to not harm "national unity" existed on a rather similar totalitarian basis.

Fortunately, the multi-party system not only found a home within the Constitution, but it also became a reality thanks to newly created political parties as well as for so-called traditional parties, which had (re)started their activities in Armenia. Nevertheless, existence of more than one party are still not enough for the sufficient institutionalization of a competitive multi-party system as well as for political parties to carry out their main functions within the political system. Those functions are quite clear and are even reflected in textbooks – to bring to light, aggregate, and combine the interests of various societal groups, as well as the dialogue surrounding their and others' interests in order to shape public policy.

The importance of a competitive and actual multi-party system has also been acknowledged in political circles given that concern over the establishment of the political system has been at the center of political discourse for at least the last two decades. It has been given significance both by the authorities and opposition. A number of formal provisions were adopted and amended during this period. Looking at the different ways in which the nature of political parties have been influenced in the past, perhaps the most important way still is the gradual, and in some cases the slowed down, yet ultimately completed transition from a 100 percent majority system in 1990 to a 100 percent proportional electoral system. The clause regarding the formation of parliament through the principle of proportionality was embedded in the constitution changes of 2015 and implemented during the 2017 elections, which myself and many others are convinced took place through the manipulation of the proportionality principle. The constitutional changes of 2015, which increased the role of the legislative body, political parties, and factions, essentially limited the participation of non-partisan candidates not only in nationwide elections, but also in the local self-governing bodies of the three largest communities.

However, the consensus among political circles about the importance of the increasing role of political parties in political circles, their institutionalization, as well as introduction of some formal institutions have not managed to raise the level of public trust toward political parties. For decades now, public opinion polls have continued to show that the level of trust toward political parties is extremely low. To be fair, let me add that this lack of trust has a systemic character and it operates almost proportionally with regards to lack of trust toward other political institutions.

Returning to the topic at hand, let me present the detailed facts of the claim that for the most part none of the governmental changes that took place in the last three decades have been conditioned by electoral competition among political parties. We can call the 1990 parliamentary elections the founding elections of the Republic of Armenia. As a result of these elections, the Communist Party relinquished its dominant position and ultimately gave up its power. Yet this did not take place under conditions of competition among political parties, but rather competition between a single political party (Communist party) from the one hand and individuals representing more or less united social movement (Pan Armenian National Movement). By the way, these were the only elections conducted exclusively through a majoritarian electoral system. The creation and establishment of the new ruling party, or rather, political parties, took place in the first half of the 1990's after the elections.

The second stage of transferring of power, which took place at the end of the year 1997 and the beginning of 1998, was connected to the political disagreements among the leaders of the same social movement already institutionalized and turned into ruling political party. This was further expressed through the schism within the parliamentary majority consisting of a coalition created by the political parties.

The following decade was a period of rule by the non-party member president who considered himself above political parties. During this period the president's stronghold in parliament consisted of more than one political party and in some cases individual MPs, too. The list of the political parties supporting the president (consisting of various combinations of the following parties: the Armenian Republican Party, the Armenian Revolutionary Federation, Rule of Law party, the United Labor Party and the Prosperous Armenia Party), the spectrum of the ideological basis (from the nationalistic to the liberal and in separate cases also simultaneously the communists and large-scale capitalists), the methods of collaboration among these (from coming to agreements around separate laws and issues to formal long-term collaboration through coalitions) had continuously changed. Yet one feature had remained stable: the president has managed to enjoy sufficient support in parliament. This feature is important to keep in mind when I will discuss the demand for the majority, which found a basis in the 2015 constitution.

Despite having a non-partisan president, the decade of his rule and especially its second half (starting from 2003) was marked by certain consolidation process of political parties or rather, ruling political parties. Here, on the one hand, the space for influential politicians who were not members of political parties was shrunken (including through formal regulations), and on the other hand, belonging to a political party became an informal precondition for political activities and especially for being part of the cabinet. As a result, new political parties were created. Some of these parties were created to push forward the political ambitions of mighty individuals (Prosperous Armenia, 2004). Others, already existing parties enlarged their ranks through incorporating already mentioned individuals (the Republican Party in particular implemented this through a number of phases in 2007, 2008, and 2016). In addition, large ruling political parties increased their presence in the regions and created a rather intricately organized hierarchical party network (especially the Republican Party) often relying on distribution of privileges conditioned by their access to state resources as a ruling political party.

I would like to emphasize that my observation is about only political parties, which were part of the government. Whereas the dozens of opposition parties that were elected into the parliament during the entire time of Armenia's existence had only one thing in common – none of them managed to remain in Parliament for more than one or two electoral cycles (for example the National Democratic Union, Republic Party, Heritage Party, and others). As such, this observation proves true also for those political parties (Communist Party, the Pan-Armenian National Movement, Orinats Yerkir),

which relinquished their positions in government. In the following elections after these political parties had become the opposition, they had only a marginal representation in parliament, while after another electoral cycle they ceased to play a political role even outside of parliament.

Returning to the question regarding the transfer of power – the third and most recent phase (so recent that it is difficult to fully evaluate its influence) took place between April and May of 2018 when the political party which had secured its dominant position through all kinds of formal and informal institutions and was in rule for approximately two decades and single dominant actor for the last decade (in other words, it was the majority in parliament and considered to be over and above electoral competition) was forced to give up the cabinet and after short period of time ceased to be the majority in the legislature despite the formal guarantee it had created for itself in order to maintain the majority based on constitutional requirement. This time again the transfer of power took place not through elections but under pressure from a mass social movement.

Civil Contract, the political unit that had assumed power, is a political party that has limited representation in the legislative branch and only managed to have a presence there by forming a political alliance with two other political parties. Despite the fact that Civil Contract has only a history of three years, it had from its inception undertaken the goal of being prepared for assuming power and was endlessly working toward that goal (remember the “institutional opposition”, the “shadow state” and other theses that were circulated by Civil Contract). However, the party was not so prepared to assume power, whether with regards to its cadre base or the infrastructure of the party, including parliamentary representation and perhaps also with regards to its programs. The leaders of Civil Contract have to be able to quickly transform the political party in parallel to their role of ruling the country.

The main purpose of the presented historical survey was to demonstrate the extent to which the party system in Armenia has failed to become established, as well as the difficulty with which political parties accomplish their objectives. A series of rather important questions for discussion remain outside the scope of this article, among which are the internal democracy of political parties or the gaps between the electoral behavior of voters and their ideological references, gaps in announced ideologies of political parties their behavior while designing policies and etc. I will also not take time here to discuss particular cases and outliers (for example, the Armenian Revolutionary Federation). Furthermore, this article is also outside the scopes of a detailed discussion on non-formal practices given that these are not yet well researched and documented phenomena.

RULES OF THE FORMAL GAME AND PROBLEMS

In this section of the report will be dedicated to discussion and analysis of existing formal rules and regulations and discussions of some possible solutions, since after May 2018 there is a window of opportunity to attempt to establish new party system with better qualities.

The creation of the dominant party system, which took place particularly within the last decade, was realized not only through informal mechanisms (for example, abusing state resources for the benefit of the party), but also through formal regulations. The electoral code adopted in 2016 and especially prior to that 2015 amendments to the constitution were full of such kinds of regulations.

From the point of creating inclusive political institutions and ensuring the spirit and

logic of proportional electoral system, the constitutional requirement of “stable majority” in the parliament (Article 89 3rd section of the Constitution) and based on that requirement the regulations in the electoral code (Armenian Electoral Code, Article 96) are problematic. Through these regulations basically it becomes easier for a single political force to receive 54 percent of the mandates in parliament. So, what are the mechanisms through which it was attempted to achieve this result: to ensure that “winner takes all” under a system of a proportional electorate? Let us recall the fact that no political party has managed to secure the majority vote during proportional elections in the history of the Armenian Republic, including during the controversial April 2017 election, when the Republican Party received the largest proportion of votes ever (approximately 49 percent).

And so under such circumstance, the electoral code envisages that if none of the parties secure 54 percent of seats in parliament, then the party that receives the majority out of the total amount of mandates through the so-called “bonus system” receives as many additional seat as necessary so that it can secure 54 percent. In case no political party is able to receive the majority of the total amount of mandates, then a period of six days is given to the parties in parliament to form a coalition. The bonus system is also applied in cases where a coalition with a clear majority is formed and in this case again law mandates additional seats to ensure 54 percent of seats. In case a coalition is not created, the second round of election is held between the two parties with the most votes.

This artificial arrangement of securing a single party’s stable majority neutralizes the necessity of taking into account and collaborating with other political parties, a key feature of the proportional electoral system and the consensual politics associated with such system. The current electoral code, however, regulation is closer in its philosophy to a majoritarian system with its “winner takes all” approach. The needs of having stable majority has been much discussed during the constitutional amendments phase, and its initiators argue that this is a guarantee for avoiding a crisis in governance, referencing to the example of Italy where the governments were not very stable. Although Italy is a textbook case in terms of the instability of the executive body, this system was not introduced there as a result of being considered mostly unconstitutional in the constitutional court and for not being accepted in the referendum. Returning to the case of Armenia, let us state the fact that the years of 1990-91, 1997, 2003-2004 and perhaps even the May-June developments of 2018 demonstrated that even when the executive power did not have a formal majority in Parliament it still managed to impose its politics, in some cases by making certain compromises.

The good news with the constitutional clause requiring a stable majority (no longer ensure at this time already), is that it can be altered through a broad political consensus even before the new elections are arranged. This clause is not in the list of articles that can be changed exclusively through referendum, (Article 202 of the Constitution). Consequently, it is possible to change through 2/3 votes in Parliament.

In the meantime, let me note that the aforementioned criticized “bonus” regulation is also envisaged for the community council elections of three of the largest cities in Armenia, which can also be subject to review in the amendments of the Electoral Code, especially given that in the case of community council elections, bonuses can be given even to the political units (parties or blocks) that have received 40 percent of the vote. The expediency of envisaging elections in local self-governing bodies exclusively for political parties should also be a subject of discussion.

The second clause, which is problematic and thereby in need of changing, is the so called “rating” electoral system (Article 95 of the Electoral Code), which has two points worth discussing. Firstly, the rules of the game are envisaged such that they dispro-

portionately benefit political parties with more resources to end up in Parliament. The main cause of this is primarily the promotion of competition between representatives of the same political party- up to six candidates are competing against each other in each of the 13 districts. The incentives for fighting for each vote and gathering the maximum votes are much bigger under these conditions than during the previous majoritarian electoral system where, as a rule, a single main candidate from the dominant political party would be nominated in each of the 41 districts. For the latter to be elected, it would be enough just to secure more votes in comparison to the competitors, but there would often not even be any real competitors.

The next problematic factor of the “rating” electoral system is that as a result of intra-party competition, each vote received in favor of the rated candidate is automatically counted as an additional vote in favor of the given political party. In essence, this doubles the number of registered votes counted in favor of said party. Taking the practice of 2017 into account, we can say that a broad mass of registered voters gave their political vote to an individual candidate and not to the political program or party list behind which preferred candidate, often without even realizing that the vote given to the nominated candidate of his or her election area is what will eventually determine the question of Armenia’s top executive official.

The abovementioned picture demonstrates that the “rating” system essentially ensures the dominant position of the political parties with the advantage of financial, human, and administrative leverage and limits the opportunities of political parties with less resources. The obscurity of the electoral system and failure to adequately present its essence to citizens is also not conducive to the establishment of an inclusive political system.

The first part of Article 97 in the Electoral Code is also problematic in that it limits the number of political units (parties or blocks) that end up in parliament that can form a coalition. I believe that this unusual limitation, which does not exist in any other country, was included in the Electoral Code for the existing political/party advantage during the parliamentary elections of 2017. Exactly one year later, it is obvious that this limitation is an essential superficial obstacle to constituting a wide or nationally agreed coalition and government. Under these limitations, there is no possibility of securing a broad coalition representing significant number of political units in order to overcome even the current crisis or any future crises, whether internal or external.

It is obvious that the limitation on the number of coalition members clearly goes against the logic of the proportionality principle and essentially limits inclusive political processes. The proportional electoral system simply demands that the powers in parliament, which proportionally represent various sectors of society, come to an agreement amongst themselves even if they are large in number.

Besides the Electoral Code, another significant clause that is regulated by the law on political parties is regarding the financing of parties and campaigns, which is equally subject to revision.

With regards to the first, I must state the fact that there are no political parties that are capable of collecting enough funds for regular activities from small size donations from large numbers of supporters (e.g. massive political parties based on membership fees) . As a consequence of this, any political party with an inclination to register a serious electoral result made use of either state resources through illegal or semi-legal means or leaned on the resources of individuals who owned considerable capital. With regards to this, I believe that the funding arrangement of parties must be altered by raising the financing proportion of parties through public means, especially encouraging political parties with parliamentary representation and parties with such potential.

The latter, campaign funding, requires the strengthening and especially the proper implementation of legal regulations that already exist around the financing of campaigns. For example, during the latest parliamentary elections campaign of 2017, disturbing facts that were published but not proper investigation followed by respective state bodies. Some of these facts could be considered enough basis for withdrawing registrations of up the two political parties that received the most of the votes.

In conclusion, let me note that a chunk of the regulations in the Electoral Code (stable majority in the legislative body, allocation of so-called bonus seats, limitation of the number of parties that have the possibility for creating a coalition) were specifically created in order to secure the dominance of a single political party. This combination of regulations, which can only be found in Armenia and which were made to serve narrow political-partisan goals, ultimately secured the dominant party's sufficient presence in parliament in 2017. However, this took place by taking for granted the basic rules of representational democracy. These superficial regulations did not create opportunities for properly representing society's diverse voices in legislative bodies that in turn fostered the emergence of the political crisis. Moreover, this lack of representation can even be considered as the cause of that crisis. The "Velvet Revolution" came to prove the existing schism. In my opinion, this same revolution serves as an exclusive opportunity to change the existing formal rules of the game in such a way that the creation of a competitive multi-party system can become real, including through providing equal conditions, and in some cases even supportive conditions for medium and small political parties through an actual proportional electoral system and rules of the game that will encourage collaboration amongst political parties in the legislature.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

education and science

SEROB
KHACHATRYAN

A CONCEPTUAL ANALYSIS
OF REFORMS IN ARMENIA'S
GENERAL EDUCATION

In recent decades, access to education has improved significantly worldwide. Knowledge has become more accessible due to technological developments. The expectations of education have increased as well. However, the state of public education in Armenia is unsatisfactory, although reforms have been carried out in public education sector for more than twenty years.

Today, there is an existential crisis of education in Armenia. Education has been devalued. The role of education is not clear in these new realities. A loss of meaning leads to reduced desire for learning. If the desire to learn diminishes, education can change only through reassessment.

In the current situation, it is important to understand what education is and what challenges it faces. Karl Marx once said, "Philosophers have hitherto only interpreted the world in various ways; the point is to change it." The Slovenian philosopher of our time, Slavoj Žižek, reformulates Marx's statement, stating, "Everyone talks about changing the world, but the point is to understand it." Indeed, there is a lot of talking about changing education, but much less attention is paid to understanding its problems.

There are so many changes in the education sector that many people simply do not manage to comprehend whether there is a need for it. Instead, important issues such as preparing for changes and acquiring thorough knowledge about them are left out.

Below we will refer to a number of changes made in the field of public education in Armenia.

THE TRANSITION TOWARD NEW PUBLIC MANAGEMENT

In the first years of independence, it was clear that Armenia was transitioning to a capitalist system. During those years, a model of governance commonly known as New Public Management was widespread in the Western world. In a number of Western countries this approach became very popular in educational systems. "The ideology of NPM originated in England during the administration of Prime Minister Margaret Thatcher in the 1980s. With the collapse of the Soviet Union and the end of the Cold War, it appeared to many that collectivist solutions to social problems had been proven ineffective."¹ With the efforts of various scholars, in particular John Chubb and Terry Moe, the model of New Public Management was also introduced into the field of education. This model introduced private management approaches into the state system, decentralization in education system management, and implementation of a funding system based on the number of schoolchildren. The experiences of Chile, Sweden, and England showed that the educational systems that adopted this model of management did not succeed.

AN IMPORT OF REFORMS

The other problem is that in the years of independence, we have primarily imported reforms and did nothing to create our own educational model. Years ago, when people started to speak about the Finnish educational system, Finnish experts in education advised not to borrow the experience of others. Since we imported the reforms, there is a dual operating system in Armenia's education system. One of the systems is based on an overt educational plan, according to which the Armenian education system is governed by democratic approaches and encourages the development of independent, critical thinking. There is also a covert operational system, the principles of which are not mentioned in any document, yet this system is much more influential.

For example, in an overt operating system it is assumed that the heads of schools, universities and other educational institutions should be selected by boards of trustees. However, with the covert operating system, who will be “elected” to the leading position is already decided in advance. Or, when we overtly say that we need to develop critical thinking, but covertly teach one-sided thinking.

PREDOMINANCE OF SITUATIONAL THINKING

Situational thinking has been predominant in the education sector. However, for a transitional country, it is important to have a future oriented, strategic way of thinking and modus operandi. One of the major problems of our education system is that not a single strategic document has been adopted in the field of education in recent years. Only current government programs and various documents of little importance have been accepted. No document of systemic significance was adopted. Nineteen years ago, the Ministry of Education and Science of Armenia decided to adopt a State Program of Education Development. For nine years out of nineteen this program did not exist in Armenia, which is a violation of the law. The first program was implemented from 2001-2005. Then, for six years, the Ministry was unable to bring the project to the approval stage. The second program was implemented from 2011-2015. From 2015 to the present, the third program has not been adopted. Strategic documents, based on the principles of high participation and inclusion, are absolutely necessary for a country like Armenia. Uncertainty prevails in Armenia in contrast to developed countries, which are mostly determined when it comes to their educational vision. The reforms that have been implemented in Armenia over the years have been fragmentary and have not been the result of in-depth discussions and serious preparatory work, but rather that of ministers’ desires or the duplication of another country’s experience.

THE PREDOMINANCE OF SHORT-TERM THINKING

The education sector was dominated by approaches that leaned on short-term thinking. For example, there was the widespread “Republicanization”² of schools and their involvement in the process of political elections. This had a negative impact on the public perception of teachers and principals. The previous regime of Armenia was multifaceted. The team included both intellectuals and people with low education-“local authority figures.” The authorities implemented both hard and soft fraud mechanisms. Considering the context that parents are somewhat dependent upon teachers and principals, the education system got involved in the process of elections and the involvement of political parties. Another problem caused by short-term thinking was the use of the education system in mitigating social issues. Taking into account the fact that there was high unemployment in Armenia, the education system became a weak link for unfair job appointments, which negatively affected the level of competence in the system.

EDUCATIONAL CHANGES AS A SPRINT

The process of reforming education was seen as a sprint: “Writing educational development program in three months”, “developing a vision in one month”, “achieving a qualitatively different education system in five years.” It is impossible to achieve success in the education sector with such an approach. In fact, education is a marathon. When approaching it as a sprint, everything remains on a surface level. People do

not manage to understand in time, and they do not become the ones who bear and implement changes. Obviously, the Ministry of Education and Science cannot control about thirty-seven thousand teachers on a daily basis. The only solution is to make these people the providers of changes. However, in the sprint approach, people do not even manage to understand the reason for this or that reform.

THE MECHANISTIC NATURE OF CHANGES

The process of education management has viewed the system as a mechanistic one that operates with linear logic. For example, it was assumed that as a result of introducing a separate high school system, students would no longer use tutoring services. Experts thought that if there was eight hours of mathematics in a week, the student would be satisfied with the knowledge received at school. But the problem is that the reason for using tutoring services was not just a lack of class hours. However, there are many other factors. For example, a tutor is more demanding and consistent, takes into consideration a student's individual pace of learning and is result oriented.

The other manifestation of the mechanistic approach is that we started to develop the system primarily by drafting documents. Drafted documents then were discussed and approved. Then these documents were sent to be applied in schools. It was assumed that people would read the documents and become inspired and motivated to change their actions. But education is not mechanistic in its nature. Therefore, linear logic does not work here. In the education sector, the unplanned consequences can often exceed the planned ones. Here is a famous comedic anecdote. When the British conquered India, there were many snakes in one of the regions. To reduce the number of snakes, British people decided to pay the locals five dollars for each killed snake. Five years later, it turned out that the number of snakes increased in the area as the Indians decided to breed snakes in order to insure their income.

REDUCTIONISM IN EDUCATION

The reductive approach to education has spread since it was decided to teach content that is easy to evaluate. The content of education was limited (this is exactly the meaning of reductionism) to the content that was being tested. As a result, many important things that cannot be measured were currently excluded from the curriculum. In exams, we do not value important knowledge, but rather that which is easy to grade.

Educational reductionism also leads to the ranking of school subjects, with the result that some subjects are treated as primary, others as secondary. For example, the Armenian language, Armenian history, and mathematics are considered to be primary subjects. Social science, art, and literature are secondary.

THE SUPERFICIAL PERCEPTION OF EDUCATION

Superficial, sometimes unprofessional approaches have been a great hindrance to education reform. Unlike in medicine and law, where the workers are mostly people with professional education, a wide range of people is engaged in educational issues in Armenia. For example, some workers in the education sector are people who have never taught or had unsuccessful teaching experience. If a person has graduated from school and university, has school-age children and uses such fashionable words as 'quality of education,' 'end-result,' 'outcome accountability,' or 'democracy,' then it is believed that this person can tackle the issues of education. That leads to the fact

that educational issues are perceived and discussed at superficial levels. Often, the educational experience of the neighbors' or their own child is generalized and seen as a systemic problem. Meanwhile, the education sector requires serious professional training and interdisciplinary knowledge, as there are ideological, cultural, economic, legal, psychological and social nuances in education. It is impossible to solve educational problems without understanding the latter. Moreover, the crisis of education in the world has deepened so much that superficial solutions are not taken seriously.

EDUCATION IS A COMPLEX, RESPONSIVE SYSTEM

When developing policy, education is often viewed as a static system. Meanwhile, education is called a complex responsive system. It is a system with a complex web of relationships. Second, in the field of education, we do not deal with inanimate objects, but with people who have the ability to respond. When one wants to change something in public life, people respond by agreeing or disagreeing. It can be both explicit and implicit. Unfortunately, these reactions in Armenia are rarely explicit and public. The reaction of most people in Armenia are usually concealed. This leaves a false impression on reformers, who think that everything is fine and people accept changes. In this sense, covert resistance is a serious obstacle to educational reform. We often think that educational reform is something that you "spray and pray." Meanwhile, daily work is necessary to ensure the success of reforms.

Therefore, while implementing educational reforms, we should think much longer and harder. The ready answers or importation of other countries' experiences is not enough. According to the 20th century philosopher Hannah Arendt, "A crisis becomes a disaster only when we respond to it with preformed judgments, that is, with prejudices. Such an attitude not only sharpens the crisis but makes us forfeit the experience of reality and the opportunity for reflection it provides."³

- 1 Dennis Shirley, *The New Imperatives of Educational Change: Achievement with Integrity* (New York: Routledge, 2016), 32.
- 2 Editor's Note: The author is referring to the politicization of schools by the Republican Party of Armenia.
- 3 Ханнна Арендт, *Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли* (Москва: Института Гайдара, 2014), 261.

ATOM
MKHITARYAN

ENHANCING LEARNING
EFFECTIVENESS AND
ASSURING QUALITY IN THE
THIRD LEVEL OF HIGHER
EDUCATION

The key issues regarding the quality and competitiveness within third cycle/degree professionalized higher education must be viewed from the perspective of those beneficiaries who demonstrate a demand with regards to the outcomes of doctoral studies (considered as “postgraduate studies” in Armenia until today). It is more sensible to discuss the assurance of quality in doctoral studies from the perspective of those who consume the final results of scholarly research, who can be either directly or even indirectly considered beneficiaries. A significant final result at the end of doctoral studies is the formation of intellectual capital. A graduate of this phase of education clearly stands out through the ability to present innovative solutions, through the capacity for proposing novelties ensuring academic progress, through the ability to contribute with new ideas for scholarly research.

Typically, a graduate of doctoral studies with such abilities demands a high salary in the job market. However, if the graduate of doctoral studies fosters the formation of scientific innovations, then the scope of those who benefit from doctoral studies expands to include not only individual researchers, but also universities, employers in the economic sphere, and the state, all of which ultimately direct the outcomes arising from doctoral studies toward the socio-economical progress of the country. In our context, the outcomes of postgraduate studies mainly support the formation of intellectual capital, which is reflected in dissertation defenses and the awarding of academic degrees to graduates. In fact, the passive state of the academic market in the country does not really create favorable conditions for contributing toward scientific innovations, often breaking the connection of “novelty - scientific and practical contribution - socio-economic progress” (Figure 1)

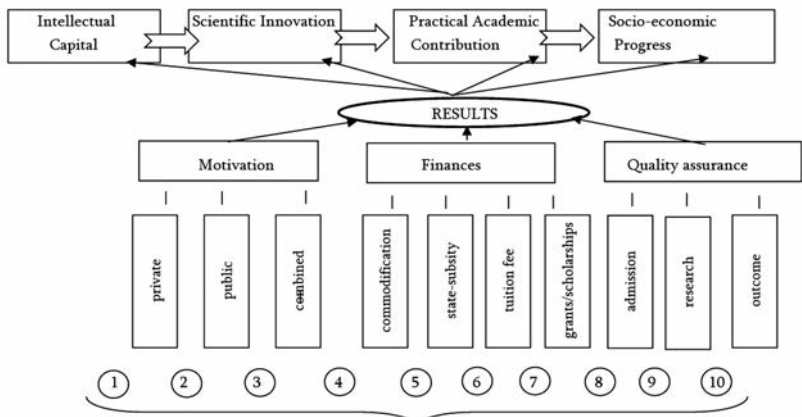

Figure 1. Key components of competitive doctoral studies¹

Given that postgraduate studies in the Republic of Armenia currently mainly target the formation of intellectual capital, motivational leverage is characterized for the most part by private interest and research is organized through the tuition fees of the applicant/graduate student. Here, the state, presenting itself as a beneficiary, attempts to secure the reproduction of intellectual capital in the country by allocating state-support in small quantities for postgraduate studies.

In fact, postgraduate studies are addressed more toward the individual’s career advancement in our country. Consequently, we continue to make the first Salzbergian principle² even more applicable, according to which “the main component of research training is the improvement of knowledge, which will increasingly satisfy the demands of the job market.” In this case, the indicators of quality assurance for acceptance into and graduating from doctoral studies are a bit different, since the “admissions-

research-outcome” chain is mostly intended for the endowment of academic degrees.

However, it is in the case where doctoral studies are mostly addressed toward the country’s socio-economic progress when the application of the other Salzburgian principles – in parallel to the activation of the academic market - become urgent. This is due to the fact that the “admissions-research-outcome” chain demands different qualities.

One of the priorities for the selection of doctoral students particularly regards the capacities of the applicants not only in being innovative, but also in their practical academic contribution toward innovation. In this case, the motivational scope of admissions expands, encompassing not only the interest of the applicant but also the interests of directors of academic programs and clients of academic programs.

Obviously, where there is an active market for knowledge, the financing structure of doctoral studies also changes, where grants/scholarships from different scientific foundations, agreements made among different business circles and others have a unique role to play (figure 1). In this case, the qualitative demands placed upon the final results of doctoral studies also change, when the innovations of research attain an academic practical contribution and the intellectual capital that takes shape is used to formulate a culture of more efficient quality by encompassing a wide range of beneficiaries.

The international and national experience with regards to the process of ensuring quality within the sphere of higher education proves that what is considered priority is no longer regarding the problem of control and even management of quality, but rather the formation of a culture of quality around the provision of educational services. The assurance of quality in scientific research training cannot be implemented efficiently under conditions of a closed system, encompassing only the potential of university staff.

It is not only the providers of educational services (universities) that have a stake in the assurance of educational quality within doctorate studies, but also those who take advantage of those services, including academic research institutions, employers, as well as the state. As such, the securing of quality eventually surpasses the functions of overseeing and management and enters a sphere where a platform for a culture of assuring the quality of academic research training services prevails. The culture of assuring the quality of academic educational services is formed through the following incentives and directions: -> influence from “above” on quality assurance where the quality of educational services are overseen and evaluated by state authorized bodies; -> influence from “below” on quality assurance where the quality of educational services are managed through the capacity existing within the university by involving doctoral students, professors, and the administration; -> “approximal” influence over quality assurance where employers, civil society organizations and even sister universities with an interest in the quality of academic services are the ones who analyze the results of the educational services provided.

The environment for the formation of a culture of quality education is presented in Figure 2 (the surface of the circle) and fostered through incentives coming from different directions. The influence from “above” toward the assurance of quality is realized by state-authorized agencies, which use established functions to evaluate the potential for the university’s activities in securing the necessary quality (building conditions, libraries, laboratories, educational standards, presence of curricula, professors and lecturers, etc.). The state has a stake in securing a decent quality of educational service provision since this fosters the formation of intellectual capital and growing socio-economic standards within society. Consequently, the state even organizes the monitoring of the quality of lectures taking shape in universities.

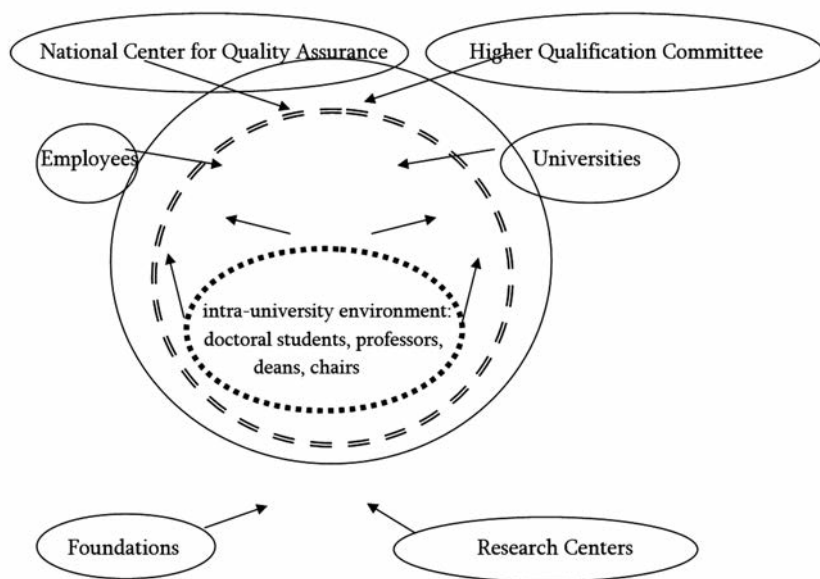

Figure2: Mechanisms of the system for the formation of a culture of quality in the study and research of doctoral studies

However, the culture of quality in education will not reach its full potential if only state means are applied for quality control and management. A number of documents approved in the last several years as part of the Bologna Process have time and time again emphasized the priority of influences from “below” with regards to the quality assurance of education. As such, universities should initiate their own process of paying critical attention to the self-assessment of the quality of academic services provided, involving young researchers, chairs and administrative capacities.

Lastly, “approximal” factors influencing quality assurance, which are one of the indirect elements in the formation of a culture of quality, critically foster increases in educational service provision levels. Doctoral studies derive approximal factors from employees, who provide extensive means for “poor quality” graduated professionals to be trained as young researchers and develop as specialists, to go through a working trial period, and to take part in educational workshops. The activation of young researchers’ and professors’ mobility, transdisciplinary research activities, unified educational programs, and the provision of joint graduate diplomas capture the interest of adjacent universities with regards to the quality of preparation received by specialists of particular professions. It is not by accident that a network of universities from various regions is being formed and undergoing an extensive development phase, particularly in Western Europe, the goal of which for the most part is to efficiently organize the process of joint education. However, it cannot become realized without the existence of mutual trust with regards to the quality of education. Therefore, the need arises for implementing a jointly manifested approach toward quality standards, in addition to the monitoring of each other’s closely linked professional programs in universities that function within joint spaces of education. Under such conditions, mutual trust is increased with regards to quality on the one hand and, on the other hand, the culture of quality assurance “imported from outside” into the university becomes strengthened. Civil society organizations, foundations that fund research projects, alumni associations, and others have no less of an effect on the formation of a culture of quality with regards to educational services. By securing feedback with universities,

these institutions assume the role of “information bridge” in the “university-alumni-job market-society” chain, through which the key issues regarding the improvement of the quality of scientific research training services becomes a topic of discussion.

Hereby, the formation of a culture of quality in the field of doctoral studies, which is considered to be rather modern within the Bologna Process and which functions to satisfy the goals of beneficiaries dealing with educational services, solves critical issues. First of all, in the case of having a culture of securing quality education, a merging of beneficiaries that deal with academic services takes place, regardless of whether they are directly (doctoral students, employees, universities, the state) or indirectly implicated. Through this process, quality control is strengthened, providing opportunities for presenting demands toward academic research activities in a timely and meaningful manner. In addition to this, conditions are created for the expansion of the joint academic space and for the development of deeper processes in that direction, given that university commitment increases not only toward state-authorized supervising bodies, but also toward partner universities, NGO's, international training institutions, and foundations, which have become involved in the process of academic mutual recognition with the condition of having a culture of quality. Lastly, upon establishing a culture of quality, the Bologna Process's principles of mutual trust, publicity, and transparency of information become secured, which ultimately uncover weaknesses in educational services and in this way foster quality assurance.

The academic directorate has a major role to play in the process of the quality assurance of doctoral studies, which operates through multifunctional principles in different countries. In Armenia, this institution has been entirely inherited from the Soviet educational system and, in our opinion, having not been subject to change since the years of independence, does not fully foster the development of postgraduate studies in the country. The initiative for appointing academic advisors in our country continues to take place through the support of university chairs, where the candidates' management experience, reputation, academic degree, and merit are for the most part the qualities taken into consideration. As it turns out, the advisor assigned to the postgraduate student often does not fully comprehend the demand for the expectations of scientific innovation and novelty, does not have intimate knowledge of the research topic, is not specializing in the research of the given field, and has superficial notions with regards to the solution of the proposed key issues. As a result, there are many cases where the postgraduate student does not receive adequate and quality advising from their advisor on the path to accomplishing the outcomes of their research. Consequently, the student has a number of failures during the dissertation defense phase.

In addition to this, the dissertation advisor's scope of work, responsibilities and rights are not yet regulated in our context and this leads to directors regarded as heads of postgraduate studies not having ownership over the responsibility and commitments assigned to them in cases of possible failure where graduate students are concerned.

Table 1: How do you evaluate your dissertation advisor's support while implementing your research (by percentage)³

Country	Sex	Bad 1	2	3	4	Excellent 5	Respondents
Austria	Male	7,4	8,9	21,1	27,9	34,7	190
	Female	5,4	5,4	17,3	31,2	40,7	260
Belgium	Male	8,1	10,3	19,1	41,2	21,3	236
	Female	8	8	22,3	33	28,7	112
Croatia	Male	8,8	12,2	17	34,1	27,9	147
	Female	4,3	7,6	16,2	37,5	34,4	90
Finland	male	4,3	7,7	16,2	37,5	34,3	352
	female	6,1	11,8	18,4	32,5	31,2	228
France	male	4,5	11,5	18,7	31,8	33,5	418
	female	4,4	14,4	25,4	30,9	24,9	343
Germany	male	4,4	14,5	25,3	30,9	24,9	450
	female	8,5	8,2	19,7	35,9	27,7	340
Netherlands	male	7	3,8	18	40,5	30,7	289
	female	0	5,1	17,9	37,5	39,5	195
Norway	male	3,4	7,9	17,5	36,6	34,6	355
	female	3	9	15	33,5	39,5	301
Sweden	male	4,3	9,1	17,8	32,6	36,2	230
	female	1,5	7,1	17,3	35,7	38,4	196

There have not yet been social surveys carried out among postgraduate students in Armenia in terms of learning about satisfaction with regards to the institution of academic advising and, as a result, it is not possible to evaluate an academic advisor's work from the perspective of young researchers. However, this practice is already present in Western European countries.

As can be seen by the surveys carried out with doctoral students, it is not always the case that young researchers are satisfied with the support given by academic advisors (Table 1). This is also often the situation in cases where issues regarding management and evaluations are regulated and based on agreements outlining common commitments signed between doctoral advisors and the institution. In particular, where there is more than one advisor in Western European countries, special attention is paid to the sustained development of professional qualities of professors and lecturers and the evaluation of the work done by advisors. In this regard, in documents characterizing the Bologna Process, it is pointed out that the work of the advisors must be properly evaluated and included in the job description of the lecturer's work duties and commitments.

In general, the appointment of advisors for students of doctoral studies is realized through two means – passive and active. A shining example of a passive appointment of an academic advisor can be seen in our country when the initiative comes from the chair and takes place only after the admission process of postgraduate students is completed, which in our opinion does not make for a competitive post-graduate educational system.

In the case of an active appointment, the academic advisor selects the postgraduate student through his or her own initiative and does not perceive the student as someone who merely composes a dissertation, but rather sees them firstly as a colleague with clearly established research and learning functions. Under these conditions, the academic advisor discovers (through personal initiative and within the scope of the university's mission) the key academic questions awaiting answers within the academic market, which are proposed by clients, whether from the business sector or state agencies (Figure 3). As such, the issues with regards to financing of expected research projects are also solved in this phase.

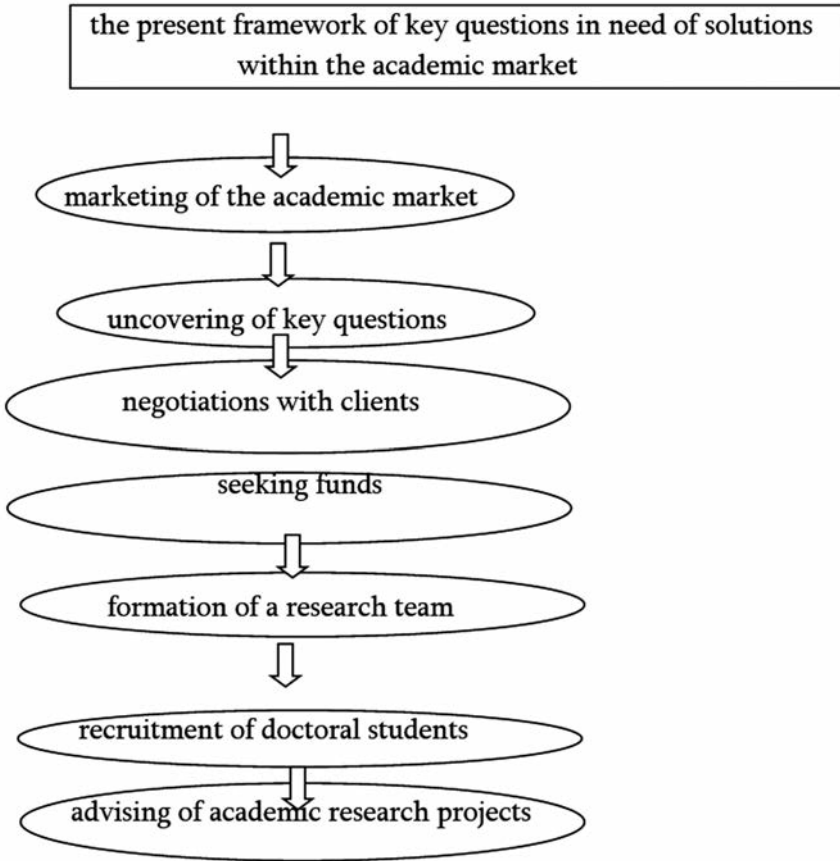

Figure 3: Duties of an academic advisor in the context of coordinating research projects

Consequently, the advisor for the research topic signs a contract with the client who ordered the research with the support of the University and, as the leader of the research project, she or he is the one who primarily bears the responsibility for both the quality of the research as well as the design of the outcome.

As a result, in this case it is the academic advisor who puts together the research team and recruits doctoral students by signing contracts with them. In this regard, the fifth Salzburgian principle states that "relations between academic research candidates, directors, institutions and, where appropriate, other partners must be transparent and regulated through contracts."

Sociological surveys conducted by doctoral students in this sphere indicate that the problems of contractual arrangements in doctoral studies are still not fully resolved in the European Higher Education Area (EHEA) countries⁴. It is even the case that approximately one-third of interviewed doctorate students are not aware of what contractual terms are regulating the funding available to the research team for their work (Table 2).

Table 2. Have you had a clearly stipulated payment in the contract if you are part of the team implementing the research? (%)?⁵

Country	Sex	Yes	No	I don't know	Respondents
Austria	male	37.5	38.5	24	104
	female	41.8	30.4	27.8	108
Belgium	male	50	33.3	16.7	66
	female	39.6	33.3	31.8	107
Croatia	male	29	39.3	31.8	107
	female	23.3	36.7	40	60
Finland	male	38	38	24	187
	female	43.2	36.3	20.5	146
France	male	37.1	37.5	31.5	197
	female	46.4	27.9	25.7	183
Germany	male	35	45.5	19.5	200
	female	40.2	45.8	17	179
Netherlands	male	46.9	26.9	26.2	145
	female	46.6	30.8	22.6	208
Norway	male	46.6	30.8	22.6	208
	female	37.7	30.9	31.4	220
Sweden	male	33.1	33.1	33.9	127
	female	42.4	31.1	26.5	132

The functions of academic advisors are not limited to the implementation of commitments in line with research projects and establishment of contractual financing. Academic advising should reflect the changing circumstances and conditions of post-graduate education, such as global competition, limited funding, the shifting nature of the student body, and evaluation criteria. Moreover, in the case of the active involvement of academic directors, the approach to graduate student admissions and the criteria for quality assurance of their expected research work are substantially revised. The next section mentions some of these.

ADMISSION REQUIREMENTS FOR POSTGRADUATE STUDENTS

In the case of passive advising, postgraduate student admission requirements may be universal for the entire university or even for the country. This is the kind of situation where we find ourselves in today, where a universal order is operating for postgraduate admissions, which requires admissions exams in their specialized subject, as well as

a foreign language. The current situation is tolerable and acceptable for the academic advisor, who is introduced to the applicant only after they have been admitted into the program and who outlines the expected academic research project and learning objectives, decides the dissertation topic and the targeted directions of the research sometime after that. It goes without saying that the academic advisor and postgraduate student demonstrate a mutually agreed upon attitude toward the selection of the research topic only after the admission process is complete and thus avoid the involvement of a third party in this process.

The approaches to the graduate student admission process change when the academic advisor assumes the responsibility for the implementation of the academic program. Of course, the requirements for specialized knowledge and foreign languages remain mandatory but they are not enough. In parallel, it is also necessary to evaluate the skills and capacities of the postgraduate student as they complete the planned research activities. In this regard, it perhaps becomes an even more important condition for the appointment of an academic advisor that interviews are organized with future postgraduate students before admission exams in order to understand the extent to which the applicant is informed about the key academic issues awaiting solutions and what activities they have undertaken in that direction prior to being admitted into the program.

It is also rather important for the academic advisor to get to know the applicant's skills and abilities with regards to implementing research during the interview process. Eventually, the need of the academic director to first and foremost be assured that the applicant or future young researcher is prepared to overcome the research questions of a particular academic field he or she will face becomes prevalent in doctoral studies. Only after this can the academic advisor make the decision to accept the applicant to the doctoral studies program even without an admission exam.

Such a practice is used in our country in the case of the application system, but the abovementioned processes are organized in a strictly formal manner and the method of admissions through interviews debases this system, since the dissertation has nothing to do with practical academic projects, in which case a more passive academic advising style becomes realized. In fact, in the case of an application institution, the interview done by the academic advisor with regards to the skills and abilities of the applicant to carry out a research project deals less with the implementation of thematic projects, but rather mostly with completing the dissertation and defending it, for which there can not be much of a need in the academic market and which can merely serve the purpose of growth in the career of the postgraduate student.

MOTIVATION FOR ADVISING

When the academic advisor assumes her or his duties, he or she must have a clear scope of responsibilities. In the Armenian context, the norms of this responsibility have still not been set. As such, the facts of dissertation failure and poorly executed learning plans bypass the academic advisor. With this regard, the experience of western doctoral studies programs, where a motivational system of academic advising is functioning properly, is an experience to learn from.

Academic advising provides a reputation and material prosperity for professors in any university. They form doctoral studies schools through which they are enabled to enter the academic market, receive grants, implement contractual programs with employers. Consequently, the failure of the academic supervisor in fulfilling his or her duties can negatively affect the accumulated good reputation of an experienced professor.

Exploring the Western experience of an academic advisor's motivation is appropriate in our case. In our country, the motivation of advising is currently limited only by the prospect of receiving the status of professor. Perhaps it would be practical to not only define the indicators for evaluating the productivity of academic advising but also the application of those within the motivational functions of advising (promotions, provision of university sources for funding of projects, support for expansion of postgraduate schools and so on). In this way there is so much significance given to the productivity of advising of doctoral students in western universities that professors do not even receive a salary for advising and are motivated to work since they are pursuing social capital and formation of an academic reputation in addition to material interests.

Even in some universities, for example the Royal Technological Institute of Stockholm,⁶ a special class on the "Basics of research advising" is organized for doctoral students within the doctoral program, offering them academic advising skills for the dissertation process and the capacity for orienting themselves within the academic market.

Thus, in order to improve the quality of education, increase productivity and further develop the system whereby academic degrees are endowed for third-degree education in Armenia it is crucial that legislative amendments based on the Salzburg Principles for doctoral studies are quickly put in place. These types of conceptual improvements will reorganize the current system of postgraduate studies into a new doctoral studies system and make Armenian third-degree higher education and academic degrees even more comprehensive and recognized in the world.

- 1 The figure is developed by the author.
- 2 Consultations and Recommendations from the Bologna Seminar on "Doctoral Programmes for the European Knowledge Society", 3-5 February (Salzburg, 2005).
- 3 *Eurodoc Survey I*, Descriptive Report (2009), 240.
- 4 *European Higher Education Area*, <http://www.ehea.info/>, accessed 1.11.2019.
- 5 *Eurodoc Survey I*, Descriptive Report (2009), 250.
- 6 *KTH Royal Institute of Technology*, <https://www.kth.se/en>, accessed 1.11.2019.

MARIA
I. ZASLAVSKAYA

ON SOME FEATURES OF
THE REFORMS OF THE
HIGHER EDUCATION
SYSTEM IN ARMENIA

In the light of the turbulent political changes in modern Armenia, a number of issues arise namely: in which direction the economic, political, social, cultural development of the Armenian society will continue, in order to solve a number of problems arising in the present as well as from the past inherited from the previous regimes. Among these issues, the fundamental problem of education reform in Armenia is especially apparent. It is education that becomes the guarantee for a society's effective development in the long-term. It is education that forms a new socio-cultural environment, and the quality of the workforce and specialists depend on the quality of education, which, naturally, influences the level of a society's economic well-being. A society's social structure, mechanisms of social mobility, and the space of social attitudes and perceptions are related to education. A telling example of the enlargement of the role of education is the modernization of Japan's education system in the contemporary advancements of its society, when an effectively reorganized education system allows for the realization of a positive turning point in the country's economy, as well as the creation of conditions for the formation of national identity during a complicated and contradictory time for the country.

Consequently, for Armenian society, when a process of finding the paths to create a unique social system is in the context of dialectic unity of the challenges of globalization and the issue of preserving individual identity, the problems associated with the productive function of the education system become central. Armenia, in addition to its internal issues that came from the peculiarities of its development during the period of its independence, also has multiple problems stemming from its external environment, particularly problems stemming from the common past and interstate relations with post-Soviet countries. There are a number of issues facing the educational systems of developing countries regarding the prospects for the development of education. On the one hand, these include the prospects for the development of education in the context of "catching up" modernization. On the other, these include the assessing of opportunities for increasing competitiveness of national modernized education systems and, finally, the prospects for the development of education in regional integration processes. We can state that in the post-Soviet countries there is a rather chaotic situation in terms of the logic of decision-making in higher education. In regard to this, it is possible to make special note of at least three vectors for the advancement of the system of higher education (SHE). On the one hand, the processes of these reforms are aimed at Europeanization and integration with the European SHE, in accordance with the Bologna Principles. On the other hand, within the framework of the post-Soviet space, it is aimed at the processes of regional integration. Finally, the processes of the modernization of the SHE are aimed at the preservation of national educational features and their own educational traditions.

Let us turn to the results of the sociological research on the fundamental issues of Armenia's reforms of the SHE. The research was conducted in 2017-2018 in Armenia through expert interviews.¹ The results of the research indicate that until now, the perspective directions for the development of education systems in Armenia have not been definitely interpreted. In this regard, the most advanced direction in these processes is the process of reorganization of the SHE under the Bologna principles. In general, the Principles are elaborated quite clearly, and the following points are the main ones: the introduction of bi-level education, a credit-rating system (ECTS), monitoring of the quality of education, academic and student mobility stimulation, providing graduates with work, and the provision of the appeal of the European education system.² However, the results of the research show that direct introduction of education reform technologies and obsession over formal indicators often cause certain issues that hinder the effective development of national education systems.

In Armenia, the history of the Bologna Process dates back to 2005, when it joined the Bologna agreement, although attempts to reform the SHE of Armenia have been in

place since the 1990s. In general, the discourse of the Bologna reform evaluation in Armenia is quite positive. The process itself has received a symbolic meaning as a necessary and indivisible part of education reform, irrespective of the specific content and consequences of those processes. One of the experts noted, "The Bologna Process has become a "label" that was placed on every reform, even if in reality most of the reforms have nothing to do with the Bologna Process."³

Analyzing the input of the Bologna criteria in Armenia's SHE, let us let us note the uncoordinated work within the university system in Armenia without mutual agreement and the lack of a unified approach regarding the implementation of the components of the Bologna Process, the difficulties in mutually recognizing credits, and the inconsistency of teaching standards. As an example we can consider the differences between the principles of how to define the number of hours for one credit in different universities, and the differences in principles regarding knowledge assessment and credit-rating systems. Specifically, there are at least four systems of knowledge evaluation in Armenian universities with scales ranging from four to 100 points. At the same time, there are universities in Armenia that conform to the educational standards of other countries, with, for example, the Russian-Armenian (Slavonic) University conforming to the educational standards of the Russian Federation, and the American and European universities conforming to respective Western nations' educational standards.

Besides that, there is a fundamental issue regarding the qualitative differences that exist between the state and private universities, as well the large number of non-competitive universities in the country that do not promote required retraining for their teaching staff. In fact, because of on the basis of the tendencies for the unlimited commercialization of education, the private universities are forced to accept applicants who have not received the required amount of credits in public HEIs, which negatively affects the quality of higher education in private HEIs. Despite the serious lack of funding,, there are too many universities in the Armenian educational market.

At the same time, the insufficiency of financial means does not allow for the universities to provide the faculty with a high level of scholarship, specifically when it comes to participation in international academic conferences and discussions and the possibility of publishing in prestigious journals.⁴

Due to the discrepancies between the various credit systems some reforms have not been implemented, including giving students the possibility of taking elective courses in different universities (according to the implemented credit-rating system). The situation of students' educational mobility is also quite complicated in terms of the question of incentive, conditioned by the insufficient level of elaboration of exchange programs. For Armenia's students, such exchange programs are being realized with some European nations, the United States, Russia, China, Georgia, Iran, Egypt, and other countries. It is difficult to find clear statistics regarding those students that participate in exchange programs, but according to experts they number around a few hundred students per year. Some problems arise during this process, conditioned by discrepancies with the education systems of various countries. As a result, the student, who is visiting a corresponding university for one semester and learns according to that educational program, upon returning to Armenia, is forced to pass exams in a few weeks' time on all the subjects they had to take in one semester according to their university's educational program but were not included in the exchange program. It is obvious that this situation does not help increase the quality of education at all.

Regarding the mobility of lecturers, it is important to note that in the conditions when the local universities cannot create real worthy competition with European universities, academic mobility becomes a strong factor in spurring brain drain.

In regard to the implementation of the academic degrees of the Bologna System, it is necessary to note that the notion that the educational reforms aimed at integration with Europe will force the implementation of the bachelors-masters-doctorate require the introduction of bachelor-master-doctoral-doctoral degrees in the conditions of complete destruction of the old system (specialist-candidate-doctor) is accepted in all post-Soviet countries. It is interesting that in Europe itself, the processes of unifying academic degrees are not interpreted so unequivocally in countries participating in the Bologna Agreement as in post-Soviet countries. In European countries, there are different systems of academic degrees, which require different years of study in different fields of science.⁵ Incidentally, in European countries, the attitude towards these Bolognian processes is not unequivocal. For example, some universities pulled out of the two-level academic degree system (specifically, Bologna Law School and Pavia Law School).⁶

More drastic changes have occurred regarding academic degrees in Georgia's SHE, with the implementation of a model of the Anglo-Saxon system. According to that, the academic rank of doctor was eliminated, and doctors and candidates of all fields were given the rank of Doctor of Philosophy (PhD). In order to decrease the level of centralization of higher education, the certification committee was also eliminated, and its activities were transferred to the academic councils acting at the universities.⁷ As a result, the new doctoral degree began to lose its value of qualification, since the prestige of certain universities in Georgia and the privileges connected to the awarding of academic degrees were quite problematic for the Georgian scientific community. In opposition to that, the prestige of academic degrees granted before the reforms has increased. As a matter of fact, only the degree of master has retained its qualification value, while the doctoral degree only has only formal qualification value...⁸

As for Armenia, the transition to the six-year Bachelor-Master's degree in Armenia, as well as the credit-rating system, is officially considered largely completed; now the transition to the credit-rating system is being completed in postgraduate studies. However, the old system of academic degrees is still in use (candidate, doctor). Nonetheless, the debates regarding the productivity of those reorganizations continue. For example, in the medical field, the baccalaureate-master's system was rejected, since it is quite problematic to define the competences of a medical-baccalaureate in the job market. Accordingly, only master's students can receive a medical diploma.

As for other areas, a paradoxical situation has been created in the Armenian labor market, where differences between the competences of Bachelor's and Master's degrees are not defined clearly. Now the Masters has a rather symbolic value as compared to the Bachelor's degree, but in almost all fields Masters have no visible, even formal advantages in the labor market.

Moreover, the existing bachelor's degree system somewhat discredits the bachelor's degree, as the student is now given the opportunity to pursue a completely new master's degree without having a bachelor's degree in the new field. In fact, the opportunity of taking master's entrance exams that is provided to a student who has studied a different subject for four years in a bachelor's program, symbolizes the circumstance that the education received in a bachelor's program was not particularly important in terms of mastering the new specialization. As a result, classes with students at very different levels of knowledge are often formed, forcing the instructor to provide an individual education, in accordance with each student's level of knowledge and educational peculiarities. Abandoning group work does not support an increase in educational quality.

In this respect, another problem arises, which is directly related to the desire of students to choose mainly "fashionable" professions in the society, and to the commercialization of the universities, when a university is forced to provide a headcount of

students in a complicated financial situation. Many experts note that in such an unmanageable situation, a surplus of specialists in the “fashionable” field is created, to the detriment of the “unfashionable” but important fields for society. In accordance with Konrad Liessmann’s thought – in almost every university there are some majors that characterize that university as being “modern.” Some of those are, for example, Business Ethics, Management, Cultural Studies, etc.⁹

The studies of the impact of the SHE reforms processes on the quality of education are quite few and problematic, because the criteria for evaluating the quality of education are quite debatable and not clearly developed, though increasing the quality of education is one of the target principles of the Bologna Process. The evaluation of the world’s nations according to the indicator of the Education Index of the United Nations Development Program (UNDP)¹⁰ shows a problematic situation for some post-Soviet states which experience a decline in education level as a result of higher education reforms (see Table 1).

Table 1. The Dynamic of the Education Level of EAEU Countries from 2013-2017

Country	EI 2012	EI 2013	EI 2016	EI 2017
Armenia	0.76 (56 - the place of the country according to the rating)	0.701 (63)	0.73 (60)	0.727 (45)
Belarus	0.78 (52)	0.82 (21)	0.834 (26)	0.807 (29)
Kazakhstan	0.83 (35)	0.762 (44)	0.805 (39)	0.788 (31)
Russia	0.78 (49)	0.78 (36)	0.816 (34)	0.814 (27)
Georgia	0.84 (33)	0.77 (40)	0.794 (43)	0.826 (23)

Despite the fact that most experts emphasize the crucial role of economic factors, all in all the main reasons for the unsatisfactory productivity of the reforms, according to experts, should be found on the global level, connected with the absence of the holistic education goals and objectives concept, the absence of a general and detailed educational doctrine developed for Armenia, along with the absence of comprehensive views regarding the outcomes of educational processes. The experts also note that in many cases, the fundamental problems are caused by the fact that the reforms have been undertaken “from top to botton,” rather than initiated, “from below.”¹¹

The results of the interviews indicate a critical situation has emerged in contemporary Armenia’s SHE. In the absence of strategic vision for the development of the education system has created an administrative system of higher education that can be called “instrumental.” Tactical administrative decisions are made within the framework of this system that are aimed at solving immediate local problems. Such an administrative strategy can be called an instrumental strategy of “hole patching.”

One of the peculiarities of the of higher education system functioning in Armenia is the absence of a general informational basis for decision-making. In the system of administrative decision-making, the mechanism of intuitive decision-making takes precedence due to lacking trustworthy research data and a scarcity of analytical information based on reliable facts regarding educational processes. The interviews

revealed that even experts who are in high administrative positions do not always have thorough knowledge of a situation, based on reliable facts. Yet another peculiarity is the predominance of the short-term approach to receiving economic gains – based on the principle to fulfill “any order, if there is a payer.”

Thus, it is possible to conclude that a very chaotic situation has been created in the education system, in terms of defining the main tendencies of the development of the system. Armenia’s SHE is developing rather unevenly, there are fields where the reforms have been realized at a large scale and at a fast pace (for example, the implementation of the credit-rating system), and fields that are working with the old schemes (for example, the development of educational programs). Such unevenness causes the prevalence of the formal aspects of the reforms, to the detriment of their substance, and this results in the loss of the long-term real vision of the educational reforms.

The peculiarities of the developments of Armenia’s SHE created a paradoxical situation. On the one hand, there are certain factors that increase the synergetic effect of the system’s chaotic components (the lack of information regarding the real consequences of the transformations of the system, the tendency of administrations to “patch holes” and to get instant profit from any random possible sources), and on the other hand, factors that work towards the creation of certain special attractors – order structures in the system whose effect on the system is not unambiguous (these factors are created as a result of demonstrating of following schematic formal criteria for directions issued “from above”).

At that, regardless of which of the factors listed above will take precedence in the context of continuing trends, the mechanisms of the advancement of the SHE cause quite a few serious concerns. The results of this study allow us to surmise that in the case where the mentioned mechanisms of the functioning of the system are preserved, either the education system will be transformed into an uncontrolled process of unpredictable consequences for society, or the education system will become a closed system, oriented on a schematic structure based on defined internal standards, without the possibilities of self-action and productive development.

In the context of contemporary political transformations, this problem becomes more actual, due to its connection with the perspectives of our society’s productive development. It demands specialized solutions, taking into account that the fundamental problems of the modernization of Armenia’s SHE are quite contradictory and demand more serious attention to the operating mechanisms of the entire system, based on contemporary professional analytical potential.

- 1 Various specialists participated in the expert interviews, whose activity was related to the RA SHE. The selection of the experts was realized by the “snowball” method in combination with the targeted sample at the stage of ensuring of typical representativeness. The sample included administration representatives at both the state and university levels, professors and a broad range of educational professionals.
- 2 For example, see Alina Mihaela Dima, *Handbook of Research on Trends in European Higher Education Convergence* (Romania: Bucharest Academy of Economic Studies, 2014).
- 3 *Модернизация системы высшего образования Армении в контексте интеграционных процессов*, Аветисян и Заславская (Eds.) (Ереван: РАУ, 2017), 125.
- 4 See *Модернизация системы высшего образования Армении в контексте интеграционных процессов*.
- 5 *European Higher Education Area: The Impact of Past and Future Policies*, Curaj, Deca, and others (Eds.) (Bucharest: UNESCO Chair on Science and Innovation Policies, National University of Political Studies and Public Administration, Springer, 2017).
- 6 See Massimiliano Bratti, Daniele Checchi, Guido de Blasio, “Does the Expansion of Higher Education Increase the Equality of Educational Opportunities? Evidence from Italy,” Research paper (Bonn, 2008).
- 7 See, for example, Irine Darchia, *Quality Assurance. Strategic Development of Higher Education and Science in Georgia Policy Analysis of Higher Education according to Five Strategic Directions* (The International Institute for Education Policy: Planning and Management, 2013).
- 8 Аскольд Иванчик, *Реформы образования и науки в России и в Грузии: кому надо и кому не надо подражать*, <http://archives.colta.ru/docs/14183>, accessed 1.07.2019.
- 9 K. P. Liessmann, *The Theory of Uneducated, Misconceptions of the Knowledge Society* (Zagreb, 2008).
- 10 The achievements of a country’s education system are measured by means of an indicator, according to two main indices: 1. The adult literacy rate (weighted at 2/3); 2. The index of students that have received elementary, middle, and higher education (weighted at 1/3), URL: <http://hdr.undp.org/en/content/education-index>, accessed 25.11.2018.
- 11 See *Модернизация системы высшего образования Армении в контексте интеграционных процессов*.

SUREN
VOSKANYAN

INFORMATION TECHNOLOGIES
AS SCIENCE, TECHNOLOGY
AND BUSINESS:
THE ROLE OF THE
GOVERNMENT AND
ASSOCIATIONS IN THE
DEVELOPMENT
OF THE RA'S IT SECTOR

The importance of information technology in the international market and in ensuring scientific and technological progress is increasing day by day, and the Republic of Armenia cannot remain uninvolved in setting priorities in the development of this sphere. Realities are changing and transforming at a rapid pace. For example:

- It took 68 years to make the plane a mass transportation vehicle,
- It took 50 years for the phone to access daily life,
- In 38 years, the radio became a home appliance,
- It took 22 years to popularize the television,
- It took 14 years for each of us to have a computer,
- It took us 7 years to not imagine our lives without the Internet,
- In 2 years, a worldwide Facebook community was created.

Slow decision-making in the modern world can cause the loss of potential opportunities.

Change has become the main factor in the development of information technology.

Long-term planning institutions are being transformed into more up-to-date models, which are based on the dynamics of the environment and continuous metamorphosis. For example, the classic project management models (PMI, PRINCE2) are already outdated in their pure form. They are replaced by AGILE-based dynamic models, which allow states and organizations to be the leaders in the unceasing technology race.

It is impossible to imagine the modern world without companies such as Google, Facebook, Amazon, PayPal, LinkedIn and others. However, this does not mean that these companies will remain the eternal leaders of the world market. These companies manage to continuously upgrade existing technology and come up with new products and technological solutions due to the rapid flow of changes and competent management.

For years, the governments of the Republic of Armenia have identified this current challenge and made it a priority for government programs at various times.

The purpose of this work is to analyze the role and function of the state regarding its necessary and effective intervention in promoting the development of information technology in general.

I find it necessary to distinguish three main components, which will be discussed separately:

- Scientific and technological progress,
- Technological progress of state administration systems,
- Progress in applied technology and business.

Obviously, the abovementioned points are closely interrelated, but, in terms of management, they require completely different approaches and face radically different challenges.

To ensure development in these three areas, the Republic of Armenia has formed the following state institutions:

- RA Ministry of Education and Science,
- RA Ministry of Transport, Communication and Information Technologies,
- E-governance infrastructure implementation unit (RA Government),
- Digital Armenia Foundation (RA Government).

SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL PROGRESS

Of the aforementioned state infrastructures formed by the Republic of Armenia, the Ministry of Education and Science is the one that should provide a solution to the first of the three large problems identified above.

No other state structures have such a task and, in fact, are not equipped to deal with it in terms of their functions. In other words, the Ministry of Education and Science should be accountable for the fundamental development of information technology and its scientific component, by ensuring a high quality and up-to-date level of elementary, secondary and higher education.

Here, we cannot ignore the role of private schools and educational complexes. However, these types of educational institutions and complexes should be established and maintained exclusively on commercial or charitable-social principles.

The state should not finance any project of this kind, as its main objective should be the development of the state educational institutions, especially since there is statistical proof for this substantial claim. We are all aware of such educational institutions as Quantum College, Tumo and the Dilijan school, which are not funded by the RA state budget. On the contrary, these organizations are effective taxpayers of the Republic of Armenia. This picture will stay the same if one adds new items to the list.

In order to ensure the scientific and technological progress of the IT sector, the main functions of the Ministry of Education and Science should be:

- Transforming public schools and universities, making them modern and high quality educational institutions,
- Raising the ranking of Armenian educational institutions in the international market,
- Defining rules for a game that will cause rapid development in this area,
- Organizing regular communication and interaction between fundamental science and applied business (forums, seminars, experience-sharing activities),
- Any scholar must master English (this point has to do exclusively with specialists in the field of information technology),
- Making learning and doing scientific work in Armenia profitable and fashionable,
- Constantly exchanging experience with international educational institutions and studying their educational programs and models.

While developing information technology, it is not necessary to create new educational institutions. They will be created as dictated by time and business. Instead, it is necessary to make effective changes to existing resources in order to multiply their productivity, which is possible. This may be a painful, complicated and somewhat contradictory process, but our society today is ready for such changes.

Regardless of the actual work in progress, we close the case of the first point by mentioning the Ministry of Education and Science and private educational institutions, where the state's function should only be the setting of guidelines.

THE TECHNOLOGICAL PROGRESS OF STATE ADMINISTRATION SYSTEMS

The implementation and effective use of state administration systems is one of the priorities of any modern state. The Republic of Armenia also did not fail to take certain steps in this direction. Within the government of the Republic of Armenia, the E-governance infrastructure implementation unit (EKENG) was established. EKENG is the coordinator of e-government projects in the Republic of Armenia.

Over the last few years, EKENG has realized a number of projects aiding the public administration and the creation of e-government in the Republic of Armenia. The introduction of the system of biometric passports and identification cards is fundamental among those projects. The system of identification cards can be the key to creating, developing and improving the efficiency of state electronic services. Incidentally, it is worth mentioning that many state electronic document circulation systems have already been created in the Republic of Armenia and are mostly available on the e-gov.am website. That the existing solutions need to be constantly updated, coordinated and institutionalized is another issue.

In order for such a process to be undertaken, it is necessary to identify certain problems. Moreover, these issues should be identified for each ministry and state department by the RA Government. By summarizing the state's needs, as well as studying the international experience of automated solutions in state administration systems, and by taking into account the state's priorities, EKENG should draw up a schedule for creating a state system and e-society.

Naturally, to meet this challenge, EKENG should be made up of the best professionals and consultants, and should be familiar with the international experience in this field.

Recently, there has been much talk about modernizing RA military technologies with the help of local companies. The idea itself sounds great, but again a question arises. How can the local IT companies be aware of the needs and standards of required products, if those have not been determined? Oftentimes, we hear speeches claiming that the state does not finance those kinds of projects. Military industry in the modern world has long since become a business. If there exists a state need, if there exists a proper market, the entrepreneur should decide at his own risk to invest in it.

Continuous technological development of the public administration system will simultaneously contribute to the creation and strengthening of private companies operating in the market of the Republic of Armenia. As in many cases, the resident organizations of the Republic of Armenia act as the executors of state projects.

In this respect, the problems are again clear and the solutions, apparent.

PROGRESS IN APPLIED TECHNOLOGY

The third point is about the development of the operating business environment and infrastructure in the field of information technology.

What is the role of the state and what can we expect from it in this regard?

Here the state has no direct function. I am deeply convinced that no direct state in-

tervention here can be effective, because no one knows what the business needs better than the business itself.

In order to encourage the development of the private sector, the Government should carry out a number of indirect measures, such as:

- *Providing objective tax benefits for IT companies.*

Objective tax benefits are those that will be provided to all similar companies and will exclude the cases where two companies with the same number of employees and turnover pay different tax rates, only because one opened before and the other after the tax benefits were implemented.

Such factitious benefits will result in the artificial liquidation and reestablishment of companies, which is practically impossible for several reasons (an established brand, history of company projects, and so on). However, in the event of a possible positive result, there will be a meaningless waste of time and resources.

- *Simplifying VAT taxation for the companies exporting software and developing products for the domestic market.*

As is known, local IT companies are divided into two main categories: companies that export services and companies that provide software development services for the domestic market.

As a matter of principle, the RA Government has prioritized software export, which is something that is at the same time understandable to me at an intuitive level and yet strange. Are the products developed by the resident organizations for the economy of the Republic of Armenia and the modernization of the local economy less important for the Government? I am sure that is not the case. Moreover, in the second case, real added value is simultaneously formed in other sectors of the economy.

In that case:

- How does the prioritization occur?
- Is there a need for such prioritization?
- Does the state not intervene in the process of the development of business by free economic relations when setting priorities?

As a result of such prioritization, unfair rules of the game are formed between business entities and cause many problems. For example, software exports are exempt from VAT. At the same time, it is noteworthy that most of the foreign software client companies are registered in countries with favorable tax treatment or altogether in offshore zones. Profit gained by the exporting companies is not a VAT base. Meanwhile, the profit gained by the companies developing products for the local market clearly is a VAT base.

It is easy to see through the statistics that most of the exporting companies just provide services to foreign organizations and do not have copyrighted products of their own. As a result of having more favorable tax treatment, exporting companies create more favorable payroll budgets. This, in turn, contributes to the outflow of engineers from the companies developing technology products for the needs of the local market to exporter organizations. Consequently, the qualified engineers of the RA do not actually contribute to the process of modernizing the Armenian economy.

I consider it necessary here to set aside the export or open sale of products copyrighted by RA resident companies, which as a brand and added value naturally boosts

the economy, while impacting the position of the sector in the foreign market.

- *Creating a favorable investment environment (both for domestic and foreign investors) and ensuring the development of companies.*

This list can be continued indefinitely, because, as I mentioned in the beginning of this article, the formula of the development of the modern world is continuous change and transformation.

THE ROLE OF ASSOCIATIONS

These contradictions emphasize the role and importance of various associations in the information technology sector. Moreover, because this is a very broad sphere, it is necessary to form associations with a variety of structures and natures, which, depending on the goals and objectives of the participants, could definitely hold conflicting approaches and opinions. The approaches of these structures should be clear, pragmatic and dictated by the specific business interests of their members and not by a good intention to develop the country's economy.

Only under the condition of the clash of different opinions will it be possible to build an effective regulatory model in this sphere. This is a model that is also not eternal and is of course subject to continuous transformation.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

veiw from diaspora

SONA
NERSISYAN

LUSINE
TANAJYAN

SYUZANNA
BARSEGHYAN

THE PERCEPTIONS OF
HOMELAND IN DIASPORA

regardless whether the idea of a homeland is that of a nation state, imagined historical, or lost land, the existence of a homeland, its perception and the physical or spiritual connection with it is essential to a diasporic identity. For a diasporic identity to form and a diaspora to function, three interrelationships are necessary: the diaspora and the homeland, the diaspora and the host country, and between the different parts of the diaspora. The nature of these interrelationships also depends upon the perceptions of the homeland.

THE PERCEPTION OF HOMELAND

Theorists' opinions on how to define diaspora as a sociocultural phenomenon differ, but there is a consensus on some essential characteristics. First and foremost, this refers to "the ideas formed about the homeland" or "the myth about the homeland." Such characteristics could apply to both the present or historical geographical location of the homeland and its cultural achievements, its historical heroes, nostalgic ideas of the homeland of the ancestors, an idealized home, its land (where members of the diaspora or their descendants should return sooner or later), the belief that members of the diaspora should collectively serve their homeland by preserving and restoring it, and so on.

It is important to clarify the notion of a homeland in order to define a diaspora. In diaspora studies, one could find a number of approaches for defining a diaspora. The first approach implies the use of the term "diaspora" when pointing out the physically existing homeland and highlighting the constant yearning for it.¹ The second approach examines the diaspora as a community that shares the moral responsibilities of a host society through its self-organization and institutional capacity.² According to the third approach, a diaspora should be perceived as a special form of identity and consciousness.³

The idea of a historical homeland is also essential to identity formation. Theorists often understand the historical homeland as the country from where people emigrated. However, there are other approaches, which take the definition of historical homeland out of the framework of rational significance. For example, some diaspora scholars challenge the idea of a historical homeland, ethnicity, and global diaspora by contrasting them with the categories of cultural identity, the local community environment, and emotional space.⁴ This approach has been developed further by the British scholar Stuart Hall, who repeatedly noted that cultural memory and cultural transmission are determining factors of a diaspora's identity.⁵

Referring to the example of the Armenian Diaspora, it should be emphasized that it was formed as a result of a few large flows. Lacking a nation-state for a long period of time, and then lacking access to that state, the Diaspora has created community centers for itself and on its own, which mainly acted as informational and cultural sources for all diaspora Armenians. These are mainly in cities densely populated by Armenians, where the formed community realized mechanisms of survival and development in a foreign-language environment. These structures, on the one hand, perform the function of uniting the Armenians in a certain country, preserving their identity and helping them adapt, and they also connect diaspora Armenians with Armenia.

METHODOLOGY

This paper is an ethno-sociological study. It is important to mention that from the sociological perspective, "national" or "ethnic" is the visual-emotional perception of the

world, shaped in a people's life over the course of history. From this perspective, national feelings, emotions, and experiences are essential to national identity. They reflect the thoughts of an ethnos during the process of socialization. National consciousness is a higher level of ethnic identity.

To understand the problem of homeland perception in Diaspora, we have analyzed the results of a study conducted in the three Armenian communities (Tehran, Beirut, Los Angeles), as well as the results of a diasporic press study.⁶ The methods used for this study were the following: standardized interviews with the members of the communities, in-depth interviews with the representatives of the major community organizations, observation of the community life, and content analysis of the diasporic press.

- The following problems will be presented in this article with the help of a combined analysis of the acquired data:
- Common perceptions of homeland and differences between communities in the Diaspora,
- The attitude toward Armenia at different levels within the community,
- Views on the Diaspora's involvement in Armenia,
- Propositions for Armenia-Diaspora relations and the activities of the Ministry of Diaspora,
- Peculiarities of the representations of homeland in the Diaspora's press.

THE ARMENIAN DIASPORA AND DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF HOMELAND

There are some commonalities in the ideas about the homeland formed in the Diaspora. However, local ethnic environments create storytelling networks, the main sources of which are inhabitants/community members, community organizations and ethnic media.⁷

In general, it is possible to distinguish a number of ways through which the image of Armenia is shaped among the Diasporan Armenians. These include:

- Information disseminated by mass media, social media and communication technologies,
- Information spread through personal communication and visits,
- Information spread by the Armenians that emigrated from Armenia,
- Oral histories,
- Information about the policies of the RA, etc.

According to the results of the study, depending on a number of factors, the image of Armenia varies in different communities of the Diaspora. Each community of the Diaspora interprets the relationship between the Diaspora and the homeland in its own way. This phenomenon is most clearly showcased in Table 1, where the data on the ideas formed about the homeland in the three communities is given.⁸

Table 1. Armenians' perceptions of homeland

What is homeland for you?	% of respondents		
	Los Angeles	Beirut	Tehran
Birthplace	22,1	2,0	21,6
Host country	19,6	8,1	9,6
Home Country	18,6	6,1	4,8
Birthplace of parents/ancestors	12,7	18,2	1,6
Armenia	10,8	53,4	20,8
Spiritual homeland	3,4	-	-
Former USSR	2,9	-	6,4
Someplace where it is possible to lead a safe and dignified life	-	2,7	-
Have no such idea	-	0,7	-
Undecided	9,8	6,7	15,2

The data shows the commonalities between the ideas about the homeland and community differences.

According to the data of in-depth interviews, the perceptions of Armenia are different in Los Angeles, due to the multilayered nature of the community. Armenia's ever-increasing emigration trends have a particularly negative impact on the perception of the homeland, whereas any success or victory, recorded in Armenia or by famous Armenians has a positive impact. "Any important and successful event encourages you and makes you proud, makes an Armenian a part of the state of Armenia" (interviewee, 42 years old, male). Most of the Armenians who emigrated from Armenia present Armenia's image in a negative light, as a defense mechanism. Among the Los Angeles Armenians, the differentiation in the perception of the idea of Armenia is also important: "The opinion of Armenia as a state is negative, as a homeland – positive" (interviewee, 51 years old, male).

The image of Armenia shaped in Tehran is pretty realistic, since it is a neighboring country. Constant visits to Armenia and economic links have contributed greatly to the shaping of a realistic image of Armenia with its positive and negative sides. Because of the community's self-organization and homogeneity, perceptions of Armenia in the community are uniform and undifferentiated.

Perceptions of Armenia in Beirut are not differentiated, but have greatly changed in the past few years. "Let's be real, it was different in the past. In the past we were outside Armenia and it was not so easy to communicate. So we created a dreamland for ourselves, we even forgot that Armenia is also a country with negative and positive sides. We created a true ideal, an imaginary world, which was our holy of holies and nothing negative could be said about it. After independence, when contact opportunities increased, people experienced some psychological ups and downs, but, eventually, they realized the reality, and Armenia, with its shortcomings and advantages, is the guarantor of our existence" (Interviewee, 44 years old, female).

Ideas of the homeland in different layers of the communities are conditioned by a number of factors, which shape the perception of Armenia in these three Diaspora communities.

The host country has a significant impact on the perception of the homeland. Research data show that in Los Angeles, unlike the traditional communities in Tehran and Beirut, the country of residence is more likely to be perceived as the homeland.

The socio-demographic indicators of the respondents (sex, age, and education) have no significant impact on the perception of the homeland.

The only inter-generational difference in perceptions is the lower indication of the perception of the historical homeland among the youth, due to their perception of the real homeland as being the host country where they were born.

A direct connection with Armenia contributes significantly to its perception as a homeland. Among the respondents who had visited the RA, those who perceive Armenia as their real homeland make up a noticeably large amount, while the perception of the historical homeland has nothing to do with visiting Armenia.

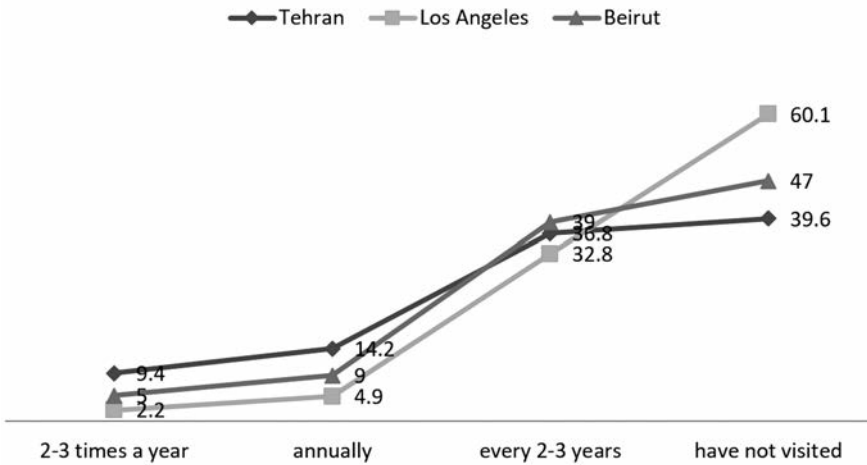

Figure 1. Frequency of trips from Tehran, Los Angeles and Beirut to Armenia

Depending on the frequency of the trips to Armenia we can form an opinion about the perceptions of Armenia. For example, Armenian respondents from Los Angeles receive information about Armenia indirectly, while most of them have never been to Armenia. The more one visits Armenia, the more real and objective ideas of Armenia he or she forms. A higher frequency of trips suggests the existence of personal or business ties in Armenia.

Table 2. The impact of ties with Armenia on perception of the homeland (% according to the frequency of trips)

Frequency of trips to the RA	Perception of the Homeland								
	Armenia			Historical homeland			Real homeland		
	Los Angeles	Beirut	Tehran	Los Angeles	Beirut	Tehran	Los Angeles	Beirut	Tehran
has not visited Armenia	8	49	8,8	22	29	0	70	19	10,5
every 2-3 years	18,2	60	28,1	23,6	11	25	58,2	17	39,5
Annually or more frequently	0	60	26,3	25	15	37,5	75	10	19,4

As a rule, Diasporans idealize their homeland, but as the frequency of visits to the homeland increases, the perception becomes more rationalized. From the table above, it becomes clear that there is an interesting pattern. Those that visit Armenia annually or more frequently, consider the historical or real homeland to be their homeland.

The table below depicts the reasons for visiting Armenia for those respondents who made a trip to the RA. The majority, 63% of those who visit Armenia annually or more often, visit their relatives, 25% go on business trips and only 13% visit as tourists.

Table 3. Reasons for visiting Armenia

Reasons	Los Angeles		Tehran		Beirut	
	Annually or more frequently	every 2-3 years	Annually or more frequently	every 2-3 years	Annually or more frequently	every 2-3 years
Visiting relatives	63	48	16,7	31,2	16,7	20,7
Tourism	13	40	66,7	56,2	66,7	82,8
Business trip	25	8	0	6,2	41,7	10,3
Education	0	3	16,7	5,4	-	-
Preparation for repatriation	0	2	0	0,8	-	-

Besides the aforementioned statistics, the ethnic media⁹ – through which the ideas of the homeland are spread and reproduced – has an impact on the perception of the homeland as well. On the one hand, ethnic media is a community organization; it takes a part in communal social processes and reflects them. On the other hand, it influences the shaping of ethnic identity and the preservation of ethnic boundaries. Thus the content analysis of Armenian periodicals in Moscow (*Noiev Kovcheg*), Tehran (*Alik*), and Los Angeles (*Asbarez*), showcases what kinds of ideas of the homeland are created by the traditional ethnic press.

The data from this study shows that in the Armenian content¹⁰ of the newspapers – which makes up the majority of the press coverage – the majority of the information is about Armenia.

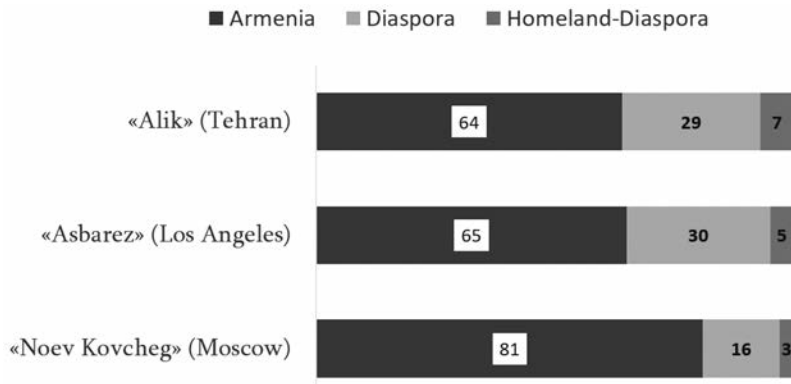

Figure 2. The proportion of the topics about Homeland-Diaspora relations in ethnic media's publications with Armenian content, %.

Thus, the Armenian press, as opposed to the orienting function – which is the integration of the community into the host society, by introducing the community's resources and spreading stories about community life, focuses on its uniting function

and thereby connects people with the homeland by presenting news and events occurring there.¹¹ The Armenia-centric content of ethnic media proves that in the circumstance of cultural bifurcation, the Armenian diaspora aspires to return to the roots and the past, to make the changing identity of the Diaspora more stable. The homeland becomes the axis of the Armenian information field around which universal ideas and ethno-cultural values are reproduced and distributed in the Diaspora communities, notwithstanding their differences. The press also connects the idea of the homeland with Armenia. In fact, among different ideas of homeland in various Armenian communities, the diasporic press tries to create a consistent idea of homeland by transforming/directing these perceptions toward the Republic of Armenia.

However, the opinions about the Diaspora's involvement in Armenia's life are diverse. In the three communities where the study took place, the main discourse concerns the Diaspora's participation in Armenia's political life. The main approaches to this are the following:

Diaspora should get involved in Armenia's domestic policy. "Diaspora should definitely have its influence, but strictly limited, especially in the political sphere" (interviewee, 52 years old, female, Los Angeles).

"[Diaspora] should have some political participation, but they already have a lot of problems in their politics there in Armenia, so maybe our involvement is not quite advisable" (interviewee, 49 years old, male, Tehran).

Since Diasporans do not live in Armenia, they cannot participate in Armenia's domestic political life. "How is it possible to live in the US and decide for Armenia?" (Interviewee, 35 years old, female, Los Angeles).

"The Diaspora cannot participate in Armenia's political life. However, the Diaspora can play a role in Armenia's long-term plans, goals and actions" (interviewee, 36 years old, male, Tehran).

"A person who stands on that land, he has a right to manage the fate of the country" (interviewee, 61 years old, male, Beirut).

The Diaspora should mainly participate in Armenia's foreign policy. "The voice of the Diaspora can be louder than that of the homeland. For example, the demand of the Armenian Cause – the Diaspora can have its own separate demand. Sometimes, it is in our national interest to speak from different positions. It will promote the same interest, our national interest. Sometimes, in global politics, the Diaspora can and must raise such questions there is no need for the state to raise. The true ownership of the Armenian Cause belongs to the Diaspora." (interviewee, 36 years old, male, Tehran).

The data of the press analysis also show a greater interest in foreign policy compared to domestic issues. The coverage of the information about RA foreign policy by the Community newspapers was almost twice more.

The ideas regarding the Diaspora's participation in the economic life of Armenia are different and include the following: direct visits to Armenia, money transfers, housing construction, etc. The idea that situational assistance and participation in economic life are not as important as long-term programs and activities aimed at creating added value is shared by the three communities: "Special mechanisms should be developed that will enable us to see the prospects for growth and progress in the development of the economy" (interviewee, 55 years old, male). Another way for the Diaspora to participate in the Armenian economy is through its scientific and professional potential. This is also discussed in the context of strengthening the ties between Armenia and the Diaspora.

The overwhelming majority of the information regarding Armenia in the diasporic press is on politics, followed by culture and the economy. Social, legal, and national issues are rarely discussed.

However, despite the prevalence of information about the homeland, the way it is presented is mostly negative. The presentation of the homeland in such scale and form can communicate the socio-cultural environment of Armenia to the Diasporans, draw parallels between the life of the Diaspora in different communities and Armenia, and remove the boundaries between the homeland and the Diaspora. However, it will not encourage active involvement in the socio-economic and political life of the homeland, especially repatriation.

In terms of institutionalized relations with the homeland, a special place is given to the Ministry of Diaspora as an organization coordinating Diaspora issues. The Ministry is expected to examine and evaluate the needs of the Diaspora, and approach the different communities of the Diaspora as well as intra-communal groups in a differentiated and balanced manner.

In closing, the perception of the homeland can be summed up in the following three conditional approaches: real homeland, historical homeland, and Armenia. Communal differences are conditioned by the history of the community's formation, its diversity, structure, features of the host country, the nature of the relationship with Armenia, as well as by identity and socio-demographic factors. In addition, the diasporic press mostly spreads the realistic image of Armenia and strengthens the perception of Armenia as being the homeland. Despite this focus on Armenia, the Diaspora remains transnational in its nature and leads the process of self-organization by that logic. Press research reveals the same tendency. The perception of Armenia as the homeland and the focus around the idea of the homeland imply neither real involvement of the Diaspora nor repatriation. Acting as a guarantor of the Diaspora, the country's sovereignty promotes the Diaspora's involvement in Armenia's life, which is mostly considered in terms of foreign policy. The Diaspora's involvement in the economic field of Armenia is sporadic. The Diaspora acts as a philanthropist (rather than a full participant) in the economic field. The platforms for social inclusion are restricted to pan-Armenian and other similar programs. There are no professional and scientific-educational platforms. Despite the above factors, the existence of Armenia as a nation state and the Armenia-centric discourse contribute to centering the perception of the homeland on the Republic of Armenia.

- 1 Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction* (London: UCL Press, 1997), 1-4; William Safran, *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return* (University of Toronto Press, 1991), 83-99.
- 2 Pnina Werbner, "The Place Which is Diaspora: Citizenship, Religion and Gender in the Making of Chaordic Transnationalism," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28 (1), (2002): 119-133; Nauja Kleist, "In the Name of Diaspora: Between Struggles for Recognition and Political Aspirations," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34 (7), (2008): 1127-1143.
- 3 Floya Anthias, "Evaluating 'Diaspora': Beyond Ethnicity," *Journal of the British Sociological Association* 32 (3) (1998): 557-580.
- 4 Anna Harutyunyan, "Challenging the Theory of Diaspora from the Field," *Working Papers des Sonderforschungsbereiches* 640 (1) (2012), <http://edoc.hu-berlin.de/series/sfb-640-papers/2012-1/PDF/1.pdf>, accessed 1.11.2019.
- 5 Stuart Hall, "Introduction: Who Needs 'Identity'?", *Questions of Cultural Identity*, Stuart Hall and Paul du Gay (Ed.) (London: SAGE Publications, 1996), 1-17.
- 6 The study was conducted by the Department of Diaspora Studies of the Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA, within the framework of the program, "The main directions of comparative studies of the Armenians in their own and foreign environments: The problems and the perspectives of the study," and with the financial support of the State Committee of Science MES RA in 2011-2015. The program's author and supervisor is Dr. Ruben Karapetyan.
- 7 Sandra J. Ball-Rokeach, "Overview of Main Metamorphosis Project Databases," *Metamorphosis: Transforming the Ties that Bind*, Annenberg School for Communication, USC, http://www.metamorph.org/images/uploads/Meta_Database_Book.pdf, accessed 1.5.2019.
- 8 The ideas about homeland in Table 1 are grouped into the following three conditional categories: 1) Armenia, 2) Historical homeland (homeland of the parents/ancestors), 3) Real Homeland (where one lives, where one comes from, a birthplace).
- 9 Ethnic media is a media outlet that is produced for/by immigrants, racial, ethnic and linguistic minorities, as well as indigenous people living in different countries. Matthew Matsaganis, Vikki Katz, Sandra Ball-Rokeach, *Understanding Ethnic Media: Producers, Consumers, and Societies* (London: SAGE Publications, 2011), 10.
- 10 Materials related to the Republic of Armenia (including Nagorno-Karabakh), the Armenian diaspora, Armenian individuals and Armenians in general.
- 11 The ethnic press performs three main functions for the ethnic group: unifying, orienting and symbolic. Matthew Matsaganis, Vikki Katz, Sandra Ball-Rokeach, *Understanding Ethnic Media: Producers, Consumers, and Societies*, 67.

ANTRANIK
DAKESSIAN

ARMENIA:
A VIEW FROM LEBANON

Dear friends, unfortunately, due to circumstances out of my control, I am unable to physically be here and participate in the discussions and topics that will be brought up.

I only wish that the participants be especially filled with the ideal of realizing a mission, strategically orient themselves to discern the important from the more important, and thusly plan out their tasks.

In my fifteen-minute remarks, I am going to try to do three things:

1. Highlight the most important perceptions of Lebanese-Armenians regarding newly independent Armenia and Artsakh over the past fifteen years from my point of view.
2. Give some context to the Armenian reality within globalization.
3. Provide some deductions and suggestions.

Let me begin from the *perceptions of Lebanese-Armenians*. After the independence of the Republic of Armenia, Lebanese-Armenians experienced large moral-psychological, national, human, rational, and irrational misfortunes. Every event related to the Armenian Republic had varied and contradictory repercussions and influence on the Lebanese-Armenian.

a) We were that romantic mass that believed that with our independence, when we became autonomous, when we would begin to govern ourselves, then we would make miracles happen. As a result, since that did not happen, we are experiencing the uneasy disillusionment at the sight of our incapability. Our self-worth, in our own eyes, fell. We are in a contradiction and silently ask the question, "If we cannot develop a small Armenia, and, on the contrary, empty it, then how can we realistically dream of a large Armenia?"

b) For a Beirut-Armenian, drawing from their hundred-year Lebanese-Armenian history, that intra-Armenian dull tension that they see in Yerevan remains inexplicable. They see the contradiction and become perplexed by the one nation slogan, apparent in the insults aimed at rejecting our kin.

c) Beirut-Armenians live in a small, weak country. A country that has survived for the past 70 years in the most violent region of the world. Perhaps the Lebanese are one of those peoples that is minimally dependent on the government. In fact, sometimes they live without a government in a few spheres, but in a good way knowing their own place and role. Beirut-Armenians experienced the fifteen-year Lebanese war, which was waged in the name of Lebanon's well-being, prosperity, and justice... thus, the country transformed from the Middle East's Switzerland into the country with the third-most debt in the world. The Lebanese-Armenian lived in the Arab world, which is going from one destruction to another ruin. Naturally, the state will always be a nightmare for Beirut-Armenians. Is the Armenian state built up by this or that political step taken in Armenia? This is and will remain the deep, most important question for Lebanese-Armenians. The Armenian traditional political parties that are active in Lebanon also live with anxiety regarding the strengthening of the state.

d) During the early years of Armenia's independence, young Lebanese-Armenians would visit Armenia largely through their political parties. Now, this picture has changed. Armenia itself has compelled a new Armenophile, patriotic generation of youth, which connects with Armenia without intermediaries. In a deeper way, there is an intermediary – the connection to Armenia is Armenianness and patriotism. However, this characteristic is a rare element for fourth-generation Diasporans and those following them. Armenia and Armenians have to think about what enticements they are going to use to lead young Armenians. In reality, Beirut produces small genera-

tions of dreamers at this point. Those unrealistic individuals that believe the dream have started to become anachronisms. Consequently, if it is not possible to attract them with a dream, what can we attract them towards the Armenian and Armenia, with?

This will become more conclusive when we observe that today a Diasporan Armenian knows less about the Armenian community of their neighboring country than about life that propagates in Armenia. In other words, for the Diasporan Armenian, their primary interest outside of their own person is Armenia.

Beiruti-Armenians commiserate the fact that they consider the victory in Karabakh to be the largest Armenian achievement of the past 25 years. They believe, take inspiration from, and sew together their national dreams with that.

Let me summarize this much – Beiruti-Armenians look at Armenia with the expectations and hopes for a forming, strong, developing country, and are confused by the sharp rejection of each other that reigns within the country. They have become unconfident in their abilities. They keep their weakened national hopes alive with Karabakh

GLOBALIZATION

For Armenians, the world became divided into two parts with the advent of globalization: us and them. Before, “they” were not that many or a large territory. Globalization tied them all together with a network and we now have begun to view world events the following way. What are we doing? What are they doing? It is natural that they are doing more. Consequently, we silently think to ourselves, “What is the world doing? What success is it having? And what success are we having?” Perhaps we, as a divided nation (Armenia, Artsakh, Javakhk, and the Diaspora) do more, succeed more than any other existing nation or other collectives on the map. But what a thought – we have less success than others achieve collectively. It is here that we always find ourselves in a constant retreat and are discontent.

This is a very dangerous moral psychological situation. It leaves the impression that the crew of the Armenian ship are not productive, that we are not going to win competitions. Who wants to lose, to be with the loser? Man always wants to have success, even if it is not theirs – it has to be a collective success.

The other major consequence of globalization is the splitting of peoples' identities. Even if a person wanted to, they could not have only one identity, even biologically.

To summarize this section, let me say that globalization forces this illusion and the world succeeds, and Armenians fail. We see the world as being united, while we are divided. Thus, going off of my main conclusion, let me say that we are obliged to make productive efforts to connect each other with various bridges and different types of enticements, so that each of us become one big Armenian collective, so that we view and make the success of one of us our success, and rather than seeing the world's success, we will begin to see our successes more often.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

The calamitous events of the beginning of the 21st century may still fresh in many of our minds, besides the fateful questions regarding nation, world, humanity, and other issues. There were parallels with the shifting issue of each turn of the century. It seems

that the previous fateful shifts had the periodicity of a century, but this is not the case anymore. The 21st-century world and humanity have a different rhythm and value-system.

What challenges do we see? What remains to be done by us?

Why do we strain ourselves? What is the agenda of Armenians today?

I think that Armenians' supreme agenda is to bring forth and secure guarantees for the honorable survival of Armenianness.

This will only happen if Armenians transform all their elements into a strong national-political-economic fund, subjected to mobilization. Because only in that situation will we have a greater chance of possibly securing the honorable survival of Armenians.

Second, the practical and also the principle issue is ideological. The aforementioned pan-Armenian mobilization needs a human, noble ideological system, with which it will be able to convince the individual why he must struggle for the honorable survival of Armenians and what would happen to the world if the honorable Armenian disappeared from the earth.

To summarize, I see two immense problems in this internationally extraordinary situation.

The two problems are –

1. Why should we remain Armenian?
2. What can we do in order to have the maximum guarantee for us to remain Armenians?

And I suggest we be extraordinary.

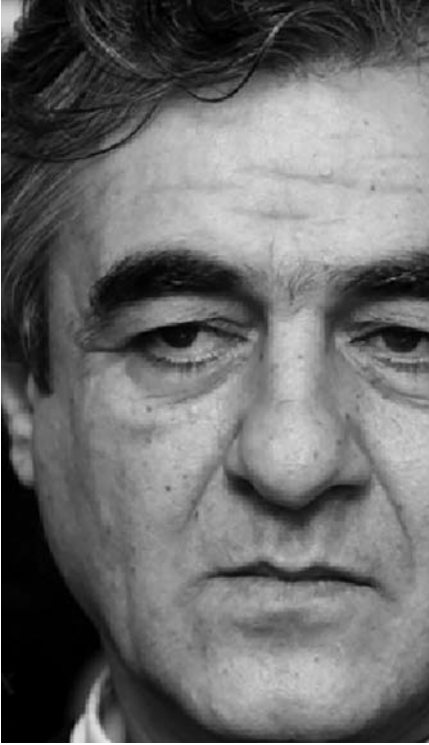
Thank you.

հեղինակներ | authors

ԱՇՈՏ ՈՍԿԱՆՅԱՆ փիլիսոփայության դոկտոր է, դոցենտ: Դասավանդում է ՀԱՀ-ում: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն է՝ հասարակական գիտությունների մեթոդաբանությունը, հերմենևտիկան, ուսցիոնալության և հասարակության արդիականացման տեսությունները ու ազգային ինքնության հիմնահարցերը: Ավելի քան հիսուն գիտական՝ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, անգլերեն և ֆրանսերեն հրատարակումների հեղինակ է, որոնց թվում՝ *Հասկացման ամխտասփելիությունը. դրվագներ փիլիսոփայական հերմենևտիկայի և կազմաքանդման տատմությունից* (Եր., 2015) և *Չարենցի ժամանակը (Ոգու մասին)* (Եր., 2017) մենագրությունները: 1993-ին հիմնադրել է Հունամիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնը, որի նախագահն է մինչ այժմ: Կենտրոնի երկու Տարեգրքերի կազմողն է և գլխավոր խմբագիրը: 1990-1995 թթ. եղել է ՀՀ ԳԽ դատազամավոր և Նախագահության ամդամ: Հետագայում՝ ՀՀ ԱԺ դատազամավոր, ինչդես նաև ՀՀ Սահմանադրական հանձնաժողովի ամդամ և Ազգային եկեղեցական ժողովի դատավիրակ: 1995-2002 թթ. ՀՀ դեսդամն էր մի շարք եվրոդական երկրներում, այդ թվում՝ Ավստրիայում և Գերմանիայում: Եղել է ՀՀ մշտական ներկայացուցիչը ԵԱՀԿ-ում և Վիեննայում տեղակայված ՄԱԿ-ի կազմակերդություններում: 2002-2017 թթ. մի շարք դաշտոններ է զբաղեցրել ՀՀ ԱԳԼ-ում:

ASHOT VOSKANYAN PhD (habil. in Philosophy), Adjunct associate professor at the AUA. Fields of scientific interest: methodology of social sciences, hermeneutics, theories of rationality and social modernization, problems of national identity. More than 50 publications in Armenian, Russian, German, English and French, author of monographs *The Inevitability of Understanding: Essays on the History of Philosophical Hermeneutics and Deconstruction* (Yerevan, 2015) and *The Charents' Time (On the Spirit)* (Yerevan, 2017). Founder and President of the Armenian Research Center in Humanities (ARCH) since 1993, Editor-in-chief of the ARCH Periodicals. Member of Armenian Parliament (1990-95 and 1995-97), Chairman of Standing Committee on Ethics, Member of Parliaments' Presidium (1990-95). He was also a member of the Constitutional Commission of the Republic of Armenia and a delegate to the National Ecclesiastic Council. Ambassador of Armenia to Austria, Hungary, Czech Republic and Slovak Republic, Permanent Representative of RA to OSCE and UN Organizations in Vienna (1995-1997, residence Vienna), Ambassador of Armenia to Germany (1998-2002). In 2002 - 2017 he held a number of posts in the MFA RA.

ՄԱՆՎԵԼ ՍԱՐԳՍՅԱՆԸ ծնվել է 1955 թ. Լեոնային Ղարաբաղում: 1978-ին ավարտել է Բաքվի շինարարական ինստիտուտի ճարտարապետության ֆակուլտետը: 1978-1979 թթ. իբրև ճարտարապետ է աշխատել Լեոնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում: 1980-1982 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում: 1982-1988 թթ. աշխատել է Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների դահլիճային կոմիտեում: 1988-ից Ղարաբաղյան շարժման առաջնորդներից է: Ղարաբաղ կոմիտեի առաջին հիմնադիր անդամներից է: 1992 թ. մշանակվել է Լեոնային Ղարաբաղի մշտական ներկայացուցիչը Հայաստանում, 1993-ին եղել է ԼՂՀ արտգործնախարարի խորհրդակցանը: 1995-1999 թթ. վերլուծաբան է աշխատել Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնում: 2000-2005 թթ. եղել է ԼՂՀ մախագահի միջազգային հարցերով խորհրդակցանը, իսկ 2006-2007 թթ.՝ Կովկաս ինստիտուտի վերլուծաբան: 2008-ից Սարգսյանն աշխատում է ՌԱՀՀԿ կենտրոնում որդես ավագ վերլուծաբան, 2011 թ. ամրիլից ՌԱՀՀԿ տնօրենն է:

MANVEL SARGSYAN is director of the Armenian Centre for National and Strategic Studies (ACNIS). He is an architect, historian of architecture and political scientist. Typical areas of his scientific interests are cultural identity and political self-determination. Sargsyan is an author of several articles and monographs on the history of state formation, architecture and the theory of international relations.

sarkisman@rambler.ru

ՍՈՐԵՆ ԶՈԼՅԱՆ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, դոկտոր է, ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի գիտաշխատող, ԻՎ. Կանտի անվան Բալթյան դաշնային համալսարանի Հումանիտար գիտությունների ինստիտուտի աշխատակից: Չոլյանը 200-ից ավելի գիտական աշխատանքների հեղինակ է և խմբագիր (ընդհանուր լեզվաբանություն, քաղաքական գիտություն, կոնֆլիկտաբանություն, իմաստաբանություն, սեմիոտիկա, լոգոտիկա, լեզվական քաղաքականություն, բարձրագույն կրթություն): Չոլյանը Հայաստանի առաջին անկախ խորհրդարանի ղեկավարն է (1990-1995):

SUREN ZOLYAN is a Doctor of Philological Sciences, and a Professor. He is a researcher at the Institute of Philosophy, Sociology and Law, The National Academy of Sciences, RA; he also works at the Institute for Humanities, Immanuel Kant Baltic Federal University. Dr. Zolyan is an author and editor of more than 200 scientific works (General Linguistics, Political Science, Conflict Resolution, Russian and Armenian Linguistics, Semantics, Semiotics, Poetics, Language Policy, Higher Education). Dr. Zolyan is also a former member of the Parliament of Armenia (1990–1995):

<https://sci.academia.edu/SURENZOLYAN>
surenzolyan@gmail.com

ԱՐԹՈՒՐ ՄԿՐՏԻՉՅԱՆԸ աշխատում է ԵՊՀ-ում որդես Սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի դեկան, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր է, սոցիոլոգիայի դոկտոր: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը տեսական սոցիոլոգիան է (համակարգային տեսություն և քաոս, նաև գիտելիքի սոցիոլոգիա), էթնիկ քաղաքական կոնֆլիկտները, միգրացիան, հայ հասարակության սոցիալական և քաղաքական հիմնախնդիրները: Հեղինակել է երեք մենագրություն և 70-ից ավելի գիտական հոդվածներ՝ տոլազոված հինգ լեզուներով: Որդես փորձագետ ներգրավվել է ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԽ ծրագրերում, աշխատել է Գերմանիայի Բիլեֆելդի, Բեռլինի Հունբոլդտի, Ավստրիայի Իննսբրուկի համալսարաններում:

ARTUR MKRTICHYAN is the Dean of the Faculty of Sociology of YSU, Doctor of Philosophical Sciences, and Professor of Sociology. The scope of his professional interests includes theoretical sociology (system theory and chaos, sociology of knowledge), ethnic political conflicts, migration and diaspora, social change and political transformation in Armenia. He is an author of 3 monographs and more than 70 articles, published in 5 languages. As an expert, Mkrtychyan has been involved in the UN and OSCE programs. He has worked as Fellow at the Humboldt University Berlin, University of Bielefeld (Germany), University of Innsbruck (Austria).

amkrtychyan@ysu.am

ԱՆՆԱ ԺԱՍԱԿՈՉՅԱՆ սոցիոլոգ է, Սոցիոսկոպ հետազոտական ՀԿ հիմնադիրներից է: Մեդիա տեքստերում և համարային գործընթացներում գաղափարական դիսկուրսների ու տրակտիկաների վերլուծությունը նրա մասնագիտական հիմնական հետաքրքրությունների շրջանակն են: Նա մոտենում է քննադատական վերլուծությանն իբրև սոցիալական փոփոխության մեխանիզմի՝ դրանով հետազոտական գործունեությունը դիտարկելով հանրային տայքարի հետ փոխառնչության մեջ: Նա ունի մեդիավերլուծության շուրջ բազմաթիվ հոդվածներ տեղական գիտական ամսագրերում: Հայաստանի քաղաքացիական խմբերի դիկուրսիվ արձագանքների գաղափարական կողմի նրա վերլուծությունը տեղ է գտել *Փոփոխության որոնումներ* (Սոցիոսկոպ ՀԿ, 2016) վերլուծական ժողովածուում: Նաև խմբագրել է մի շարք կոլեկտիվ աշխատանքներ, այդ թվում՝ 2019 թ. լույս տեսած՝ *Սեռականությունը հայկական [համա]տեքստերում* աշխատությունը: Նա մասնագիտորեն հետաքրքրվում է նաև Հայաստանի ժամանակակից արվեստով, ունի կուրատորական փորձ:

ANNA ZHAMAKOCHYAN is a sociologist, one of Socioscope NGO's founding members. Her research centers around the analysis of ideological discourses and practices in media texts and social processes. Anna views critical analysis as a social change mechanism, thus seeing research and social struggle as interrelated activities. Anna has published several articles in media analysis in local scholarly journals. Her analysis of ideologies underlying discursive responses of Armenian civic groups is included in the collection of analytical papers *Quest for Change* (Socioscope, 2016). She has also edited several collective works, including the newly published volume titled *Sexuality in Armenian [Con]texts*. She is interested also in Armenian contemporary art and has a curatorial experience.

anna@socioscope.am

ԱՐԹԻ ՍԱՆՈՒՅԱԿ սոցիոլոգիայի մագիստրոս է: 2008-ից ներգրավված է Սոցիոսկոպ ՅԿ ծրագրերում իբրև հետազոտող: Հայաստանում տեղի ունեցող հանրային շարժումները և դիմադրությունները, տեղի հասարակագիտական մտքի դատմությունը և սեռականության հարցերը նրա հիմնական մասնագիտական հետաքրքրությունների շրջանակն են: Դիմադրական շարժումների մասին նրա վերլուծությունները հրատարակվել են *Փոփոխության որոնումներ* (Սոցիոսկոպ ՅԿ, 2016) և *Պայքարի փորձ[եր]* (Սոցիոսկոպ ՅԿ, 2016) հետազոտական հոդվածների ժողովածուներում և *Caucasus Analytical Digest*-ի հայաստանյան դրոշմներին և քաղաքականություններին նվիրված համարում (2017, թիվ 91): Հեղինակել է ««Կնոջ խնդրի» սկզբնավորումը 19-րդ դարի ռուսահայ գրականության էջերում» հոդվածը, որ հրատարակվել է *Սեռականությունը հայկական [համա]տեքստերում* հատորում (Սոցիոսկոպ ՅԿ, 2019): Սամուայանը նաև հատորի կազմողներից և դատասխանատու խմբագիրներից մեկն է:

ARPY MANUSYAN holds a master's degree in sociology and has been involved as a researcher in Socioscope NGO since 2008. Social movements and protests in Armenia, the history of local social thought, and questions of sexuality are within her main research interests. Arpy's analytical pieces on protest movements have been published in *Quest for Change* (Socioscope, 2016) and *Struggle Experience[s]* analytical collections, and in *Caucasus Analytical Digest's* special issue devoted to Armenian protests and politics (2017, #91). Arpy's chapter on *The origination of 'Women's Issue' in the 19th Century Russian-Armenian Literature* is included in the volume *Sexuality in Armenian [Con]texts* (Socioscope, 2019), of which she is also a responsible co-editor.

arpy@socioscope.am

ՍՈՆԱ ՄԱՆՈՒՅԱՆԸ հոգեբանական գիտությունների թեկնածու է, Սոցիոկոդ ԴՀ համահիմնադիր և հետազոտող, դասավանդում է ԵՊՀ-ում: Հետազոտական հետաքրքրությունների շրջանակում են ինքնության, ժատկաներության ու սահմանների հարցերը և լայն առումով՝ անհատական-հանրային հարաբերությունները, այդ թվում՝ քաղաքացիական և մշակութային գործընթացներում: Սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների և շարժումների իր քննական ուսումնասիրություններում նա կենտրոնանում է անձի ներգրավման ու գործողության հարցերի վրա: Ի թիվս այլ հրատարակումների՝ (համա)հեղինակել է մի շարք հոդվածներ և կոլեկտիվ աշխատանքներ քաղաքացիական ակտիվիզմի վերաբերյալ, այդ թվում՝ *Փոփոխության որոնումներ* և *Պայքարի փորձեր*] (Սոցիոկոդ ԴՀ, 2016) ժողովածուներում, *Caucasus Analytical Digest*-ի՝ հայաստանյան քաղաքացիական գործընթացները քննարկող հատուկ համարում (2017, թիվ 91) և *Carnegie-Europe* հիմնադրամի՝ հետհեղափոխական ուղիների վերաբերյալ վերլուծական զեկույցում (2019):

SONA MANUSYAN holds a doctoral degree in psychology and teaches at Yerevan State University. She is a founding member and researcher at Socioscope NGO. Sona's scholarly interests include identities, belonging and boundaries and, more broadly, the individual-collective relationship, including in political and cultural processes. In her critical inquiry of social-cultural change and movements, Sona focuses on personal engagement and agency. Among other publications, Sona has (co)authored several analytical pieces on activism in collective works and journals, including in *Struggle Experience[s]* (Socioscope NGO, 2016), in the special issue of *Caucasus Analytical Digest* on Armenian civil society developments (2017, #91), and in *Carnegie-Europe*'s freshly published analytical report on post-protest pathways.

ՅՈՒԼԻՎ ԱՆՏՈՆՅԱՆ ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի մշակութաբանության ամբիոնի դոցենտ է: Նա դասավանդում է մի շարք առարկաներ, այդ թվում՝ Մշակութային մարդաբանություն, Կրոնի մարդաբանություն, Սոցիալական կառույցների մարդաբանություն և Եվրոպայի Նոր դարի մշակույթի դասություն: Նրա գիտական հետաքրքրությունների դաշտում են կրոնի մարդաբանությունը, սոցիալական կառույցների մարդաբանությունը: Նա հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով ավելի քան 40 գիտական հրատարակումների հեղինակ է: Նրա գիտական աշխատանքների ընտրանու հետ կարելի է ծանոթանալ հետևյալ էջում՝ <https://yerevan.academia.edu/YuliaAntonyan>:

YULIA ANTONYAN is an Associate Professor of the Department of Cultural Studies, Faculty of History, at Yerevan State University. She teaches Cultural Anthropology, Anthropology of Religions, Anthropology of Social Structures, and Cultural History of Modernity. Her fields of interest are anthropology of religion, anthropology of social structures. Yulia Antonyan has more than 40 academic publications in Armenian, Russian and English. A selection of her publications can be found at: <https://yerevan.academia.edu/YuliaAntonyan>

yuliaantonyan@ysu.am

ՅՈՒԼԻԱՆԱ ՄԵԼԿՈՒՅԱՆ սոցիոլոգիական գիտությունների թեկնածու է: Հիմնական հետաքրքրությունների շրջանակը սոցիալական շերտավորման հիմնահարցերն են: Նա ԵՊՀ Սոցիալական աշխատանքի և սոցիալական տեխնոլոգիաների ամբիոնի ղոցենտ է: Դասավանդում է Սոցիալական աշխատանք, Հասարակայնության հետ կադեր և Հանրային կառավարում բակալավրական և մագիստրոսական ծրագրերում 1998 թվականից: Ունի տղազրված հողվածներ սոցիալական շերտավորման, կրթության, գենդերային հիմնախնդիրների, երեխաների ղաշտոյանության, փախստականների և ներառականության խնդիրների վերաբերյալ: Դասավանդումից և գիտահետազոտական գործունեությունից բացի, նա ակտիվ ներգրավված է որակական և քանակական հետազոտություններում և ծրագրերի գնահատման մեջ: Նա հաջողությամբ իրականացրել է հետազոտական և գնահատող ծրագրեր ՄԱԿ-ի մանկական հիմնադրամի, ՄԱԿ-ի փախստականների գլխավոր հանձնակատարի, Հայաստան համահայկական հիմնադրամի, Հույսի կամուրջ ՀԿ-ի, Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտի և այլ կազմակերպությունների հետ համագործակցելով:

YULIANA MELKUMYAN holds PhD in Sociology with an emphasis on Social Stratification. She is an Associate Professor at the Department of Social Work and Social Technologies at YSU. She teaches at Social Work, Public Relations and Public Administration Bachelor's and Master's Programs since 1998. Her publications are about social stratification, education, gender, child protection, refugees and inclusion issues. Besides teaching and scientific research, she is actively involved in qualitative and quantitative studies and project evaluation. She has successfully managed the research and evaluation projects conducted in collaboration with UNICEF, UNHCR, All-Armenian Fund, Bridge of Hope, CSI and other organizations.

yulianamelkumyan@yahoo.com

ԱՐՄԵՆ ԴԱՉԱՐՅԱՆԸ հետազոտող և դասախոս է: Նրա հիմնական գիտական հետաքրքրությունների ոլորտներն են միգրացիոն ուսումնասիրությունները, եվրոպական ուսումնասիրությունները, եվրոպական միգրացիոն քաղաքականությունը, քաղաքական հաղորդակցության ուսումնասիրությունները, որոշուլիզմը և այլն: Նա իր թեկնածուական ատենախոսությունը դաշտոնացել է Հայաստանում միգրացիային և անվտանգությանն առնչվող թեմայով: Արմենը սովորել է Թաֆթսի համալսարանի Ֆլեթչերի իրավունքի և դիվանագիտության դոկտոցում: 2016 թ. նա միգրացիայի և անվտանգության թեմայով ուսումնասիրություններ է կատարել Շվեյցարիայի Ֆրիբուրգի համալսարանում: Ներկայումս Արմեն Դաչարյանը Հայաստանի Միգրացիոն ծառայության ղեկավար է, ինչպես նաև՝ Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս:

ARMEN GHAZARYAN is a researcher and lecturer. Main areas of his interest include migration studies, European studies, European migration policies, communication studies and populism at large. He defended his PhD thesis on the issue of migration and security in Armenia. He studied Public policy and public administration at Fletcher School of Law and Diplomacy at Tufts University. In 2016 Armen Ghazaryan did a fellowship at the University of Fribourg on migration and security. Currently he is the Head of the Migration Service of Armenia and Adjunct Lecturer of College of Humanities and Social Sciences at American University of Armenia.

aghazaryan19@gmail.com

ՀԱՍՄԻԿ Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԵՊՀ Սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի դոկտոր է: Նա մի շարք գրքերի և տղազրությունների հեղինակ է, այդ թվում՝ բանավոր լուսանկարների հետազոտության վրա հիմնված *Կեցության արվեստ. քսաներորդ դարի զարկերակներ* (2004) և գեներային հետազոտություններն ու կրթման մոտեցումները բննարկող *Գեներներ. խնդիրներ և լուծման ուղիներ* (2001, 2014, հաստատված ՀՀ ԿԳ նախարարության կողմից) մենագրությունների: Գևորգյանը ավարտել է ԵՊՀ Տնտեսագիտական ֆակուլտետը, Թբիլիսիի ղետական համալսարանում լաշտղամել թեկնածուական ատենախոսություն սոցիոլոգիայի գծով: Նա աշխատել և սովորել է մի շարք գիտական հաստատություններում, այդ թվում՝ Լոնդոնի Տնտեսագիտության և քաղաքագիտության, Վյուրզբուրգի, Բուդաղեշտի Կարվինուս համալսարաններում, Ռուսական ակադեմիայի հասարակական գիտությունների գիտական տեղեկատվության ինստիտուտում և Հարավային Կարոլինայի համալսարանում:

HASMIK E. GEVORGYAN is a Professor of Sociology at YSU, an author of number of books and publications, including *The Art of Being: Rhythms of the 20th Century* (2004), based on an oral history research and *Gender Issues: Problems and Solutions* (2001, 2014), which discusses approaches for gender research and gender education. Dr. Gevorgyan received her Master's degree from Yerevan State University, and her PhD in Sociology from Tbilisi State University. She studied at and worked in a number of academic institutions, including London School of Economics, University of Wurzburg, The Carvinus University of Budapest, Russian Science Academy's Institute of Social Sciences and Humanities, and the University of South Carolina.

hasmikgev@gmail.com

ՍՏԵՓԱՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆԸ Համագործակցություն հանուն ժողովրդավարության կենտրոնի նախագահն է: 2009-ից մինչև 2013-ը եղել է *Կրոն և հասարակություն* ամսագրի խմբագիրը: 2010-ից հանդիսանում է *Հայաստանի կրոնները* (www.religions.am) կայքի խմբագիրը:

STEPAN DANIELYAN is Chairman of the Collaboration for Democracy Centre. From 2009 to 2013 he was Editor in Chief of the journal *Religion and Society* and now is the Editor in Chief of the website *Religions in Armenia* (www.religions.am) since 2010.

colfordem@gmail.com

ՎԱԳՐՎԱ ՍՈԴՈՄՈՆՅԱՆԸ *Քաղաքական դիսկուրս (diskurs.am) հանդեսի* խմբագրակազմի անդամ է: 2007-ին Պաշտոնանել է քաղաքագիտական դոկտորական աշխատանք Մարբուրգի Ֆիլիպս համալսարանում: 2002-ից 2006 թվականներին աշխատել է նույն համալսարանի Եվրոպական ինտեգրացիա հետազոտական խմբում: Գրել է գիտական աշխատանքներ ինտեգրացիոն գործընթացների, արժեհամակարգային հարցերի և Արցախի հիմնախնդրի մասին: 1999 թ. ավարտել է ԵՊՀ գերմաներենի բաժինը: 2010-ից ի վեր մասնակցել է մի շարք քաղաքացիական նախաձեռնությունների (այդ թվում՝ Մաշտոցի ժողովրդի շարժմանը): 2017 թ. ապրիլից Կրթական քաղաքացիական նախաձեռնության անդամ է:

VAHRAM SOGHOMONYAN is an Armenian political scientist from Yerevan-based Political Discourse Journal (diskurs.am), which was founded in 2013 by a group of Armenian social scientists and representatives of civic groups. He studied German Language at the Yerevan State University. From 2002 to 2006 he worked at the Philipps University of Marburg as a member of the European Integration research group. His studies are focused on South Caucasus and European integration, changes in the system of values in Armenia and the Karabakh issue. Since 2010 he has been actively involved in civic initiatives in Armenia (including Mashtots Park Movement). Vahram Soghomonyan is a member of Civic Initiative for Education.

vahrsog@yahoo.com

ԺԱՆՆԱ ԱՆՂՐԵԱՅԱՆ ծնված 1981 թվականին, ավարտել է Երևանի ղետական համալսարանի Սոցիոլոգիայի ֆակուլտետը: Մասնագիտությամբ սոցիոլոգ է, սոցիոլոգիական գիտությունների թեկնածու: Չբաղվում է հետխորհրդային Հայաստանի հասարակական հիմնախնդիրների ուսումնասիրությամբ: Գիտական հետազոտությունների շրջագիծն ընդգրկում է նաև սոցիոլոգիական մեթոդաբանության համադատասխանության և սոցիալական ցանցերի որակական բնութագրիչների ուսումնասիրությունները: Ներկայումս Անդրեասյանը ՀՀ Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարի տեղակալն է:

ZHANNA ANDREASYAN, PhD candidate, sociologist, is a graduate of the Faculty of Sociology at the Yerevan State University. Her research includes societal issues of Post-Soviet Armenia, as well as the study of adequacy of sociological methodology and qualitative features of social networks. Currently, Andreyan is the Deputy Minister of Labor and Social Affairs of the RA.

zhannandreyan@gmail.com

ԱՂԱՍԻ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆԸ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող է: 1995 թ. ստացել է Պատմական գիտությունների թեկնածուի կոչում ազգագրություն մասնագիտացմամբ: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը ներառում է ուշխորհրդային և հետխորհրդային Հայաստանի անցումային գործընթացների հասարակական և մշակութային աստեկտները: Մասնավորապես, ուշխորհրդային առօրեականության մոդերնիզացիան, հետխորհրդայինում խորհրդային ժառանգության խնդիրները, քաղաքացիական շարժումները, միգրացիան և առօրեականությունը, աղքատությունը և առօրեականությունը, քաղաքային առօրեականության հետխորհրդային փոխակերպումները, երիտասարդության հիմնախնդիրները: Դասավանդում է ԵՊՀ ազգագրության և մշակութաբանության մագիստրատուրաներում՝ Քաղաքի մարդաբանություն, Մշակութային մարդաբանություն ու Մշակույթ և Քաղաքականություն առարկաները: 2012-2013 թթ. ուս. տարում որդես Ֆուլբրայթի հրավիրյալ հետազոտող աշխատել է մաս Կալիֆորնիայի Բերքլի համալսարանում:

AGHASI TADEVOSYAN is a senior researcher at the Institute of Archeology and Ethnography of National Academy of Sciences (NAS) of the Republic of Armenia. He holds his PhD in Social Anthropology, certified by the Highest Certification Commission of the Republic of Armenia in 1995. His main research interests are anthropology of social changes and poverty, cultural transition and value transformation, modernization of everyday life, anthropology of city and space, anthropology of everyday life and migration processes of Post-Soviet Armenia. He has authored and co-authored 11 monographs and more than 40 scientific articles published in Armenian, English and Russian languages. From the 2001 he is a Lecturer at the Department of Archeology and Ethnography of the Faculty of History. He was also a Fulbright visiting scholar at the Institute of Slavic, East European and Eurasian Studies at UG Berkeley for 2012/2013 academic year.

ՀԱՄԱՀԱՍՊ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

Ազգային ժողովի դատաւանավոր է ընտրվել 2018 թ. *Իմ քայլը* կուսակցության թյունների դաշինքի համադետական ընտրական ցուցակով: Ներկայումս Ֆինանսաբյուջետային մշտական հանձնաժողովի անդամ է և համակարգում է ընտրական բարեփոխումների աշխատանքային խումբը:

Քաղաքագիտության թեկնածու է: 2014 թ.՝ Քաղաքագետների միջազգային ասոցիացիայի անդամ: 2009-2106 թթ. դասավանդել է ԵՊՀ-ում: 2019 թ.՝ ԵՊՀ Դոգաբարձուների խորհրդի անդամ:

HAMAZASP DANIELYAN was elected as a Member of the National Assembly in 2018 from the My Step Alliance party list. Currently, he serves as a member of the Standing Committee on Finance and Budgeting and coordinates the Parliamentary Working Group on Electoral reform. He holds a PhD in Political Science from Yerevan State University and is a member of the International Political Science Association (IPSA). He lectured at YSU from 2009 to 2016 and was appointed to the Board of Trustees in 2019.

hamo.danielyan@gmail.com

hamazasp.danielyan@parliament.am

ՍԵՐՈԲ ԽԱՉԱԿՏՅԱՆԸ 1997

թվականից առ այսօր ԵՊՀ Փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետի դասախոս է: 2010-2013 թթ. եղել է Չայաստանի մանուկներ հիմնադրամի գործադիր տնօրենը, 2009-2010 թթ.՝ ծրագրերի ղեկավարը, 2008-2009 թվականներին՝ կրթական ծրագրերի ղեկավարը: Լերկայումս հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահն է: 1997-2005 թթ. եղել է *Կրթություն* թերթի գլխավոր խմբագիրը: 2006-2008 թվականներին աշխատել է Կրթության ազգային ինստիտուտում: Երկու մենագրության հեղինակ է, դրոյոցական երեք դասագրքի համահեղինակ:

SEROB KHACHATRYAN is a Professor at Yerevan State University, Department of Philosophy and Psychology since 1997. From 2010 to 2013 he was the CEO of Children of Armenia Fund (COAF). From 2009 to 2010 he was the Head of Programs, and from 2008 to 2009 was the Manager of Education Programs at COAF. Currently he is the Chairman of COAF Board. From 1997 to 2005 he was the editor-in-chief of the newspaper Education. From 2006 to 2008 he worked at the National Institute of Education. He is author of two books, and co-author of three school textbooks.

krtutian@yahoo.com

ԱՏՈՄ ՄՆԻԹԱՐՅԱՆ 1993 թ. ավարտել է ԵՊՀ-ի Ֆիզիկայի ֆակուլտետը, ֆիզմաթ գիտությունների թեկնածու է: 2007 թ. ՀՀ ղետական կառավարման ակադեմիայից ստացել է իրավագիտության մագիստրոսի աստիճան: 2008 թ. աշխատել է ՀՀ կրթության և գիտության մախարարության Գիտության ղետական կոմիտեում որդես բաժնի ղետ, 2014 թվականից՝ ՀՀ ԿԳԼ ԲՈՂ փոխմախագահ: 2006 թ. դասավանդում է ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնում, իսկ 2019-ի հունվարից մույն կենտրոնի գիտական քարտուղարն է: 2013 թ. ավարտել է Տոն Սմիթի միջազգային քաղաքագիտական դասընթացը (Մեծ Բրիտանիա): Արժանացել է ՀՀ մախագահի շնորհակալագրի: Բարձրագույն կրթության և գիտության կառավարման ոլորտի փորձագետ է:

ATOM MKHITARYAN PhD in Physics, graduated from YSU in 1993. He received a Master's Degree from the Public Administration Academy in 2007. Worked at the State Committee of Science as a Head of Division since 2008, Head of Department at the Ministry of Diaspora since 2010, Deputy Head of the Supreme Certifying Commission since 2014. Since 2006 he teaches at the International Scientific-Educational Centre of NAS, and is the Scientific Secretary since January 2019. He graduated from John Smith Programme (GB) in 2013. Mkhitarian was awarded the RA President's Letter of Gratitude, is an expert in Higher Education and Science management field.

atom.mkhitarian@isec.am

ՄԱՐԻԱ Ի. ԶԱՍԼԱՎՍԿԱՅԱՆ ԵՊՀ
դոկտոր է, 1995 թ. մինչ այժմ աշխատում է ԵՊՀ Սոցիոլոգիայի ամբիոնում, այնուհետև Սոցիոլոգիայի ֆակուլտետում: 1986 թ. ավարտել է Երևանի Պետական համալսարանը՝ մասնագիտանալով ֆունկցիոնալ անալիզի բնագավառում: Նույն բնագավառում 1996 թ. դաշտողանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ ստանալով ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 1984 թ. ավարտել է ԵՊՀ Հասարակական գիտությունների ֆակուլտետը հոգեբանություն մասնագիտությամբ: 2011 թ. դաշտողանել է դոկտորական ատենախոսություն սոցիոլոգիա մասնագիտությամբ և ստացել է սոցիոլոգիայի գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: 2016 թ. ստացել է դոկտորի գիտական կոչում: Հեղինակ և համահեղինակ է ավելի քան 80 գիտական աշխատանքների, այդ թվում՝ 7 մենագրությունների:

MARIA I. ZASLAVSKAYA is a Professor at the Yerevan State University, where she has been working at the Department of Sociology and later at the Faculty of Sociology, since 1995. In 1986 she graduated from the Yerevan State University, specializing in functional analysis. In 1996 she defended her thesis in the field of functional analysis, receiving the degree of Candidate of Physical and Mathematical Sciences (PhD in Mathematics). In 1984 she graduated with honors from the Faculty of Social Sciences, YSU, with a degree in Psychology. In 2011 she defended her doctoral dissertation on sociology and received the degree of Doctor of Sciences in Sociology. In 2016 she received the academic title of the Professor in Sociology. She is an author and co-author of more than 80 scientific works, including 7 monographs.

zaslavm1@gmail.com

ՍՈՐԵՆ ՈՍԿԱՆՅԱՆԸ տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու է: 2019 թ. Դիջիթեյն կազմակերպության մոր գործընկերների միացման բաժնիդետ, 2013-2019 թթ. էյչ էս Ընդ էյ ՍՊԸ հիմնադիրը, 2014-ից տնօրենի խորհրդական է Իզի Փեյ ՍՊԸ-ում: Ծնվել է 1980 թ. Երևանում, սովորել և ավարտել է Երևանի Պետական համալսարանը: 2002-2005 թթ. աշխատել է Կոնվերս բանկի ներքին վերահսկողության վարչությունում, 2005-2008-ին՝ նույն բանկում որդես մասնաճյուղի կառավարիչ և հաշվարկային կենտրոնի ղեկավար, 2008-2011-ին՝ որդես Նախագծերի կառավարման բաժնի ղեկավար: 2010-2012 թթ. cio.am SS տեղեկատվական կայքի հիմնադիրն է: 2011-2013 թթ. աշխատել է Սմարթ Տեխ ՍՊԸ-ում նախագծերի կառավարման մասով տնօրենի տեղակալ:

SUREN VOSKANYAN, PhD candidate. Head of new partners' set-up unit at Digitain (from 2019-present) is the Founder and Board Member of HS&A LLC (2013-2019). From 2014 he is the President's Advisor at EasyPay LLC. Voskanyan was born in 1980, in Yerevan, studied and graduated from the Yerevan State University. From 2002 to 2005 worked at Internal Audit Department at Converse Bank. From 2005 to 2008 worked as a Branch Manager and Chief of Settlement Department, from 2005 to 2011 worked as a Head of Project Management Department at Converse Bank. Founder of cio.am: IT news portal for including local news and events (2010-2012). From 2011 to 2013 worked at Smart Tech as a Deputy Director of Project Management.

suren.voskanyan@hsa.am

ՍՈՆԱ ՆԵՐՏԻՍՅԱՆ ծնված 1989 թվականին, ավարտել է ՀՊՄՀ Կրթության հոգեբանության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետը: Մասնագիտությամբ սոցիոլոգ է, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Սփյուռքի հետազոտությունների բաժնի գիտաշխատող, Պատմ. թեկնածու ազգաբանություն մասնագիտացմամբ: Չբաղվում է Սփյուռքում սոցիալական ցանցերի ուսումնասիրությամբ: Գիտական և հետազոտական հետաքրքրությունների շրջանակը ներառում է միգրացիայի, սփյուռքի, սոցիալական ցանցերի ուսումնասիրությունները: Աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Սփյուռքի հետազոտությունների բաժնում որդես կրոսեր գիտաշխատող:

SONA NERSISYAN received a Bachelor's degree in sociology in 2010 and the Master's degree in sociology in 2012, PhD in Ethnology in 2019. In 2012-2013, she worked as a leading specialist in the National Institute of Labor and Social Research at the Ministry of Labor and Social Affairs RA. Scientific and research interests include migration, Diaspora studies, social networks. Since 2012 she works as a junior researcher at the Department of Diaspora Studies in the Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences RA.

nesona@bk.ru

ԼՈՒՍԻՆԵ ՏԱՆԱՋՅԱՆԸ, ծնված 1990 թվականին, ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական դեմոկրատական մանկավարժական համալսարանը՝ ստանալով բակալավրի և մագիստրոսի աստիճանի սոցիոլոգի որակավորում: Այժմ նա **ԳԱԱ ԶՈՒՂԻՏՈՒԹՅԱՆ և ազգագրության ինստիտուտի** հայցորդ է, թեկնածուական ատենախոսության թեման է՝ *Սոցիալական փոփոխությունները հայկական Սփյուռքում*: Աշխատում է նույն ինստիտուտի Սփյուռքի հետազոտությունների բաժնում՝ որդես գիտաշխատող: Մասնակցել է միջազգային և ներդեմոկրատական գիտական-հետազոտական ծրագրերի, իրականացրել է դաշտային և վերլուծական աշխատանքներ սիրիահայերի ներգաղթի և այլ թեմաների վերաբերյալ: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը ընդգրկում է հայրենադարձության, միգրացիայի, Սփյուռքի ուսումնասիրությունները:

LUSINE TANAJYAN was born in 1990. She received her BA and MA in Sociology from the Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan. Currently she is working on her PhD at the Institute of Archeology and Ethnography NAS RA. Her dissertation is on the social changes in the Armenian Diaspora. She is a researcher at the Department of Diaspora Studies of the Institute of Archeology and Ethnography. She has participated in the international and state research projects. Also she conducted fieldwork and analytical work on comparative studies among Armenians in Diaspora, Syrian-Armenians in Armenia, etc. The range of her scientific interests includes Diaspora studies, research on repatriation and migration.

lusine.tanajyan@gmail.com

ՍՅՈՒԶԱՆՆԱ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ ծնվել է 1982 թ., ավարտել է Հայաստանի Պետական Ճարտարագիտական համալսարանի մագիստրատուրան՝ ստանալով սոցիոլոգի որակավորում: Աշխատել է որդես սոցիոլոգ, վերլուծաբան, հետազոտությունների ղեկավար, նաև դասախոս մի շարք հետազոտական կենտրոններում և համալսարաններում (Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Այ Փի Էս Իս բաղաբալական և սոցիոլոգիական խորհրդատվությունների ինստիտուտ, մանկավարժական համալսարան, ՀԱՊՀ և այլն): 2011 թ. աշխատում է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Սփյուռքի հետազոտությունների բաժնում որդես գիտաշխատող, ինչդես նաև նույն ինստիտուտի հայցորդ է՝ ազգաբանություն գծով: Նա հանդիսանում է նաև Միջազգային և անվտանգության հարցերի հայկական ինստիտուտի ասոցացված փորձագետ:

SYUZANNA BARSEGHYAN was born in 1982. She received her BA and MA in Sociology from the State Engineering University of Armenia in 2003 and 2005, respectively. Since 2004, she has worked as sociologist, analyst, coordinator of research, head of department, and lecturer in various academic and research institutions (Armenian Center for National and International Studies, IPSC-Institute for Political and Sociological Consulting, Armenian State Pedagogical University, State Engineering University of Armenia, etc.). Since 2011, she is a researcher at the Department of Diaspora Studies in the Institute of Archeology and Ethnography. Currently, she is doing her PhD in the same institute. She is also an associate expert at the Armenian Institute of International and Security Affairs.

syuzanna.barseghyan@gmail.com

ԱՆՏՐԱՆԻԿ ՏԱԳԵՍԵԱՆ Հայկազեան համալսարանի Հայագիտության բաժանմունքի դոցենտ է: Նա նաև գործադիր քարտուղարն է *Հայկազեան հայագիտական հանդեսի* և այդ ժառանգից ելնելով խմբագրել է հետազոտական աշխատանքներ, ղեկավարել հրատարակություններ: Հեղինակ է բազմաթիվ գիտական հոդվածների: 1980-ական թթ. կեսերից սկսած Տագեսեանը հետազոտություն է իրականացնում լիբանանահայ համայնքի տարբեր ասպեկտների, մասնավորաբար վերջինիս տնտեսական և մշակութային արտադրության շուրջ: Նա նաև Սփյուռքահայ հետազոտության կենտրոնի տնօրենն է:

ANTRANIK DAKESSIAN is an associate professor in the Department of Armenian Studies of Haigazian University. He is also Executive Secretary of the Haigazian Armenological Review, and in that capacity he has solicited and co-edited research papers, supervised the publication and launching of the Haigazian Armenological Review (vols. 13 to 33), and published a number of research articles. As of the mid-1980s Dr. Dakessian has conducted research on diverse aspects of the Lebanese Armenian community, particularly on its economic and cultural output. He is also the Director of the Armenian Diaspora Research Center.

antranig.dakessian@haigazian.edu.lb

ՖՏԴ 316:330:008

ԳՄԴ 60.5+65+71

Հ 247

Հ 247 ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018. իրողություններ և հեռանկարներ
/Ինքնություն 3 (1) - Եր.: Հումանիտար հետազոտություն-
ների հայկական կենտրոն, 2019.- 444 էջ:

ARMENIA 2018: Realities and Perspectives / Identity 3 (1) -
Yer.: Armenian Research Center in Humanities, 2019.- 444 p.

ISBN 978-9939-9238-1-9

© Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն
Armenian Research Center in Humanities

1 ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018 ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

հրատարակչական խմբագիր՝
Սիրանուշ Դվոյան

խմբագիրներ՝
Լաուրա Սարգսյան
Սոս Ավետիսյան

անգլերենի խմբագիր՝
Նշան Քեսեքեր

ձևավորող և էջադրող՝
Մկրտիչ Սաթևսյան

editor
Siranush Dvoyan

co-editors
Laura Sargsyan
Sos Avetisyan

english editor
Nshan Kesecker

design & layout
Mkrtych Matevosyan

տպագրված է ԱՆՏԵՆՈՐ տպագրատանը
printed in Armenia at the ANTENOR printing house

Հունամիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնի թվով երրորդ Տարեգրքի առաջին հատորը դարձնակում է 2018-ի հունիսին տեղի ունեցած Հայաստան 2018. Իրողություններ և հեռանկարներ գիտաժողովի նյութերի այն մասը, որն առավել ընդհանրական բնույթ ունի և կարող է անմիջականորեն օգտագործվել քաղաքական դաշտի ակտիվ մասնակիցների կողմից:

The first volume of the third Annual of the Armenian Research Center in Humanities includes part of the proceedings of the conference Armenia 2018: Realities and Perspectives (held in June 2018), namely those which are more generic and can be used directly by political change agents in the government, non-governmental sector and academia.

ISBN 978-9939-9238-1-9

9 789939 923819

